ІВАН ЛЕ

Іван Лє

Твори в семи томах

Том
другий

Київ
Видавництво художньої літератури
«Дніпро»
1982

У2
Л33

В том вошли произведения о революционном преобразовании украинского села в послеоктябрьский период.

Упорядкування **І. Т. Ле (Мойсі)**

Редакційна колегія:
Я. В. Баш (голова), В. Г. Дрозд,
О. С. Левада, П. Д. Моргаєнко, М. Д. Слабошпицький,
К. Д. Трофимов, А. Ф. Хижняк

Редактор тому **П. Д. Моргаєнко**

Примітки **В. Г. Беляева**

Л $\frac{70303-077}{M205(04)-82}$ передплатне, 4702590200 Видавництво «Дніпро», 1982 р.

ЮХИМ КУДРЯ

Повість

1. ДЕЛЕГАТ

По свіжому сліду переможної ходи Великої Жовтневої революції складалася ця проста повість. Побережанські піски над Дніпром карбувалися тими могутніми слідами. Піски тьохкають, піски співають під ногами прохожого.

Була довга й виснажлива війна 1914—1917 років. За війною настала весна споконвічних людських сподіванок.

Поверталися вцілілі васютинчани з фронтів: хто крадькома, перечекавши десь у вільшниках погожий день, щоб не бачило сусідське око, з чим і як повертався, а Шарапин Андрій — просто візником прибув аж із Золотоноші серед дня, чемодани зовсім не військового вигляду вніс до комори нової хати-«двійників» і аж тоді привітався з батьками. Вдавав статечного сина в господаря батька, не хапався з словом. А батьки відчули, що поспішає син. Може, й не останні чемодани привіз парубок, з війни повертаючись. Квапиться дитина.

Сусідою поруч жив Юхим Кудря. Добру частку життя силкувався хазяйством наздогнати Шарапу, з усіх сил п'явся ще й замолоду, і ніяк не міг. А коли Шарапа ще й хату-«двійники» поставив, Юхим безнадійно махнув рукою: не по силі...

Та мав він дочку Одарку, на зрості дівку. Дочка — як ясне сонце, цілого хазяйства варта. Ніскілечки не здивувався, коли прочув, що Андрій ніби похвалявся своїм батькам тільки Одарку собі за дружину брати. І те подумати: таке щастя виросло зовсім під боком, через тин. Батьки Андрієві теж додивлялися на дівку, знають. Про ті похваляння парубка чула й Одарка. Всміхалася про себе — а як же інакше могло бути?..

Біля перелазу на вулицю стояв Юхим, на солдата-сусіду задивився у візниковій бричці. Довготелесий, з приплюснутим до чорнявих брів лобом, прикритим рідким йоржиком, сидить у бричці, як звиклий до візників

городянин. Довгі руки розкидав на бильця з обох боків — сам їхатиму!

— На побивку приїхав, Андрію? — гукнув Юхим більше для того, щоб не цуратися зятя з такої заможної сім'ї.

— О, здрастуйте, дядьку Юхиме! — озвався Андрій, спиняючи візника.— На побивку, кажете? Яка ж тепер побивка в чортового батька, дядьку Юхиме? Переворот!

— То й що ж, парубче, як переворот, то всі будемо, ради білого дня, тепер на бричках їздити, чи як? Службу скінчив?

Андрій підійшов до перелазу, солідно привітався за руку. Чепурний, трохи їжакуватий парубоцький вус густився на губі, такі ж ріденькі брови дрібнили парубка, губилася від того мужність. Та й такий годиться в зяті, нечистий його не візьме, гадав Юхим.

— Ні, я ще служу, дядьку Юхиме, тільки тепер уже на іншому фронті. Тепер я вже не солдат стонадцятого Ширванського полку, а... «січовий» козак, як колись діди наші козакували. І служу тепер у Києві. Служба у нас відповідальна, козача!.. То й прощавайте. Незабаром ще побачимося. Кланяйтеся Одарці! — І поїхав, знову розсівшись у бричці, як у своїй.

Переворот!..

Таке було всього лише рік тому. Стався переворот, клопіт Юхимовій голові. «Переворотом» попервах називали люди в селах Жовтневу революцію і з усіх сил намагалися не відставати від петроградських, московських пролетарів, щоб утримати і в селі той священний «переворот». Між вербами та осокорами понад Дніпром на пісках ще свіжі сліди подій — сліди боротьби народної за своє майбутнє. Мимоволі вслухаєшся в ті піскові луни понад Дніпром, вдивляєшся в туманне марево поміж вербами та осокорами. І чуєш гамір битви, бачиш складні звороти на шляху до єдиної Великої Жовтневої перемоги назавжди.

Ще на початку минулого літа навалою пішли вільгельмівські окупаційні війська, приведені на Україну «січовиками» Центральної Ради та «вільним козацтвом» поміщика Скоропадського, прозваного куркулями гетьманом.

Піски тоді не тьохкали, а стогнали на побережжі, карбовані кованим вільгельмівським чоботом. Навала сунулася, як чума, невмолима й жорстока.

Васютинчанин стривожений. Недавно вимовивши оте «Жовтневий переворот», він відчував холод у душі. Він не хотів у Васютинці ні «січовиків» Скоропадського, ані солдатів імператора Вільгельма Другого. Та, власне, кого він хотів, переконаний у тому, що «моє село, сам проживу»?

І по селу блискавкою ударила тривожна чутка, як наказ:

— Не пустити в село німецьких окупантів з «січовими» запроданцями! Всі за зброю! Гайда в Хомину балку!

Наказ був до краю зрозумілий: зброя, Хомина балка. Кожен розумів, що «переворот» у небезпеці, конче треба йти і всім миром відстоювати його, відстоювати землю, якою за декретом Леніна почали наділяти хліборобів селянські революційні комітети.

Дружно йшли в тую Хомину балку далеко за селом. Ішли, хто з чим міг: солдатська гвинтівка чи тульська берданка-дробовик, іржава шабля або й просто — сокира, коса, уламок шворня. Та вже в балці виявилося, що є й «Максимко» — кулемет бойовий — і навіть тридюймова гармата з двома коробами снарядів. Данило Пісковий господарює біля тої справжньої зброї, заклопотаний, розхристаний і невтомний. Біля нього в'юном крутився старий Митрофан Лизя. Невідомо, з яких міркувань прийшов і він у балку, від кого й що боронити? Він мав і вітряка в селі, і просорушку, та олійницю, одержані за жінкою в придане. Бідняком перестав бути ще з дня одруження з покриткою кропив'янського здрібнілого панка Дарагана. Так по жінці й став зватись повуличному — Митрофан Лизя. Хіба що старою костевичівською звичкою поясниш таке своякування з біднотою та оцей рискований вихід у Хомину балку. А вже вийшовши, не ховався за чужі спини, завжди на очах активістів крутився. Ще в селі бігав, згукував людей, розподіляв зброю, здибавши її у когось на кутку. А в балці то зникав, то знов з'являвся в гуртках вояк-селян і неодмінно виказував свою заповзяту нехіть пускати окупантів у рідні села.

Юхим Кудря теж відчув внутрішню потребу боронити Україну від німецьких окупантів. Цілком щиро захоплений загальним рухом, він вийшов аж за село. А побачивши шворінь у руках якогось васютинчанина, завагався й на півдорозі до Хоминої балки відстав, повернувся

в село. Ще кілька разів обертався, спроваджував поглядом заклопотаних сусідів, навіть заздрив войовничому запалові Митрофана поруч з молоддю. Та лиш махнув рукою і таки пішов додому...

«Не буде толку. Не наше це селянське діло — революція,— виправдувався перед власним сумлінням. Та відчував, що безсилий виправдатися.— Ми — селяни, хлібороби. Чи знаєш, який лад усьому дасть у бою той Данило? Треба ворога знати, треба зуміти його поціляти. Хто він мужикові, той ворог, під такий розгардіяш у народі? Ми — селяни, зроду керовані. А як, з кого вибереш надійну руку керівника? Добре їм у Петрограді...»

Пізніше чув віддалену луну стрілянини на «Хоминій позиції» і аж щулився від внутрішнього збентеження. За кожним пострілом у першу чергу ввижалися вбивства, каліцтва селян. Щоправда, на тих пострілах з Хоминої то зростав у думці, то викликав тривогу Данило Пісковий. За що б'ється людина? Вічний заробітчанин — з батька, з діда; шахтар. За землю? Таж не сіяв він її, по Кривих Рогах шахтарюючи. А Купріян, Даннлів батько — теж наймит зроду,— може, й утямив би, коли б то хоч поганого хвоста мав у дворі... За що воюють, кому ті «перевороти» так криваво відстоюють?

Надвечір угамувалася стрілянина за селом. Побачив через високий тин за городом, як першим побіг збентежений Митрофан і зник у чийомусь чужому городі. Потім бігли й інші, старіші селяни. Тріщали тини по городах, валували пси до півночі.

Юхим скрушно хитав головою, озираючись навколо. Здалося йому, що глибокий сором його людської гідності відчули й столітні вербові пні.

«Тепер скажуть, що Юхим знав сили «січовиків», тому і на Хомину балку не пішов. Адже з Андрієм бачився якось. А не остеріг людей у селі. Шкуру, скажуть, свою рятував на людському лихові... Краще б таки було піти за гуртом...» — ледве не вголос картався думкою, приховуючись між вербами та калиновими кущами.

Другого дня каральні загони «січовиків» та «вільного козацтва», підтримувані вільгельмівськими солдатами, зарані зігнали до волості народ. Оточили кулеметами, нагаями з уплетеним у ремінь свинцем полосували спини неостережених васютинчан, відбирали й життя у тих,

які не виказували верховодів на «позиціях» Хоминої балки. Митрофана Лизю теж узяли в нагаї. Та старий чоловік тільки до шостого удару витримав. Потім заплакав і признався, виказав. Втішився думкою, що хіба ж приховаєш імена таких Піскових Данилів, про яких, певне, і в повіті вже знали екзекутори, правлячись із зброєю на села?

Юхима Кудрю не кликали з гурту селян до столу екзекуторів, не запитували. Намірився вимовчати, хоч би й кров пустили йому нагаями! Підходив, щоб на очі показатися Шарапиному парубкові, нехай випробує свого майбутнього тестя. Бачив, що Андрій був серед них, з «січовиками» шмагав сусідські спини, ніби залюбки, з поручиками в шликах на шапці та з німецькими командирами за панібрата себе тримав. Юхим відчув острах від того. Не боявся биття, а боявся, що його можуть обминути оці поручики, перед усім миром залічать у «свої», ославлять.

Та не підійшов, на очі не потрапив. Тоді повернувся й посунув з гурту, щоб поза городами пробратись додому. Люди розступалися, щось шепотіли поміж собою. А над головами прорізувалося зойками надлюдське горе битого в колі. Юхим спинявся від того зойку, перечікував, немов вагався: чи тікати йому геть, а чи йти та й своєю спиною таки поділити біль від ударів. Душа нітилася, а сталої думки так і не знаходив і знов продирався з гурту.

«Січовик» та німецький солдат на виході з натовпу гвинтівкою перегородили путь. Запитали в Юхима ім'я, прізвище, хто він тут, у Васютинцях, за кого стоятиме.

— Та я ж... Юхим Кудря, селянин. Я за те... Словом, за мирний порядок.

«Січовик» розгорнув якісь папери, довго водив пальцем по них, а німець смоктав люльку, скоса дивлячись на те марудне читання списків. Нарешті «січовик» дочитався, а може, й набридло йому.

— Ага, Юхим Кудря, кажете? Пожалуй, вам можна йти. Ідіть,— прорік вояка, опустивши гвинтівку разом зі списками.

— Га, можу йти? — Юхим знітився, озирнувся.— Чого ж іти? Я за закон. Коли вже такий закон вийшов, щоб селян... то я й не піду. Як мир, так і я.— І ніяково повернувся в натовп.

— Як хочете, добродію, ваша справа. А то можете йти додому.

Юхим не обернувся, подерся знов у натовп.

Це було так недавно. Замисливщись, неначе й зараз ще чув зойк із середини натовпу зігнаних на екзекуцію селян. Яке щастя, що вже все те минуло!

А чи ж минуло? Лунко озиваються піски під ногами. Не близький шлях від Черкас до Васютинців.

Юхим не квапився додому, бо шкодував коня. А поспішати була причина. В грудях йому млоїлося не знати чого, в душу слався холод страху. Мимовільні згадки про «позицію» в Хоминій балці, про екзекуцію другого дня в селі зводилися до двох постатей, які невідступно переслідували сумління Юхима: Данило Пісковий і Андрій Шарапа. В уяві Кудрі — це ніби двоє коней запряжено в того ж воза, тільки Данило — в оглоблі, а Андрій — хвостом прив'язаний до задньої крижівниці. Обидва сильні, обидва тягнуть. Два кінці одної Юхимової стежки. В один підеш — з Данилом зійдешся, а в другий — на Шарапу натрапиш... Чорновусий, вилюдніліший парубок, хазяйський син. Навіть з війни не з порожніми руками повернувся! Чим не зять? А Данило... Данило везе в передніх оглоблях. Що буде далі, невідомо, а все ж — уперед дивиться. Розумом пойняті очі, запальні слова, увесь у майбутньому. Крім слів, на сьогодні — голий, як бирка, майбутнім багатий. Він завтра, а Андрій — учора.

А ти, Юхиме, ні вчора, ані...

Аж за груди взявся, млоїть йому в грудях.

— Плентаєшся між ними, як волячий хвіст між ногами. Зітруть, коли не остережешся, Юхиме. Між ними боротьба! Походя зітруть,— голосно ствердив.

Ось і в Черкаси їздив. Хіба ж тільки на базар за сіллю? Їздив правди шукати. Чутки пішли, що старе знов повертається, а він же мав би заяву до комітету подати про землю. Боїться Юхим прогавити. Подай заяву, а в Черкасах кажуть, ще пани знов повернуться. Голову зламаєш на таких крутих зворотах. Данило прилюдно сказав, що землю розділять, панські маєтки до рук комітетів приберуть. Чи встрявати й собі, а чи ще зачекати?..

Тепер повертається з сіллю в лубковім возі і ще з більшими турботами в голові. В Черкасах з розмов

зрозумів, що повороту до старого не буде вже ніколи. Але яке ж нове устóїться? Борня між Данилом та Шарапою тільки розгоряється. Бо Данило комуністом себе взиває, а комуністи в Черкасах тримаються міцно на одному: Радянська влада! Мир хижинам, війна палацам! Землю хліборобові, а заводи — робітникам!

Вибирай, Юхиме, вибирай між зятем і комуністами, бо зітруть...

Так і здавалося, що, доки він доплентається додому, доки справді обере свою стежку життя, черкаські події наздоженуть його, в дорозі застануть. І змушений буде діяти, як йому звелять. Чужа воля перетне його заходи і тоді... ні до Шарапи, ані до Данила. Зітруть.

Неначе вже й розправився, на ноги став за цю війну. Аж війна прийшла у власний двір. Коли б скоріш хоч сонце сунулося. Хоч би встигнути йому до двору, у власну хату зайти. Чи ж він такий слабий? Хіба не він у Черкасах кілька разів від патрулів вивернувся, ні червоним, ані білим себе не назвавши? В Черкасах його дуже випитували, що діється на селах, чи є у них в селі загони червоних повстанців, комісари? І Юхим знаходив у собі кмітливості та сили цілком щиро знизувати плечима:

— Чи ми дослухаємось до того, чи додивляємось, які там загони? Ми — хлібороби...

Юхимів двір у Васютинцях, як і Шарапин, виходив до громадської луки. За городами до лук росли верби. Ще дід, оселяючись на цих, тоді голих супісках, посадив рядочком верби. Так і росли вони, розкішні, показні, аж доки не став на хазяйство він, онук Юхим Кудря.

Високі кучеряві верби. Щороку скільки виводків гав'ячих вилітало з гнізд, які концерти весняної ранньої любові вислухувало двоє поколінь Кудрів у цих вербах!

Юхим з діда, з батька брався до хазяйнування. Другого дня, як одружився з Москаленківською Параскою, відчув себе повноправним господарем і тільки тричі обійшов ті верби, як вирішив: рубати і на дошки різати, на дерево, щоб клуню збудувати, як і в Шарапи.

А на місці високих рівних верб лишилися пні: невисокі, густою кучерявою шапкою паростків увінчані, що раз у раз в три роки зрубують їх на пакілля. Товстющі. репані пні, вже й з дуплами подекуди.

Це історія Кудрів. Юхим говорив:

— Дуплинатіємо вже й самі, як і оті вербові пні...

В цьому році теж не плели нових тинів. Таке зайшло від революції. Вже третій рік не до тинів. І пні нерубані лишилися. Дуплинасті, репанокорі, густі вербові пні.

Гетьманська влада з німцями в містах зосереджується, а в селах осідають і ростуть червоні загони, комуністи, комісари.

Сонце повисло над Дніпром, ніби вдивляється, як дівка, в його глибоке прозоре дзеркало. Йдучи по піску поруч воза, Юхим упрівав і від ходи, і від думок.

— Ну-ну, воронко,— підпихав за полудрабок воза й цьвохкав батіжком у лад пісковому тьохканню під ногами.

Переїхавши піски, спинився під останнім кучерявим осокором, замислено вдивлявся назад, на Черкаси, де за кучерями хмарок мало сховатися сонце. Починала забирати зліть. Скільки роботи, а воно, як нарочито, світить. Хотілося б затемна проїхати села. Кому потрібно знати, що саме він, Юхим Кудря, в такий час у Черкасах побував.

У Черкасах Кудря бачив і Шарапиного Андрія. Заклопотаний і сумний, він блукав поміж базарними возами, з кимсь говорив чи навіть сварився. Чи помітив, як Юхим уникав зустрічі з ним? Сама зустріч з майбутнім зятем не була вже такою неприємною. Та не хотілося Юхимові признаватися нехай і зятеві, чого він приїздив до міста в такі тривожні дні. У Васютинцях Андрій не показується останній час, може, й дома не буває. Певне, цікавитиметься всячиною... Знов про червоні загони партизанів розпитуватиме, недаремне ж блукає по чужих селах. За Данила розповідай йому — дався їм той Пісковий. Зятеві не збрешеш, як отим численним патрулям. А кому тая правда тепер потрібна?..

Кудря озирнувся на широкий луг зелений, на чорнаві, з-під сонця пойняті тінню дубові кущі. Озирнувся, як озирається заєць, поклавши на спину то одне, то друге вухо. Спинив зір на зеленавій паші у вузькому вибалочку, втішившись густими дубовими кущами.

«Ні, тут зачекаю вечора. Кий чорт неволить мене, ради білого дня, селами плентатись? Де був, навіщо повний віз соломи набрав? У Пищиках червоні свого штабу не мають, то, значить, є інший штаб. Кожен тебе, ради білого дня, про комісара розпитуватиме. Розповіси — розвідником їхнім станеш. На моїм же возі шпигу-

на пошлють у Васютинці, до ревкому його одвезеш. І радуйся, Юхиме, ради білого дня: ти спільник якихось оглашенних власників, з якими, ще й за гетьманщини каші не зварив. Хіба знаєш, самому сатані в родичі потрапиш. А нам воно потрібне, як болячка, ради білого дня...»

Завернув коня з дороги в найгустішу хащу дубових кущів і випріг. Від вороного несло потом, і Кудря відчув себе, як на полі чи на току. Ліг собі на купку коріння в густому холодку під кущем. Кінь форкав, зажираючи дорідну зелень по вибалочку, напинав віжки, аж віз рипів. А Юхим лежав і міркував, натомлений ходою та турботами, впивався прохолодними пестощами передвечірнього затишку.

...Новий комісар Юхимові теж не подобався. Був Ковтун, до нього обвикли були, свій він, знали, чий син. Легше з ним чи поговорити, чи й не скоритися йому вряди-годи ставало сміливості. А це прийшов звідкись, чи його надіслано. На виду занадто солідним таким здається. Повага від старих, якась там своя у них бойова слава для молоді. Чисто, як, скажімо, і в Данила. А йому острах. Юхим дивується, що комісаром Данила Піскового не призначили замість Ковтуна. Свій комісар, своє село, як одна родина. Може, тому й призначають сторонню людину, щоб не родичався з нашим братом?

Прийшов і порядки штабні знов по-своєму заводить: власників колишніх ще раз контрибуцією обкладає, підвід вартових біля ревкому збільшив учетверо і кабанів годованих конфіскує у власників для потреб Червоної Армії — «революцію спасає». Привези до такого шпика з Пищиків, то й рідних забувайся.

Не подобається... Данило куди кращий був би. Щоправда, і він не в рядових ходить при ревкомі, завжди відсутній,— на «оперативній роботі», кажуть.

Юхим Кудря від природи не був дурним чоловіком. Зріс він у постійній батьківській турботі про достатки господарські. Сам наслідував ті батьківські турботи: все намагався землі прижити власної, щоб не наймати її щороку в маєтках Требинського. Кубельце домашне тримав на віжках, як міг. Жінці Парасці не потурав. Троє старшеньких ще в дитинстві померли. Тільки найменша, остання спізніла радість батьківська, витяглася вже на дівку. Та й цю дочку, Одарку, якось не догледів; за балощами дитячими випорснула з-під батьківського

впливу. Старіти почав. Не спаскудилася б, боронь боже, зовсім. А вже зятем, напевне, матиму найкращого господарського сина!

Революцію і зустрінути не встиг — не готувався. Тому й не насмілився йти в Хомину балку разом з людьми. Так собі міркував, коли зачув, що землю панську ділитимуть на душі:

«Революція, ради білого дня, робочим людом вигадана, нехай вони її й проводять, не слід і втручатися селянинові в ті справи їхні. А вже коли закон виходить, що й землю ділити — діліть, на те закон! У нашого брата не наділишся, ще прирізувати кожному доведеться, наплодили душ, слава богові... Може, кому й не з медом від того, ради білого дня,— Юхим обережно скине оком на сусідський двір.— Не я ж у тому повинен. Не зажирайся, якщо, скажімо, ти не пан. Нашої хліборобської землі ніхто ділити не посміє, закону такого нема на селянську землю і бути не може. Я тобі не пан. Не було б пана — на біса й революцію, ради білого дня, вигадувати. У пана слід одрізувати землю, бо на те він пан, «иксплікатор», як каже Данило. А я... Юхим Кудря, селянин волею божою».

Комісар Куриленко й тим себе недобре показав, що керенок [1] не велить приймати за гроші. «Чи не дивак, ради білого дня!» — в напівдрімоті в думці розводив руками Юхим Кудря. Коли навіть потребилівка і та продає крам не інакше, як пополам керенок та совєту, Куриленко зліз на пень: давай йому тільки радянські гроші.

Юхим лапнув за кишеню. В Черкасах ще єсть ду́рні: охоче дають совєт за керенки. Вісімсот керенок та катеринку миколаївських зіпхнув їм Кудря, вимінюючи нові радянські гроші.

Прислуха́вся до найменшого шелесту й чув, як тріщала кожна травинка, вигризена вороним. Йому почали вчуватись приворожливі тьохкання пісків побережанських, складаючись у колисковий спів такий привабливий і міцний...

І раптом схопився, збудженний переляком. У першу хвилину, коли тільки мигнула страшна догадка, що трапилося,— Юхим отетерів. Відібрало йому спроможність

---

[1] Грошові знаки Тимчасового уряду Росії, головою якого був Керенський.

крикнути на гвалт, навіть збагнути весь жах становища. Та переборовши остовпіння, як у пропасниці затрусився, скочив з місця й закричав:

— А-ай, пробі, рятуйте!..

Шарапа кілька хвилин тому, побачивши сусідського коня на припоні, звернув з шляху, натрапив на сонного Кудрю під кущем і сам приліг за другим. Почувши нелюдське «пробі!», вихопився з-за кущів і, вловивши, ніби збожеволілого, Кудрю за поперек, у ту ж мить плигнув від нього, ладен був закричати ще відчайдушніше за Кудрю. Лише переляк відібрав йому голос.

У руці в Андрія опинилася величезна сіра гадюка, яку він ухопив згарячу і витяг з-під Юхимової сорочки. Несамовито тріпонув рукою. Клубок, цупкий і пружнистий, ляпнувся на землю і завмер на мить. Завмерли й парубок та Юхим Кудря, причаровані та ошелешені цим плазуном. Юхим ще й досі відчував, як під сорочкою від шиї аж попід руку кригою прорізала холодна плазуюча гладь. Йому здалося, що ціле пекло гадів завелося в нього під сорочкою, піднімає його, розколює тими пругкими кільцями живих пружин, добирається до горла, до душі.

Гадюка розпросталася й рушила до найближчого куща, де б вона мала змогу врятуватися.

Першим очумався Шарапа. Як звір, кинувся до воза, одним махом зірвав крижівницю. Гадюка вже втікала до куща, коли доскочив до неї розлючений парубок з крижівницею в руках.

— Гадюка в пазусі,— шепотів Юхим, досі боячися поворухнутися.

Гадюку в пазусі він мусив вигрівати теплом власного тіла, га? Хто ж це? Параска, майже безмовної покори жінка? Одарка? І в ритмі Шарапиних ударів по бездушному плетиву гадюки проказувала оживлена думка: «Молоде, дурне. Не розуміє життя, не прислухається до батьківського досвіду. З комісаром заграє і що слово, то й сваряться за Шарапиного Андрія. Може, через те й накладено на Юхима два вози сіна та двісті карбованців на Червону Армію? — За двісті карбованців Юхим віддав вісімсот керенок якомусь спекулянтові в Черкасах. А Одарці байдуже: комісар, мабуть, їй дорожчий, аніж батьківський спокій.— Це вона! Дочка — гадюка. Всміхається до парубка, говориш — говори, тобі ще доведеться з людьми жити. Але ж він, комісар,

ради білого дня. Чи, може, з комісаром баньки лупиш, а Шарапу вже й при бокові приспала, прости господи? З ними так, з дочками. А з батька два вози пирію беруть».

З переляку напосідала лють. Кортіло отак узяти обома вузлуватими руками за доччиного бока і, вирвавши, кинути оцьому збожеволілому біля гадюки Андрієві як плату за врятування, як виклик на смертну бійку ще й з ним. Мабуть, таки помітив Юхима ще в Черкасах і доганяв. Доганяв, гадюкою звивається біля його душі....

Думки перебив знесилений оклик Шарапи:

— Ху-у... От гад! — важко відкинув крижівницю, неначе тільки тепер побачив Кудрю.— Здрастуйте! Хай тобі чорт. От гад...

Юхим роздивився, що він нерозважно ліг під кущем просто на гадюче гніздо. «Неодмінно щось буде. Гадюка є в пазусі. Може, й не Одарка, а оцей рідкобровий Шарапа з торчкуватим вусом? Іч, як скалиться усмішкою, а говорить...»

— Звідки ти, Андрію, так вчасно нагодився? Ну й пригода мені, ради білого дня, случилася.

— А я з Черкас, дядьку Юхиме Пилиповичу. Дивлюсь, коняка знайома на припоні. Зрадів, що є з ким слово в дорозі промовити. А ви спочиваєте. То я теж приліг під кущем дубового молодняка. Поважаю дубовий молоднячок у леваді. Аж ви — в крик... Ви вчора з дому чи сьогодні? Як там комісари: знов сіно накладають, кабанів конфіскують у хазяїв? Добре вам, якось у власники не вплутались.

— Та й не нагадуй, Андрію. У печінках мені ваші власники та комісари сидять.

— Ну, комісар же такий наш, як і ваш,— злегка заперечив Шарапа, відводячи Юхима від змішаної з землею гадюки. Потім сміливіше додав, переходячи вже на свій зарозумілий тон «діяча»: — В печінках, кажете? Мені ті комісари життя видирають, мов пазурами, з душі. Чули? В Золотоношу з Москви агент Леніна прибув, ревком більшовицький уже діє! Данило ніби теж їздив на утворення ревкому і в членах повітового центру лічиться. Може, й комісара Куриленка обрали там, не чули?

— А я й не дослуха́юся, Андрію, будь воно прокляте! Ревком повітовий, кажеш, утворили? Видать, власть

хотять Радянську зміцнювати і в нас, коли аж від Леніна чоловік прибився... То чого ж Данила, а не Куриленка обрали?

— Ревком же в них призначається, видать, з Москви. Значить, Пісковий їм більше підходить.

— Ого, аж у Москві знають Данила Піскового? — цілком природно здивувався Кудря.

— Що ж тут дивного? Данило давно, ще, може, й на шахтах у комуністи втерся, в списках лічиться. На комісара розумом не доріс, виходить, а в партії одиницею лічиться... Так не чули? — ще раз запитав Шарапа, глибоко зітхнувши.— Тепер, кажуть, сільські загони партизанів будуть з'єднувати в частини Червоної Армії, на Київ пошлють. Знов безладдя настане... Ну, поїхали, дядьку Юхиме, чи що?

Юхим востаннє стріпонувся від недавньої події з гадюкою. Фантазія все ще шукала гадюку у власному житті, постійну, непереможну гадину, що вигрівається в нього на грудях і таки от-от укусить. Мова молодого Шарапи дивно пасувала до тої фантазії, здавалася погрозливим гадючим шипінням.

— То, значить, штабів по селах не буде, чи як? — допитувався Кудря, все спираючись на прилагоджену крижівницю.

— Комісаріати лишаться, не радійте. Сіно заберуть і ще накладуть.

— А з землею: ділитимуть її, чи то лиш балачки, Андрію? Ти більше бачиш, з начальством говориш.

— Ми... Словом, наша Директорія Петлюри в Києві таку думку має, що землі дадуть комусь аж по три аршини. «Ви землю просили, я землю вам дам!..» — співається в пісні... Поїхали!

— Війна, значить, і далі, ради білого дня?

Сонце сховалося за осокорами, і слова розмови губилися в спертому вечірньому повітрі. Парубок говорив поквапно, надсадно лютуючи. Що слово, то й погроза, що думка, то й інша інтонація голосу. І вселявся в Юхима острах.

«Гадюкою в'ється, неодмінно вкусить».

— Безумовно! Війна на смерть, дядьку Юхиме. Ми мусимо якось затримати комбідівські загони на селах, розкладати їх. Таку думку подали в Черкасах розумні люди. Правильна думка. Треба розпорошувати їхні сили, щоб Київ гетьманував по-нашому. А штаби — це іг-

рашки для Данилів Піскових. Нехай бавляться, бо доля політики вирішується не тут. Он у Полтаві полковник Болбачан скликає з'їзд селян. Не тільки ж їм, більшовикам, свої з'їзди та конференції скликати... Нищити їх, Юхиме Пилиповичу, треба. Нищити! У нас у селі з сотня наберсться та в Мойсинцях, у Мельниках по сотні. А в Ірклієві, в Буримці, в Канівцях? Якийсь вереміївський Гайдамаченко Василь за дорученням золотоніського ревкому їздить по волосних штабах. Ці його балачки про формування Червоної Армії з партизанів чули й наші люди. Ціла армія набирається! А Гайдамаченка приберуть наші... Тільки про це тс, дядьку Юхиме... Іч, землею, як пряником, манять селянина. За голодранцями й не потовпишся. Хоч ви не нагадуйте про це. Одарка хвалилася якось, що й ви надієтеся.

— Бреше, капосна дівка! Отаке, диви: рідна дочка... Я-бо й кажу — гадюка в пазусі...

— Залиште, дядьку Юхиме. Сказала дівчина неправду, то нехай так уже й буде. Не кому ж сказала, а мені. Ми з нею... повірятимемо думки одне одному.

— І ти ж свої повірятимеш, Андрію? — Юхим ледве помітно осміхнувся.

— Звичайно, як до думки... А старенький хомутець у вас, старенький. Десь у батька, здається, є в коморі зайва пара нових гужів. Хочете, скажу старому?

Удвох запрягали коня і репліками тими неначе тихомирно перекидалися. А кожен змагався, як на герці.

— Та що це ти, Андрушо, гужі... У мене теж є й новий хомутець. Це я, в Черкаси їдучи, на всяк випадок застережно вирядився.

— Ага. Понімаю. Правильно екіпірувалися, дядьку, по-хазяйському... Нам би оце з комісарами упоратися, Юхиме Пилиповичу, перестали б оцих конфіскацій всяких зазнавати. Може б, вам слід поїхати на Полтавський з'їзд?

Юхим довше затримав погляд на парубкові, який міцно в'язав супоню, неначе ворога свого мотузував.

— Може, облишив би, Андрію, ради білого дня, який там ще з'їзд. Он конфіскують комісари і в Черкасах, хоч там зараз і немає ревкому.

— Ради білого дня, нічого з ними не зробиш,— дошкуляв Шарапа.

— То я про себе так кажу, не зважай. Радив би я, парубче, не зв'язуватись ні вдень, ані вночі. Он де вони,

хоч би й гетьмани всякі та Петлюри, в Києві! А комісари під боком...

— Кажіть, на шиї в мужика...

— А, Андрію... Вже так сісти на шию мужикові, як і ті з німцями сіли... Куди ж важче? Та я до того кажу, що зв'язуватися тобі не раджу. Це діло суржозне, політика. Комісар, він хоч простий. Та й сила ж яка — цілий народ у комісари йде. А нам би тільки закон. Що ми, хлібороби!..

«Гадюкою в'ється біля моєї душі...»

В селі Пищиках розпрощалися. Ніби вантаж із плечей скинув Юхим, коли рушив з Пищиків від гурту розлючених власницьких синів. Шарапин — за верховода в них. Юхим відчув, як його ніби засмоктує невилазне багно. Треба ж було йому ще й про той з'їзд нагадувати!.. Майбутній зять, очевидячки, переховується в Пищиках і серйозно господарює куркуленками, як у своєму селі. Послухаєш їх, так виходить, що революційні штаби доживають свої останні дні, полічені й відмірені Андрієм. З'їзд якийсь вигадали в Полтаві... Андрій, певне, і в інші села даватиме звістку, радитиме, як треба діяти, як знешкоджувати партизанські загони, затримувати їх на селах, а може, й понищити зовсім. Андрій наказує, планує. Навіть Кудрі на прощання радить (майже тоном наказу) — зберегти в таємниці пищиківські зустрічі, а декому в Васютинцях розповісти про те, що скликається в Полтаві селянський з'їзд, що готується комісарам розплата за контрибуції, за сіно, за землю...

Роса північна спадала на піски, і заніміло їхнє тьохкання вденішнє. Тільки шамотить тепер пісок під колесами Юхимового воза, як думи, розсипані в заклопотаній селянській голові.

«Дочка. В кого воно таке зубате виросло?» — сплюнув Юхим і озирнувся, ходячи по власному дворі, як по чужій господі. Ніби ховався від страхітних турбот наступного дня. А вголос пообіцяв:

— Неодмінно треба розповісти, ради білого дня. Вона мене вчитиме, батька! Людські діти — як діти, а в мене не дочка, а начальник якийсь. Узяла собі в голову як не Андрієві, то комісарові догоджати! Коли захоче парубок узяти, то візьме таку, яка в нас, у Кудрів, виросла, ради білого дня! Не піду я, коли на те пішло, от і все.

І до комісара, коли не покличуть, не піду — і не вигадуй, розумна дуже. Але й до них — ні за що не піду. З якого дива? Що я за десятник у них. Треба їм, то нехай своїх десятників мають. Шпигуном мене не зробиш, немає дурних... Ну й дочечку господь послав. Ради її дівоцької примхи лусни, а йди. Не-е, не піду, ради білого дня!..

— А коли б комісар запитав, чого в Черкаси їздили, кого в Пищиках зустрічали, то що б ви сказали, тату?

— По-твоєму, так я брехати повинен? Оце-то батько, бери з такого приклад, батькова дочко,— весь вік брехатимеш. Забрешешся, що й людям у очі глянути соромно буде. Кажу ж, що я ні сюди ані туди. Я з людьми, з селом.

— А сіно відвезете?

— Ну, сіно... Закон такий у селі, а я не проти закону! Чи, може, ти підеш комісара впросиш? Не відсох би язик, не зблякли б уста від людської усмішки до комісара за віз сіна. Парубок, як всякий. Чи я корова в господарстві, що возами пирію доюся та сотнями карбованців? Не камінний же він. Та й камінь на жужелицю перегоряє від доброго вогню...

— Ну й батьківська направа!.. Мені байдуже. Не розповідайте ні комісарові, ні Пісковому нічого. Не наше діло, кажете, втручатися до них? А вони нехай втручаються в наше життя?.. Як знаєте!

Одарка в Кудрі, що й казати,— дівка як на показ. Важко припустити хоч на хвилинку, що знайшовся б парубок, якого не втішала б її привабна посмішка, який не замилувався б її голосом чи правким станом, рівною бровою! Два вози пирію, то лиш умовність буденна в порівнянні з дівочими очима, що чарують бездонним джерелом добра. Чи не пишається нею васютинська молодь, одвідуючи з Одаркою храми сусідніх сіл? І сміх, і співи, і верховодство на коржах зимою,— все в неї вдавалося смачним і молодечо привабним...

Про ці якості дочки Юхим знав і розумів, що Андрій Шарапа нікому не поступиться Одаркою. Та й вона, здається, не від того, пишається залицяннями Андрія.

Був немалою мірою здивований, побачивши раптом, як на очах у батька ластівкою щебетала Одарка, затримавши комісара Куриленка біля свого перелазу. Безсоромниця! За рукав узяла його, іти від себе не пускає,

лементить таким щирим лементом. Невже помиритися з батьком захотіла, вищебетавши в комісара ті два вози сіна? Щось і хороше було в такім старанні дочки, але й лякало воно Юхима несподіваною одвертістю. За два вози сіна він старців не поведе, зате совість чиста, сам собі пан. Буде з тебе Андрій воду варити: дочка, скаже, сіно твоє відгулює... «Неодмінно треба б розповісти комісарові...»

Одарка діяла, не радившись з батьком. Комісар їй не байдужий як парубок, та знає вона і те, як Андрій ненавидить їх усіх... «Осілися,— каже,— штабами в селах по Золотонощині. Яких козаків гетьманських прогнали з Васютинців, прогнали синьожупанників з Ірклієва, «державну варту» посміли розігнати геть!..»

Матері своїй не раз у відсутності батька дівчина докоряла за те, що вона на людях озивається на захист безземельних селян. Ще дочується Андрій, скаже, що й Одарка в одну «шуршу» з ними. «Голодранці,— каже ж Андрій,— а не безземельні. Де ж їхня земля поділася?» Справді, мабуть, пропили, протринділи.

«Схаменулася б (це про матір так),— каже Шарапа,— саму голу, як бубон, Юхим узяв на хазяйство. Теж з безземельних. На брови поважився, без приданого взяв. Страм від хазяїв терпів. А міг би і з землею одиначку взяти. Хазяйство б яке стало, не соромно було б дочці... Чи не Данило підсилає її, щоб батька вговоряла, проти заможних направляла? До власників не записався, певно, так дійсно краще, тепер це може і в пригоді стати...»

Юхим насторожився і вже не нагадував Одарці ні про сіно, ні про керенки. Така раптова зміна відносин дочки до комісара Куриленка просто злякала чоловіка. Злякала, думок ще більше голові завдала і насторожила.

А Одарка невимушено сміялася з жартів комісара, за рукав його тримаючи біля свого перелазу. Як всякий парубок, коли немає чогось іншого сказати дівчині, Куриленко похвалив її дівочу вроду, бровою замилувався в слові. Дівка вислухувала парубка, а бачила перед собою комісара. Такий же то парубок і на тобі — комісар. Скільки сили в погляді, в рухах, скільки теплоти людської в слові! Комісар... І не розбереш — хто з них щиріший до неї: Андрій чи цей? Обидва старші за неї, на

війні побували, світу побачили... Для годиться заперечувала:

— Облиште, Феодосію. Софії Пісковівській те ж саме кажете.

— Одарочко, голубко, Софія тут — п'яте колесо до воза. Хороша дівчина комусь виросла. Не знав я, що ти така... приємна в розмові. Хотілося якось зайти до хати, не раз поривався. Гордячка ж, кажуть... Юхим Пилипович до Черкас, здається, їздив?

— Не знаю. Вам до Юхима Пилиповича хотілося зайти, про Черкаси поговорити? А затіяли про брови... То йдіть, чого ж? Я хвіртки не маю, а через перелаз про брови тільки й говорять парубки, чи як?

— Зайти хотів до тебе.

— Та ні, виходить, що мої брови тільки нагадали вам про Черкаси. Справді, черкасянки такі красиві? Та ви ж комісар, я й забула. Куди вже вам до якоїсь Одарки! Про мене, йдіть до батька, сіно правте. Ха-ха-ха!

— Ти, дівчино, люта, як кропива. За сіном я когось молодшого зашлю, а сам...

— Що?

— Ти собі ціни не знаєш, колюча квітко! Твої очі, як безодня, манять, а сміхом своїм п'яниш... Ти чаруєш, дівчино, сама цього не знаючи.

— Може, й знаю, звідки ти певний? — несподівано перейшла на ближчий тон.

Комісар спинився на якійсь думці. З хати вийшов Кудря, пройшов через дворище до повітки. Кілька разів подивився на комісара біля дочки, може, й сам хотів поговорити з ним, та не насмілився. Нехай дочка...

— Одарочко! То що ж, на цьому й попрощаємося?

Щиро стривожилася, рукав випустила з пучок.

— Хіба вже не прийдеш більше? Злостишся?

— Не прийду... Так, немає вже коли приходити. А час воєнний. Післязавтра...

Куриленко захлинувся на слові, відчувши, як стріпнулася Одарчина постать. І в тому трепеті він знову побачив і відчув тільки пригожу дівчину.

— Що, післязавтра? Може, вирушаєте з села? — ще тривожніше запитала.

— Та ні,— непевно видушив з себе Куриленко, згадавши, що Одарка близька сусідка Андрієві Шарапі. Сам собі противним став за таку нестриманість. Але Одарка не відчула цього. Вона аж тепер зрозуміла

Андрієву настирливу пораду і, знітившись, цнотливо спустивши очі до землі, прошепотіла:

— Чи ж так прощаються парубки? День білий, батько з очей не спускає. Я влітку... в клуні сплю, на сіні...— стрибнула з перелазу, хутко пішла поза причілком у хату. Навіть не озирнулася, нічого не сказала більше.

Комісар на мить закам'янів. Сказано чітко й ясно! Потім злегка посміхнувся і швидко рушив вулицею.

Говорило поле цвітом-розкішшю. До землі нахилялися розмай-віти, зогріті щедротами дня, і вдихали її силу в себе.

Двоє червоних партизанів брели полем навпростець до битого шляху, щоб потрапити у васютинський ревком. Данило не кидав гвинтівки з рук і захоплено припадав до квітів, до зелені. Зморений Михайло йшов слідом, не спускаючи очей з широкої Данилової спини. Він був далекозорим і близько себе бачив кепсько. За гони міг з розмаху влучити жайворонка на льоту з гвинтівки, а зблизька, зовсім перед носом,— все зливалося в якусь пляму.

— Не люблю я квітів.

— Бо не бачиш,— вихопилося в Данила. Зрозумів недоречність слів, засміявся дружнім жартівливим сміхом. Михайло поважав у Данилові вірного друга, бойового товариша і лише на мить завагався: образитися чи сприйняти за жарт таку дошкульну репліку? Але сміх Данилів переміг.

— Да, матері його ковінька... Жінку доведеться за гони вибирати, а цілувати... хоч і не милься.

— Мене попросиш. Для друга — облобизаю, яка буде! Дай тільки ось упоратися з контрою. Такі окуляри справимо, що самого чорта в жінки виберемо.

— Хіба що тебе запрошу, Даниле, на поцілунки.

Засміялися обидва, загладилася хвилева образа. Доходили до шляху. Назустріч у стовпах пилюги котилася підвода. В першу мить спала думка сховатися бодай би в оцих панських ровах, щоб побачити, хто їде, а себе не виявити.

— І куди їздить чортова куркульня в таку пору? — пробубонів про себе Данило, впізнаючи васютинського коня.

Підвода під'їздила вже зовсім близько, підводчик і пасажир їх не помічали. Обидва партизани взяли гвин-

тівки на бойову, давши підводі проїхати. Кінь вороний, як і в Юхима Кудрі, але з підстриженою гривою. Так хазяйнує біля худоби тільки Шарапа.

А квіти запашно гомоніли в степу по обніжках.

— Стій, хто це?! — нерішуче скомандував Михайло несподівано навіть для Данила. І, мабуть, надто обидва партизани були впевнені, що їхала підвода, що вартувала біля штабу, нехай і куркульська, а в підводі — цілком мирні люди. Міг хтось і знайомий їхати, посланий комісаром. Та коли підводчик, значно молодший за пасажира, схопився на весь зріст і гукнув на вигуляного коня, хлопці в першу мить сторопіли. Вороний з копита рвонув у галоп, і по шляху тільки дим-пилюга клубком послалася за вітром.

— Це ж Шарапенко. Здається, з Кудрею. Але ж і гадів син...

Присівши при дорозі, пустили по парі куль у той клубок пилюги. Він ховався в балочку степового шляху, приховувався за осиковою дібровою й зникав.

У ревкомі запоспішали. Данилова звістка про те, що іркліївський та буримський загони об'єднуються з партизанською бригадою і виступають, внесла тривогу. Отже, ще не все зроблено на фронтах, значить, десь іще потрібна підтримка. З Буримки Данило приніс наказ, в якому сказано, що петлюрівська Директорія розпочала воєнні дії проти Рад і поруч з денікінцями кинула свої війська проти Червоної Армії. Газет майже нема ні з Києва, ані з Полтави. Зате відомо стало, що полковник Болбачан скликає в Полтаві Всеукраїнський селянський з'їзд. Ходили найрізноманітніші чутки про той з'їзд. Та кожен говорив у селах про найближчі до душі справи. На з'їзд дивилися, як на організацію села в опорі проти Рад.

Надвечір стало відомо, що від Васютинської волості, повнотою захопленої партизанами, на Полтавський з'їзд селяни таємно вирядили Юхима Кудрю.

Вночі зібралися в Шарапиних «двійниках» поодинокі «виборці» від сіл волості і одноголосно відмовили поїздку на з'їзд колишнього делегата від волості на зустріч у Полтаві з царем Миколою недавнього волосного старшини Мехтодія Шарапи. «Не та ситуація!» — вговоряли вони. На цей з'їзд обирати слід людину помірковану, в революції хоч і не замішану, але таку, щоб і власни-

ком не була, гетьмана не обирала і господарем лічилася б у селі. Найкраще підходить Юхим Кудря. Йому довірить селянська більшість долю землі і волі...

Юхим огинався, грамотою своєю журився — мовляв, не впорається він. Таж на початку революції саме його обирали навіть волосним старшиною! Поїхав.

За таких обставин загін партизанів мусив залишати село.

— От тобі й завоювання революції. Кидай завойовану, неподілену землю в своїм селі напризволяще болбачанівцям і йди чорт зна куди, бийся з ворогом десь на чиїхось землях, а тут, як було, так і лишається. Знов власники розпережуться, родини партизанів зазнають репресій,— боязко бурмотіли окремі голоси.

Данило різко нападав на таких партизанів:

— Ну, ти, пофілософствуй мені! Сидів би отут та кабанів конфісковував, доки й самого б узяли петлюрівці засмажити...

— Петлюрівцям не до нас.

— Надійся. Болбачан пошкодує... Адже ясно, що треба із загонів батальйони, полки, бригади створювати і вдарити на Директорію з потилиці! Треба, голубе, міцно осістися в центрі, а ці теплі кубельця ніде не дінуться. Нехай проводять свій куркульський з'їзд, якщо їм дозволять... Нам своє робить!..

Куриленко з задоволенням стежив за мітингом у васютинському загоні. Комісарові ясно ставало, що й до цього загону могли затесатися нестійкі елементи, а може, й одверті прихильники петлюрівщини, щоб підривати зсередини революційну стійкість партизанів. Звелів Данилові піти з надійними хлопцями до селян, що зібралися біля ревкому й гаряче сперечаються про Полтавський з'їзд селян та про владу й землю. Партизанський загін треба зміцнювати, морально підготувати до виступу в бойовий похід.

В цей час до комісара Куриленка Михайло привів Собченка, що недавно вступив до загону. Гімнастьорка на ньому була подрана на шмаття, і на оголених плечах червоніли смуги.

— Це що таке, п'яний?

— Ні, Мосійовичу. Він — петлюрівець. Брав участь у виборах делегата в Полтаву, був присутній у Шарапи на нічній сходці.

— Був? — Комісар в саме обличчя близько-близько

вдивлявся своїми пронизливими очима.— Обирав делегата? Говори, Собченко, що він ото каже? Говори, доки я не розгнівався!

— Нехай пустить мене оцей косоокий чорт.

— Ну, ти мені тихше! Боєць Михайло Дядик має ім'я. Кажи прямо: петлюрівець! Хто це тобі так плече позначив? Пусти, Дядик!

— Сволочі,— вилаявся Собченко, ніби про себе, знаходячи плечима своє місце в цій пошарпаній гімнастьорці.

— Ну, скажеш? — уже наступав Куриленко, почувши Собченкову лайку.

— І скажу, а що ж мені!.. Я голосував проти Шарапи на селянський з'їзд. Кудрю запропонував. А що то значить петлюрівець, що значить?

— Геть! Геть з нашого загону, щоб і пір'ям твоїм не смітилося тут! Погань усяка налізає!

Михайло рушив, щоб схопити Собченка і знов скрутити йому за спиною руки. Та Куриленко рукою спинив його рух.

— Не займай погані. Не такий час... Ну, щастя твоє, що загін завтра вирушає. Та ми ще повернемося! І... я знаю, чий ти син.

Собченко повагом пішов, обтрушуючись. Кілька разів озирнувся, нарешті став. Брутально вилаявшись, посварився кулаком у комісарів бік. Куриленко рвучко вихопив нагана і тричі зряду випалив услід, наказуючи спинитися. Михайло спритно скочив за Собченком. На воротях двоє молодих незаможників схопили й затримали втікача.

Куриленко стояв і чекав, удаючи спокійного. Собченко вільно, навіть визивно йшов до комісара в супроводі Михайла та двох незаможників. Незаможні хлопці прийшли вступити в загін, прислані Данилом з селянського мітингу, і несподівано ввімкнулися у виконання обов'язків червоних вояк. Собченко нервово сміявся, пробував вирватися з міцних Михайлових рук, нестримно батькуючи та ображаючи партизана. Він гаразд зрозумів із слів комісара, що партизанам не вигідно бадлятися з ним перед виходом з села.

— Ну й що ж, ну й що? От і петлюрівець, а що ти зробиш? Кабанів у мого батька нема, зарізав останнього, не чекаючи конфіскації!..

Різкий ляпас припинив його хвалькуваті слова. Куриленко оступився, від злості аж посинів, але наказав

одному новакові незаможнику не чіпати куркуленка, коли незаможник ніби відірвав раз за разом два рвучкі удари в обличчя Собченка.

— Чортове зілля. Ми ще повернемося до вас... Запріть його у волості, опісля розберемося... Ху ти, чорт дурний! — ніби виправдувався комісар, затримуючи руку незаможника.

Михайло, мабуть, таки й від себе дещо перекинув Собченкові за образу, коли зайшов з ним у волосну каталажку. Про це ніхто не говорив, бо було б незручно перед комісаром. Але ще й не дійшов Михайло до штабу, як його догнав один з двох незаможників і повідомив, що Собченко втік. У волості зібралося кілька парубків, синків власницьких, що ніби лояльно ставилися до ревкому, навіть закидали на догад про те, чи не вступити і їм до загону. Вони наскочили на беззбройного незаможника, який стояв на варті біля каталажки, і випустили Собченка. Другий незаможник повернувся на допомогу товаришеві, але, побачивши несилу, побіг сповіщати комісара.

Куриленко послав партизанів. Та вже ні Собченка, ані чотирьох парубків власницьких не було й близько біля волості. А коли Куриленко повернувся до канцелярії штабу, то не знайшов там і свого писаря, недавнечко прийнятого Остапа Панченка, писарчука з сусідньої волості.

На післязавтра клечальні святки надходили. Тепло нічне лилося з троїцькою соловейковою піснею, голубило Одарку. Журливими здавалися захльобчасті ляскання соловейків. Тепла передлітня ніч глибоким забуттям огортала дівочі почуття, і хотілося линути в музичне марево природи.

З-за Сухаріївки крадькома виходить останній клапоть місяця. Зірки, по-весняному граючись, викрешуються і миготливим сріблом пишуть небо. Прислухалася до ночі, а вчула шепіт десь між вербовими пеньками, туди геть за городи.

«Певне, Андрій!» — подумала і ніби зараз оце чує його нахваляння на адресу Куриленка. Андрієві вже відомо, що комісар на завтра виїздити з села збирався. Певне, будуть у засідках полювати на нього. Тепер зрозуміла, що в тому ревнивому допитуванні Андрія — чи не прийде до неї комісар сю ніч попрощатися — злий

намір Андрієвих спільників. Не закохані ж молодята шепочуться ось і зараз там у темній ночі. А вона чекає парубка...

Чекає парубка, коли батька немає вдома... Невже на догоду Андрієві Шарапі вона більш аніж лагідно всміхалася комісарові? Бровою не моргнувши, погодилася зустрітися з ним для прощання... в клуні... Був би батько — не пішла б, Андрій так і сказав: «Дівуєш, доки батька немає вдома, дівуй...»

Щось дике в цьому вчинкові, підсвідоме млоїло їй під серцем. Милується соловейковим запізнілим тьохканням, а сама... злочинниця! Парубка манить, як рибину на гачок. Прощання. Хто і з ким чи з чим прощатиметься? Може, з життям? Адже там шепчуться, це вона безперечно чула, як зловісний шепіт уплітається в гомін ночі.

Їй, молодій дівчині, боязко стало серед ночі стояти одній і уявляти чиїсь передсмертні зойки. Серце лячно тріпоче, думки ганяються за шепотом, хочуть зловити його, щоб... щоб попередити? Ні! Попереджати не буде кого. «Навіщо я сказала, щоб ішов поза городами?» — терзалася каяттям дівчина. Міг би пройти просто вулицею. На перелазі зустріла б, привітно попрощалася б, і сумління її було б чисте. Хіба піти назустріч і проститись, обняти на прощання, викупити нечіпану дівочу совість?

Боячись зустрічі, не уявляючи, як і чим вона може скінчитися, дівчина щиро бажала зустрітися, доки той зловісний шепіт не перехопив парубка, скориставшись нею, як приманкою. Одарка боялася, бентежно переживала, та з місця не зрушила. Її опанувала певність, що все вже сталося. Все в житті так, неначе тугим переве слом закручено, що тобі, вродливій дівчині, годі й намірятися добирати правдивого сенсу у кожній дрібниці життя, а то більше — запобігати. Відчувала внутрішній острах і жаль за парубком. А навколо все діється по-своєму, незважаючи на ті теплі жалощі.

Любов! Незрозумілі почуття до любого серцю парубка, а не інтимне побачення з смертником. Кому, кому ця жертва? В ім'я чого вона має лукавити, так жахливо лукавити?..

Отак сплітала Одарка в думках найзапашніші троянди з блекотою в троїцький вінок її дозрілої весни. Стояла зажурена, ще й біля клуні.

Дурна! Чи їй потрібне це все?

Тривога зростала, підкочувалася клубком страху до самого серця. Їй вісімнадцять років. Попереду все життя. В ці роки його б розпочинати як слід. А чи розпочнеш? Шарапиного Андрія жадає батько зятем, а він он у що встряв. Куди його наверне доля, як складеться майбутнє? Розпочинай тут, приймаючи парубка, який сприйняв твої слова, як правду вісімнадцятилітньої, як твою чистоту.

Революція ж то й досі ще в селі, з комісарами. Вони теж щось думають і, певне, знають Андрієві думки. Таке сплелося... Скільки разів ходила чутка по селу, що переворот ось-ось знову настане. В Полтаві покладуть край штабам і революції. А в ревкомі ніби нічого й не чули. Тільки сьогодні довідалися селяни, що партизани заворушилися виїздити.

Чутка одна другу випереджала. Андрій клопочеться, щоб затримати партизанів, відволікти їхній від'їзд із села. «Потурай,— каже,— залицянням комісара, затримуй його біля себе скільки зможеш. Коли б до чого йшлося, то й у клуню заклич...»

— А люди що скажуть? — запитала здивована й засоромлена Одарка в Шарапенка, приховуючи свої неясні почуття до комісара.

— Людей я... на себе візьму, Одарко. Поговору не буде, положись. Чи ти за скільки років, ось по-сусідському, вперше мене знаєш?

«Поговір бере Андрій Шарапенко на себе...» — аж засміялася гірким внутрішнім сміхом.

Згадала, як батько по-рідному виговоряв за комісара. Парубок на красу її та на вогонь молодечий звіряється, говорить, як з доброю. Чи слід їй так ганьбити себе брехнею?.. «Коли вже Андрія наміряємося синовити, то для чого ж дурити світ іншому парубкові?» Одарка й словом не озвалася до батька, вийшла тоді з хати.

— Сьогодні спатиму в клуні. Брама буде незащіпнута зсередини...— були останні Одарчині слова заговореному Куриленкові.

Згадавши це все в таку ніч, Одарка почувала, як кольками пройняло її істоту від незрозумілого почуття. Вона пам'ятає навіть блиск парубкових очей, тепер вони палили її докором, вражали в саме серце.

Батьки сподівалися ж на її одруження з Андрієм, в ньому вбачали доччине майбутнє — будучину господині

на хазяйстві одинака найбагатших батьків у селі. І чому комісари не беручкі до хазяйства?..

Мрійно перейнята складним плетивом свого майбутнього, ішла в клуню. Прислухалася до ночі, і шепіт під вербами чи в калинових кущах на пташине кохання чомусь не скидався.

Ніч перемагала соловейків, напосідав сон.

Федосій Куриленко весь день терзався ваганнями: признатися Данилові в своїм коханні з Кудрівною чи ще змовчати, перевіривши цією ніччю? Дістав телефонограму з Золотоноші. Ревком наказував прискорити з'єднання партизанських загонів. Данила Піскового викликали на термінове засідання ревкому. Комісар готувався до виїзду: ладнав партизанів, споряджав у похід підводи, зброю. На сонце нетерпляче позирав — день, як вік, тягнувся безконечно. Вечором ще раз перевіряв людей, додивлявся до всього, аби скоротити час. І коли блідими бризками місячних променів на сході заярилася ніч, зібрався йти. Про обережність навіть і не згадав. Сила потягу до такої дівчини молодими почуттями гріла кров, глушила всілякі інші міркування. Що йому оті пікчеми куркуленки, що в безсиллі своєму погрожують смертями в численних каракулями писаних записках? Він навіть читати перестав ті анонімки. Бадьорий перескінувся через перелаз, і слова нікому не сказавши.

Та Данило, вірний помічник і друг, тому і правив у загоні оперативними справами, що мав здібності усе знати як назовні, так і всередині загону. Данило знав і про Куриленкове захоплення Кудрівною. Нічого не мав проти того. Навіть схвалював, знаючи, що Одарка не протестує проти батькового бажання і може легко стати шарапівською невісткою. Таку дівчину віддавати заклятому ворогові? Сам Кудря хоч і не брав участі в революційному русі села, зате й власників не підтримав у найсерйознішу пору їхньої гетьмансько-німецької влади. На Полтавський з'їзд його просто випхнули куркульські виборці, задобрили своїм довір'ям в такій справі. Безвільна, але чесна людина Юхим Кудря, середняк.

І Данило назирці пішов за комісаром. Кілька разів намірявся наздогнати, попередити про обережність. І кожен раз згадував, що парубкові в цю мить море по

коліна. Ще посміється з Данилової обачності при коханні...

На душі у Куриленка бадьора лагідність. Повітря свіжить легені. Навіть якогось запізнілого соловейка вчув Федосій, здається, вперше в житті. Сп'янілі молодецькі почуття примушують витрачати енергію, і Куриленко перестрибував тини або з розгону перехоплювався через купки злежаного попелу по дворах. Навіть пісню замугикав. І все те в нього виходило в такому омріяно-рожевому вигляді.

Завтра на світанку вони вирушають, а сьогодні... прощатиметься з Одаркою. У нього в Васютинцях лишиться дівчина, буде за ким скучати...

Ось-ось і стежка за городи. Як то добре побудовано Васютинці! Одарка радила йти до неї на побачення поза городами, не здибавши жодної живої людини. Поза городами стежки не заказані, якою схочеш іди. А там — калинові кущі, горіх розрослий гіллястий і хвірточка...

«Ні! Краще обминути калинові кущі»,— раптом ударила тверeза думка. Перестрибнув один, другий тин, обійшов чиїсь купки костриці з іншого города і пірнув у вузенький отвір брами в клуню, причинив її за собою.

Данилові здалося, що він чув характерний скрип внутрішньої завертки брами в клуні. Біля останнього тину, перестрибнутого Куриленком, Данило зупинився. Ясно бачив, як комісар зайшов у клуню, старанно причинивши за собою браму.

«Ну, молодець Федосій, не пішов луками, обминув густі калинові кущі!» — подумав Данило і присів під розсохлим вербовим пнем терешківського городу.

Данилової пильності не приспати теплій літній ночі. Спочатку стояв, зіпершись на пень, потім присів під ним. Кілька разів напосідала дрімота. Тоді для бадьорості знову зводився на ноги. Була мить, коли хотілося піти геть. Ганьбою здалося сидіти йому тут, у чужому городі, під вербою в той час, коли інший безпечно освідчується в коханні молодій, гарній дівчині.

Темна ніч ледь-ледь пойнята сріблястими відблисками місяця з-за хмар. Замовкає запізніле соловейчано-бадьоре щебетання, десь має зіходити Волосожар на сході. І зачинена клуня, пахуче свіже сіно, дрімотне затухання шепоту любові...

Але не пішов. Здалося йому, що він почув і інший

шепіт чи шелест у вербах, що примикали до лук. Хотів пройти попідтинню, дослухатися. Навіть рушив.

Аж відчинилася брама, висвітлена променистим сяйвом місяця. З клуні вийшов Федосій Куриленко, за ним — дівчина. І вчулися Данилові не то стримані зітхання розлуки а чи безсилий дівочий плач. Десь знову затьохкав перший передсвітанковий соловейко.

— Розлука,— сказав сам собі Данило. Його почула тільки ніч. Аж ця душевна подія в розчиненій брамі приспала Данилову пильність. Він бачив, як відірвався комісар від брами і рвучко пірнув у темінь під розлогий горіх. Бачив, що закоханий Куриленко, гублячи глузд і обачність, повертається від Кудрівни іншим, і саме небезпечним шляхом поза городами, попід калиновими кущами та кудрівськими вербами. Бачив, а заціпеніло стояв, заворожений чужим щастям.

Потім спохватився, рушив наздоганяти. Гукнути комісара? Чи ж можна в таку ніч гукати, полохати такі почуття людини?..

Чомусь здалося, що Юхимові верби підозріло вщухли на цю мить. Данилова чутлива фантазія малювала в уяві злочини, і він поспішав, мовчки наздоганяючи в темряві постать сп'янілого від весняного щастя комісара.

Нарешті помітив — постать ніби танула: то з'являлася в чорній тіні, то зникала попід тином у тісних обіймах ночі між калиновими кущами.

Та слух Данилів тепер ловить навіть подихи схвильовані там, у вербах. Ті подихи а чи навіть шепіт здалися йому в цю темну загадкову ніч такими зрозумілими. Збитий з пихи, ворог причаївся у вербах, в очеретах, у пестливих обіймах дівочих... Стережися його і з-за причілка, і з-за прихованого темрявою вербового стовбура.

Делегування в Полтаву Юхима Кудрі, пригода з Собченком, з чотирма куркуленками, з писарем — як на долоні домальовували Данилові небезпечну картину.

Щось тріснуло у вербах. Завмерли кроки комісарові.

Данило вже бігцем рушив що було сили туди, де, очевидячки, зупинився Федосій. Поспішаючи, затвор у рушниці дослав. І ніби лунами відгукнулося в вербах ляскання Данилового затвора.

З кущів блиснуло вогнем і освітило червоним полум'ям остереженого комісара. Тишу нічну розчах-

нуло рвучким пострілом з обріза. Ще раз. Знову постріл.

Федосій, як скошений, упав після першого пострілу. Відчув, що млосність заливала свідомість, а ніч чорнішала, зірки згасали, гублячись у небутті. В потухаючій уяві на мить хмаркою промчала Собченкова погроза...

Данилова рушниця, як відгомін, палила в верби. Насторожена уява вчувала, як шльопалися кулі об вербові пні, неначе цвяхи хто забивав. Та... верби, ніч.

Ущух і передсвітанковий соловейко. Собаки спросоння загавкали в городах. Проворна зірка хвостом розсипала бліде багаття по чорному череві мовчазного неба.

Під тином Данило обмотував простріляну ліву руку непритомному комісару. Від штабу пострілами відгукнулися, і десь на вулиці загомоніли люди.

Одарка схопилася з пахучого сіна. Здавалося, що оце лише ввійшла, попрощавшись з комісаром, а постріли ніби приснилися. Злякано прислухалась, як поралася ніч-зрадниця. «То що ж це воно таке?» — плелося в мозкові морочне запитання. Серце вперше забилося ритмами іншої, непізнаної тривоги. Та до свідомості ще не доходив увесь клубок, лукаво намотаний солов'їною ніччю на її дівочу долю. Тільки серце грало непізнану тривогу.

Поза клунею, з-під верб пробігли люди, гомонячи. Певна, що й Андріїв стриманий голос упізнала Одарка, насторожившись. Та як не до речі, ах, як не до речі впізнаються голоси!..

Обома руками немов затулила уста. Мовчати, мовчати! Нехай сльози змиють це страшне непорозуміння. «Поговір людський на себе візьму...»

Останній клинок місяця боязко посувався з-за сухаріївських гір над вербами, шелюгами та ядерними дніпровими пісками. І в світлі краденім, як у казці, виринали повиті сном побережанські села...

Не озвалася Одарка на Андріїв голос. Заверткою замкнула браму й до ранку заснути не змогла.

2. СУСІДИ

З Ірклієва до Васютинців прискочив загін на допомогу. Данило ще вночі послав гінцем Михайла, щоб сповістити нічну подію. В своєму загоні відчулися панічні настрої, не стало двох нових партизанів. У дворі штабу

знайдено анонімну записку, в якій пропонувалося партизанам «покінчити з Пісковим і стати на захист здобутків революції...».

Увесь свій склад кінноти Данилові довелося послати в супровід пораненого комісара до канівецької лікарні. Куриленка треба було захистити від можливого другого нападу.

Васютинці, як у рот води набрали, мовчать. До волості не сходяться власницькі парубки, по вулиці гуртами не ходять селяни. Подія під кудрівськими вербами нагадала всім про загострення класової боротьби. Тільки Митрофан Лизя знову виринув на поверхню, зашамотався по селу.

— Мало Митрофанові всипали, знов бігає, лиху годину віщує...— говорили деякі васютинчани, визираючи з-за тинів.

Підсилений васютинський загін значно вирівнявся. Але до Золотоноші йти не всі ладналися. В загоні при штабі був і прапорщик воєнного часу Махтей Лопаткін, стройовим помічником у комісара лічився. Він охоче згоджувався лишитися в селі «для революційного порядку». Його підтримало чимало новачків. Данило все ще поривався довести, що треба якомога поспішати всім, треба зміцнити третю червоноармійську роту в Золотоноші і, може, батальйон з неї зробити, щоб іти на Київ правим берегом.

Надійшли відомості, що в Черкасах петлюрівці з дня на день чекають Юрка Тютюнника на чолі «українських повстанців» з Холодного Яру. Це знов затримає побережанські революційні сили на місцях. Петлюра тим часом з'єднається з білогвардійцями, ударить на Червону Армію. Якщо це станеться, тоді знов тікай, іди в підпілля, в діброви.

Але прапорщик стояв на своєму:

— Я сам васютинський, гаразд знаю рідне гніздо.

— Це аж ніяк не знімає потреби кинути гніздо на деякий час і йти на підсилення Червоної Армії. Зайдемо до Мойсинського, до Мельниківського штабів, з'єднаємося.

— А там і всі ірклiївчани, і Кропивна...— підтримав Михайло Данилові переконування.

Та Лопаткін вів своє:

— Чого я мушу кландати когось, а своє кидати? Щоб тут дати розперезатися бандитським зграям? Адже

куркуленків уже немає по домівках. Моя родина — його родина... Та знаєте ви, дурні божі, що ця банда зробить з нашими родинами? Знаєте, куди наші завоювання подінуться? Отак і ходитимемо по краї, шукатимемо нагрітого місця. А тут воно рідне, зроду тепле. Заждім, що вирішить селянський з'їзд...

Данило розумів, що Лопаткін говорить не свої слова, але вдіяти щось з ним уже не міг. Йому треба поспішати, Золотоноша кличе.

— Ну що ж, лишайся, Махтею. Будеш комісаром, доки ми повернемося. Гадаю, що й без тебе наші рідні переховаються. І не до наших родин куркулям, коли треба самим шукати собі пристановища. Та я не неволю, лишайся. Дивуюся тобі, навіщо підробляєш прізвище? Фесенко ж, то й нехай буде Фесенко. Лопаткін тут ні до чого... А я іду і справжніх революціонерів, комуністів душею з собою беру. Пішли, хлопці, зі мною! Хто хоче рятувати завоювання революції, мусить іти в організовані червоні лави під більшовицький провід самого товариша Леніна! Оце наша ясна програма, і я більше не говорю ні слова. Сьогодні ж вирушаємо! А ти, Махтею, чекай рішень Полтавського з'їзду, чекай вітру в полі...

Мовчки, з підкресленою погордою, з рішучим піднесенням збиралися вірні революції партизани у похід з Данилом.

З околишніх сіл надходили озброєні одиночки: їх уже почали тривожити власницькі синки. Треба було до гурту йти. А зачувши, що Данило йде до Золотоноші, приставали до нього.

Так, обростаючи озброєними людьми, Данило вирушив на Мойсинці в складі одного кулемета, одинадцяти ящиків куль до нього, дев'яти пік (кіннота) та сімдесяти чотирьох чоловік піших з гвинтівками, револьверами та стрічками куль.

З цього часу вони назвалися червоноармійцями.

Васютинським хазяям нових турбот завдала подія з Куриленком. За підстріленого Куриленка новий комісар Лопаткін знов наклав контрибуції по п'ять тисяч карбованців. Щоправда, Лопаткін згоден брати грошові знаки порівну: керенки, радянські і миколаївські. Догідливий для селян комісар. Завів він і ще одну новину — наклав контрибуції поспіль на всіх селян. «Щоб роздору між селянами не чинить»,— пояснив своїм «козакам» у

штабі. Тільки той двір обминув, з якого син чи сам господар пішов на захист революції.

«І який з нього комісар? — міркував старий Шарапа, випускаючи телят за городи.— Простісінький собі парубок Махтей з бондарів, старого Трохима Фесенка син. Яким чином на руcько-германській війні прапорщиком став, одному богові відомо. А бідо ж моя, вояка він, «прапорщики революцію творять...», хизується якимсь Дибенком... Звелів Лопаткіним Махтеєм Трохимовичем себе звати. Розбери їх: не Фесенко він, а Лопаткін... Та про нас... хоч і Івгою Кочергою звися, аби ти в почот до людей увійшов! А то підметком губу копилить і теж до Одарки Юхимової півнем козирить... Далася їм та Одарка! Та все ж ближчий він. Не забувся, що брав колись перед війною в дядька Шарапи шкапину заволочити гречку, згадав у розмові. «Я,— каже,— не запідозрюю вас, Степановичу, в співучасті. Можливо, що в замахові на Куриленка діяли прості собі парубоцькі незлагоди за дівку. Їй би теж остерегтися тепер слід. Та я подбаю про спокій дівчини... Ми, прапорщики, революцію розуміємо й по-городському, і по-селянському, не дамо скривдити селянина! А на слідстві, коли б що, посвідчите, що Куриленко приставав до дівчини, сусіди ж ви... Та й за Андрієм же, либонь, наречена Одарка, га?.. Доведеться посвідчити, під вербами ж по-сусідству сталося».

Привітно говорить Лопаткін до заможних хазяїв села. Такого б і старшиною обрати, як до чого...

А що Шарапа може йому посвідчити?

«Посвідчити могла б Юхимова жінка, Параска,— міркував далі Шарапа.— Така може посвідчити хоч і самому нечистому, господи прости, не то що Лопаткіну... Непевна жінка, не по Юхимові жона. Хвалилася Березнячці, що догадується, мовляв, які парубки і за які «незлагоди» стріляли... Та й дочка ж у неї... Огонь дівка! Чого доброго, й батькові призналася про Андрієві направи не гнівити комісара... Тьфу, клята дівка, зв'яжись з такою! Іч, засумувала, боїться. «Мовчіть, мамо, нікому не хваліться...» — запобігає в матері. А сама тобто ж чула, як Андрій біля клуні докоряв Березняковому та Собченковому за погану стрільбу... Руки покорчило б їм, як так стріляти...»

Шарапа дізнався від людей, що Одарка нібито взиває Андрія «довготелесим нареченим Шарапенком».

Одарка, справді, з тої ночі з матір'ю лагідною стала. Здивувала матір.

Аж усміхнувся Шарапа собі у вуса: свідок! Легко сказати: плати, Шарапо, п'ять тисяч карбованців контрибуції! За віщо? За парубоцькі незлагоди? За якісь там вуличні витівки? Чи буде невісткою та витрішкувата, чи не буде, а ти, дурний Шарапо, платись за неї...

Гарячка й клопіт Шарапі: «Невже-таки втягнуть і мене в цю катавасію?»

Данило не дійшов до Золотоноші. Вже в Мельниках його загін спинили, наказавши переформувати на червоноармійський полк. З Кропивної партизани притягли тридюймову гармату і два ящики снарядів до неї. В наказі велено Данилові негайно прибути в ревком, а формування полка лишити на політкомісара, якого йому послано вже з прибулих комуністів. Того ж дня з Золотоноші приїхав «дядя в очках», Івановим назвався, призначення мав на комісара полку. Привіз три підводи гімнастьорок, зірки на кашкети. І Данилових партизанів з цього дня назвали партизанським полком Червоної Армії.

Того ж дня увечері про виступ Іванова на мітингу в селі Крутьках почули й у Васютинцях. По темних закутках засичали, як гадюки, про комісара з Петрограда. А Лопаткін і не перечив тим розмовам. Навіть допомагав їм, невинно висловлюючись:

— Нічого з цього не буде. Науку, образування треба мати. Наш брат онде — прапорщики і то... Отак зберуться, помітингують і на Московію доведеться всім тьопати. Політкомісари!.. А наша Україна знов сама себе борони.

Навіть дивно робилося васютинчанам: «Комісар — комісаром, а таке говорить, що й слухати його боязко. Справді ж бо: чи повернуться пани Требинські та Келяр, а з ними й твоє, Фесенку, старшинування в волості — невідомо. Не така характерь настала в країні! А більшовики неодмінно можуть повернутися. Це ж цілий народ! Росія забільшовикувала, землю ділити обіцяли!..»

Але розмови Лопаткіна все-таки втихомирювали якусь частку села хоч на деякий час. Власники стягали-

ся на контрибуцію нарівні з усіма в селі і таки ж мали змогу ще й своє слово сказати. Адже і вони — «за Україну стоять»!

Як снігова баба, розростались балачки про селянський з'їзд у Полтаві. Виходить, полковники теж без селян не обходяться, на з'їзд скликають. У Кропивній Данило довідався, що й від Кропивнянської волості нічні виборці вирядили свого делегата на той з'їзд. Селяни вже й не криються, гомонять. Вони теж сила в країні і мають сказати своє слово про земельний устрій.

— Чому б і не зібратися їм? — запитував себе Пісковий, прислухаючись до тих розмов. Робилося тільки досадно, що з'їзд скликає жовто-блакитний полковник Болбачан, а не законний уряд України, не Комуністична партія, з'їзд якої поки що теж мав змогу відбутися ще тільки в Москві.— Якщо Болбачан змушений загравати перед селянами — це не погана ознака: не з медом петлюрівцям, «селянська підпора» їм виявилася хисткою! Нам би ту підпору очолити...

З такими думками й прибув до Золотоноші.

Золотоноша якась гомінка була в цей день. На вулицях повно людей, жваві розмови, озброєні червоноармійці. Дізнався, що недавно відбувся мітинг на площі біля собору. Золотоношці ухвалили на мітингу резолюцію про потребу послати делегацію на селянський з'їзд у Полтаву, щоб не відокремлювати українських селян від робітничих міст, заводів та шахт, щоб інтелігенцію прилучати до громадського життя країни.

Про це й була розмова в ревкомі, куди Данило потрапив з маленьким запізненням. Василь Гайдамаченко читав листа від Центрального Комітету Комуністичної партії (більшовиків) України. Центральний Комітет радив золотоніським комуністам організовано послати делегацію від Золотоноші в Полтаву на з'їзд, щоб не випадкові люди та куркулі творили на з'їзді волю селян, а люди з довір'ям народним, відкрито послані від сіл і міст.

— На жаль, ми вже спізнилися проводити в селах кампанію виборів,— проказав Василь Гайдамаченко, скінчивши читати листа.— Завтра, в неділю, має розпочатися цей з'їзд... Порадившись із керівниками на волостях, партійний комітет пропонує послати на з'їзд

кількох товаришів з метою... зв'язку. Мусимо на з'їзді провести від імені селян України Декларацію про Радянську владу та про землю. Полковник Болбачан навряд чи догадається відстоювати наш, радянський устрій на Україні... Отже, треба поїхати на з'їзд людям, які розуміють завдання часу і здатні були б боротися за трудящих наших сіл, відриваючи їх від полковників та петлюр... Комітет пропонує послати від Гельмязівської волості — Безпальчого; від Великохуторянської та Чорнобаївської — балтійця моряка Павла Ємченка; від Васютинської, Мойсинської — Данила Пісковго; від Мельниківської — Андрущенка; від Буримської — Магару. Танцюру Михайла рекомендують селяни кількох волостей, та й наші залізничники затвердили його в делегацію. А від Золотоноші поїде Федір Федорович Каздобін. Мені ж доведеться їхати від Вереміївської волості. Нам стало відомо, що кількох чоловік уже послали волості в порядку... власної ініціативи — з Кропивної, з Канівець...

— З Васютинців послали Юхима Кудрю! — гукнув Данило Пісковий.

— Ну, ось бачите, Юхима Кудрю послали. Та, мабуть, більше їх буде вже на місці, в Полтаві. Шановний наш голова товариш Грудницький пропонує лічити їх повноправними делегатами Золотонощини. Доведеться згодитися, залічимо їх до нашої делегації, приписавши до списку на самому з'їзді...

Потім схвалювали проект Декларації, яку запропонує Золотонощина від імені селян на з'їзді. На все це не вистачало часу, ревком поспішав, бо делегація мала сьогодні ж виїхати в Полтаву. На щастя, проекти документів були вже дбайливо опрацьовані партійним комітетом і запропоновані на обговорення ревкому, в якому були і позапартійні члени, в тому числі голова ревкому Грудницький.

Як і годилося голові, Грудницький спробував у багатьох місцях «поправляти» Декларацію надто вже позапартійними поправками та додатками.

— Знаєте, товариші... Ми, українці,— природні романтики. Широке представництво, диктатури всілякі, земельні проблеми — все це аж надто зрозумілі зараз будні, прошу. Не слід так наполягати на цьому. А от гордість славою предків, що віками заборонялося укра-

їнцеві, про це ми й не говоримо... В Декларації слід підкреслити сьогоднішні здобутки...

Але Грудницького з його «поправками» на романтику мало хто підтримав на цьому засіданні. Яка там романтика, коли земля досі не перейшла до рук сільських громад, а куркулі-власники за зброю беруться!

В обідню пору делегація була вже в теплушці, яку залізничники вчепили до поїзда на Полтаву. Делегати розподілили у вагоні обов'язки на час цієї складної мандрівки, коли в Полтаві безроздільно панує гайдамаччина полковника Болбачана. Каздобін узяв на себе обов'язки конспірації на час перебування в Полтаві. Колишній полтавський службовець земства, Каздобін завжди потрапляв в опозицію і призвичаївся конспірувати. Назовні він являв типовий зразок законспірованого революціонера епохи «Народної волі». Піднятий комір шинелі земського службовця став нібн емблемою Каздобіна. Він майже ніколи не вітався на вулиці навіть з близько знайомими, а озирався не інакше, як нагнувшись, щоб зав'язати шнурок черевика. Поважав лічитись революціонером, а ніколи не виявив охоти вступити бодай би до якоїсь політичної партії. Але товариську дисципліну поважав і за довір'я міг би життя віддати.

Керівником делегації одноголосно обрано Василя Гайдамаченка.

Настрій у теплушці значно погіршився на станції Гребінка. Каздобін повернувся з розвідки і приніс звістку, що полковник Болбачан дав наказ хапати всіх більшовиків, які проїздять поїздами, і не допустити їх на селянський з'їзд. В наказі не забуто й золотоніських більшовиків, які захопили владу в повіті й у волостях. Наказувалося не тільки не пускать золотоношців на з'їзд, але і всякого, хто їде з Золотоноші, хапати та судити на місці як зрадника української справи. Бо то все — шпигуни російського більшовизму...

Це насторожило делегацію ще більше. Данила Піскового виділено на допомогу Каздобіну як надійну охорону.

— А взагалі кажучи, ми на все це були готові ще з Золотоноші,— заспокоював Гайдамаченко.— Пильність і пильність, товариші! Покладаймось на Піскового та Каздобіна, а самі не плошаймо! Декларацію ми мусимо провести на з'їзді будь-що.

— Або... побажаємо делегатам з'їзду попутного вітру,— озвався матрос Павло Ємченко.— Я не поскуплюся на двогодинну промову на палубі, на випадок чого. Підніму шторм серед селянського океану і затримаю тих романтиків з чорними шликами на шапках. Гукну — полундра! Пісковий мене підтримає. Конешно, товариші, вам тоді негайно ж віддавати кінці — і в рейс на Золотоношу...

Мовчанням було сприйнято цей план. Але ж поїзд ще в дорозі. В Лубнах, напевне, є цей наказ Болбачана, і там повинні знайтися значно ретельніші виконавці його. Це було ясно всім членам делегації.

Лубни проїхали благополучно. Каздобін бачився з якимсь давнім приятелем, працівником повітового земства і теж «поміркованим есером», як він жартома взивав і себе. Приятель згодився послати полтавському однодумцеві телеграму, щоб зустрів матір Каздобіна, «вчительку Софію Кирилівну», і притулок надав би їй на два-три дні «храмових свят».

У теплушці занепокоїлися ще й з цього приводу. Адже «матері» тієї не буде на вокзалі, а прізвище Каздобіна потрапить до рук болбачанівців, що контролюють телеграф у Полтаві.

— Дисциплінка, товариші! Не заважаймо Федору Федоровичу,— зауважив Гайдамаченко, щоб припинити розмови.

Поїзд посувався з такою досадною повільністю, що часом здавалося — пішки можна б скорше добутися тієї Полтави. Цілу ніч ніхто в теплушці не спав. На кожній станції добавлялися пасажири. Оржицька делегація на з'їзд надміру войовничо вдерлася в теплушку і також нестримно висловлювала в голосних розмовах свої антипатії по відношенню до сусідського повіту — золотоніських більшовиків. Золотоношці ледве стримувалися, щоб не встрянути в ту небезпечну суперечку. Особливо стежив Гайдамаченко за балтійцем. Він часто виладнував шию в тісному комірі косоворотки, яку нав'язав йому Каздобін, щоб прикрити матроську тільняшку. На оржицьких куркулів кидав такими п'ятаками, що так і стережись — вибухне. Але вимовчав. Мовчали й решта золотоношців.

Ще відразу ж після Гребінки до вагона зайшла делегація пирятинців. Вони теж не висловлювали особливих симпатій на адресу сусідів золотоношців, але з оржиць-

ними таки засперечалися. Гайдамаченко вслухався в репліки пирятинців і кожен раз про себе поправляв їх, загострював, щоб гідно відповісти оржичанам. А треба було мовчати, не викривати себе. Чумарка синього сукна та вишивана сорочка під розкішною чорною бородою Гайдамаченка, видимо, цілком задовольняли гомінких сусідів — хазяїн!..

Та вже на вокзалі в Полтаві, хоч ще був тільки світанок, Каздобіну стало відомо, що Гайдамаченка чекають у Полтаві саме з великою чорною бородою.

— Такої бороди ні в кого іншого на Полтавщині немає, кажуть мені полтавські друзі,— повідомив Каздобін.— Ти вже не гнівись, Василю, інтелігент я і ще не до краю розагітований есер. Але борода твоя мені зовсім не потрібна на цьому з'їзді! Як собі хочеш, я слабий на експерименти, не витримую їх. Ріж, скуби, голи її, кляту бороду, а чи зав'язуй рушником — не ручусь...

— Що трапилося, Федоре Федоровичу? Маніжку вдіг? Чумарку?..

— У Полтаві є повідомлення про нас... З ревкому хтось ретельний надіслав. Всі прізвища і твоя борода для впізнання. Мерзотник старався... Чи не шановний голова таку романтичну «поправочку» вніс до нашого відрядження?

Світанок швидко розгорявся, ледве помітний туманець осідав скупою росою на вуличних деревцях. Місто порожнє. Навіть пасажири, прибулі з поїзда, неначе розтанули разом з туманом ще по виході за межі вокзалу. В таку пору ще жодна з перукарень не працювала, якщо припустити, що вони відчиняються тепер у Полтаві.

— Відчиняються,— розвіяв сумніви невиразний чоловічок у зачовганих на чиновницьких стільцях діагоналевих штанях та в такій же тужурці. Він вийшов зустрінути «вчительку Софію Кирилівну», бувши певним, що зустріне самого Каздобіна. Федір Федорович коротко познайомив:

— Мій приятель, але кращий мастак у преферанс, ніж я. Тільки не п'є ще гірше за мене!..

— Значить, працюють цилюрні? — сміючись допитувався Ємченко, якому дуже подобалося перевертати відомі всім назви на вивісках тощо.

— Ого, ще й як! — відповів приятель Каздобіна.— Кожному «січовикові» треба ж годящий оселедець на

голові впорядити. Навіть з жіночих кіс інякому компілюють за допомогою клею. Коси в нас зараз у великому попиті по перукарнях.

— То є нагода й нам на бороді товариша заробити,— сміється Каздобін.

— Не проторгуйтесь... Борода поцінна, та... не романтична, на увагу контррозвідки потрапила. Я таки візьму зараз у знайомих ножиці, хвилинку...— І забіг у чийсь мовчазний двір з вулиці.

Згодом вийшов з ножицями. Пісковий був готовий відбити пастку, незважаючи на гарячі запевнення Каздобіна:

— Я ж то своїх людей знаю!..

Гайдамаченкові тут же в воротях, з приказками та жартами, обрізали бороду. Обрізали при тілі з характерними для куркульської стрижки слідами ножиць.

— Ого, обчикрижили чортові романтики! — бурмотів Василь, поглянувши на себе у скло першої ж вітрини магазину.

А земець виявився зовсім пристойним конспіратором, не згірший за самого Каздобіна.

— Другий рік конспіруємось,— пояснював золотоношцям.— Тимчасовий уряд, Центральна рада, німці, гайдамаки... Та й ваші більшовики дошкульно щипають нашого брата, поміркованих, усе активізують!.. А тут душу на покаяння б урятувати... Не йдіть таким тісним гуртом та не роздивляйтеся на місто, немов ви провінція нетесана. Позавчора оце чотирьох схопили на вулиці, обвинуватили, що вони радилися на більшовицьку акцію...

— І що? — запитав Ємченко.— Арештували?

— Ні, арештовувати заборонено наказом. Он ще досі висить наказ коменданта: «Робітників і комуністів арештовувати забороняю! Наказую стріляти їх або вішати! Повішених на головній вулиці не знімати три дні!»

— Мало три дні. Менше як на п'ять не згоджуся,— зло жартував Ємченко.

Раптом земець запропонував усім повернути в завулок і йти до собору, затримав тільки Піскового.

— Ми з вами свої! — по-змовницькому мовив до Піскового і спинився, взявши його за гудзика на піджаку.— Ну, так-то нам поговорити кортить після довгої

розлуки. Говоріть, смійтеся! Он бачите — нас доганяють...

Данило непримушено сплюнув на брук, зареготав. Побачив, як четверо чорношличників справді поспішають просто серед вулиці, притримуючи шаблі біля боків. Чорні торби шликів на шапках метлялися в усі боки від непомірно швидкої ходи.

Порівнялися з Пісковим та з його супутником, який тільки тепер, і то зовсім якось неохоче, пустив Данилового гудзика на піджаку, перечікував козаків. А вони порівнялися й стали, відсапуючись. Ніби аж принюхувався один, запитуючи:

— А ті не з вами йшли?

Запитував, а сам очима бігав з одного на другого. То на гудзики, вичищені до золотавого блиску, на діагоналевій тужурці земського службовця, то на невиразний костюм Піскового перекине погляд.

— Це ви про тих пирятинських прочан? — перепитав земець, великорозумно і цілком якось натурально водночас, піднявши брови.

— Пирятинські? — щиро дивується чорношличник.

— Ханжі!..— з дивовижною логікою відповідає земець. Відразу ж робить двома пальцями такий собі жест «вищого» під козирок і прощається теж якоюсь байдужо-ледачою інтонацією:

— Пошанування, добродію...

За лікоть Піскового взяв і повів вулицею, неначе й забувшись про вуличну пригоду.

«Артист!» — подумав Пісковий. Чути було, як чорношличники радилися хвилину, потім повернули й пішли назад. Земець повів Піскового через вулицю, родинно пагинався до нього, як щирий приятель у розмові, а сам скоса простежив за чорношличниками.

— Пронюхали добродії бороду. Тепер не заспокояться...— І ні злості на тих «добродіїв», ані протесту.— Тут ми попрощаймося. Я повернуся, а ви обійдіть отой рундучок і поза лазнею в провулочку зустрінетеся з вашими. Морока, та й годі. Скажете Федору Федоровичу, нехай навідається до панотця Григорія Міхновського. Він тут біля собору мешкає. Та Каздоба знає... Не зважайте, що піп. Тепер таке, що без попа вам паски не посвятити. На з'їзд сьогодні навряд чи потрапите без духовної особи... А я наздожену тих оглашенних, дещо розпитаюся і ще туману їм напущу...

«Може б, краще затримати його біля себе, безпечніше було б золотоношцям без того «туману»? — мигнуло в голові завжди рішучого Піскового. Але земець уже пішов, вистукуючи по цегляному тротуару штиблетами на підковах.

— У мене люди перевірені, ручуся,— спокійно мовив Каздобін, вислухавши направу земця.— Доведеться вам без мене йти до собору. Та і взагалі — я вам не обіцяю легальних можливостей участі на з'їзді. Ваші явки всі провалені, отаман Болбачан дбає за чистоту полковницьких порядків на Лівобережжі. Цей чоловік сказав мені, що від золотоніського ревкому в Полтаві мають абсолютно точні повідомлення — хто їде від нас на з'їзд...

І зник. Так і не з'явився сам більше. Аж до залу в будинку земства, де мався відбуватися з'їзд, золотоношців супроводжував молодий з хвилястою гривою під фетровим капелюшем, русявий панотець Григорій. Він безпомилково знайшов золотоношців біля брами собору, відрекомендувався настоятелем якоїсь сільської благочинії десь аж на Харківщині і «доморослим полтавчанином». У грайливо-іронічному тоні звертався, чим якось своєрідно наблизив себе до зовсім чужих йому людей, приятелів його приятеля, а згідно з церковною мораллю — до ближніх своя...

— Що ж, братіє мої, грядемо стезями праведними зі мною до земства. Федору Федоровичу немає як, мене попросив. А сам з матушкою моєю якісь справи ладнає з залізничниками. Мене, бренного, оце погнали творити в человецех благоволеніє...

З ним охоче говорилося про що завгодно, тільки не про політику та завдання золотоніської делегації... Гайдамаченко захоплювався і дивувався воднораз, приглядаючись то до одного, а це вже до другого приятеля Каздобіна. В них, як у дзеркалі, відбився весь внутрішній діяльний світ самого Федора Федоровича.

Балтієць Павло Ємченко, найодчайдушніший безвірник і агітатор, ніжно взяв панотця під руку, як те порадив піп, і в спокійних тонах цікавився в розмові про відвідування віруючими храмів божих, про якість голосів у хористів. Отець Григорій з великосвітською іронією сприймав чемне взивання його панотцем, бо сам годився б скорше в брати кожному, а Каздобіну (його вони з земцем дружньо Каздобою називали) навіть за

молодшого брата. З приємністю відповідав він на всі запитання, може, й не розуміючи конспіративних завдань такої душоспасительної розмови. Але говорив голосно, не стримуючись на вулиці.

Чи «туман» земця діяв, а чи стрижена борода Василя Гайдамаченка збила з сліду ретельних болбачанівців, золотоніська делегація благополучно прибула до будинку земства. Щоправда, з панотцем Міхновським поплутали трохи полтавськими провулками від церкви до церкви, а таки дійшли. Панотець попрощався, як з рідними, і таки стояв, доки доручені йому чада зайшли в зал.

Сходилися делегати з'їзду, реєструвались, хто хотів. Більшість просто заходили до великого залу, гуртувалися в повітові, губернські, побережанські земляцтва. В залі стояло нестримуване гудіння, а в повітрі — дух людського натовпу, навіть чистого березового дьогтю. Інколи в проході з'являлися старшини з місцевого гарнізону «січовиків», оглядали делегатів і знову зникали.

Пройшла чутка, що відкриття з'їзду переноситься на вечір, а може, з'їзд і зовсім не відкриється з наказу Болбачана.

— Коли б знати, хто пустив цю чутку, може б, підтримати слід? — висловив свою думку Ємченко.

— З'їзд розженуть — це факт. А нам доведеться, Павле, діяти на свій розсуд,— пояснив Гайдамаченко.— Де-то зараз наш Федір Федорович, з яким попом він ще нас зведе в своїй конспіративній турботі?..

— Добродії делегати з'їзду! — гукнув якийсь червонощокий «діяч» від столу президії. В залі стихло, немов раптовим вітром зачинилися двері з гомінкої кімнати. Огрядний «діяч» у військовій уніформі «січовика», тільки без шапки, почував себе цілком певно, не озирався ні на кого, коли говорив.

— Щоб почати роботу з'їзду, просимо подати повітові реєстрації делегатів. Без цього розпочати не можна, бо немає відомостей про кворум... У списках бажано мати відмітку про те, якою селянською партією обраний делегат на з'їзд.

До столу президії, як господар становища, підійшов один з оржицьких делегатів. Його впізнали золотоношці, бо був він вожаком оржичан у теплушці. Щось погомонівши з «діячем», заговорив:

— А ми, представники від Оржиці, домовилися з пирятинцями ще в дорозі, що, позаяк це селянський з'їзд, то щоб не дозволити золотоніським болшовикам тут мітингувати. О... І взагалі... позаяк комуністів серед українських селян не буває, о... то Оржиця против того, щоб пускати на з'їзд болшовиків.

— Резон! — гукнув делегат із залу, з вигляду ніби одгодований соборний дяк. Він старанно трудився, туго закручуючи спущений донизу вус. Просто тобі запорожець! Тільки замість добротного оселедця — передчасно злисіла голова — мав лише сивіючі пасма чуба на потилиці.

Пісковий критично оглянув «дяка» в кріслі і аж зворухнувся.

Делегат з благородною лисиною заговорив з своїм сусідом. А сусід той був — Юхим Кудря.

— А диви: васютинський делегат Юхим Кудря сидить он біля того дяка, що оце вигукнув якесь бандитське слово...

— Якщо судити по вусах, то він і не дяк, а кооператор або столипінець... Ну, Павле, будемо діяти, товариші,— мовив своє Гайдамаченко, підводячись у кріслі.— Прошу слова! — гукнув у бік президії і пішов до столу.

Звичайно, йому ніхто не надавав слова, але й не забороняв, оскільки й президії ще не було. Присутні в залі провели його до столу зацікавленими поглядами. За столом Гайдамаченко обернувся на зал. Аж тепер побачив, що біля обох вхідних дверей стіною стоять збройні чорношличники. Помітив, що й Данило Пісковий стежить за тією пильною охороною на з'їзді. Данило підвівся, пробирався до вікон.

— Позаяк на селянський з'їзд могли прибути й комуністи, пане добродію з Оржиці,— заговорив Гайдамаченко своїм важким басом, який відразу ж привернув увагу залу,— то ми, золотоношці, не против цього. На з'їзд обирали делегатів по волостях, обирали селяни, які не питались — хто ти: комуніст а чи есер. Так обрали й вас, добродію Оберемко. Обирали достойніших... От ви, що тільки-но зайшов до залу, якої ви партії, добродію?

— Поміркований есер, прошу. Романтик я... Та яке це має значення? — цілком серйозно, майже обурився Каздобін, що зайшов саме до залу.

— А ви, делегат з Васютинців, ви ще не зареєстровані в золотоніському списку?

— Я собі Юхим Кудря, селянин! Прошу зареєструвати в золотоношцях, я не від того. Що людям, те й мені, ради білого дня. А цей ось...

Але вусатий «дяк» смикнув Кудрю за рукав, а потім, видимо, й докоряв йому за таку сміливість.

Кудря вибачливо виправдувався.

— Добре, селянине з Васютинців, я запишу — Юхим Кудря, обраний селянами...

Оберемко з Оржиці набундючився, безглуздими репліками намагався заважати Гайдамаченкові говорити. Та вслід за Гайдамаченком до столу підійшов і Ємченко. Він без ніяких церемоній дужою рукою геть відпхнув крикуна, сам став на його місце.

— Позакак ви уже своє сказали, полундра, дайте ж і другим сказати.

В залі досить миролюбно засміялися на Ємченкове «позакак». Він шість років прослужив у Балтійському флоті і одвик від української мови, говорив російською. Слово «позакак» нарочито вжив, вважаючи, що «позакак» і є вияв високого класу української мови на цьому з'їзді. Почув він його тут вперше.

Так розпочинався з'їзд. На пропозицію Гайдамаченка відгукнувся тільки Кудря, інші делегати з Золотонощини не виявили такої сміливості. Та й Кудря, може, каявся, зазнаючи докорів свого сусіди; Юхим упізнав не тільки Піскового, свого ж васютинчанина, але й Гайдамаченка, якого бачив у Васютинцях з кінним загоном партизанів. Був задоволений, не відчуваючи себе одинаком серед такого збіговиська. Коли ж сказав про це й своєму причепливому сусідові, то той раптом почервонів, аж посинів, озираючись на стіну чорношличників біля дверей, ще завзятіше підкручував вуса.

Пісковий уже аж од вікон теж помітив якусь суперечку між Кудрею та «дяком» і не спускав з очей не тільки поведінки чорношличників у дверях, але й Кудриного сусіди.

За столом президії дійшло вже до гострої лайки. Гайдамаченкові заважали далі говорити. Тоді на трибуну знов сміливо ступив Ємченко. Діяв на власний розсуд, як радив Гайдамаченко, коли ще сиділи в залі.

— Товариші! — вперше залунало в залі це слово, як революційний клич. Зал завмер від несподіванки.

Навіть чорношличники розгубилися. Ємченко заговорив, як він умів запально говорити, захоплюючи всяку аудиторію на солдатських мітингах. Його не лише вислухали, але й послухались навіть у Петрограді на так званім Першім всеросійськім селянськім з'їзді, коли він від імені балтійців владно запропонував очистити зал.

— ...Ми, селяни української землі, давно чекаємо нашого, народного з'їзду, де б мали висловити наболілі віками наші думки про землю і лад у рідному краї! А сьогодні тут зібралися не всі наші трударі-хлібороби. Я бачу, що сюди потрапили й дяки, і вони хотять відстоювати тут клапоть руги [1] з незаконно загарбаних селянських земель!..

По залу знов прокотився сміх, Ємченка уважно слухали. Худощавий на лиці, аж болісний якийсь, промовець покорив безмежною щирістю і силою переконань, які так запально викладав у своїй промові. Коли Гайдамаченко сунув йому в руку проект Декларації, Ємченко побачив, як сусід Кудрі, відмахуючись від Юхима, попрямував до чорношличників.

— ...А тому я пропоную обрати цим з'їздом організаційну п'ятірку, якій доручити скликання другого, поширеного з'їзду селян України!..— запропонував Ємченко.

У залі заворушилися делегати, «дяк» шепотівся з чорношличниками. Та Ємченко уже прочитав список організаційної п'ятірки, також всунутий у руку Гайдамаченком. У п'ятірку радив обрати і оржицького делегата Оберемка, чим зовсім заціпив йому рота. Потім гукнув, пересилюючи гамір своїм хрипким голосом:

— Голосую. Хто за цю організаційну п'ятірку, підніміть руки! Абсолютна більшість. Оголошую з'їзд закритим! Позакак прошу розій-тись!..

Зчинилося таке безладдя, що розібратись у чомусь було вже важко. Натовп захитався, хтось посунув до дверей і розчинив їх. Гайдамаченко безпомилково оцінив ситуацію. Вона складалася на добре, але певності ще не було. Варто б тільки гукнути якомусь «романтикові» «стій!», і все довелося б робити заново. Був готовий перекричати своїм басом те можливе «стій!» і доконати розпочату Ємченком справу.

Та в цю мить у самому натовпі пролунали один за одним два револьверних постріли. Великий з високою

[1] Земля, відведена громадою на утримання духівництва.

стелею зал відгукнувся лунами. В натовпі закричали, і вже не було ніякої сили втримати присутніх. Натовп, як одне ціле, посунув на обоє дверей, збиваючи з ніг чорношличників, які продиралися до столу з неприхованим войовничим запалом. З ними ж продирався і «дяк» — Кудрин сусіда.

Золотоношцям відступ через двері був уже наглухо закритий. Пісковий швидко відчинив за кулісами вікно в сад земства і одного за одним майже викидав своїх золотоношців у вікно. Останнім схопив і випхнув у сад запаленого дією балтійського матроса Ємченка. Каздобін десь загубився в натовпі. В цей час знов залунали постріли, брязнуло й посипалося скло з вікон. За куліси продиралися й інші делегати з'їзду, а між ними ліктями пробивали доступ до вікна кілька впрілих чорношличників з маузерами в руках.

Пісковий плечем натиснув на передніх, хвиля відгойднулася од вікна разом з гайдамаками. А сам спритно вистрибнув через вікно і догнав своїх уже біля садової хвіртки, що виходила в якийсь глухий завулок...

Тільки надвечір золотоношцям пощастило зійтися з Каздобіним. Він розшукав їх на Котляревській вулиці, де малася бути явка полтавського губкому. Явки там не знайшли, але самі зібралися всі в скверику і чекали Каздобіна.

— Тепер що? — запитав Федір Федорович, виявляючи енергію до дії.

— Все, Федоре Федоровичу. Додому! — майже наказав Гайдамаченко.

— Та-ак,— згоджувався «поміркований есер», а голова як не трісне — що ж робити далі? В місті досі не вщухає рушнична стрілянина, яка почалася ще в залі земства. На ноги поставлена вся чорношлична гайдамачня. Його, старого полтавського земського службовця, послуги тут дуже потрібні. Сім чоловік чекають його слова.

— Та-ак, товариші романтики... Пройдемо осюди-о завулочком, а там проберемося понад Ворсклою... Щоб якось до Київського вокзалу втрапити. Там усе на мазі.

І пішов з піднятим коміром, певний, що ніхто з золотоношців не затримається, йтиме за ним. Зовсім вечоріло, коли нарешті добилися до якихось тупикових рейок. Стомлені, подерли одяг, перелазивши через паркани,

продираючись крізь плетиво колючого дроту. За порадою Каздобіна, стали за насипом. Тил прикривав чагарник залізничної посадки.

Немов з-під землі з'явився старий залізничник з погашеним ліхтарем у руці, прапорцями за поясом.

— Нарешті... А ми думаємо — засипалися наші. Зайдіть у посадку й чекайте, товариші. Федю, простеж,— родинно звернувся залізничник до Каздобіна.— Як тільки паровоз подасть на цей тупик теплушку, негайно ж сідайте, доки він переведе кулісу на задній хід. Вагон замкнуть знадвору — не зважайте, так треба. Я побіг.

Згодом золотоношці почули охриплий свисток паровоза, який котив поперед себе одну теплушку. На східцях стояв стрілочник. Він зіскочив біля стрілки, пропускаючи вагон і паровоз, щоб перевести стрілку.

Ще й не спинився паровоз як слід, а Пісковий уже шарпнув дверима, відчинив їх і допоміг Каздобіну, як найстарішому в делегації, видертись у вагон. Вагон був порожній, кінський сморід у ньому свідчив, що тільки недавнечко з нього виведено гайдамацьких коней.

Знадвору хтось двері зачинив, коли теплушка застукала колесами на рейках стрілки. Зачинив, клацнула клямка, а потім і замок у ній.

Замкнені!..

Кілька годин замкнутий вагон із золотоношцями стояв десь, невідомо де, бо виглянути в люки не можна було, їх теж наглухо позачиняли знадвору. Золотоношці прислухалися до гомону, але він був десь далеко. Вагон тримали на віддалі од вокзалу. Інколи приходив паровоз, і перетягав у інше місце замкнений вагон, і знов залишав десь на відчепі.

Потім паровоз зайшов з другого боку і попхав вагон, у якому були золотоношці, ближче до вокзального гомону. Чути стало, як бігали понад вагонами люди, коли чіпляли замкнутий вагон до ешелону. Якийсь залізничник пояснив невідомо кому:

— Їхній же вантаж... Хіба ми знаємо! Бачите — написано: «Обережно з вогнем»... Просіться там, у козаків.

— Ого! — зітхнув Гайдамаченко.— Та ми ще вибухнути можемо тут, чого доброго.

Поїзд ішов швидко. В ешелоні, мабуть, багато вагонів; про це можна судити з того, що дуже здалеку на-

тужно чахкав паровоз. Спинялися лише на кількох більших станціях. На одній з них, уже десь далеко за північ, золотоношці почули, як хтось постукав по колесах молотком. Річ зрозуміла. Але після того стукання молоток по-змовницькому стукнув кілька разів у підлогу вагона.

— Чуєте там, у вагоні? — запитали знадвору.

— Чуємо,— несподівано озвався Пісковий, хоч усім було категорично наказано не озиватися ні на які звертання. Надто-бо цей надвірний голос підкупляв.

— Начальство ешелону знає про вас. У Гребінці схоплять, уже й команду гайдамаків призначено по селектору... Коли трохи притишиться поїзд перед Гребінкою, вискакуйте набік. Замок я про людське око вішаю в петлю, а клямку скидаю. Хай живуть більшовики!..

Хтось не витримав і ляснув у долоні. Та його втихомирили. Чути було, як скреготав замок. Чоловік робив своє діло. Ще поїзд ішов повним ходом, від якого задню теплушку метляло в боки, як чабанського батога, а вже всі були на ногах, стояли біля дверей. Данило стояв з гранатою в руці, другою тримався за скобу, щоб розчинити двері.

Цілою вічністю здався цей перегін. Нарешті стукнувся вагон об тарілки переднього вагона, паровоз послав у повітря три уривчасті гудки.

— Гальмує!..— пояснив Танцюра, сам залізничник. Справді, ешелон раптово зменшив хід, і тут же паровоз гукнув два рази.

— Відпускає гальма!..— знов пояснив Танцюра. Пісковий потяг за скобу, розчинилися двері, і знадвору вдарив у вагон свіжий, туманом прирошений світанок.

— Гайда! — скомандував Пісковий, перший вистрибнувши по ходу з вагона.

Один за одним вистрибнули всі. Каздобін упав, не втримавшись на ногах, і його тут же підхопили кілька рук, потягли від рейок.

Свіжий росяний світанок бадьорив золотоношців. Паровоз дав іще один гудок, ніби привітав їх з щасливою дорогою, і погримів до станції Гребінки, до якої було вже не далі якихось трьох-чотирьох кілометрів.

А перед золотоношцями розгорнулося поле, залізнична посадка, за нею перелісок. Через десять-дванадцять кілометрів мусять стояти перші дозорні пікети золотоніської охорони кордонів радянського повіту.

3. НА ЧУЖОМУ ВОЗІ

Вже кілька тижнів у Васютинцях поширюються чутки, що незабаром на побережанські села надійде сам Тютюнник. Як про месію-спасителя передавали із вуст в уста це ім'я колишні власники. Прийде, мовляв, він і лише своєю появою встановить закон і лад на цій «грішній землі». Дзвонять дзвони в обох церквах, і з дзвоном лунами розходяться ті чутки.

Ледве живий прибився Юхим Кудря до свого двору. Мріяв про відпочинок, про спокій. В дорозі спочатку делегатом селянського з'їзду себе, не криючись, називав і мав притулок та повагу. Але вже в рідному повіті відчув, що делегатство це не робить йому високої честі серед селян. Кудря помітив не зовсім доброзичливі посмішки в одному гурті селян і швидко добрав, що демобілізованим фронтовиком називатися значно вигідніше. Поранений, мовляв, був, у полтавському госпіталі затримався...

А вдома — нова халепа. Лопаткін ще до його повороту цікавився «делегатом з'їзду»:

— Доведеться вашому делегатові ворожого з'їзду контрибуційки трохи більше заплатити. Сусіди в претензії...

Юхим озирався, як злочинець, навіть у власній хаті. П'ять тисяч наклав Лопаткін за це делегатство! З пальця їх не висмокчеш. Та й комісара, виходить, підстрілено під його вербовими пеньками, в його клуню заманила дочка...

«Ох, дочка!.. Чи я її про те просив? Застав дурня богу молитися... Ні, годі вже цієї ганьби!»

Сусід Шарапа пропонує разом до Золотоноші їхати, добувати радянських грошей. У Золотоноші, чутка йде, тільки ці гроші й ходять. Це не Черкаси. В Черкасах капосні спекулянти розшолопали — приховують радянські гроші, а цього добра — керенок, миколаївських — хоч греблю ними гати. За курку, за порося чи за мішок борошна тичуть тобі їх цілими жменями. А треба радянських.

— Ти б облишив, Юхиме, їхати до Золотоноші. Та ще й на Шарапинім возі. Наїздився вже з ним, сказилися б вони! Тепер таке настало. Віддав би їм...

— Кого? Душу?

— Та хоч би й Одарчину корову. Телиця натомість побігала.

— Чи й не розумне рішення? Корову віддай! Яка щедра! Дівка на порі, заміж у який двір лагодиться... «Побігала, побігала»...

— Та й без корови Одарку візьмуть, у Шарапів є що доїть і без нашої. Дівку братимуть, а не корову. А до Золотоноші тепер — не тільки корови, а й життя позбутись можеш. Чуєш, яке твориться всюди. Тютюнника якогось чекають.

— «Чуєш, чуєш!» Березнячці піди розкажеш! Багато ви наслухаєтесь у своїх брехнях вуличних. Сам знаю, що роблю в своїм господарстві! Контрибуцію ж не ти, а я мушу платити, ради білого дня! Подякуй дочці: батько з двору, а на її сліду напад стався на комісара. Окошилося б тільки контрибуцією. Здирство, а не закон...

Золотоноша теж первувала. Голова повітового ревкому Грудницький не знаходив місця. Делегати повернулися з Полтави, з'їзд зірвано. Коли його повідомили, що з Мельників вирушає цілий полк партизанів на Золотоношу, він замахав руками:

— Не хочу, не треба! З цими не знаємо, що робити.

Але, протестуючи, він не забував себе. Адже ж він безпартійний. Чи вигідно це йому? Ні, не протестує. Тільки вважає, що той полк Піскового слід послати на Черкаси...

— Коли на те пішло, то холодноярців треба припиняти десь там, біля Черкас, а не тоді, як дійдуть до Золотоноші,— гаряче доводив Грудницький.

Та пізніше, коли надійшли відомості від Іванова, що полк Піскового розбив під Черкасами петлюрівську банду на чолі з Тютюнником, Грудницький знов запротестував з якогось іншого приводу, якого ніхто до пуття добрати не міг. Негайно були скликані в будинку земства збори ревкому і всього золотоніського активу. Вночі в такій темряві збиралися, що багато хто з установ та організацій не дійшов до земства. Тривожність часу ще й тим посилювалася, що перед поворотом Гайдамаченка з Полтави Грудницький оголосив у газеті про Тютюнників наступ на Золотоношу.

Голова поставив на вирішення ревкому тільки одне питання: «Чи організовувати й надалі партизанські загони в повіті, а чи припинити?»

Грудницький це так гаряче формулював: «На селах по волосних центрах є загони. Цього цілком досить для підтримування революційного порядку. Селянин мусить працювати, бо не буде в країні хліба. То дурниця, що ніби Червона Армія воює з петлюрівцями».

Звістку про те, що партизанський полк Данила Піскового з політкомісаром Івановим розтрощив під Черкасами тютюнниківські «січові» загони, Грудницький тлумачив як «національну різанину, що її почав Пісковий з провокаційною метою...».

— Він громить українську свідому інтелігенцію, роздмухує національну колотнечу... Не дозволю!..

— Не національну, а класову боротьбу, товаришу Грудницький!

— Національну, товаришу Гайдамаченко! Вас якихось дев'ятнадцять чоловік у парткомі, а баламутите голови цілому повітовому урядові. На з'їзд вас послали, то й там заварили свою кашу, з'їзд зірвали...

— Не дев'ятнадцять, а цілі полки. І з'їзд не комуністи зірвали, а Болбачан розігнав. Романтик... Та що ви, товаришу Грудницький, намагаєтеся довести цим?

— А те, поважний товаришу Гайдамаченко, що партизанський полк з вашим Івановим робить там дурниці. Іванова негайно треба відкликати, а полк розформувати. Того Данила Піскового... До речі, і у нас по повіту не все гаразд з охороною здобутків революції... Призначмо його на боротьбу з контрреволюцією по повіту, щоб не ганяв, знаєте, в міжнародному масштабі.

— Для охорони треба організувати місцеві революційні сили. Треба напружитись і ще один... та й не один полк сформувати. Таких Данилів мусимо послати на допомогу Червоній Армії. Треба зміцнювати наші центри, а не роздрібнюватися. Цими балачками про розгром української свідомої інтелігенції ми отут будемо тільки затримувати загальний хід революції. Самі в Золотоноші утримаємося, а може, й нам ще доведеться йти на допомогу Червоній Армії!

Бурхливо розпочате засідання ревкому обірвалося. Згодом почалися в різних місцях двоє засідань: на квартирі в Грудницького — засідання його однодумців, а в парткомі — засідання золотоніських комуністів разом з партійним комітетом.

І те, і друге засідання проводилися нагально, стоячи, пашвидкуруч. Не було часу розсідатися: ось-ось, незабаром світ настане, день надійде. Це буде вирішальний день.

До кімнати Грудницького постукали. Ввійшов джура, оставлений на воротях, а за ним Дунай-Євтушевський, секретар ревкому,— друг Грудницького. Він недавно подав заяву про вступ до лав КП(б)У. Як «співчуваючий» активіст міста він був присутній на тому засіданні партійного комітету. І зараз прибіг, коли тільки Василь Гайдамаченко закрив надзвичайні збори комуністів.

— Ну?..— пошепки запитав Грудницький у секретаря.

— Вони вирішили!.. Негайно ж треба сповістити всіх наших. За пропозицією Гайдамаченка вирішили арештувати Грудницького!

— Що-о? Мене, голову ревкому, арештувати? І ти голосував? — Грудницький ще не зовсім опанував цю звістку і в першу мить хотів на Дунай-Євтушевському зігнати весь гнів. Але раптом мигнули в голові невдалі наслідки голосування його пропозицій на кількох засіданнях навіть з однодумцями...

Грудницький зачах, відчувши себе, як на необжитому острівці.

Так, це вірно, вони можуть його арештувати. Це саме й він хотів тільки що ухвалити для Гайдамаченка та інших. Він навіть пропозицію виголосив про це, а пропозиція так і зависла в темній кімнаті. Принесло ж на ту хвилину цього Дунай-Євтушевського!

— Як невчасно ти прибіг. А втім...— Грудницький помітив, що в кімнаті в нього поменшало однодумців. Темна, каганцем освітлена кімната ховала в закуткових тінях перелякані обличчя. Тільки невеличка купка дивилася на свого отамана і запитувала:

— Що ж далі?..

За півгодини червоноармійці з третьої роти, очолювані Василем Гайдамаченком, уже не застали вдома Грудницького. Не вловили й Дунай-Євтушевського. Вони вдвох прихопили всі гроші ревкому, золото та найважливіші документи і втекли чи то в напрямі на Канів через Прохорівку, а чи — назустріч Тютюнникові.

Не дуже й гналися за ними. За такого стану чи безпечно було б оголяти Золотоношу, виряджаючи надійні сили на розшуки втікачів.

Останню балку переїхав Шарапа з Юхимом, доїжджаючи до Кропивної. Починало світати. З-за Канівців обрій багаттям обгортався. Осінній балковий вітрець потяг низом, збуджуючи ранкові тумани. Зеленіли окремі латки озимини. Густа ранкова імла виряджала ніч.

Юхим утушковувався в зрижілий сіряк, повертався в задку на возі, шукаючи затишку. Вогка свіжість ранкова будила його заклопотану голову, холодом котилася десь глибоко в зачеплену подіями душу. Часом хотілося примусити Шарапу повернути коня й поїхати назад, додому. Повернутись до родини та про спокій родинний подбати.

Але це лише думки, він на чужому возі їде. Знов на чужому возі! Тільки наодинці з осінніми вітрами він дозволяв собі таємні думки, якими збуджував віддалену, до краю зрозумілу правду життя. Це було лише боязке звучання струн занедбаного глузду. Тільки в скруті зачіпалися вони, і то якось ненароком...

П'ять тисяч! Де ти їх виторгуєш у місті, ради білого дня, за ті злидні? Та ні порадитись, ані розпитатись. Лопаткін, Махтей Трохимович! Не Фесенко, а Лопаткін...

В дорозі, повертаючись із з'їзду, йому теж спало на думку змінити батьківське ім'я. Чому б не змінити?..

Поглянув праворуч. На думку збігло, що он-он у канівецькій лікарні лікується Куриленко.

— Може б, заїхати, сусідо, в канівецьку лікарню? Куриленко там лікується, гляди, збавив би якусь тисячу...

Шарапа озирнувся, як на хворого. Потім звівся на полудрабок і що було сили навідліт стьобнув вороного складеними віжками впоперек кряжа. Коняка зопалу рвонула воза, мало голова Юхимова не відломилася з несподіванки. А вороному дісталося ще й уздовж по ребрах. Стоячи на возі на колінах, Шарапа частував тварину і за кожним разом натягав віжки, щоб не дати коневі розігнатись.

Якась звіряча лють. Ніби не вороного він періщить, що аж клапті спітнілої шерсті летять з нього, і це більше казить господаря, як запах стерва — зголоднілого вовка. Він, хазяїн, власник, міцно осівся на широкому подвір'ї з новою рубленою хатою-«двійниками». В своє господарство, у свої набутки щорічні він просто вріс. Земельку любить, як і жінку навіть замолоду не любив,

і всі десятиночки до серця розпаленого горнув би, щоб сховати від неї... від революції.

— Авжеж, тримай обидві жмені, збавлять вони... Ліворуція, тобто — лівша!.. Чуєш, лівша, сусідо. А яке вже те діло з лівші? — лютився Шарапа вголос.

Ім'я Куриленкове його бісило, як нагадування про революцію, про земельні комітети, про Радянську владу, яку обіцяв Куриленко завести в селі. І живий же він лишився, лікується, надію комнезамам живить...

Кропив'янські півні будили хазяйок. У хлівах скаржилися свині за порушений ранковий довільний спокій, та, розбуджені торохтінням воза, пси нехотя вистромляли голови в спідню ворітницю й не то ліниво, не то здивовано гавкали. З голоду та спросоння не розгавкаєшся...

Неличкований, грубий брук примусив припинити розгарячілого коня. Воза кидало в усі боки, а сіно, й рядно, і самі чоловіки ніби на соломотрясі в молотарці затанцювали.

— Оця ще соша,— лютував Шарапа, тепер пожалівши змиленого коня.— Кий чорт її вигадав таку? Благодіяння селянам зробили: понастромляють каміння, та й бий, хазяїне, обіддя. То, було, загальмуєш оце і до самої протоки, як на глабцях [1], пливеш. Ні тобі обіддя, ні тобі печінки... Ліворуція, чуєш! — зітхнув востанне, встаючи з воза, щоб узяти коня за повід на крутому узвозі.

Встав і Юхим, мимоволі солідаризуючись з господарем воза. Поводилися вони між собою з підкресленою добросусідською чемністю. Поза всім, Кудря відчував задоволення від того, що, здається, аж тепер, побувавши делегатом у Полтаві, він порівнявся з Шарапою хоч на контрибуціях. Глибоко в душі намагався гнати геть таке бридке почуття задоволення, та позбутися його не міг. На Шарапиному возі в одній і тій же справі разом їдуть. Свати!.. А сміх душевний напосідав: «Знав би ти, сусідо, їх, побачив би в Полтаві: на нього стріляють, а він промовляє. Та ще як! Ліворуція! Он Данило тобі «лівша»!.. Куля їх не бере».

Біля містка внизу, на косі гнилої річки, розташувалися подорожні, що теж правляться до Золотоноші хто конем, а хто й бичками чи навіть корівками в ярмі. Розташувалися, щоб підгодувати зморену худобу. Васютин-

[1] Сани, оббиті лубом.

чани теж завернули під верби, така вже традиція побережан — підхарчовуватися в Кропивній. Та й не близенький світ з Васютинців тридцять кілометрів до світанку одтьопать.

З гори несподівано виринув, ніби з розвалин кропив'янської козачої фортеці, вмить виріс загін вершників. Ковані копита заговорили і заіскрили по сірому брукові узвозу. Повітря сповнилося гуртовим гамором.

— А, здоровенькі будьте, люди добрі!..

«Оце, дивись,— дивувався Юхим,— таких ще й не було. Люди добрі».

Посхоплювалися з возів швидше, ніж завжди в господарстві оберталися, і щось кожен сам собі відповів обережненько на «козаче» привітання.

— Хто з вас, добродії, згодиться повести нас до Золотоноші? Гарно подякуємо цукром-головою чи й чарчину оковитої теж не пошкодуємо. Ну, хто сміливіший?

— Гм! Та воно ж ми всі до города, звиняйте...

— А ви ж це які будете? — вирвалося в Юхима в передчутті якоїсь небезпеки. Ніби й упізнав одного, Упирового парубка з Налісень. Коняка під ним, як змій, сам сидить, ніби з книжок Кащенкових піднятий: і одяг, і чуб, і зброя...

— О, ми люди свої, хазяйські порядки на Україні встановлюємо. Від батька Симона ми, тютюнниківці...

— Золотесенькі! — раптом похопився Шарапа.— Та я ж вас на руках у самісіньку Золотоношу доправлю!..

— Не встрявайме, Степановичу. Чим нам знати...— спробував Юхим пошепки застерегти свата. Та де там, він ніби й не чує!

— Чом не знати? Знаємо, рідненькі, і Симона Васильовича, і батька Тютюнника... Отаке пак. Ногу, вороний! Покорчило б тобі,— швидкувався стурбований куркуль, запрягаючи коня.

Довгі малинові шлики на шапках у петлюрівців здавалися на світанку ще чорними. Як із надрів століть, виринули ці люди, позуючи перед історією. І мова не звичайна, людська, до якої вухо призвичаїлося, і рухи та одяг такі кумедні в них, що, здавалося б, відсахнутися треба від них, як від мари. Але Шарапа нутром упізнав жаданих, і в мозку контрибуція Лопаткіна робила кашу. «Чи йому шкода отих червоних ганчірок та грошей радянських? Контрибуція! Та ними хлопці ось у Золотоноші вулиці встеляти будуть...»

Сідаючи на воза, навіть не озвався до Юхима, сідати не припросив. Тільки озирнувся назад по узвозу. І в тому погляді Кудря впізнав неприховану сусідову радість. Могли ж ці «козаки» і в канівецьку лікарню заїхати. Певне, заїздили, коли хтось підказав про комісара...

Майже бігом наздогнав і вчепився за крижівницю, видерся на воза Юхим. Не лишатися ж йому самотньому в Кропивній. З неприхованою гіркотою аж тепер згодився з словами Параски: «До Золотоноші — й життя позбудешся. Таке твориться...»

Данило повернувся в полк і другого ж дня налетів на ворога, як ураган, несподівано й люто. Тютюнник у Холодному Ярі зібрав усю січ, поповнив її розбитими григор'ївцями та іншими групами і поквапно вирушив на Київ через Черкаси. Він мав на увазі в Черкасах скористатися складами снарядів для гармат та патронів для кулеметів, сісти в ешелони й поспішити своїми загонами на допомогу полкам Симона Петлюри.

У Медведівці Тютюнник дістав шифроване повідомлення з Золотоноші. Повідомлення розсмішило, але перечити Тютюнник не смів. Грудницького голову він вважав не клоччям набитою і негайно повідомив старшину:

«...Вирядити Дяченка за Дніпро на оголену Золотоношу. Просто палякати, бо... тут якийсь партизанський полк переправляється в Черкаси, ще заважати справді буде».

Вітруватий Дяченко таких підібрав собі й «січовиків» і вплав на конях пішов через Дніпро.

Тютюнник рушив далі, пославши розвідку просто на Черкаси.

А в пасмах повечірніх тіней ховали свою лють вояки в шликах. У правобережних селах люди почули також і про партизанський полк із-за Дніпра. Чекали його від Черкас. За звичкою, ховалися в затінки і радились.

Тютюнникові частини пройшли, як пожежа, по селах. Не поспішаючи йшли, щоб кравці встигали перешивати сині чумарки на жупани козацькі, а з смушкових комірів парубоцьких кожухів — запорозькі шапки з шликами.

Данило Пісковий налетів з тилу і сильним ударом уночі розколов тютюнниківські частини. Ліве крило із

штабом Тютюнника повернуло негайно ліворуч і галопом вдарилося на Знаменку, до Мотронівського монастиря, в Холодний Яр. Все, що було важке, особливо гармати, обоз, довелося кинути й тікати. По силі удару Тютюнник був певен, що це більшовицька армія з Чернігівщини, з тилу, настигла так несподівано.

Але права відколота частина кинулася захищатись. Знаючи з повідомлень Грудницького, що в Черкаси десь переправляється ще й партизанський полк, що цей полк може теж ударити спереду, а з боку Дніпро,— права частина уперто вирішила пробитись назад, з'єднатися з головними частинами та штабом Тютюнника. Нікому і на думку не спало, що це і є той партизанський полк Данила Піскового.

Та з'єднатися їм не довелося. Хіба що з землею...

Окремі партизани з Талдиків, з Худяків, з Ломоватого та з Лесьок вступили в бій, не чекаючи наказів з партизанського полку. Сили Тютюнника щохвилини танули. Данило громив передні, краще організовані лави. Нічна стрілянина тверезила декого з обдуреної молоді в лавах тютюнниківців. Раз по раз до Іванова приводили десятками тютюнниківців, що здавалися на милість червоних і для запевнення в щирості приводили зв'язаного свого командира, найчастіше якогось білогвардійського «вольнопьора» чи офіцера.

На ранок тільки піски побережанські та поле придніпрянське знали про ці нічні події. Селянські комісії влаштовували прибирання трупів на своїх ланах та городах.

Не до Дяченка було штабові Тютюнника, який досі ще звався повстанкомом. До Холодного Яру не так-то близько, та й не підеш туди битим шляхом. Стільки турбот про власну шкуру, що всі завойовницькі плани довелося відкинути геть і навіть джуру з Києва відкладено вислухати на спокійніший час.

Де вже там до Дяченка! Ніхто його не спинив, не повернув до Холодноярських лісів.

І він, непомічений, переправився через Дніпро, а з Деньог вирнув у Кропивній на Золотоніський шлях, упевнений ішов з загоном «січовиків». По селах дійсно порожньо робилося, майже не заважали проходити прогулянковим маршем несподівано вродженому в одну ніч тютюнниківському загонові. Поспішав до Золотоноші.

З гори вже видно було Згар.

Головний загін з великим начальством щільно обступив баскими кіньми дзвінкого Шарапиного воза. Дяченко розпитувався про настрої селян.

— Що там селяни, які настрої? Один-два більшовики та два-три десятки тулюпиних пролітайлів у загоні — оце вам і весь настрій. А голота — і не писне... Чи давно гетьманщина з німцями пройшла? Ще не забули Хоминої балки. Та більшість їх на фронтах у червоногвардійцях...

— Що то за «тулюпині пролітайли»?

— А кат їх матір! Сам агітатор їх так прозвав. Ви, каже, грабарі, несознательні робочі, тулюпин пролетаріат...

— Люмпен! Ха-ха-ха! — зареготали в крутих стінах згарського узвозу.

— Отут, панове старшина, жила теща козарлюги Данила Нечая. Добре було б оце мати тещу «січовикові».

Сірий туман востаннє прокотився по згарській долині і на мить сховав у собі цю сп'янілу помстою молодь куркульську, що, захищаючи остервеніле панство, не гребувала річками пролити робітничу та селянську кров, знущалася з мирних людей.

Дяченкова банда простяглася по греблі від залізниці і майже до кузень. Попереду Золотоноша чекально причаїлася по болотяній річці. Кузні праворуч, неначе обгорілі розвалища, зростали в проворному світанні.

Спиняючи зустрічних, дяченківці дізнавалися в них про третю роту. Виявляється, що рота таки існує в Золотоноші і може не пустити до міста.

Дяченко міркував:

«Золотоноша! Золото, видать, носили євреї в цю обитель козачу. Певне, поназносили, що їм, тютюнниківцям, вистачить! Коли б тільки не ота третя рота червоноармійців у місті. Чи тут би стояти козакам, нащадкам самого Мазепи! Повоювали б оце з міщаночками...»

Але ж третя рота, доносить розвідка, існує наперекір найромантичнішим фантазіям, існує, як реальна сила, яка зашкодить Дяченкові славно повоювати з міщаночками, зашкодить пожити січовим життям, узяти погідні трофеї.

— Батьку-отамане, дозвольте ще нам трьом розвідку зробити.

— Добре, добре, хлопці. Тільки хто ж із вас до ревкому втрапить? — Яким дисонансом зазвучало оце

слово «ревком» серед січової балаганщини з батьком-отаманом та хлопцями!

— А я ж, голубчики! Просто до дверей доведу. Вони в земстві. Напевно, сплять,— поспішав старий Шарапа.

— Чи нам воно потрібне, свату? — просто благально знов прошепотів Кудря, проклинаючи ту хвилину, в яку вирушив у цю подорож з таким сусідою. І спантеличено озирався навкруги, оглядав спросонково-ранню Золотоношу. На дахах, на залишках листя сріблився заморозок.

А Шарапа тільки підморгнув сусідові на його бентежний шепіт. Що йому тепер до комісарів, до контрибуцій, до Юхима Кудрі! У свої півсотні літ він ще відчував себе ледве не в сідлі маршируючим поруч з москаленківським Охрімом Дяченком. Уява про омріяні сорок десятин, що їх обіцяє петлюрівська Директорія у своїй земельній програмі, як символ віри, стриміла важкою скрижаллю життя, веліла діяти!

По вороному знов віжками і... Встигайте за ним, хлопці!

Ранні городянки боязко зникали у хвіртках, побачивши вояк з малиновими торбами на шапці.

Малинові шлики поставали образом незабутніх погромів, і така собі червона торбина на шапці врізалася в мозок кривавою плямою ганьби й лихоліття.

Хутчій сховатися в найпотайніші закутки.

Скаженим галопом промайнули три вершники повз церкву. Попереду них гнав Шарапа, розтрушуючи в страшеннім гуркоті останні соломинки сіна з воза. Юхим спочатку міцно вхопився за полудрабки, але довелося присісти на зігнутих ногах. Навальна гонитва, як на перегонах, витіснила свідомість, думки. Єдина турбота — не випасти з воза.

Не випасти?! А може, навпаки,— заворушилася свідомість уже аж за містком. Випасти, скалічитись, аби тільки душу, сумління лишити неушкодженими. Досить і того, що зірвався поїхати разом з запеклим власником — Шарапою...

Підскочив віз на камені — Шарапа, вже стоячи, поганяв вороного. Підскочив і Кудря у возі, а за другим ударом вистрибнув, ніби неостережено вивалився з воза. І тільки валяючись на брукові, з жахом побачив, як у ескорті загону ошличених вершників несамовито нісся Шарапин віз, ледве черкаючись колесами тільки за най-

вище каміння бруківки... Перемагаючи біль у коліні та плечі, Юхим кілька разів перехрестився, сидячи на брукові, й сплюнув...

Золотоноша ранком спить. Мабуть, чи не всі наддніпрянські міста України у 18-му та 19-му роках спали більше ранками, аніж уночі. Бо ніч завжди могла зрадити, приховавши злочинців з численних петлюрівських банд на побережжі. Спали ковалі золотоніських кузень, спали церковні сторожі. Збавила пильність і третя рота, розташована по Черкаській вулиці в колишній жіночій гімназії. Заснув, нарешті, і новообраний учора голова ревкому Лободюк, вартуючи цієї ночі на залізничній станції. Приходу тютюнників стереглися, та певні були, що прихід їхній можливий лише вночі — типове явище для банди. І вирішили — не прийдуть. Розвиднялося надворі, день наставав.

Василь Гайдамаченко вартував по ревкому і теж піддався ранковій дрімоті, приліг на принесену з квартири якогось спекулянта стару канапу.

А вершники за возом круто обігнули ріг і вискочили на майдан, розсипалися перед будинком земства. Шарапа вже тримав під пахвою звичайнісіньку гвинтівку з п'ятьма патронами і, стоячи на шворені (щоб не вискочив), стьобав віжками вздовж спини загнаного вороного. Ні рядна, ані обох кошиків з харчами у возі не лишилося. Тільки останній порох витрушувався з щілин. Шарапа у захопленні навіть відсутності сусіди не помітив.

— Ліворуч, за рогом. Оце тут! — вигукнув уже нелюдським, зірваним голосом і міцно натяг віжки біля розчинених дверей парадного входу в будинок земства.

Крізь перше мереживо дрімоти Гайдамаченко вчув раптовий гуркіт і звівся з канапи. Пізніш він дякував численним блощицям, що від них ніби аж ворушилася канапа... Ну й блощиці! Чи не нарочито розплодив їх спекулянт, щоб не проспати баришів? Найкраща звичка до них усе ж не забезпечить бодай якогось сну.

Надворі ледве розпочинався ранок. Призвичаєний до пильності, Гайдамаченко пройшов до дверей. Гульк у двері, нарочито розхилені, щоб по коридору далі бачити, аж там — шапка з малиновим шликом, наган у простягнутій руці.

Що це не сон — був певен. Але ж і подумати немає часу. За що раніш хапатися? Блискавично вирішує:

«Двері? Наган? Телефон?..»

Підбіг до дверей, прихилити їх хотів. З якоїсь невідомої примхи колись одкохана розкішна чорна борода, обрізана в Полтаві, тепер, одростаючи, до речі маскувала йому лице.

— Е-ей, сторож! Ти сторож? Де більшовики? — гукнув бандит, встромивши в розчинені двері наган над Гайдамаченковим переніссям.

— А-а, більшовики? Отам, добродію. Де ж їм бути? У тій кімнаті прямо...— навмання махнув Гайдамаченко в найдальші двері по коридору.

У телефон не знати кому на центральну гукнув:

— Бандити в ревкомі!..— І пізчувся, коли вискочив на балкон, що виходив на широкий двір земства. З цього балкона голова земської управи завжди вітав земських виборців, ховаючись з ними у дворі земства.

Озирнувся на вулицю. Біля парадного стояв віз, а недалеко дядько в сіряку походжав з рушницею. Мокрий кінь парував. По бруку майдану гасали озброєні вершники...

Гайдамаченко зрозумів: з другого поверху йому не вибратися непоміченим. А треба ж дати знать у третю роту!

Купол Андріївського собору уже полоскався в щедрому сонячному золоті. Танув сивіючий приморозок. А Золотоноша ще досипляла вранішній сон. Повернутися до кімнати тепер уже було безглуздо; по коридору гупотів розлючений бандит, зрозумівши, що його обдурено, як хлопчиська. Показана «сторожем» кімната виявилася порожнісінькою, як і суміжні з нею.

Гайдамаченко не звик утікати від ворога, але в даному випадкові треба було якомога швидше доскочити в жіночу гімназію, до червоноармійців.

По іржавій риплячій ринві швидко спустився в земський двір, поранивши руки об залізо. За повіткою широким двором пробіг до паркана. Позаду постріли з вікон. Перші постріли в той ранок. Гайдамаченко, незважаючи на гострі цвяхи на гребені паркана, скочив у гімназіальний двір, щоб якнайскоріше підняти бійців. Озирнувся. Селянин у сіряку, кинувши воза, щось крикнув і погнався за втікачем через двір. За ним ускочили в двір і кілька вершників.

Кулі неприємно порушують спокій повітря своїм характерним нервуючим свистом. Та стрілянина була гарячковою, безладною, і це врятувало Гайдамаченка. Жодна куля його не влучила.

Золотоноша з пострілів відчула присутність непроханих гостей. Десь поодинокі голоси заверещали тим безпорадним жіночим вереском, який говорив золотоношцям усе: і про присутність ворога, і про його непохитні, добре відомі бандитські смаки...

Третя рота в колишній жіночій гімназії схопилася за зброю. Молодий ротний командир усю ніч протримав роту напоготові і тепер тільки почав знімати варту, як почулися тривожні постріли у дворі ревкому. Схопившись од вікна, ротний кинувся вниз. Широкі скляні двері спинили його, за дверима мелькнув наган. Брязнуло скло, засліпило ротного...

Спинився, захитавсь і, ловлячи руками повітря, упав на руки червоноармійців.

— Кидайте мене! Вперед на бандитів! Рот-та...— тільки встиг промовити. Згубивши рівновагу, впав на східці гімназії. Стьожечки кривенькі, кольору революції, стікали на мармурі, як погрозливі знаки оклику.

А на краю міста екзальтований Дяченко — тінь Тютюнника — керував несподіваним нападом. Крики горожан по дворах з вікон солодкою музикою вчувалися йому, і він задоволено споглядав діло рук своїх. Підперши телеграфний стовп повитою в ремені спиною, він уперто чадив здоровенною люлькою, уявляючи себе достеменним запорожцем. Оселедець, загорнутий на вухо (і коли він устиг такий розкішний одкохатись!), лоскотав пана начальника в товстеньку куркульську шию.

«Згинуть наші во-о-ріженьки, як роса на сонці... Запануєм...»

З гордістю вояки, що всякому Сіркові носа втер би, стояв петлюрівець, підпираючи стовпа, і мріяв про предківську славу спізнілих нащадків Мазепи.

Павлюк і Тарас Трясило... Куди їм, блазням? Ось він, Дяченко, права рука Тютюнника, смачно випалить з культурної рушниці у простір, що вже двигтів від безладних пострілів.

З люльки потягне, що аж затріщить пенькова вишнева люлька від жару, і знов випалить з рушниці, підтримуючи такий солодкий ритм кривавої романтики.

«Отак наші воюють!.. Хай знає історія, що то за тютюнниківець був!»

Збоку гнучким псом підскочив якийсь мешканець «грішної землі». Його викаблучена поведінка та форменна тужурка семінариста були гарантією для Дяченка. Це був умовлений пароль.

— Пане Дяченко! Позавчора Грудницький виїхав...

— Тобто?

— Зовсім! Його мали арештувати... Влада в руках парткому.

— Гм!

Семінарист хвилювався.

— Ну, і що? — натиснув Дяченко. Семінаристове хвилювання передалося йому. Він зрозумів, що «свій» не тільки це основне хотів повідомити.

— Ну? — натиснув.

— Третьої ночі... Ні, вчора прийшла звістка. Партизанський полк Піскового розбив Тютюнника і прогнав на Холодний Яр розтрінані, дезорганізовані частини Директорії... З полку вчора вже організовано цілу бригаду. Нові командири... Данило Пісковий із спеціальним загоном повертає на Золотоношу. Через Дніпро вже перейшов, під Мутихами...

— У-ум-гу!.. На Холодний Яр прогнав? — придушеним голосом пробубонів Дяченко, озираючись на свою нечисленну варту.— А не відомо, яким шляхом іде він на Золотоношу?

— Не відомо, але, певно, найкоротшим — через Мельники. Вам одна путь: скоріше через Кропивну на Васютинці, Вереміївку, Холодний Яр!..

«А може, це провокація?» Та семінарист подав знайомий аркушик, який змусив зайвий раз і зовсім уже не по-запорозькому розкланятися й подякувати семінаристові.

В ту ж мить дав тривожний наказ відступати.

Василь Гайдамаченко вскочив до гімназії з чорного ходу. Не було коли дивуватися такому спокоєві гімназії. Позаду, з балкона ревкому, все ще ляскали постріли, та він уже був у коридорі. І раптом — через двері постріл на ротного. Брязкіт скла, а перед очима шлик і морда.

Прожогом стрибнув Гайдамаченко. Не вимірявши сили своєї важкої руки, вдарив по тій морді. Шлик війнув півколом. Бандит не сподівався на такий раптовий удар.

Та й уяви не мав, що можливі в природі подібні удари кулаком. Голова потилицею аж об цементну підлогу грюкнулася, ніби репнуло щось. У Гайдамаченкових руках опинився наган, блискавично вихоплений із рук бандита. Червоноармійці вискочили за ним на вулицю і знімали з сідел уже втікаючих тютюнників.

— Третя рота, за мною! — гукнув Гайдамаченко, кинувшись по Черкаській вулиці напереріз тютюнникам, що рушили на відступ за наказом Дяченка.

Третя рота карала нападників на головній вулиці. Втікали поранені коні. Петлюрівці дворами шукали шляхів до того спасенного відступу.

Старий Шарапа не зразу збагнув, що ж сталося з його «козаками», але відчув, що трапилося щось серйозне. Ситуація в одну мить обернулася з щасливого нападу на ганебну, єдино рятівну втечу. Доскочив до воза, швидко повернув коня, провулками десь вискочив аж біля кузень, прихопивши майно, вичищене бандитами з міських гардеробів під вереск та сльози гвалтованого жіноцтва...

Шуміли в перелісках вітри. Сонце зійшло й по-осінньому пригріло, як і в добрий рік. Тільки в цей ранок воно не витримало натиску сивих хмар, ніби соромлячись, сховалося за їх товсту запону. В цей час стовповим шляхом у степу нагально повертався поріділий тютюнниківський загін через Кропивну. Непривітну третю роту в Золотоноші довелося лишити, втікаючи манівцями на Згар. Ні ладу того ранкового, ні бундючності козачої. Просто собі — хто швидше, хто проворніше переднім стане. Навіть шляху не питалися. Тільки б проскочити і не здибатися ще з тим Данилом Пісковим.

Дяченко поклав люльку до кишені, замикаючи собою потріпаний, хоч і недобитий загін. На його щастя, третя рота далі кузень не пішла. Тютюнниківці осадили коней. У Згарі загін уже дізнався про наказ повернутися в Холодний Яр. З радощів не цікавилися долею всього тютюнниківського війська, та чи сказав би їм правду засмучений отаман?

Юхима наздогнали вже аж під Кропивною. Важко йшов, не озирався і не втікав. Шарапа спинив вороного.

— Як же це, свату, що таке з вами? Їхали разом, а виходить... Та сідайте, хоч додому разом повернемося.

— Спасибі. Та вже ж, хоч додому, свату. Ви таки скупилися, бачу. Ох, чи то ж потрапимо ми хоч додому

разом?..— запитав Кудря, сідаючи на воза з майном.

Воза оточили недобитки-вершники Дяченка і на Васютинці звеліли путь показувати.

Шарапі вже не марилися мрійні сни. На возі таки лежало «барахло», присипляло його вгамовані турботи. Сидячи на цьому добрі, він почував себе власником незліченних скарбів і, здається, життя віддав би на захист їх. Та сусідові слова́ сумніву про те, чи потраплять вони разом додому, вперше змусили його поглянути на сусіду іншим, запитливим поглядом.

У цім бандитськім оточенні йому все ще хотілося вірити і впевнятися, що від більшовиків у всій країні уже лишилися тільки неприємні йому спогади. Але ж — сусіда...

4. СПИРТ

Товстющі столітні дуби ще слали ранкові тіні по косогору до ставка. Опадали жолуді, вростаючи в жовклу траву, ніби хрущі розлізлися по ній. Від цього косогір жвавішав і манив.

Молода лікарка Ольга Павлівна звеліла санітарам віднести комісара на ранок під дуби. Таке повітря й простір, а дуби, як заклик до життя, до широких перспектив, ховали Куриленка не тільки від сонячної спеки бабиного літа, а й від зайвого ока. Може, чи не це найбільше мала на увазі Ольга Павлівна, звелівши санітарам освіжити палату. На світанку недарма ж вона прислухалася до розмов хворих в амбулаторній чекальні, що була відгороджена лише стінкою від її спальні. Чуткий слух уловив і про перевороти, і про загін петлюрівців, що пройшов по стовповому шляху.

З години на годину чекали їх і до лікарні. А в неї на руках поранений комісар. Зійшов кров'ю, доки його доправили в лікарню, ледве-ледве опритомнів з її допомогою. Треба спокою, догляду, треба йому пильного лікування.

Лікування, затишок і абсолютний спокій. Куриленко заснув під шепіт кучерів дубових. Косе сонячне проміння пробивалось крізь ці кучері, ніби ганялося зайчиками за брунатно-чорненькими хрущами — жолудями в пожовклій траві...

Шарапа довго вдивлявся в золотаві переліски, що бовваніли ген-ген під Канівцями. Золото церковної по-

крівлі ледь вирізнялося за буйною рослинністю. Потім озирнувся на Юхима, обдарував лукавою посмішкою і запитав:

— Кажете, сусідо, комісар у лікарні? Може, хлопці одвідували вже слабого? — багатозначно підморгнув на гострі готичні шпилі лікарні, що видиралися крізь загальну зжовклу осінню гущавину канівецьких дубових гаїв.

Шлики на шапках зателіпалися. Петлюрівці запитливо перезирнулись.

Дяченко ближче до воза конем під'їхав, домігся пояснень. Шарапа знизував плечима, на Кудрю поглядав і пояснював. Навіть злегка радив «одвідати» пораненого. І Дяченко, недовго думавши, повернув свій загін на Канівці. Його душила злість. Так ганебно довелося відступити з Золотоноші, лишивши на її брукові одинадцятеро коней і вдвоє більше «козаків». Хотілося кусати пальці, скаржитися матінці, садистично знущатися принаймні з одного беззбройного комісара.

Юхим лишився при возі за Канівцями в оточенні «січовиків». Дяченко з двома десятками найзавзятіших розбишак ледве не в галоп рушили просто до лікарні. Шарапа спочатку по-псиному біг поруч з ними, показуючи шлях, потім відстав, все ж простуючи за вершниками, як риба на поверхні, хапаючи на весь рот повітря. І впав знесилений на горб землі.

Федосій Куриленко крізь сон почув і зрозумів тупіт кінського галопу. Біля нього не було жодної живої людини, і, хоч він не сподівався на тютюнниківський загін, усе ж стривожився. Спало на думку, що це його хлопці прискакали з тривожними звістками. Пробував підвестися з ліжка-носилок, поглянути на своїх товаришів. Навіть гукнути намагався, а таки змовчав, щоб почути бодай одне слово десь там, за густими кущами голого бузку, барбарису та зчахлих троянд. Почув, як хекала зморена людина, поспішаючи за вершниками, гупнула на землю і щось бурмотіла з безсилля.

Слова губилися в сутінках принишклих кущів.

Неспроста Ольга Павлівна звеліла віднести хворого комісара подалі від людського ока. Було враховано і силу його голосу, і зарослі споришем давні стежечки, і закинуту частину дубового сторічного парку аж за ставком.

Поспішила на ганок амбулаторії, побачивши в вікно групу незвичайних вершників, що заїхали на подвір'я лікарні. Подивилася на малинові шлики, серце затамувала волею. А воно забунтувало легким лементом дівчини. Як повестися — не замислювалася. Вона ж тут господарка в лікарні!

— Ви хто тут? — запитав Дяченко, не зійшовши з сідла.

Запитання прозвучало грубо, нелюдяно і на відповідь не заслуговувало. Хтось із санітарів збоку півголосом доповів:

— Вони лікарка...

— Ви лікарка? — здивувався бандит і, повернувшись до задоволено розчервонілих своїх підручних, не соромлячись додав: — Лікарка, дай боже здоров'я...

Гайдамаки грубо зареготали. Навіть Ольга Павлівна ледь-ледь розтулила в усмішку свої цнотливі губи. Нею ще не так багато прожито третього десятка літ. Навіть лихо не змусить її в ці роки тримати молодечий сміх за нерозквітлим бутоном уст.

Вона всміхнулась на брутальні репліки Дяченка.

— Так, я головний лікар. У вас хворі, поранені?

— О ні, серденько.

— Що-о?..— повернулася і хотіла йти. Вона з першого слова зрозуміла, з ким має справу, та сподівалася, що хоч поза своєю бандитською справою кожен з них має щось людське. Тепер вся насторожилася, непроханий страх таки покотився поза шкірою.

— Стоп, орличко! — заступив Дяченко двері.

Лікарка шарпнула очима по кімнаті-чекальні. Хворих як не було, і санітарка, ніби зачиняючи за останнім двері, намірилася щезнути, але завагалася й лишилась.

— Що вам треба? Я мушу йти до хворих.

— Заспокойтесь, голубко. Ми, як на щось, то теж хворі і потребуємо вашого милостивого лікуваннячка.

— Ви знущаєтеся? Чи пристойно такому поважному старшині... А ще зброю носите. Може, це на беззахисних дівчат?

Дяченко схаменувся. Справді-бо, вони тільки жартують з такою гречною молодою лікаркою. Нехай пробачить вона їх козачий молодечий звичай. Але вони не мають наміру кривдити її.

Розступилися, дали прохід. Та відчувалося, що це кіт

випускає з пазурів мишу, пустотливо відвертається, доки насолодиться бодай одним її рухом, щоб з усіх чотирьох плигнути на неї і потішитися з своєї спритності та безперечної переваги в силі.

— У вас лікується васютинський комісар?

— Лікувався... лише кілька днів...

— Розумієте ж, добродійко, ми мусимо провідати хворого і... ну, там усе інше...— Дяченко викаблучувався перед Ольгою Павлівною так нахабно, що вона вважала себе полоненою.

— Комісара забрали червоноармійці до золотоніської лікарні.

Перезирнулися гайдамаки. Слова Ольги Павлівни звучали щирістю та безсумнівною солідністю.

Посміхнувся Дяченко, пиховито озирнувся на «козаків». З тою ж посмішкою заговорив:

— А нам сказали ще в воротях, що він тут. Навіть прізвище назвали: Кузьменко...

— На тому тижні вночі його забрано, Кузьменка вашого.

— Брешете! Комісара приховуєш!..— Дяченко знов опинився в дверях перед лікаркою, спробував зловити її за руку.

Але рука молодої жінки, застуканої в суточках, ця рука надто рухлива. Навіть блискавка менш несподівано прорізує нічну сутінь, як пролящав удар цієї руки по старшинському обличчі. Дяченко віхнув головою, ударився нею об гострий ріг одвірка. Злість і сором перекосили його зчервоніле обличчя.

— Більшовицька мерзота! — заревів і нестримно штовхнув у груди неостережну лікарку.— Он які, безпартійні медицинщики! Забрать до куреня це... це збільшовичене щастя!..

Схопили Ольгу Павлівну в кілька рук. На санітарів накинулися: подавай їм комісара Кузьменка. Санітари мали і формальне право запевняти, що такого нема в лікарні, морально вони були на боці молодої, прекрасної — як людини і як лікарки — Ольги Павлівни. Її дівочі сльози було тяжко бачити літньому санітарові, що корився цій людині, як дорослій, поважній. Зараз вона плакала, як дитина, лячно й журливо.

— Комісара нема! — упевнено виступив наперед і заявив старший санітар.— У суботу вночі забрав золотоніський автомобіль з ревкому. Ось його палата й досі не

прибрана, навіть одяг лишили, хапаючись. Коли б козацтво згодилося, то я з охотою поведу їх до центральної лікарні в Золотоношу, і нехай лікар Шпагньов Андрій Олександрович запевнить, що не брешу старістю.

Навіть Ольга Павлівна перестала плакати. Ладна була повірити старому санітарові, так переконливо він рушив переодягатись у повній готовності вести Дяченка до Золотоноші.

Обшукали лікарню. Перелякані хворі, здивовані селяни. Дяченко чекав на ганку, доки гайдамаки оглядали палати. Двоє з них повели лікарку до селянського воза з доброю конякою, живосилом посадовили її на застелену для хворого солому.

Ніхто їх не просив. Та це було б даремно і, може, пошкодило б їй ще більше. Мимоволі знов почала плакати. Не витирала сліз, щулячись від нестерпного болю, що горів у неї на плечі й спині від нагая. Може, коли б почали санітари та хворі просити за лікарку, то бандити заходилися б знущатися, бити санітарів. Мовчки плачучи, слухняно сідала на воза. На дуби за голими кущами бузку та всохлих троянд ні разу не позирнула. Не лікарська етика чи прихильність, а значно глибші почуття в свідомості дочки загиблого на Лені вчителя продиктували їй охороняти таємницю схованки пораненого комісара.

Дяченкові гайдамаки поперед себе провадили воза з лікаркою. Шарапа вже повертався до свого воза, на дівчину в сльозах подивився, спитав:

— А комісар «со духи праведних»? Чи оця мамзеля приховала? Яврейка? Та й навіщо ж ви її, яврейку?

— Згодиться й нам у курені... Лікарів і в нас бракує...— багатозначно підморгнувши, буркнув Дяченко, огинаючи дубовий парк лікарні.

І тут не озиралася на парк Ольга Павлівна.

«Хоч би з матір'ю попрощатися...» — подумала. Ніби чула приглушений стогін з дубів.

Риплять і шепчуться дуби, граючись із сонцем. Розбери тут, чи то дуби риплячи стогнуть, чи й справді комісар гукає, допомоги просить.

Загін вирівнювався по стовповому шляху і поспішав, супроводжуючи дві підводи.

Ще з дня похмурилося небо густими хмарами. І не встигло сонце сховатись у лузі за високими осокорами, як надворі стало поночі. В повітрі пахло свіжістю, над головою висів важкий осінній дощ.

Загін тютюнниківців вступив до села Васютинців. Шарапа наперед поїхав уговорити Лопаткіна «не чинити скандалу з опором». Хлопці, мовляв, перепочинуть одну ніч та й поїдуть далі на Холодний Яр через Вереміївку...

А вговоряти вже не було й кого. Лопаткін теж почув ще з дня, що по стовповому шляху хмарою суне українське військо «січове» і, не мавши лиха, вивів свій нечисленний загін у лугові лози під село Налісні. Половина загону розбрелася по домівках ще з дороги, а з дрібною рештою Лопаткін пішов теж на Вереміївку шукати компромісу з петлюрівськими бандами.

Дяченко задоволений порядкує в селі, розташувавшись з кіньми на базарному майдані.

— Козаки, по хатах! За лікарку головами відповідаєте.

З-за Казанської церкви розчахувалося замуроване хмарами небо, і на мить блакитновогненні батоги сковзнули з щілин понад Васютинцями. Старшини, пересівши з коней на Шарапиного воза, їхали ночувати до Шарапи. Його вороний кінь знемігся вже, поспішаючи додому від дощу.

Хмари все густіше та важче налягали на побережжя. Ледве добилася підвода до двору. Дрібними густими краплями починав дощ, відволожуючи шляхову пилюку.

Юхим Кудря ще на околиці села зліз з воза, подякував заклопотаному сусідові, поза городами, як злодій, прокрадався додому. І був немалою мірою здивований. Він спізнився: у дворі стояв Шарапин віз, а в хаті — Дяченко ладнався гостювати. На лихо Кудрі, Одарка вешталася по двору, у око впала старшині, і Дяченко звелів заїздити на ніч до Юхима.

— Досі йдете, сусідо? Казав, їдьмо... А у вас гості. Старшóму заманулося саме у вас спинитися, дівчину побачив і заведедував. Та не печалься, Пилиповичу, хати не пересплять, а якусь четвертину сала чи паляницю і я перекину.

Юхим байдуже розвів руками:

— Ну що ж, гості так гості, Степановичу. А з салом не турбуйся, є і в мене ціла бодня. Та й хліб, здається, пекли сьогодні.— Зітхнув, оглянувши подвір'я. Цілий же

день вдома не був, а без господаря товар плаче. Потім гукнув дочці, що червона випорснула з хати і не на жарт зачепила тим батьківське серце.— Одарко, вечерю готувати, а не... Скажи матері,— додав раптом, схаменувшись. Він добре знав красу Одарчину та «козацький» смак, тому так спохватився, розуміючи, що саме тепер Одарку треба зажаліти, ховати її далі від цих розбещених вояк.

А гості вже в хаті. Високий чорновусий встиг навіть ще в сінях ущипнути дівчину, вітаючись. Як виявилося пізніше, Шарапа, ще з базару рушивши, нагадав старшині про Одарку, дочку його сусіди. Приймати таких гостей йому не хотілося у своїй хаті, та хіба що дівкою їх відвернеш тепер, як рушив з ними. І відвернув.

Гарною здалася Дяченкові, бісової віри, Одарка в Кудрі. Так ще з вулиці глянув і зрозумів, що дядько підводчик має добрий смак і рацію. А в хаті з приємністю згадав його вихваляння: «Гнучка, як лози повесні, сміється, як червінці розсипає, а очі з бровою — волів чумацьких варті!..» Де там волів — життя козацького й слави, здобутої хоч би й у Золотоноші, не жаль віддати за один лише щирий погляд, за один чарівний рух густої брови.

У великій хаті, стомлена щоденною працею, Параска ладнала вечерю поважним гостям. Стара Кудриха, сполохана, сидить на припічку, погідливо киває головою. А троє старшин весело розповідають навперебій про своє геройство в захисті «волі українського народу». Коли доходила річ до «евреечок», здавалося, що їх оселедці аж розкручувалися від натхнення. Голені голови червоніли, а Параска з неприємності знаходила лише слова запрошувати гостей:

— Годуйтесь, люди добрі. Прошу добирати капусти. Звиняйте вже, що так. Трохи перестояла. А воно ж таке тепер... Наквасили її після пречистої заранія. Кажу дівчині, внеси кружки перемити. Колись ми було у своїх батьків по двічі на тиждень перемивали... Беріть, ласкаві, пиріжок з калиною, своя, свіжа. Ми вже під'їли, не сподівалися.

Тютюнниківці на якусь мить забули про своє козакування і пройнялися отим заразливим хазяйським клопотом, що так його щиро виявляє господиня. До того ж у цьому клопоті мимоволі відчуваєш уболівання за минулим і нарікання на нове, більшовицьке.

«Колись було... по двічі на тиждень перемивали!»

— Що й говорить! Не ті капусти, перевелися. Повичахали околотом гнічені книші, знітилися й вуста хазяйок...

Параска справді згадала свої ще молоді вуста і знову зніяковіла.

А в хатині батько з дочкою міркували, приціняючи та приміряючи щедрі подарунки Дяченка хазяйкам. Подарунки надто щедрі.

— Чи він трудився на цей одяг? — якось винувато всміхаючись, упівголоса зауважив батько, коли дочка з острахом і з жадобою водночас приміряла до себе перед дзеркалом новісінький одяг золотоніських модниць, скривджених петлюрівськими бандитами.

— Перешивати довелося б, тату, коли б...— і не доказала. Кудря розумів оте «коли б», і сам ще не мав якоїсь такої певної думки: погодитися прийняти в подарунок награбоване добро від цих непроханих гостей а чи відмовитись? Як відмовишся, що скажеш? Не хочу краденого?.. Але ж і взяти — за віщо, за яку послугу? Дочка чи... Параска? А чи добросусідське подорожування з сватом, який так ретельно допомагав шукати комісара, знущатися з молодої лікарки?..

І, зітхнувши, також по-змовницькому відповів:

— Не годиться ні продати, ні самим. А крам же добрий,— показував він суконну міську шубу «панського хутра».— Перешивати хто ж його буде, негорьоване, нетруджене? Правда, крам дорогий. Такої сукні нам не справити, або й на таку шубу ми ніколи не стягнемося, Одарко.

Пальці розчепірилися, лазили по гладенькому хутрі, мов гадюки перед заходом сонця по отаві. Юхим ненавидів їх у цю мить і все ж не в силі був відірватись від заздрісного споглядання чужого добра. Дочка, злегка соромлячись батька, таки приміряла, розхриставши пазуху, вдавала з себе «баринюо».

Потім на мить глибоко замислилася, аж озирнулася лячно на батька, і відкинула все геть на лаву.

— Не йде, тату, нехай йому біс! Геть віддайте їм, а я... Я сховаюся зараз десь у сусідів.— З очей покотилися сльози, і задума глибока, як смуток, обняла їх, ці чудові блакитні очі дівчини.

Кудря дивився на Одарку, на її обличчя, на дорідну сльозу, що жевріла проти каганця золотими блисками

дівоцької печалі. Дивився і не знав дійсної причини доччиного смутку, бо не знав, що зайшов комісар Куриленко в клуню тієї непевної ночі, як розповідала Параска. Але ж і не припускав, щоб жаль її вдавив за оцим хоч і коштовним добром, та з чужого плеча по-злодійському здертим.

— Де ти приховаєшся, у кого? Слави не оберешся.

— До... до Марфи-комнезамихи піду. Голова, її чоловік, пішов з дому. Кажуть, може, до Данила в червоноармійці потрапив.

— До Марфи? Ми ж, благодарити бога, не комнезамівці якісь, ради білого дня! Хоч до тітки прався, коли вже на те пішло. Або... Андрієві своєму скажи, нехай захищає, чого ж!..

Одарка важко задихала від нового приступу плачу. Зубами кусала спідню губу і раптом захваталася, вдягаючись у власний одяг.

— Андрій?.. Немає вже Андрія. Та нехай їм. У Марфи переховаюсь.

І тихо вийшла в сіни, на двір.

Надворі дощ перейшов у зливу. Вряди-годи на селі лунали постріли, шибки брязкотіли. Стара Кудриха, хрестячись — «свят, свят»,— полізла на піч і заснула під гучну музику обложного дощу, що накидом бряжчав у напічне віконце.

«Козацтво» вклалося спати покотом біля печі на соломі. Дяченко: «До чорта царимонії, де Одарка?!» — гримав на господиню. Шарпав хатинні двері, шукав по подвір'ю і десь передсвітом таки причепився до Параски:

— Приховала дочку, сама станеш мені Одаркою! Ми — українські козаки, мені з жінкою не возиться... Чи буду панькатися тут з вами? Яку владу боронимо? Сорок десятин вашому братові-гречкосію власною кров'ю завойовуємо, а ви... Станеш мені Одаркою, чи кому я говорю?

Юхим було ліг поруч з гайдамаками на соломі, але не до сну йому, господареві дому. Справді, як має повестися його Параска в такім складнім становищі? Межи очі плюнути? А в нього зброя. Чи підвестися самому, уговорити отамана?

Казкова ніч ворожила дощовою хуртовиною. Параска з раннього вечора на ногах. Заболів язик уговоряти

гостей, голова обертом пішла. А тут ще й таке — ставай йому Одаркою. Тьфу, сказився б ти їм! Де взявся на її клопітну голову? Одаркою ставай...

— Що ви говорите, господь з вами! Гріх... страм! Лягайте та проспіться, на здоров'ячко вам. У вас он козаки на руках.— Давлючий біль і сором стискували Парасчине серце. Гарячі сльози палили не погане ще обличчя.

Гість поточився і знов пішов до хатинних дверей. Чорнявий, молодий, одгодований. Ненароком за вечерею Параска всміхнулася якоюсь щирішою усмішкою і відчула вже годі, що усмішка їй так не пройде. Згадала ту нещасну усмішку господині, і затремтіли руки. А що, коли й Юхим помітив ту усмішку? Здається ж, тоді саме він був з дочкою біля подарунків у хатині...

Останньою лягала спати, але не спала, стереглася. В хаті поночі, як у сарматських печерах. Час від часу запалювалися сірники до отаманової люльки і раз за разом висвічувалася висока постать усатого старшини, що сперечався з Юхимом біля хатинних дверей.

У Параски хололо в грудях. Де це видано, щоб так сороміцько сперечалися чоловік і розпусник при жінці? Вперше чує! Які слова, яка гидота!..

Надворі напосідала злива, лунали постріли. В тому дощовому клекоті Параска намагалася знайти втіху, бодай би заглушити той ганебний торг біля хатинних дверей...

Цієї ночі Данило Пісковий з півсотнею вірних партизанів перепочивав у Мутихах. З розповідей розгромлених тютюнників ців він знав, що Дяченко пішов на Золотоношу «цілим куренем кінноти». Цей курінь складав щось біля сотні озброєних злих куркуленків. Цілком можливо, що в поході міг пристати ще якийсь запізнілий «воїн» власницьких верств селянства, та більш імовірно, що знайдуться і розчаровані, такі шукатимуть нагоди якось вислизнути геть і долю свою пустити навгад — яка випаде.

Данило ж мав півсотні хоч і цілком надійних, непогано озброєних червоноармійців, але ж вони всі піші, до того ж поморені в завзятім бою та поквапнім переході за останні дні. Треба з усім рахуватись у щоденній мінливій ситуації.

В Мутихах довелося й переднювати.

На шляхах лишили варту за селом. Переконували бідноту йти до загону. Ніхто не гадав, щоб Дяченко стовповим шляхом дійшов до Золотоноші раніше, ніж завтра. Вночі Данило перейде до Згарі, щоб приховати свою нечисленність, і достойно зустріне Дяченка...

Насувався дощ, з'явилася певність, що вирушати доведеться, не чекаючи ночі, під прикриттям дощу.

Раптом Михайло з дозору на Мельниківському шляху привів закурену в пилюзі дівку в санітарному халаті під каніклотовим корсетом. Уперта, свого домагається, хто така — не признається.

— За Дніпро правилася, каже, додому сходити зібралася, а де той дім — не каже,— повідомив Михайло, розбудивши Піскового.

Данило впізнав канівецьку санітарку.

— О, з канівецької лікарні! Ну, що з Куриленком? Умер, бандити напали? — До Михайла: — Ви по-людському з нею?

— Пальцем не торкнули, товаришу начальник. Коли б знали, що така гарна...

— Гаразд, гаразд, Дядик... Чого ж мовчиш, дівчино, в чому справа? Кажи, куди йшла, за чим? Чи не впізнаєш мене? Комісара Куриленка здавав вам у лікарню.

Дівчина ще зразу впізнала. Та не в міру здивована була. В Канівщях ще ранком прочули, що Данило Пісковий побив Петлюру за Дніпром і, певне, вже займає Київ...

— Де комісар? — нервував Данило.

Санітарка коротко розповіла вранішню подію в лікарні. Порадившись між собою, вирядилися аж на три шляхи шукати допомоги, щоб урятувати лікарку.

— Ті двоє пішли на Золотоношу, а мені припало йти назирці за нещасною. Теперка вже й не знаємо. Комісара таки вирядили з старим санітаром до Золотоноші. Йому трохи краще, та там і догляд. Але ж Ольга Павлівна! Вона така ніжна... Мати побивається: ще насміються... Я в Мельниках почула, що на Васютинці її повезли. Побігла манівцями. Хотіла старших упросити... Може, згодилися б відпустити. Я ж і за куховарку, чи там що согласна... аби нашу Ольгу Павлівну ослобонили.

Ніхто не ніяковів, рясні сльози дівчини такою щирістю полоскали ті страшні слова самопожертви.

— Дяченко гостює в Юхима Кудрі,— продовжувала

санітарка.— Там жінка, така добра, розумна жінка. «Тікай,— каже,— до партизанів, може, вони чи не допоможуть! А то й лікарки не звільниш, і... молодістю своєю наложиш. Тікай!» І стежку за городами показала. «Я,— каже,— й дочку геть вирядила з двору...»

Так змінився план дій Данилового загону.

Лікарку треба врятувати за всяку ціну. Вона на карту поставила своє життя, аби захистити комісара. Яким же треба бути невдячним, щоб не вжити заходів до її врятування.

— Які ж люди у нас! Життя за життя!.. Які люди!..

— Чи ж ми пошкодуємо свого життя за таку людину! — обізвався Михайло.— Відряджай, Даниле, мене з кількома товаришами...

— Може, не одне життя доведеться покласти, тільки... не своїх! — відповів Данило Пісковий на Михайлову репліку.

І на Васютинці йшли битими шляхами. Данило возом їхав у дядьковому сіряку. Він не мав ще певного плану, як врятує лікарку Ольгу Павлівну, але був певний у перемозі.

Десь під сніданок другого дня прибіг посланець у Васютинці сповістити сонних старшин, що в Мутихах ночувало червоне військо і вночі ж виїхало, кажуть, на Золотоношу. Мутихи не так далеко, та й Золотоноша не за горами. Можуть наскочити й сюди.

— Сахар уже роздано людям! Мануфактуру та барахло золотоніське обмінюємо на сіно, а...— джура зам'явся,— спирт ще не починали.

— Починай спирт! Викочуй на базар бочки і частуй. Даремно частуй село!

— Даремно? Спирт? — запитав і Юхим, допіру зайшовши до хати з господарства. Слово «даремно» завжди справляло на нього враження якоїсь невідомої сили, встояти проти якої він, що все життя гнався порівнятись достатками з сусідою, не міг.

— Параско, давай тикву та пляшки.— Як несамовитий, вискочив у комору, хапав посуд.

Параска бачила, як Юхим майнув через перелаз і подався до базару. Під очима у неї були помітні темні смуги від неспання, а обличчя бліде, як у тяжкохворої. Ще й досі не могла забути перебуту нею страшну ніч. Вона оберігала дочку, ризикувала собою через якусь

чужу дівчину-санітарку і змушена була вислухувати брутальну суперечку за її жіночу честь. І сором, і страх, і жаль охоплювали молодицю.

Вона дивилася, як чоловік подався через перелаз по горілку, і болюче передчуття кольнуло в грудях.

Одарка ще не повернулася. Куди пішла, у кого спала? Серед хатини було розкидане чуже «барахло». Чуже й таке погрозливо страшне. Хоч прибрати його, скласти.

Тихо скрипнули двері. Лячно одкинулася від краденого, озирнулася. Завмерло, похололо в душі.

Зайшов чорнявий отаман і міцно причинив за собою двері...

Джура обігнав Юхима, несучи наказ про спирт на базар. На площі, біля школи, де два ошличені гайдамаки охороняли лікарку Ольгу Павлівну, джура стишив ходу. Ледве чутно кинув ставному гайдамаці на ходу:

— Єсть такоє дєльце! — і подався до базару.

Гайдамака приховано всміхнувся і передав якомусь селянинові біля рогу ту ж фразу, ще й підморгнувши на її зміцнення.

В охоронцеві-гайдамаці в цю мить важко було впізнати переодягненого Данила Піскового.

Юхим не барився на базарі. Його невідступно гнітила думка про поводження чорнявого отамана гулящої збірбогородиці банди ошличених вояк. Чого він досі на дворищі Юхима огинається? Рано збиралися вирушати, а він і очей до війська не показує...

Зовсім не гаючись, збирався Юхим повернутися з базару. Напідпитку, заклопотаний, але поспішав.

Похмурий день ще збільшував тривогу.

Дощ цілу ніч полоскав Васютинці, а тютюнниківці прополіскують їх ще й награбованим спиртом.

Не диво, коли б субота була, базарний день у Васютинцях. А то ж четвер, ні се ні те, а базарна площа забита людом. Васютинські хазяї несли під пахвами сахар та спирт. Очі задоволено блищали й ненавиділи сусіда, що біг, висолопивши язика, в гурт з порожнім посудом. Дивне діло — соромилися бідноти, що оглядно не поривалася на очі банди, визирала з-за осель.

Шарапа хазяйнував. Йому джура доручив розливати спирт.

Зеленим струмком дзюрчала холодна рідина в глечик, з якого Шарапа старанно розливав, кому знав, у тикви

та пляшки. Долі стояла велика череп'яна миска, щоб не псувати розіллятий ненароком спирт. Жадібні до випивки куркуленки з банди та й васютинські чоловіки іноді хапалися за ту миску, опорожняли її у власну «посудину».

На майдані стояв нетверезий базарний гамір. Десь під повітками шепталися ті, кому невільно вийти за перелаз. Може, пройшовся якийсь по базару, може, прислухався з-за воза до балачок. Кортіло, може, котромусь і собі хильнути дурнички та застережлива обачність гнала геть далі від ока, що впізнає і по рясних латках на штанях, і по городському, не «хазяйському» покрою штанів та по схудлому, жовтавому обличчю.

Краще далі від бенкету розгнузданих непевних звитяжців. Данило твердо наказав пильнувати й чекати. Вони пишаються своїм Данилом. «Джура» заганяв їх за повітки, коли який необережний з них рисковано вештався серед п'яних.

Сонце починало визирати з хмар. На нього поглядав «джура», поглядали його хлопці, повдягані в драні свити поверх військового одягу. Не знати, з якого дива бовкнув дзвін у Казанській церкві, що біля базару. Зляканa гава облетіла дзвіницю, втікаючи від галасливого зборища на базарі.

Від Дяченка прийшов наказ збиратися до від'їзду.

І слава, і воля,
Ще нам доля усміхнеться...—

співала налагоджена до відходу п'яна кіннота.

Душу й тіло ми положим...—

підтягає купка на п'янім базарі, кільцем здавлюючи порожні вози з-під сахару, але ще повні бочки спирту.

Душу й тіло... ми поло-ожим...—

мерещилося в п'яних куркульських головах. Шарапа ділив і себе теж не забував. Вгостив і сусіду свого, Юхима Кудрю:

— Вип'ємо, свату, родичаймося, вже нехай йому біс, доки й ждати молодих!

Серед п'яного галасу раптом почулося розпачливе:

— Лікарка зни-икла... Більшовики-и! Де отаман?

«У мене гостює... Чи не повернулася... Одарка?» — майнуло в п'яній голові Юхима. Вихор злості закрутив

усе навколо: бочку з спиртом, Шарапу, галас людей. Зелений струмок дражнив Юхима своєю колючою прозорістю. В очах загорілися іскри злостивого відчаю і погасли, побачивши натуральну васютинську дійсність. В тій дійсності, як сон, дратувала нічна образлива суперечка з гайдамацьким ватажком. Та суперечка ще не закінчена і за відсутністю Юхима вдома може скінчиться обурливою перемогою того бандитського кнура...

— Україну вони захищати пнуться. На великий шлях з довгою рукою чи не пішли б ви безвісти!..

І побіг з базарного натовпу додому.

А серед п'яного ярмарку — сум'яття. Тютюнниківці тільки ладилися саме тут, у зеленавих струмках спирту, вбачати свою Україну, і раптом — пригода. «Чи варто було зв'язуватися з тією лікаркою?» — ремствували гайдамаки. Всю ніч, як псарня, гризлися «січовики» біля дверей школи. Де взявся ще звечора отой новачок широкоплечий. Мовчазний, вишколений, як кремінь, упертий і невблаганний. Навіть стріляти обіцяв, коли не лишать ці гульвіси двору школи, де сиділа взаперті молода канівецька лікарка.

— Ну й чорт з нею, з лікаркою! Подався ти нею, чорт широкоплечий! А ми ще хильнемо. Келих, хлопці, келих наливай!

Трупи їхні на ранок знайдено в шкільнім бур'яні, за льохом. Келих! Келих!

Цілу ніч раділа куркульська душа, заливаючись дармовим спиртом і туманно мріючи про обіцяні Директорією сорок десятин та наймитів...

Душу й тіло...

Юхим уже не добіг, а доплазував до хати. Злість пересилювала сп'яніння від спирту. Ледве вступив до хати, а з хатини вискочила Одарка. Не помітив і сліз — тільки розірвану корсетку, оголене плече.

— Тату, що ж це таке? — крикнула і хотіла впасти йому на груди.

Та Юхим уже зовсім не володів собою.

Лікарка таки втекла! Червоні, напевне, вже повернуться! А ці грабіжники...

Чи може Юхим Кудря поважати оцих вусатих гайдаман, що захищають чиюсь землю? Чию, кому виборюють, знечестивши хазяйських дочок, жінок?

Лікарка... Два трупи «січовиків» біля школи. Бандитський розгул, самоправство і беззаконня.

А як він поважає закон, порядок, труд!

Туманно згадав Юхим, що і вночі живосилом находили ці ж думки. Та тоді він гнав їх геть, добром розійтися з цим старшиною хотів. Схрестилися-таки шляхи. Схрестилися вже з Шарапою, чи схрестяться ж і з Данилом? Не встеріг дочки, на дурничку спирту зажадав...

Під пахвою в Юхима тиква, в правій руці пляшка. Другої десь за турботами збувся.

Старшини вже поспішали, вдягаючись у хаті. А Дяченко?..

Юхим рвучко відчинив хатинні двері...

У першу мить закам'янів. Його Параска, з останніх сил захищаючись, намагалася вирватись із міцних звіриних лап бандита. Голова її затиснута рукою нападника так, що ні крикнути, ані вирватися не могла. Останні сили. Голову, немов каменем, здавило, дихати було важко. Вона от-от знепритомніє.

Параска ще спромоглася кинути оком на розчинені двері, побачила ніби зачумленого чи п'яного чоловіка і, несамовито крикнувши, впала просто на ліжко...

Озвірілий Дяченко, захлинаючись, щось бурмотів і теж озирнувся на двері.

— Поглядаєш?! — несамовито гримнув господар, невідомо до кого й що маючи на увазі.

— Юхиме, голубчику! Кидаєш мене...— голосінням вирвалися наболілі скарги.

— Геть! Уб'ю, мордо!..— гукнув Дяченко на скам'янілого від люті господаря.

— Замовкни, падлючна віро! Бо так і розтрощу голову, як гадюці, ради білого дня!..

...Величезна гадюка жмутом звивалася в Шарапиних руках, і холод палаючий знов подрав поза шкірою...

— Україну виборюєш! Гадюко в моїй пазусі...

Пляшка замашно полетіла просто в голову нападникові. Рука не схибила у мужа, що мав захистити честь родини, покарати бандита.

Але ж це не постріл, а тільки пляшка з спиртом, нехай і кинута з найбільшою силою ображеного чоловіка. Дяченкові було не до контрнападу, та він збагнув силу, з якою летіла пляшка, і в останню мить стрімголов скочив убік. Пляшка з силою влучила в голову безтямної Параски.

— Ой-ой! Боже ж мій... О-ой!

Параска зів'яла, а потім мертво посунулася з ліжка на долівку. По залитому спиртом, скривленому від жаху обличчі текли паруючі червоні струмки...

— Бо... Гад...— Юхимові очі тверезішали, озиралися. Тиква впала додолу і, розбившись, забулькотіла — останній звук господарських збитків.

Одарка стояла на порозі і лише тепер по-справжньому впізнала свою рідну матір. Такі ж гарні брови, як і в неї, обличчя, спотворене осколками скла.

— Мамо... Рідна! — розпачливо вирвалося.

Липкі закривавлені губи вже не зашепотіли, не склалися в рідну усмішку матері, не озвалися, Одарочки рідною дочкою не назвали. Мати вмерла наглою смертю.

Юхим, як стеряний, звіром кинувся на двір.

Дяченко з своїми підручними скочив на коней і помчав вулицею.

— Куди ж ви, прокляті? А Параска? Верніть мені Параску!..

Глибоке й бентежне ридання прорвалося на простір на сорок восьмому році зачерствілого життя.

— Хто ж пляшкою гадюку влучає? Крижівницею її, крижівницею, ради білого дня!..— бурмотів серед двору сам не свій Юхим Кудря.

Нарешті сонце випорснуло з-під віруючих хмар, світило над головою байдуже, невблаганно. Насуплене небо не зважало на людські лиха, земля захлиналася вогким розпареним повітрям. Раптом прорвалися постріли за селом, попід горою ущух гамір на базарі.

«А в хаті... Що в хаті?..» Скажені примари ввижалися знесиленій Юхимовій фантазії. Не витримав напруження, подоланий хмелем, трупом розпластався серед городу. Намагався їсти землю, вдавитися нею. А чи й собі сідлати вороного та махнути з ними? «Нехай спочине хазяйство, столочиться. Аби тільки провчити, самому своїми руками здавити горло нападникам, не давити, а гризти, щоб усі бачили й розуміли...» А там... Надійдуть знову весни, і нога господарським чоботом роздушить плодючу грудку у свіжій борозні своєї загорьованої землі...

«Параска! Яка свята, яка чиста жінка і така... смерть від руки безрозсудного чоловіка. Пісковий... Ну, що скажете, товаришу Кудря. Юхиме Пилиповичу, куркульським делегатом по з'їздах нишпорите, Радянською вла-

дою нехтуєте, а з власниками по Золотоношах їздите, до комісарів у лікарню петлюрівців водите і колишню біднячку Параску, власну дружину убиваєте?! Досить панькатися з вами! За це наш закон не милує!.. А так, закон не милує».

Юхим підвівсь і прислухався до запальних кулеметних перегуків. Вулицею тупотіли коні.

Рішуче пішов повз клуню в густу горішину.

В калинові кущі...

За городи, в лози...

5. ПОЛЮВАННЯ

Ніби тільки за городи в лози йшов Юхим, а до хати вже не повернувся. Кущі лози понад канавами ховали не тільки Юхимове лихо, що так навально впало на нього, лози ховали в своїх густих верховіттях і кулеметну тріскотню. Ставало вільніше дихати, очі шукали гущавини. Як кріт ховається в землю, так продирався лозами Юхим, сам від себе втікав, намагаючись затамувати нестерпний біль душі. І опинився в очеретах, а там — луки. Затока Дніпра — прадавній Білів — відгороджує васютинські луки від дніпрових лугів, як потойбічне царство. Білів легко перебрести по твердому ядерному піску.

І ось уже третій тиждень Юхим отак байдикує в лузі. Зла недоля несподівано й безжально звела Кудрю тут з тим колом, яке довго дражнило, обдурювало, ошукувало його. Юхим в одних випадках догнати прагнув те коло, та не міг, а в інших — тілом і душею уникав його. Це — куркульство. Жорстоке, нелюдиме, до якого все життя спинався достатками, але у власники гетьманські не захотів піти.

— Який з нас, Кудрів, власник? Мотузяне хазяйство, ради білого дня...— обгрунтовував свою категоричну відмову Юхим Кудря.

А тут, у лузі, недоля звела його з ними. В перші дні навіть радий був — не самотній він і перед законом.

Андрій Шарапа наказав своїм шанувати старого, друзями йому стати. І друзі доносили в вуха те, чого не дороблялa власна фантазія. «Готується більшовицька розправа за тютюнників. Смертна кара всім, хто спілкував з дяченківцями, годував їх, притулок

давав...» — останнє почув у лузі. А в нього ще й убивство у власній хаті сталося під час того «спілкування» з Дяченком. Убивство власної дружини, яка руку за біднятством тягла...

«І як воно сталося?» Юхим і досі толком не складе собі точної картини, з чого почалося, як трапилося. Був лютий і, здається, п'яний. На цілий світ гримав у ту мить і пляшкою з спиртом замірився. Зо зла кинув пляшку, не в Параску влучав, бог тому свідок, а вона якось головою хитнула. Бог свідок... Свідок, що й казати, хіба що для душі, ради білого дня. А для людей... Ось Андрієві доводиться казати, що просто наказаніе боже, рука не витримала. Чи повірить у те, що така совісна, богобоязна Параска попустилася б? А іншим — інакше сказав би. І теж не повірять. Петлюрівців, скажуть, у себе гостив, ради білого дня, а біднячку... убив, щоб не виказала всього. Недарма, скаже Пісковий, тебе, Юхима Кудрю, так і у власники сватали при гетьмані, на болбачанівський з'їзд виряджали. Рихлий ти чоловік, ради білого дня...

«Як воно скоїлось?»

А клубок гадючий вже не в пазусі, а в самісінькім серці розкручується і живить скруху, вихрить його спаскуджену долю.

Скажуть, два десятки років знущався з жінки, злидаркою взивав, а гадюку виростив на власних грудях... таки вкусила... Убив, щоб збавитись. Адже ж санітарку таки вона виводила під дощ за клуню, за городи? Параску вбив, а санітарка ж то десь є, вона — не бог, якраз посвідчить, ради білого дня...

Не був і на похороні, бо Шарапи запобігливо повідомили в лугові хащі, що «більшовики так і схватять». Та й нащо йому той похорон? Він своє одбув... убив, а поховати й дурень зуміє.

Голова ладна була розвалитись від думок. Якби пожив отак з десяток років отут, у лузі, то чи не зробився б часом таки звичайною звіриною?

«Ох, луг, луг! Шумиш старими, порепаними осокорами і плачеш моїми людськими слізьми. Кому дістанеться хазяйство, хто до ладу врожай доведе?

Ех, Одарко, зяті мої — гадюки, вигріті в пазусі. Це ти породичала мене з ними, щоб волі цієї зазнав і я.

Ну й воля! Гірка ти луговими полинами. Глузуєш ди-

ким спокоєм, що шматує і душу, і серце людини, зачарованої тобою.

Не воля це, а доброхітна тюрма, що на дванадцять засувів замикає удари серця».

Високі, незжаті в цім році стрункі очерети — це міцні грати, що заслоняють людську совість. Руді лапатолисті дуби та порепані широкорунні осокори шуміли сумом тривожного чекання. Глибокі кручені шляхи з години на годину, з доби на добу вартували, напружували нерви і немилими ставали, заховані в зелені, лугові пахощі.

«Це унадзвичаєна тюрма...»

Наймити та вічні заробітчани грабарські, розгромивши тютюнниківські банди, знов зайняли волость і встановляли порядки. За звичаєм, штаб розмістили в попівських хатах і старанно допитувалися у власницьких господарок, куди поділися їхні чоловіки та сини.

— І бог його знає, де він. Повів коня на базар у Вереміївку та й нема досі. Може... вбили ваші ненароком? — пояснювали господарки відсутність чоловіка чи сина на хазяйстві. А ввечері розповідали йому десь у затишному кутку, хто приходив писати по хазяйству і що казав.

З доручення Золотоноші Данило Пісковий знов організував комітет незаможних селян. Пообіцяв напочатку, що тепер комнезам буде й здобуту волю охороняти в селі. Але ця патетична обіцянка переконувала лише тих наймитів, що скуштували гетьманського карбача та шомпола. А ті, хто тільки свідком був, кого з ласки власницької обминули нагаї, обережно вередували:

— Знаємо вже і про гарнізацію. Боком вона виходить сіряченкам та базаліям... Сьогодні гарнізуйся, а завтра, дивись — Данило тільки був та й нема. Приїде, забере знов своїх партизанів. Йому що?.. А ти не покинеш хоч поганого того кубельця. Може, й покинув би, коли б не голоцюцьки. Ні, вже краще почекати, поки трохи встроїться.

Таких виявилося чимало в селі, до них приставали заможніші, навіть і деякі найбільш сумирні власники. І все ж — не вони складали теперішнє селянство. Данилові допомагали інші. Їх була більшість. Вони в захваті обіцяли організованим незаможникам навіть те, чого ніяк і ніколи виконати не могли. Захопившись здобутою

волею, вони запевняли, що тепер комітет і хліб даватиме своїм членам.

— Давати хліб, коли його так мало! Коли його щобазару доводиться купувати в хазяїв на ірклiївському чи вереміївському базарі! А тут даватимуть! Чому б і не давати? Адже землю та й то дають. Шарапиної надберуть, а безземельному наріжуть.

— Просто тобі взяли й... дали! А вона до чотирьохсот карбованців за десятину доходила. У пана Требинського чи в Келяра оренда он по вісімнадцять. А тут взяли й... нате, бідното! Землю дали, а хліб і поготів дадуть...

Та й поза цим біднота писалася до комітету. Щоразу, коли приїздив до волості, Данило збирав найвідданіших і радився з ними. Щодня сходилися, сиділи в комітеті й такі, що тільки слухали, мовчки собі сприймали почуте та, може, тільки жінці своїй на вухо по-своєму розповідали про почуту «резолюцію».

Юхим, згубивши свою волю, цілком підкорився Шарапенкові, з лугу до села не навідувався і не знав правди про те, що діється вдома. А гурт Андрія Шарапи тоді ж зв'язався з Келебердою та з Савченком — бандитами задніпрянських островів на лузі. Не весело з ними було Юхимові, а все ж у гурті, нехай і в чужому своїми крайніми намірами та політичними смаками. Не втручався в те, чекав якоїсь зміни, «перевороту». Надій ніяких, бо він — убивця. А на вбивців закон один. Звісно, Пісковому коли б розповісти, як воно сталося, гляди, повірив би. І тоді — своя хата, оранка, сівба, хоч припізніла. Бабине літо, господь годинкою надолужить...

Але ж Данило йому зараз майже недосяжний. Доберись тепер до нього, пробившись крізь таку жахну оболонку бандита. Звідси не випускають, сам Шарапин на оці держить, а там — ти бандит, болбачанівець. Тютюнниківців гостив, бідняцького роду жінку вбив, щоб приховати сліди того злочину...

Неглибокі лугові озерця вкривалися рястом та круглими жовтіючими вже коржами латаття і щедро постачали карасів та линів. Юхим варить куркуленкам юшку та мовчки сумує за очеретяними гратами. Сумуючи, запитує сам себе: «Чого цим хлопцям треба? Хто їх кинув сюди їсти лугову юшку з карасями?»

Прислухається до нічних розмов куркуленків і знаходить відповіді на свої болючі запитання.

Батьківська земля! Розперезана своя воля в насидженій паркій хаті, милування кряжем свого вола і в волості командне право.

— Та чорт би з нею, може, й землею: дадуть же її всім селянам по нормі...— несміливо заїкнувся хтось, прихований ніччю.

— То значить... то значить, всякий бездвірний хазяїн, якийсь наймит стане тобі рівнею?

— Так, так — стане рівнею. Перед ним, Андрію, не похвастаєш тоді сивим смушком на кожусі, добрим вигуляним конем у глабцях на Меланки, під Новий рік! — резюмувала фантазія.— Стануть рівні, то хто ж піде до тебе в найми, щоб годувати того коня, щоб до схід сонця в дві борони заволочити росу в посіяну ниву, щоб вигодувати кабанів у сажі? Хто ж буде жебрачити зимою, щоб літом, одробляючи в Шарапи, дякував би і заздрив?

— Усім земля — усі рівні? А що ж то за комунії такі, що про них говорять? А чи не буде так, що доведеться-таки працювати всім, а нажите вже хазяйство віддати?..

— Народнє ж воно, ха-ха-ха! Данило стає хазяїном усього, що надбали господарі, народнє...

Ось що погнало їх сюди!

І йшли вони ночами з лугу, з кущів верболозу та гнучких щелюгів. Вовками підкрадалися до власних хат. Нюхали повітря по селу, вслухалися в брехні та ще більше їх перебріхували потім. Найгероїчнішим вчинком кожного вважалося палити, вбивати неостереженого більшовика чи просто незаможника, який повірив партії комуністів і сміливо береться встановляти новий, більшовицький лад у селі.

Щоразу в луговій відносній безпеці хизуються пропозиціями найганебніших вчинків (хіба оці очерети та дикі нетрі острів'янські не викохають і такої мстливої думки?): «Піти запалити волость, попалити папери — хай знають, що ми є!»

І йшли, палили.

Юхим хоч і не ходив, та сумуючи нітився своїм спілкуванням з ними. Відчував, як з кожною розповіддю про нічний звірячий вчинок банди його ніби придушував новий і новий тягар злочину перед законом і народом. Тягар погрожував роздушити все живе, що таки жевріло ще бодай на дні Юхимової людської істоти.

Не раз Данило з двома-трьома товаришами заїжджав до Васютинців із Золотоноші, і дух комітетчиків, занепалий від щонічного терору петлюрівських банд, всіляко бадьорив, підтримував. Відповідальність за комітетчиків, за їхню працю та спокій, він пам'ятає. Її Данило урочисто брав на себе в повітовім комітеті Комуністичної партії (більшовиків) України, розмовляючи з Гайдамаченком. І це — не хизування перед повітовими працівниками. Він — червоний партизан. Своє партизанське покликання Пісковий вважав ще далеко не закінченим, хоч формально влада ніби всюди в повіті була радянською.

У Золотоноші його загін призначався для особливих і завжди термінових операцій. Та ці операції здрібнилися тепер, і він помітно нудьгував зніч'ев'я.

А там, поблизу від Холодного Яру, раз по раз виникали злочинні явища, горіли будинки комнезаможників, хоч навкруги ніби й спокійно (в ці роки якийсь десяток пострілів за ніч у вербах вважався цілком нормальним явищем); то голову незаможників викрадено раптом, і за кілька днів тільки труп його знайшли десь у байраці; то в село ще за дня заїхав десяток озброєних людей з червоними стрічками на шапках і такого накоїли під виглядом партизанів, що доводилося гнати Данилові чимшвидше в те село та давати лад наляканим людям.

З Васютинців повідомили, що й до них заходив такий «партизанський» загін. Весь день по селу таємно сновигали і вечором у хаті голови незаможників вечерю справити звеліли. Але ж «партизани» хотіли вечеряти тільки у «своїх». Голова радив підшукати іншу, просторішу хату, та й жінки його не було в ту ніч дома. Дівчат — Настю Григорукову, Софію — Данила Піскового сестру, та Христю, організаторку гуртка прихильників до комсомолу,— закликали на допомогу, щоб ту вечерю впорати і нібито якісь відповідальні збори провести. Та «партизани» за вечерею пили привезений з собою самогон і приневолювали пити дівчат. За чаркою ловили дівчат за руки, по черзі цілували «братськими» поцілунками...

Настя перша зрозуміла цих «братів». Прилизаному п'яному «партизанові» шепнула на вухо, вдаючи з себе веселу:

— Ходімо на повітря... Тут так багато людей...

І за хатою, де була глибока кабиця у голови комнеза-

му, Настя обома руками з усієї сили так ударила залицяльника в груди, що він тільки ойкнув — дух йому забило. Руками в повітрі в темряві змахнув і немічний упав навзнак у ту кабицю. Головою на дривітню якусь потрапив і не зміг схопитися ту ж мить. Настя влучила в темряві кілька разів по голові перекла́дом, поки й перекла́д побила. Так і лежав до ранку без руху, без голосу. Ледь живого забрали поплічники. Настя спочатку втекла додому, але боялася розшуків, помсти, бо не була певна, що таки добре пригостила паскуду. І до ранку сиділа під тином на сусідньому городі в бур'янових хащах.

Перед світом зчинилася стрілянина на тім кутку, де жив голова комнезаму, і свічкою жахною зайнялася його куца, без комори хата.

Голови не стало. В хаті згорілій під піччю знайшли мертву покровлену Христю. Скільки нагаїв перетерпіло це тіло дівчини, якою смертю довелося вмерти молодій і мужній організаторці перших комсомольців у Васютинцях!

Софія розповіла лише те, що пам'ятала. Вона не була такою оглядною, як Настя, і, прийнявши на віру «партизанів», незчулася, коли й випила самогону. Вона щиро вірила, що це справді Данилові друзі, як назвали вони себе. Опам'яталася, як почула крик і вибухи. Горіла хата. Софія ледве вискочила в чому була одягнена, побита, понівечена.

Отак мстилися хазяї вчорашнім своїм наймитам...

Данило пішки йшов у Васютинці. Загін свій лишив за селом у чагарниках біля Більова, умовився про пароль та маршрути в потрібне місце, коли покличе. З такими бандитськими наскоками, який стався в Васютинцях, доводилося боротись особливими методами. До того ж наскок уже стався. Софію відвезено до лікарні в Канівці, Настя переховувалась навіть від сусідів — нехай думають, що теж зникла вночі, як і голова комітету незаможників.

А Одарка скорилася жорстокій долі; наодинці плачучи, справляла своє сиріття. Одна одним і матір поховала. Який жаль: тільки один день жила з матір'ю так рідно, як не жила з того часу, коли дорослою стала. Але в цей єдиний день мати мертвою лежала на лаві з обкладеною васильками головою.

Згадалось Одарці багато дечого. Згадалася мовчазна і добра мати, щоденні її сльози, викликані якимись глибокими, але незрозумілими дочкою причинами. Вони, неначе крадькома, котилися по щоках без докорів, без скарг.

Важко самотній Одарці тепер згадувати їх, оті материні сльози. Чи не було й такого, коли сама Одарка призводила матір до плачу? Хіба мати не казала: «Дочко, я тебе в нутрі виносила не для того, щоб ти ятрила материне серце». І ось вона сама відчула глибоке горе, з якого плачуть потай і якому немає ніякої втіхи.

А тут ще оці допити щодня, перепити та балачки всякі. Не скаже ж вона їм, що батько вбив матір... Стара баба пообіцяла на присягу стати, що вона бачила, як невістка оступилась і впала головою просто на пляшку з спиртом. А чого батько у банді в Келеберди, так це вже інша річ: боїться чоловік, що його розстріляють партизани. Адже Шарапа сказав, що тютюнниківців удвох з Юхимом водили до Золотоноші. А хто в селі не знає, що ті тютюнниківці ніч пиячили у Кудриній господі? Та й те казати, хто бачив Юхима Кудрю в бандитах? На села у напади не ходить, з гвинтівки не стріляє. Може, й живого немає, втопили ті або інші в Дніпрі?..

Он та подія нічна у хаті голови комнезаму: жодного васютинського парубка не впізнала Софія Пісковівська. У колах власницьких родин ходять чутки,— піп ніби переказував,— що то таки самі комбідчики пиячать, з дівчатами таке чинять, а тоді ще й хати палять, щоб губити всілякі сліди неподобств свавільницьких...

«Чого б то їм такими недолюдками бути? Була ж я у Марфи, ночувала... Мабуть, і попи брешуть...»

Та нема гірш нікому, як тій сиротині,
Ой ніхто не пригорне при лихій годині...

Гай-гай!

Завтра треба їхати в поле. Згадувалися їй жнива. Хіба то жнива були під таку непевну пору!.. Немає матері, немає й косаря батька.

І таки найбільше було щастя — степ, жнива... Жменями, було, збираєш колоски, живучі, важкі смачні колоски. Одгорнеш, блискучим зарошеним серпом зрізуєш їх і забуваєш про страхітливу колотнечу в селі. На ниві й перепілка, і заєць, підліток нерозважний, як і вона, Одарка. Так смачно нап'ється з тикви теплої води і з-під

долоні поглянеш навкруги: на жовте море колосків, на його повільне гойдання від подиху повітря, на хрестаті копи, що підперезаними шапками нагадують рядки куреників бджільницьких, на метушню косарів та жниць, що похапцем збирають золотий хліб.

«Скоріше б вирватися на поле, ніж скніти отут самотній з такими лячними передчуттями для молодої дівчини. Розпитатися б хоч у Марфи, здається, вона ще дівкою вагітною стала, а потім... потім з Федором побралися. Умерло дитя, вдовою лишилася. Ні, страшно. Не признаюся... Хоч би батько навідався. Переказували від Шарапів, що про хліб домашній бідкався. Спекти б йому, а ким передаси, куди?..»

Одарка з горою думок ішла на город. На небі зірки інколи визирали з-під клаптів хмар, чорні ті хмари посувалися поволі і збільшували темряву осіннього вечора. Калинові кущі мовчать, мовчить дозрілий осінній вечір.

«Невже оце минулося літечко в сльозах та сірітським горі? Надходить така моя пора... Невже ж надходить? Неодмінно відкриюся Марфі, розпитаюсь. Божечку! Покритка... Осінь...»

Як вона любила оцю хвіртку! З неї відкривається широкий простір за городами, принадний краєвид зелених лук і спогади про таке безтурботне дитинство, про щасливе юнацтво дівчини, вродою якої і сама ж милувалася в прозорій воді копанок, як у розкішних, гойдливих і безмежних дзеркалах...

Отам, під вербами, підстрілено Федосія Курилепка. Тонісінька гадючка обгорнула серце дівчини. Закололо, затіпалося, мов неволю зачувши, оце молоде ще серце. Вперше відчула, як боляче стає їй згадувати цю жахну подію.

«Ні, тепер уже не чужий, не чужий стає комісар. Не кохала ж, як у піснях співається: «Прийди, прилинь, мій миленький...» Просто найшла на неї незвичайна якась молодеча сила, невідомі якісь п'янкі почуття і такі слова, такі слова парубка! Це було сильніше за думки, за волю, за навколишній світ!.. Каятися, плакати, а чи мрійно згадувати і пестити у спогаді?.. А може, й кохала? Ні, присягтися, здається ж, не кохала до тої химерної страшної ночі. «Гріх на себе візьму».— «Ні, такого гріха нікому не віддають»,— майже вголос плелися думки.

Попід тином у вербах щось обережно посувалося до хвіртки, в калині, либонь, хруснув сучечок.

Мовчить. Прямує до неї. Тікати б — так уже хвіртку відчиняє.

— Тато?

— Добрий вечір, дівчино,— пошепки обізвався.— Я не тато, але й не злочинець,— знов загомонів і ніби всміхнувся.— Не пізнаєш, Одарко?

— Оце дивись мені, уже й не впізнаю!

— А знаєш, таки давненько не бачились. Теперішні дні доводиться за роки лічити. Ну, як живеш, Одарко? Я прийшов оце аж із Золотоноші. Федосія для безпеки туди перевезли з Канівців. Його, мабуть, у Москву на лікування повезуть. Прохав завітати до тебе. Хворий, але ж не забуває і жалі якісь спокутує наодинці. То я спеціально для заспокоєння товариша оце зайшов. Просто сам рішився зробити йому приємність. Тут тепер так хороше, спокійно, не боязко...

— Даниле, голубчику! Я ж не винна, що його підстрілили. Нехай скаже, чи я ж не... щирою була до нього?.. Я дійсно думала... Парубок попрощатися прийшов. Та й не противний же він мені, так і скажеш...

Одарці здалася підозрілою таємничість з'явлення Данила у Васютинцях, коли він з своїми червоноармійцями знаходиться в Золотоноші. Щось тут є, Пісковий дарма не ходитиме самотній ночами в селі, куди навідуються келебердинці з лугу.

— Одарко, схаменися! Не думай, що я зі злими намірами оце прийшов! Близенький світ самому швендяти! Але у нас, знаєш, дівчино, товариська вірність. Ми, комуністи, єдністю живемо, у цьому наша сила... А ти сама, сиріткою? Добре, що хоч ночі тут спокійні. Інде в села банди заходять, самогони п'ють. Ти не боїшся?

— Чом же? Матері он нема, а батько... може, ховаються й чи знаєш, з ким і як поводяться. А може, і в живих нема... Я й так... як неприкаяна теперки лишилася. Ні молодості не здівувала, ані в дочках обласканих не походила, та й у коханні щастя не збалувало. Хоч ти не лякай.

Данило чув, як стримано плакала дівчина. Так, він не помилився. Одарка умисне обходить недавню подію. Вона розуміє, чого з'явився Пісковий на третій день після тої жахної події в хаті голови незаможників. Розуміє й те, що Данило підозрює Шарапу, а з ним і батька —

Юхима Кудрю, причетними до нападу. Заговорити з ним про це — значить показати, що його припущення цілком імовірні навіть для неї, Кудриної дочки.

А в калиновім кущі знов зашелестіло. Данило не зворухнувся. Та Одарка не помічає, що міцніше стискає рушницю він у руках, і слух ловить найменший шелест гілля навколо.

— Федосій усе хотів якось передати тобі, що він шалено скучає, щасливий за ту ніч...

— Щасливий? — аж сахнулася Одарка.

— Так, уяви собі. Хоч щастя й зіпсоване в ту ніч... Такий, каже, настрій, така ніч, коханням оповита. Жаль звісно, що та звірота щастя утяла у вербах.

Данилові нелегко було це вигадувати. Він своїм нутром пережив ту ніч. І коли б тільки знав, коли б знав, як краяв серце дівчини тими догадками! Вона стримувала сльози, закусивши губи, трималася, щоб не розревтися. До того ще така настороженість. Невже вони батька залічили вже в ті злочинці?

— Дякую, Даниле. Мені приємно, клянусь, приємно чути, що він... не гнівиться. Та я... така нещасна з тої ночі. Мабуть, ми...

— Що?

— Я так, нічого. Він, видать, непоганий парубок, але ж...

— Комісар? — з неприхованим задором запитав Данило.

— Ні. Я, мабуть... щось сталося зі мною з того вечора...

Хмари сунулися поволі. Темна ніч мовчала.

Поза городами поквапно повертався Данило, схвильований несподіваною розмовою. Ішов поза городами, щоб навідатися до Шарапиного дворища та й прослідити, чи Юхим не буває вдома, не розпитується, буває, про поводження в селі незаможників та партизанів. З розмови з Одаркою впевнився, що Кудря вдома не буває.

Одарка, як зачарована, лишилася стояти біля хвіртки. Коли б хоч на мить освітити промінням оце замріяне лице. Які думки відбивалися на ньому, думки вагань, боротьби, страху. Вона ж бо тільки дівчина. А яка страхітна невідомість так владно насувалася, охоплюючи життя, долю, майбутнє! Мимоволі хотілося пручатися, бодай би обрати найменше зло з усіх приречених їй лих,

аби тільки жити. Їй уперше прийшла в голову думка, що людина може вередувати життям, хотіти або не хотіти жити.

Данило пішов. Далеко чути замашну ходу дужого парубка. Вернути б його, сказати більше про... Федосія, про ту ніч і про своє майбутнє порадитися з розумним парубком. Сказати б, що їй не байдуже, що Федосій через неї втратив здоров'я... Дурна! Чому не висловила жалю за Софією, за Христею й Настею? Адже на самоті їй таки шкода дівчат, особливо Христю. А Марфа: коли б умер чоловік — така б її доля. А то ж украли, може, втопили чи в ярузі замучили... Та й про батька так і сказати: не був він, Данилочку, на тому надлюдському злочині й не підс. І Христа-бога, та й совість ще має в душі її старий батько!..

Данило вже доходив до високої Платоненкової ліси. Поспішав на Кирпівку, де переховувалася Настя.

Ось між вишневою гущавиною та рясними вербовими пеньками стоять, мов дві свічки, два дуби. Високі, моложаві, рівні. Міцне ще листя зверху гомонить дубовою дужістю. Він почуває і себе таким свіжим дубом, як і оці два, що мають зростати старому Платоненкові та його бабі... на хрести.

— Тьху! — сплюнув Данило.— Порубати б їх та використати на тріумфальну арку перед селом! Рівні дуби — могутність і майбутнє!

Данило розважливо озирнувся: так, стежки від кудрівських калинових кущів ведуть саме під ці платоненківські дуби. А в кущах тих не було спокійно, в тому Данило певен. Саме тут найбільше треба стерегтися.

За тином справді підвелася чорна тінь. Під струнким молодим дубом приплюскла друга. Двоє на одного — це ще не так страшно. Але відомо, що бандити вештаються не поодинці. Пішов у обхід правких дубів і високої платоненківської ліси, що давала бандитам значні переваги.

Майже разом з пострілом упав у чорний вибалочок-колію. Думкою вилаявся за зайву самовпевненість і нерозсудливе запізнення паданням у спасенну колію. Відчув, що куля з бандитського обріза таки зачепила плече. Пролунав і другий постріл, лиш освітивши на мить дві зарослі бородами бандитські пики. Мигнула рішучість — зав'язати бій. Та в ту ж мить сам собі й запе-

речив: нехай думають, що вбили. Все рівно на вулицю вийти побояться...

За тином мовчали, не рухалися якусь хвилину. Мовчав і Данило, виладнуючи зброю. Потім залущало галуззя біля дубів. Бандити поквапно зникли у вишневій Платоненковій гущавині, яка тяглася аж до плавнів.

Данило доплазував під тин. Рукою плече помацав: куля тільки човгнула по ньому, і тепер ніби хтось нашив товстого болючого пруга на тому місці, де вона пройшла.

Не гаючи жодної хвилини, Данило знов повернув за городи. Попід тином біг до шарапівських та кудрівських верб. Спинився в вербах. Плече горіло, ніби якась зла сила здирала шкіру на ньому.

Гвинтівку тримав напоготові.

Понад берегом стежкою до городів нестримно поспішало двоє. Навіть важкі подихи чути було в чорнолозах. Значить, не помилився. Просто від шарапівської хвіртки йшла стежка до копанок у лозах. Певне, тою стежкою зараз і пройдуть бандити.

Данило присів у кутку між двома тинами, в густих сплетіннях дерези. Хвіртку пильно тримав у очах, аж різало в них від напруження в такій темряві. Він був уже певний, хто стріляв у нього. Та в чорнолозі спинилися, вщухли. Потім хлюпнуло весло об воду в копанці. Раз, удруге.

Розчарування й досада полонили Данила. Бандити поїхали в луг човном через копанки та озерця, що з'єднували Васютинці з Дніпром.

Одарка чула той постріл на Кирпівці і метушню в шарапівських копанках. Вона вгадала, в кого стріляно і... хто стріляв.

«О ніч темна, хмароньки густі, скажіть мені нещасній, що не влучили злочинці! Невже ніч тільки на чорне діло, на злочини та нещастя придатна?

А можна б як гарно жити, кохатися щасливим коханням, співати оцими темними ночами а чи пеститись у материних обіймах!..»

З-за клуні почула, як біля хати Андріїв Шарапин голос тихо кликав Одарку у причільне вікно. Аж струснулася, неначе морозом обдало всю. В наступну мить кортіло кинутися на Кирпівку, розшукати, може, вмираючо-

го Данила і повідомити йому, що в цьому нападі був і Шарапа!.. Андрій...

Тільки оступилася під товсту соху клуні, сховалася в її затінку.

І сунулися хмари, як у вічність, немов ховаючи й Одарку, ховаючи скарги її потривоженої душі.

6. НІЧНЕ

Данила брала лють. Два дні проходити, пруга на плече від кулі дістати і майже нічого не зробити. Така досада. Простити собі не може, що не взяв з собою двохтрьох бійців на підмогу. Чи трапиться ще такий щасливий випадок? Бандити можуть тепер і не показатись більше у Васютинцях. Чекатимуть знов якогось гучного походу під орудою Тютюнника або Чучупаки, а може, й Григор'єва? Адже Григор'єв з'явився десь під Черкасами, коли звідти пішла бригада організованих Данилом червоноармійців-партизанів. Банда Григор'єва вештається по селах Правобережжя, тероризує комітети незаможних селян.

Надвечір Данило повернувся до Золотоноші. Його рана була дуже незначною. Та все ж шкрябнуло, пруга наварило, й кородиться рука від того. Але більше сорому, аніж болю. Згадувати не хочеться про те, як довелося падати, уникаючи першого пострілу...

Щоправда, ніхто про це не знає. Може, він свідомо падав, хоч би й для того, щоб знизу краще нападати? У всякім разі, мучило його сумління, що по-дурному сходив аж у Васютинці, дістав сильний пекучий пруг на плече і вже перед самим собою безперечно осоромився.

Поклав на тому, що він своє наздожене. Поверне даремно витрачені сили на це ходіння і відплатить за сором.

Чи розповісти ж друзям, бійцям? Припустімо, у партійному комітеті є про що розповісти: досконало дізнався про існування в лузі досить численної банди — загону Келеберди. Розпитався й про васютинчан у тих бандах. Нез'ясованою так і лишилася надто незрозуміла роль Юхима Кудрі: чи він теж у банді, а чи просто десь переховується, на люди не показується?

Але що скаже Федосієві? Куриленко з тої ночі, коли зазнав нападу у вербах, ніби втеряв розум і снив Одар-

кою. Йому треба обережно розповісти про все, що почув Данило з уст Одарки. Чи правда те все — як перевіриш? А йому доведеться передавати як правду. До того ж він знав про подію в Васютинцях з головою комбіду, про нещасну Христю. Голови комітету незаможних селян так досі й не розшукано. А те, що сталося з Христею, що пережили Софія з Настею, щоночі могло трапитися і з Одаркою. Що вона не біднячка — пусте: бандити можуть і провокаційно зганьбити, щоб вигородити Кудрю, коли він і насправді виконує у них найпідлішу розвідницьку роботу...

І вирішив Данило мобілізувати всі свої здібності дипломата, щоб потішити друзів веселим оповіданням про подорож.

Зайшов у палату до хворого і, не вітаючись, промовив:

— Оце вже я й причвалав. Ху-у, ну й подорожуваннячко! — він тримав у кишені ліву руку, плечем ніби й не торкався одягу, що так неприємно зачіпав синього пруга.

— Що ж розкажеш? Був, довідався? Справді-таки ціла банда чи просто одиниці куркуленків? Бачив Кудрю?.. Одарку? — хвилювався хворий. Рука його досі ще в перев'язках, але без гіпсу. На виду посвіжішав, тільки очі якось застигли і ніби заховалися в ямки. Хотілося порадувати цю людину, яка лише два місяці тому була ще повна бурхливого життя. Зараз остервенілий бандитизм гульма гуляє на Золотонощині і в Васютинському районі, а він і в ліжкові все ще горить тривожним запитанням: «Хто?»

Данило цілком розумів стан хворого і тому вирішив по можливості обійти геть всі хвилюючі, гострі запитання. «Говоритиму тільки про Одарку».

— Бачив тільки Одарку, навіть і говорив. Ніч була якась сумна, не ті тепер ночі... Одарка зажурена, з нею нелегко було і говорити. Вона плакала, спершу майже не впізнала. А потім...

— А плакала чого?

— Так, знаєш, сирота вона тепер. Настя розказувала, що Юхим, сп'яну, ненароком, матір її вбив, а стара Кудриха бреше, що Параска сама несамохіть упала на пляшку зі спиртом. Чорт їх розбере, а Параску похоронили, і Юхим Кудря десь переховується від правосуддя.

Одарка, звісно, вірить, на долю нарікає, на самотність скаржиться. І потім вона таке мені сказала...

— Що саме? На мене щось?

— Як тобі сказати, Федосію: і на тебе, й на себе...— Данило помітив, як запалилися очі у хворого, нервово затремтіли губи. І в одну мить вирішив приховати на деякий час таємницю Одарки від Куриленка.— Вона, бачиш, боїться за той вечір... Таке тоді трапилося...

— Так і призналася?

— Ну, що ж тут признаватися? Одарка боїться, що її можуть запідозрити в навмисному заманюванні тебе, у змові з бандитами. Вона ж бо ніби нареченою Шарапенкові вважалася...

— То дурниці, Даниле, повір мені, дурниці. Одарка... значно іншою була зі мною... А я думав... Ти про мене більш нічого не сказав? Про те, що я хіба помру, а вже не подарую її Шарапенкові? Під землею і на небі розшукаю!..

— Цього не треба було казати, бо дівчина й так у стані скрайньої жалоби. Я тільки згадав про тебе, і то вона зразу ж у сльози.

Федосій сидів замислений, дивився в розчинене вікно. Нервова напруженість ледве відпустила його, і він, мов парений, сидів, не тямивши, що твориться навкруги.

«Сказати про Одарчин натяк чи не сказати?» — думав удесяте Данило. Забув про вчорашні свої спостереження, про постріл з-під дубів.

І змовчав. Васютинські події були не новиною. Щоранку телефон почав приносити звістки про все нові й нові бандитські напади, провокації, пожежі.

За той день, що Данило ходив до Васютинців, у Золотоноші стало відомо, що бандити знахабніли і одверто вже нападають на представників Радянської влади та на активістів села. Особливо такі напади стали частими на Півдні та поблизу Холодного Яру.

Не Данило, а Куриленко розповідав далі про всі новини політичного життя Золотонощини та всієї країни. Данилові припало думати та вирішувати про якнайскоршу реалізацію свого плану. Навіть ще сьогодні, зараз треба розпочинати, бо завтра вже може бути пізно. На допомогу куркулям і петлюрівській Директорії Антанта висаджує десанти в Одесі. Французи, Англія, царські генерали та козача старшина об'єднуються в контрреволюційну спілку з петлюрівцями, погрожують

задушити пролетарську революцію, молоду Радянську державу...

Було над чим замислитися. А Данило ж поставив будь-що вловити Андрія Шарапу та його спільників, ліквідувати бандитський терор з Холодного Яру.

— А з Софією... то справді? — перебив Куриленко глибоку Данилову задуму.

Данило раптово засміявся. Сміх був настільки реальний, що й Куриленкові безкровні губи всміхнулися.

— Софія? А що їй сталося? На вулицю, щоправда, поки що не показується. Та це у них проходить... дівкою... батькам не лишиться, будь певний. Оце й усе.

— Все?.. А мене завтра на Москву вивозять. Кількох нас... Видимо, ще не в с е, Даниле!..

Зі сходу, з Курщини, посунули чорні хмари Денікіна. Білогвардійські армії царських генералів не витримували сильних ударів молодої Червоної Армії. Відступаючи з Орла та Воронежа, білогвардійці хлинули на Україну, сподіваючись на підтримку куркульства, на білопольську офензиву, на з'єднання з обіцяними французькими десантами в Одесі. Але це був справжній відступ, утікання від ударів робітничо-селянських військ. Знервоване від напруження село вже два тижні дзвонить язиками, що йдуть генерали, йде Оникій. Оникій був щоденною темою для всяких балачок, підтримуваних заможними верствами села. Темні сили, що ховалися по закутках села, виповзли, мов ужі з-під призьби в бабине літо, і засичали на всі лади про «божу кару» на більшовиків, про «спасенного Оникія», що... іде зі сходу і несе порятунок православному селянинові. Откровеніє Івана Богослова стало в великім попиті. Вільний час використовувався, щоб порівняти той або інший абзац «откровенія» з північно-східним «хрестовим походом Оникія». «Імення його з шести літер; і він іде зі сходу, бо вже настав час, коли гріхи переповнили чашу. Безбожництво, розпуста, ледарство».

Кивали немічні бабусі головами. Співала нічні розгульні пісні нечисленна куркульська молодь. Її не підтримувала вся молодь села, але й протестувати не насмілювалася. Отак лишилися — ні вашим, ні нашим. З Данилом не пішли, бо він приймав під гаслом: «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!» А які з них пролетарі? До комбіду їх не приймають, та й самим соромно туди

вступати. Адже ніколи вони наймитами не були і матеріальної допомоги ніякої не потребують.

І мусили теж співати, бодай не з куркуленками. Співали розгульні пісні, клялися матірними словами. Чи раді? Не завжди й півні співають тільки з радості... Що день — приходять чутки про нові події. Десь у Одесі Франція висаджує свої війська. Для чого, на кого? Чи українці, росіяни, білоруси без них у себе ладу не встановлять? А там і польське панство згадало давні виразки, як було бите українським народом під проводом Богдана — зараз хоче реваншувати. Стільки років чекали нагоди...

А що мають робити середні селяни?

З Шарапою теж не йшли. Сперечалися в балачках запально, часом гостро. А може, було б піти? Щоправда, землі в них не відібрали, ще й до норми дещо дорізали. Працював кожен сам за того ладу, так, а може, й краще працюватиме і за цього, радянського. Нема чого йому йти з гвинтівкою на пропозиції якихось непевних людців з Холодного Яру. Іти і рискувати головою, накладати сумлінням. Коли вже йти, то хіба що ради загальної правди! Але ж це треба розміркувати...

Христю банда спалила. Софію споганила, Федора Коробку вкрали і, певне, вбили.

«Ім'я з шести літер...» Дурниці! Откровеніє само собою, а генерали таки поза ним захищають свої минулі поміщицькі привілеї на землі. Поза всяким откровеніем вони ідуть через людські трупи. Воює дві сили, мамо, жінко, бабусю! В одній загороді людській не можуть ужитися люди з упирями.

Матінко, що вони говорять!

Тікай із дому з такими думками або згоджуйся з откровеніями. Та й куди втечеш, для чого? Краще вмовкнути на який час, і, щоб енергія гнітом не душила на мозок, на совість, співай розгульних пісень.

Червоні далеко, та й вирушати тепер до них самому сміливості замало — коли б з кимсь. Все, що активніше, пішло, а ти слухай пророкування, червоточину біблійних шашлів: «Більшовики російські прийдуть. Контрибуцію знов братимуть, коней у церкви наведуть, з батюшки знущатимуться...»

А більшовики не всі й пішли. Хоч зрідка, таки лишився якийсь у селі, бодай би для того, щоб у найвідповідальнішу хвилину сказати: «Прийде Денікін, царі по-

вернуться, війна знов і... пан Требинський... Брехня то, що коні в церкву водитимуть. Це куркулі та попи вигадують на трудящий народ!»

Готувалася до евакуації Золотоноша. Денікін так напористо йшов понад Дніпром, що ревком сповістив волревкоми та штаби волкомісарів з'їздитися, забравши найважливіші справи.

Мовчки, буцім на ревізію, тяглися до Золотоноші волосні революційні організації. Дехто з них ще й не тямив гаразд, задля чого це їх із справами викликають до ревкому.

Загадковість створювала атмосферу страхіть, скрутного становища.

А пісні розгульні, як віщуни, таки вривалися, підкреслювали трагедію завтра.

Данило ще з двома бійцями, найближчими своїми товаришами, відрядився до Васютинців, щоб таки зловити куркуленків Березняка та Шарапу. Бувши заклятими ворогами пролетарської революції, вони одверто активізували свої бандитські дії. Вони були небезпечні як бандити, а зараз тим більше, коли стало відомо, що на Україну йде Денікін. Перевішають незаможних селян, активістів Радянської влади... Треба було їх ізолювати від Денікіна.

Данило, Павло та Михайло, озброївшись бомбами та патронними стрічками, вийшли з Золотоноші з якимсь відчуттям суму, залишаючи цю революційну опору частини наддніпрянського побережжя.

Ще тиждень тому Данило впевнено і цілком безстрашно йшов у Васютинці. Сьогодні ж зовсім не те. Іде і відчуває себе в зоні бойових дій, мусить оглядатися на переліски та яри, дослухатися, про що говорить село, і уважно продумувати кожне своє слово, придивлятись, кому воно говориться.

Похмуре небо, таємнича метушня в місті відгукувались у свідомості цих трьох незламних сільських трударів революції цілком природною журбою. Ніхто не знає, крім їх самих та голови ревкому, куди й за чим вони йдуть. В селах спорожніло. На збройну людину дивляться з запитанням: чому лишився, не пішов з червоними або...

Холодною осінню пахло надворі. Чорна галич зграями кружляла над золотоніським вокзалом, укривала замок-

лі в полі копи та поодинокі свіжі пасма зяблевої ріллі понад копами.

Паровози в лад журливому настроєві тутукали, виплутуючи вагони з рейок, і їх гудки полохали людей, що метушилися поміж вагонами. У вагони жужмом складали телефони та дроти, що, мов жили, оповивали жовтеньку скриньку з біленьким срібно-блискучим дзвоником. Складали насипом у вагони, а дзвоники тривожно тенькали різким, поперсджуючим дзвоном...

Чорною пащею своїх руїн від григор'ївських тридюймівок дивилась будівля вокзалу.

Світла! Світла потрібно! Чого воно так поночі, як у льоху? Чого воно так моторошно, як біля шибениці? Невже оце й край? Невже сонечко так-таки й не вигляне з-за хмар, не освітить гнітючий сум, не вигріє журливий холод, що гадюкою прокрадався до гарячого живого серця?

«Оникій. Ім'я з шести літер. Зі сходу...» Ці три фрази, містифіковані віками обдурюваною масою села, звучали по темних завулках, викидалися на сільські простори, як шаманство, як дикунське закляття. Це вони, мов чорні хмари, затьмарювали свідомість селян, вони тяжкими обіймами оповивали настрої і допомагали новій руїні вільно посуватись понад Дніпром.

На східцях вокзалу, під руїнами, сиділа скоцюрблена одинока постать. Як закам'яніла в думках та мріях. Дивилася ніби в землю, а свідомість бачила десь стару, ще більш одиноку матір, сльозами старечими умиту. Хто сміятиметься їй, тепер самотній, коли вона ранком скаже: «Встаєш, Олю? Не вірю. Ану, засмійся».

Постать здригнулася, скривилось обличчя чи то від болю, чи від того сміху на доказ матері, що вона таки встає. Легенький вітрець грався на лобі кучерями.

— О! Диви, Ольга Павлівна! — вирвалося разом у бійців. Ще більше защеміло в грудях. Значить, таки відступаємо.

Злякано кинула очима на трійку. Ніжним пальчиком зняла грайливі кучері з лоба, усміхнулася.

— Вітаю, вітаю! Ви теж?

— Ні, не «теж»,— відповів Данило, зрозумівши, що Ольга Павлівна натякає на евакуацію.

— А я, знаєте...— Ольга Павлівна підвелася. Хлопці звернули увагу на вагон з наліпленим білим хрестом. У вагон вантажили санітарне приладдя та медикаменти.

Значить, не втеча, а військовий похід, де Ольга Павлівна така потрібна.— За гуртом воно охотніше,— додала, всміхнувшись, підбадьорена.

— Нам поки що треба ще туди,— Данило багатозначно очима повів на схід.— Нам ще доробляти дещо треба...

— Розумію, звісно. Коли б і я... але ж і тут треба. Я, знаєте, вже за гуртом. Не встережешся і... тепер уже напевне повісять, чого доброго. Та й наказано мені...

У Михайла заблищали очі. Холодна крапелька скотилася по щоці. Затенькало болями серце. Цю людину він добре бачить тільки на віддалі.

Данило згадав те почуття, що теплою хвилею обдало його колись у Васютинцях, коли довелося живосилом видирати лікарку з бандитських лабет дяченківців. Тепер вдруге помітив Данило це молоде, хороше й розумне дівоче обличчя. Але ж... розумне. В голову вдарила свідомість своєї відсталості. Можна б догнати, але ж вона жінка. Такі не зачікують, не засиджуються.

В уяві поставала канівецька лікарка — Ольга Павлівна, реалізуючись у людину, замріяну й горду тим, що вона потрібна людям. Кров батька, загиблого на царській каторзі, жива!

— Ну, ми підемо. Бувайте, Олю! — навіть не помітив, як вирвалося це, дещо вільно трансформоване ім'я Ольги Павлівни, лікарки. А вона помітила. Ворухнулося щось тепле, аж гаряче в грудях. Не подала виду — може, випадок.

І вони пішли... У них завдання, вони воюють...

Сумні чорні хмари налягали в повітрі, а гави різали його карколомними трюками, падаючи вниз з-під хмар над смугами ріллі.

Ще в той вечір, коли Данило під дубами зазнав ганьби, бувши без бою пораненим з бандитського обріза, Настя чимало розповіла йому про Одарку. Дивна якась стала Кудрівна, змирилася. Раніш, було, ледве не хвасталася перед дівчатами, що до неї Андрій самого Шарапи залицяється, нареченою своєю її всюди взиває. А з того часу, як стріляли з верб у комісара Куриленка, особливо ж після похорон Параски, Одарчиної матері, дівці неначе одрізало всі стежки на вулицю. Спочатку хоч до воріт виходила, дівчатам на сирітство скаржилася, а потім мов замкнулася. Чи буває в неї Андрій

Шарапа — ніхто не бачив. А чутки ходять, що Юхим Кудря десь-то з ним разом бандитує. Значить, родичаються поза очима Одарки. Вона ж тільки до Марфи Коробчихи, дружини зниклого голови комнезаму, інколи заходить пожуритися і нічого не розповідає про батька, ніби й не знає.

Данило тоді ж побував і у Марфи. Від неї дізнався, що Юхима не відпускає Шарапенко додому. Десь на Кузьми-Дем'яна збиралися комітетчики аж утрьох одвідати Одарку...

Данило ще з Золотоноші памітив собі план і мав його викопати в одну з найближчих ночей.

Непомітно смерком зайшли хлопці з лугу в село. У лозах перечекали до вечора; коли смеркло, пробралися по куп'ях у ситнязі до Кудриного городу. Ситняг лопотів, полохливі жаби скакали в рів та де-не-де по канавах хлюпотались дикі качки. Зверху в вербах гомоніло оголене від листя гілля з вітром. Хмарки похапцем летіли в луг. Сухаріївка зганяла їх — мала бути на завтра добра година.

Сьогодні субота. Храмовий день у Васютинцях припадав на неділю. Бандити неодмінно приїдуть на свято. Певне, й Шарапенко приїде галярою з лугу до свого двору, до Одарки навідається, якщо досі не догадується про її настрої. Наречений...

На подвір'ї в Кудрі ще чути порання по господарству. Одарка ганяла за телям, відлученим від корови. З берега повертались до двору гуси, задоволено гелготали, викрикуючи врядй-годи.

Чули хлопці, як зачинялн сінешні двері, грюкнув засув. З очерету не видно було схованої за густою садовиною хати, але уява помалу домальовувала, як Одарка ввійшла в хату, як на порозі стала і, держачись за клямку дверей, замислилась, наче прислухалася до своїх думок: «Чи все пороблено?» Глянула на ключі в лівій руці: «Оце ж од клуні великий, а це від стайні гвинтовий, а оце від льоху».

Засвітила каганець і знов прислухалась, глянувши на вікна, що чорними хрестатими плямами дивилися на двору. З припічка обізвалась баба...

По ровах щось хлюпало. Тихим спокоєм зачарована вода, одстоюючись в очеретах та в лозах, плодила карасів. Вряди-годи по ній пропливе запізнілий човен, і вона соромливо брижиться. Брижі кружалами біжать вперед

по рову, нишком полощуться кущаті від верболозу береги. Їм смішки, оцим збудженим хвилям. Вони регочуться тихенько, наввипередки летячи вздовж рову, а тим, хто в човні, треба мертвої тиші...

В кущах Данило ліктем торкнув Михайла.

Дві рівних трилінійні цівки просунулися в очереті назустріч шелесту на хвилях. Колотилося серце у грудях і віддавало через гвинтівку на очерет ритмічним шамотінням. Якась негречна жаба вилізла на Михайлову ногу, і він поквапно скинув її так, що жаба плюхнулася в воду.

— Тут висадите мене біля свого городу,— почули в кущах Кудрин голос.

По очерету пройшов енергійний шелест.

— Не доїхали,— зітхнув Данило.— А ми чекаємо їх біля Шарапиного...

— Зустрінемо й там, Павлові звідси недалеко,— шепотів Михайло. Павло справді стояв з другого боку на варті, між Кудриним та Шарапиним городами... Підвищений від ждання настрій і така несподівана поява бандитів на його «фронті» змусили діяти. До нього наближалися бандити, і він не втримався.

Приглушений вечірньою вологою вибух прорізав повітря у очеретах та верболозі. На мить освітилися дві групи: в одній було двоє озброєних гвинтівками, що стирчали вздовж рову, а в другій — у човні, на півгін, теж серед кущів було четверо.

Данило впізнав Кудрю та Шарапу. Двоє інших були зовсім невідомі.

— О-ой! Ой! — пролунало за пострілом, і важкий град куль із кулемета залящав навкруги очеретів. Залящав і вмовк.

— Справа зіпсована! — сплюнув Данило. Але приложивсь і послав кулю в темну просторінь, звідки стріляв кулемет.

— Кудрю поранено,— промовив Михайло. Під ляскання куль з обрізів Данило швидко вивів бійців із засідки на умовлене місце. А постріли віддалялись геть. Бандити на всю силу гнали човен далі, в луги.

— Я таки забив одного гада,— сповіщав задоволений Павло.

— Забив чи ні, а справа зіпсована,— відповів Михайло Даниловою фразою.

— Зіпсована чи не зіпсована, сам чорт тепер не розбере. Але невдало проведена операція,— міркував Данило, підходячи вже аж до Михайлового городу поза пісками.

Небо злущилося від хмар. Вітер поволі заграваз з кучерявими березами, сором'язливо розкиданими по бугрястих пісках серед густих молочаїв.

Троє бійців стояли на городі й сумно вдивлялись в ракети, що раптом почали загорятись у вереміївському напряму. Між ракетами були помітні заграви від розривів снарядів.

— Здається, шрапнелі рвуться, хлопці.

У свіжому вітряному гомоні вчувалися притушені далекі гупання, мов у глибокій шахті.

— Так, то шрапнелі. Певне, денікінські шрапнелі, хлопці!

Холодна самотність полізла поза коміром у трьох бійців за тридцять п'ять кілометрів відлучених від свого війська.

«За гуртом»,— вчулося Данилові ніжне звучання нового в його житті голосу.

А ракети розсипались над Вереміївкою, мов казкові комети над палацами крижаної цариці, супроводжуючи ритмічні гупання гармат.

Ніч починала божеволіти ракетами, вогнями.

7. ПРИЙШЛИ

Софія ввела в хату червоноармійця з Данилового золотоніського загону, стомленого, запиленого.

— Товаришу Данило! Даниле!

Софія сама підійшла до лави, де спав брат мертвецьким сном, вікно перед ним відчинила і злегка поворушила руку.

— Ого, спить! Даниле, вставай, люди з Золотоноші.

Ледве тямлячи себе, підвівся. Голова хилилася, як у п'яного, очі ще не засвітилися свідомим життям, воля лиш переборювала міцний юнацький сон.

— З якої Золотоноші? — Сів на лаві, де спав, і міцно тримався обома руками за край столу та за лутку.

— Товаришу Данило! Василь Гайдамаченко... тут папери прислав.

— Гайдамаченко? А він же чого?

— Нічого. Він вирішив правитися з ревкомом через села. Наш загін з ним. Ми вже під Ірклієм, а завтра будемо за Сулою. Вагонів замало, та...

— А це що за «та»?..

— Тобі негайно треба зв'язатися з полтавською групою, що затримує похід генерала Шкуро. Справа нагальна. Генерал може прорватися на Чернігів, але шкуровців ніяк не можна випускати з ока. Гайдамаченко про це й написав. Ми вже підемо, а вам доведеться негайно податися наперед найпрямішими шляхами, щоб передати оцей...

Данило брав у руки конверт, намагався зрозуміти все, що говорив йому червоноармієць. Першу мить він просто не усвідомлював, хто це перед ним. І коли до свідомості дійшло, що це справді червоноармієць Петро Ляшенко, дрімота знов, як серпанком, відділяла все, що той говорив. Тільки останнє учув і зрозумів: «Передати цю копію наказу в штаб полтавської групи...»

Став на ноги і просто вирвав з рук червоноармійця засургучований конверт.

Ляшенко усміхнувся.

— Накажете їхати?

— Накажу.

Червоноармієць у дверях озирнувся. Посмішка задоволення вже зійшла з лиця.

— Наказано прочитати і за всяку ціну зберегти таємницю наказу, хоч би й...

— Тут, певне, написано і про це, Петре. Котись і передай...

— Єсть, товаришу Пісковий! — Уже в дверях обернувся червоноармієць: — З нами їде Ольга Павлівна. Вона просила передати, що вітає...

Аж тепер Данилові зняло сон. Він рвучко обернувся на двері, а вони вже, хлопнувши, зачинилися з розгону.

В хаті було душно, а росяне вікно плакало холодними струмочками, які прорізували шибку кривенькими пасмами.

Данило підійшов до вікна і притулив гарячого лоба до прохолодної шибки. Заплющивши очі, уявив світлолицю дівчину на східцях побитого снарядами вокзалу. Ледве розбуджена голова дрімотно слухала чудову ранкову мелодію, що, ніби керована вправним диригентом, урочисто справляла зустріч дня. Довгий, протяжний

гаркіт пернатого царства в переліску перекочувався шаленими хвилями, зачіпаючи клопітні думки і згадки. В голові поволі виладнувалося все, немов косар клав рівні покоси спокою, насолоди буття.

Де-не-де прореве випхнута за двір корова, хазяйками спроваджена на пізню толоку. І йшла відірвана від телятка мати, п'ялася через тини, об'їдаючи де молодші паростки садовини, і вряди-годи прореве декілька нот загальноранкового акорду.

Лунає в збудженій голові ця ранкова музика, навіває солодку припаду безтурботності. В руках лежав конверт і муляв сургучевими печатками, нагадував. Данило усвідомлював кончу потребу прочитати наказ полтавській групі і не міг зламати блаженне оціпеніння від солодкої ранкової дрімоти й такого ж сильного, як та стихія природи, привіту.

«Хоч би було раз доспати в своїм житті!» — збігло таке просте, майже дитяче бажання.

Малим мати будила до череди росяними ранками, солодкими до втоми. Більшим — десятник на шахтах чуть світ переривав тонку пряжу молодого сну. Холодна роса щипала босі ноги, ранкова свіжість сиротами виступала на тілі. Загорнеш комір сорочки, візьмеш мокрого забурника чи лопату під руку і поспішаєш за ґуртом до проклятого кар'єру, що ждав з недобуреними в минулу зміну бурками... А мозок мріє таки доспати, відмовитись від чаю в снідання, а доспати...

І тепер не доспиш ту ранкову добу.

Треба поспішати. Хоч би хлопці сходились. Воля наказу перемагала.

Комар смачно приплюск до теплого виска і червонів, задоволено відстовбурчивши дві задні ноги.

Данило якось мимоволі ткнув пальцем у висок, мастка пляма зосталася свідком недавнього комариного щастя.

Настав той сухий день, що вчора передвіщався.

Зовсім розбурканий від солодкого сну, Данило підвів голову, нехотя розплющив очі. Між кривенькими патьоками в зарошене вікно видно було гору, а за нею червоновогнистий обрій, займаючись, випромінювався гарячими язиками. Ледь загледів, як помчав під гору вершник, Петро Ляшенко. Привіт Ольги Павлівни зогрів і порадував.

У хату ввійшов Павло в той час, коли вже Данило прочитав наказ і сховав його за пазуху матроски. Павло, нашвидкуруч одягнений, потирає від свіжості руки.

— Оце, брат, зайшов порадитися. Воно, знаєш, ніяково сьогодні йти...

— Е ні, Павле, йти треба,— відійшов од вікна і так потягнувся, що затріщали жили.— Треба поспішати, бо Вереміївка незабаром загомонить незвичайним гомоном.

— Дурниця, Даниле. Вийди на двір та послухай. Тільки вороння неначе з усього світу злетілось до нас у перелісок і, мов ряднами, встеляють галасом повітря. Що то за вершник з села під гору поїхав?

У хату ввійшла Данилова сестра Софія.

— Хлопці, новина...

Обидва скочили на ноги.

— Цієї ночі хтось Панченка в галярі вбив і підстрілив Одарчиного батька. У ліву ногу вище коліна поранено, куля в кістці застряла. Кликали Петра Сильвестровича. Робив перев'язку, казав — може, операцію треба буде робити. Панченка галярою на Білів повезли. Кажуть, всю ніч кричав і помер...

— А я думав, чи не з Вереміївки новина...— важко відсапуючи, сідав Данило на лаву.

— Балакають, що Одарка тужить на весь куток. Це ще звечора за городами, в очеретах сталося. Шарапин та вереміївських двоє вдосвіта принесли його як неживого. Водою, кажуть, одливали Юхима.

— А Шарапа де зараз, не чула?

— Вони теперки не ховаються. Кажуть, Оникій їх усіх до себе забирає. Чекають і не ховаються.

Обидва хлопці разом зглянулися. Нова лоскотлива думка прокрадалася: піти до Юхима в клуню і зловити беззбройного Шарапу.

В передпічне вікно сонце кинуло червоний сніп ранкового проміння, яке райдужними плямами лягло на білий комин і заграло швидкими зайчиками.

Раптом пролунав важкий недільний дзвін і, здригаючи, стихав, колихав повітря, летів у ранкову безмежність.

Данило моргнув оком на Павла, той по-змовницькому примружив своє.

Над вікном висів браунінг, і за ним простяг Данило руку, навшпиньки стаючи ногами. Рука застигла,

простягнута на шалівці, а очі вперто вдивлялися крізь помережану патьоками роси шибку.

Не фарби переливчасті зачарували Данилів зір...

— Павле! Спізнилися ми...— промовив і, жбурнувши Софії кобуру з браунінга, важко впав на лаву.

— Заховай! Потім віддаси...— одруба звелів.

Витяг конверт з сургучем і, дістався з нього наказ, віддав конверт Софії.— У піч, спалити!

Софія все зрозуміла. За мить конверт уже палав у челюстках.

Павло, як заворожений, підводився до вікна. Важке «а-ах» вирвалося, як стогін, як нелюдська скарга.

А надворі? Надворі з-за рогу швидкою ристю один за одним вирвали вершники в низеньких круглих шапочках-кубанках.

«Щоб я пропав, з погонами, прокляті»,— думав Павло, спідлоба вдивляючись у вікно.

Софія вскочила в хату без кобури. На зблідлім лиці відбився непомірний жах.

— Ой лишенько, хлопці! — півшепотом заголосила.— Вся толока вкрита кіннотою. По великій вулиці, як море, козаки сунуть, повна вулиця. Є якісь прапори з орлами, чутно музику. Ховайтеся швидше!

Раптом надворі вмовкла галич.

Данило випровадив за двері, геть від хати, зблідлого Павла, попрощався з ним, показавши стежку через садок, а сам повагом пішов до повітки. Матроський костюм на ньому майорів далеко за сонцем, але з вулиці, проти сонця, його майже не помічали денікінці. Не дивився на них і Данило. Та в галасі, що піби курявою здіймався аж до дрібнесеньких білих хмарок, він чув дійсність похмуру, як осіння ніч перед бурею.

З хатини вибіг старий батько без шапки, кинувся до Данила.

— Я сам, тату, зроблю. Вдягайтесь лиш, вам і до церкви час уже йти.

Старий зрозумів цей роблений спокій хазяйновитого сина. Зрозумів, що він може напсувати Данилові своєю лячною метушнею. Данилові ж треба зараз вдавати не якогось злидня, а хазяйського сина. Але ж матроска...

Через тин мандрувала сусідська молодиця, Параска Денисова. Виразний жах керував цією чужою для Да-

нила молодицею. Гарна, роботяща, свіжа. З поваги до звичайної краси жіночої часом око, ніби ненароком, сковзало по стрункій поставі молодиці. Денис узяв її десь здалеку, чужа вона в селі, боязка і до кожного привітна.

— Чого ти, парубче, ходиш у тій матросці? — докоряла молодиця, стурбована, що більшовик Данило дома захоплений денікінцями.— Геть скинь! Софіє, неси йому бриля...— і, жваво підскочивши, схопила з голови кашкета з полинялими кантами.

В цей час з вулиці віспуватий чорноморець на зморенім невеличкім коні таки побачив матроський костюм і, здержуючи гнідого, спинив своїх товаришів. Зігнута вдвоє нагайка показувала на Данила.

Данило бачив усе...

Під ногами стояло відро з водою. І незчулась бідна Параска, як повнісіньке відро води полоснуло їй прямо в лице.

— У-у-ух.. Щоб тобі сказився! Повна па-зу-ух-ха!

Данило роблено реготав на весь двір, вигинався, вдаючи веселий регіт, і шепотів:

— Так треба, молодице! Не гнівись, а смійся, бо на мене дивляться денікінці. Хай думають, що ми свої, пустуємо.

Мокра, як бирка, Параска з верещанням кинула кашкета Данилові в обличчя і, згорбившись, одтягаючи від тіла мокру сорочку, пішла до здивованого Данилового батька. Данило йшов слідом, стежачи скоса за кожним рухом кубанців, а голова тріщала від думки: «Що далі робити?»

Зареготали обдурені кубанці, зажираючи гулящим оком обвиту мокрим плахіттям постать молодиці, раптом, зірвавшись, махнули доганяти свій розгублений по селу стрій.

Данило наскоро скинув матроску. Нап'явши батькову з манишкою полотняну сорочку, приліпивши на потилицю крислатого батьківського бриля, переліз через тин у сусідів город.

Сусідові було ніяково за жінку: лаятись а чи теж реготати?

— Не сердься,— кинув Данило,— так треба. Хай скоріше переодягнеться, а в Софії візьме спирту і витреться, щоб часом простуди не схопила.— І поваром пішов на городи, немов і справді надворі було так лагідно та

тепло, що квапитися в неділю селянському парубкові зовсім не було чого.

«Що робити? Куди дівся Павло? Чого не приходив Михайло?» — роїлись болючі думки. Повітка, що в неї випадково зайшов Данило, стояла на розі від толоки та вулиці. Дядько Лаврентій бачив, як стурбований Данило пішов у повітку, і нутром зрозумів цю хазяйновитість.

— На інбарці є костриця... я замкну повітку,— мов про себе гомонів дядько Лаврентій, дивлячись, як у нього перед воротьми на конях гарцювали денікінці.

О, він знає жандармів і козаків! Ще в п'ятому році, грабарувавши в Кривім Розі, він скуштував на своїй спині козацьких нагаїв. Ніяким революціонером себе не вважав, а тільки співчував забастовці, розуміючи, що її творці виборюють забастовками і його добробут. Раяв хлопцям кидати лопати та йти он до того гурту, що майорів червоними прапорами. Отут і налетіли жандарми та козаки... Довелося тікати в скелля Саксагані, рятуватися, хто як зміг. Знає він цих поміщицьких та панських служак!

— Замикати не треба,— почув з повітки. Позіхнув і пішов до хати, витираючи коров'ячий кізяк з чобота.

Данило припав до ліси у повітці й крізь щілини дивився, як по пісках чорна отара вершників ганялася за селянськими кіньми. Деяких ловили і вели коло бока. З головної вулиці, що відокремлювалась всього лиш двома городами, Данило чув гучну музику. Духовий оркестр наярював «Наурського». Нехотя спливали ритми та жартівливі слова знайомого мотиву, який хлопці жартома співали Лопаткіну:

Атчіво ти бледний?
Патаму што бедний...

Плуталося в мозку:

Раньше был я дворник в вашем огороде,
А теперь я прапорщик, ваше благородие...

На мить забув дійсність. Через городи замайорів чорний прапор з білими літерами. «Махно! — бігали догадки серед тривожної плутанини в мозку.— Батько Махно... Теж «революціонер», навиворіт зшитий. А жить же, жить!..»

З толоки повз повітку мчали вершники.

Перевів очі. На гамазеї повно війська, а з-під гори, з Васютинців, їх суне й суне... Побережанські піски вкрилися низенькими козачими шапками, замість тьохкання пісків лунали вигуки, крик, іржання коней, яких з диким гигиканням ловили. «Чи встиг Петро? Чорт знає... навіть привіту Ользі Павлівні не сказав передати... Е-ех, устиг би Петро!..»

До повітки під'їжджали два офіцери з посрібленими плечима. Так, денікінці... І Данило, цупко вхопившись за лісу, тривожним поглядом стежив за вершниками. Ніхто не звертав уваги на повітку, що жила життям, повним планів, тривоги та люті.

Митрофан Лизя знов з'явився на вулицях. Ще перед світом з дивного випадку забіг до Юхимової хати на вогник і, довідавшись про нічне поранення Кудрі, побіг за сільським фельдшером. Ще й не розвиднілося гаразд, як він привів Петра Сильвестровича, з вигляду не то церковного титаря а чи досвідченого санітара. Щоб звати ся фельдшером — не мав до того ні знань, ані достатнього хисту. І все ж лікував...

Настав день. Одарка вся в сльозах вибігла на двір. Петро Сильвестрович охоче взявся лікувати батька, запевнив, що подібні рани для нього — «все рівно, що наплювать». Від такого запевнення, сказаного з притаманним верхоглядові апломбом, навіть хворий Кудря повеселішав. Що їй лишається робити?

У двір заїхала бідарка з кулеметом. Шарапин Андрій з'явився на якусь мить, весело гукнув до Одарки. Дівчина мов укопана стала, на хату озирнулася і лиш мить заглибилася в думки. Потім осмикнула на собі одяг — дівчина ж вона — і рушила в напрямі до Шарапи. Але миттю вломила напрямок, швидко пішла геть до бідарки біля стайні.

На вулиці плавом пливе кіннота з прапорами та з срібними трубами. Хрипливі звуки з труб гупали в тісних вербових стінах вулиці набридлими ритмами військового маршу.

Білогвардієць хазяйновито і поквапно виводив із стайні вороного. Стайня навстіж розчинена, брама поламана.

— Куди ви? Нащо коня?

— А в кулемьот, не бачиш?

— Та це ж наш вороний?

— Ну і що ж? — одривчасто кидає козак запитання.— І чорт з ним, що ваш. Був ваш, а тепер, бачиш, наш. Комуна! — дражливо розсміявся при тому, а за мить припинив сміх.— А як ти думаєш, я сам в кулемьот упряжусь?

— Та як же це: одні батька стріляють, другі комуною попрікають і беруть коня?..— Одарка й собі вхопила коня за гриву з другого боку.

У двір ускочило ще двоє вершників. Шарапа зник з очей. Кубанець з нашивками урядника діловито звернувся до кулеметника:

— Ти що, Великодненку, обновляєш транспорт? Але на хазяйство треба, треба хоч поганого коня дати.

Одарка пустилася гриви коня, кинулася до урядника, що так розсудливо заговорив.

— Навіщо ж він нашого коня тягне? Скажіть йому, що це ж наш кінь, наш!..

— Гарне дівча... А коня все рівно доведеться взяти. Гайда за нами! Там на вигоні дамо іншого. Доброго коня підберемо. Великодненку, живо впрягай, команда попереду. На вигоні дамо дівчині іншого! Гайда...

Одарка мимоволі пішла з ними на вулицю. Бачить — Кирило Іванець біжить за денікінцем, що хвацько їде на його рябому жеребцеві. Викоханий, блискучий жеребець жував удила і пінив білою шумою, а Іванець без шапки поспішав скривлений.

По шляху до Ірклієва, за круглим ставом, ріс густий вільшник. Торфове багнище оточувало вільшник, а васютинчани призвичаїлися використовувати його на осоку. На багнищі росла ще й досі зелена, дорідна осока — ціле літо зжинали її і ніколи не вижинали всієї.

Дружина загинулого голови комнезаму сунула свого серпа Павлові в руки. Думати було ніколи. Наближалися денікінці. В гонитві за селянськими кіньми по толоці вони прогавили Павла, що майже вільно вийшов з села.

Павло скинув штани, підперезався ними по-хазяйському і забрів у осоку, ледве виволочуючи з багна ноги. Старанно, як ніколи, прикладався до кущів осоки на куп'ях і зжинав, ніби поспішав, щоб не втеряти такої дорідної рослини. Перед самим носом у денікінців Марфа лиш мить завагалася. Вона розуміла, що загрожує

Павлові, коли козаки хоч на мить не повірять у його ретельну хазяйновитість біля осоки ради неділі.

І вирішила.

Вихором метнулася, вздовж берега вдвоє послала мотузяні віжки.

— Ти, Федоре, жни, а я сама буду виносити... Бо ще ж і до церкви йти.

«Федір» тільки агакнув, полосуючи жмут за жмутом різку осоку. З долонь його, порізаних осокою, текла кров. У литки вп'ялися кучері п'явок, холодна вода мов окропом пекла, пронизуючи аж до кісток.

Денікінці оторопіло стали. Марфа, високо підіткнувши спідницю, ніби оце тільки помітила вершників, що витріщилися на неї, побрела в осоку.

— Ой, щоб вас... І де ви в біса взялися? — з непідробленою грайливістю вигукнула Марфа, рвонула в осоку. На перших же кроках застряла в багні, борсаючись, стидаючись таких пожадливих очей.

— Та йди вже, тьопаєшся! — гукав «Федір».

— Зараз... Ото ще мені, жаднюка. Встигнемо ще й до церкви!

Вершники рушили до села. «Федір» чув, як перекидалися вони нестримними сороміцькими жартами на адресу молодиці. Перевівши очі на Марфу, бачив, як вона підвелася, спустивши в багно спідницю, і повільно прямувала до нього.

По толоці знов ганяли вершники. Павло, гаряче вдячний молодиці, віддав їй серпа і, де пригинаючись, а де плазуючи, поліз до вільшника.

Зітхнув вільніше, навіть вилаявся. В віччю стояла чудова і сильна волею постать Марфи з жмутом спідниці в піднятих руках, а на березі зачудовані вершники ворожої армії. Вони повірили, бо дуже вже натуральним видався їм цей жест молодої селянки, перейнятої щирим бажанням врятувати червоноармійця. Три роки як одружилася Марфа з Федором Коробкою, коли приходив він з позиції у відпустку. Потім повернувся з фронту з гвинтівкою, далі комітет незаможників і...

Ось який час уже — ні вдова, ні покритка. У матері живе. В ту ніч у матері спала, а на ранок і хата згоріла. Федора не стало...

Було чомусь приємно Павлові відчувати, що він, Павло, хоч на мить в таку трагічну для себе хвилину міг побути її «Федором».

Цієї «зміни» він ніколи не забуде. Назвавши Павла на кілька хвилин своїм мужем, рискуючи власним життям, Марфа дала йому змогу дістатися густих чагарників вільшника, врятувала справу і життя. Нехай тепер спробують дістати денікінці його!

У вільшнику, на старому пні, сидів і Михайло. Придивляючись, Михайло викручував мокрі холоші штанів. Замріяного Павла він давно помітив у чагарнику і не чіпав, щоб не сполохати. Та чи й безпечно було б перегукуватися їм отут, у вільшнику, в такий час?

— Михайло? — здивувався і зрадів Павло.— Оце добре. Як же з Данилом?

— Я його не бачив сьогодні.

— Я-то бачив,— заклопотано мовив Павло, мимоволі озирнувшись на село.

Надягав замочений одяг, перевіряв набої в нагані і пошепки розповідав про свою зустріч з Данилом:

— І коли, розумієш, Данило водою грався з Денисихою, забавляючи денікінців, я спокійнісінько перейшов вулицю та Грищенковими городами вийшов на толоку... А Данилові там туго. В нього і наказ полтавській групі.

Михайло звівся з вільхового пенька.

— Потім же Гайдамаченко,— ще з більшою серйозністю продовжував Павло.— Він з ревкомом пішов через Ірклій. Коли ми не попередимо, то пропав і ревком, і весь наш загін. Цілу полтавську групу теж можуть, як крота в мішку, оточити...

В руках оцих двох червоноармійців на якийсь час мимоволі опинилася доля цілої військової одиниці, яка, будучи відрізана з трьох боків, ще трималася, рискуючи з дня на день бути розбитою денікінцями. В руках цих червоноармійців опинилася і доля повітового ревкому, що довгий час був крайнім наддніпрянським пунктом.

Обидва бійці чудово це розуміли.

— Давай вирішимо, кому йти вільшниками до гори і найпростішими стежками — назустріч ревкому, щоб інформувати Гайдамаченка, а кому рятувати Данила.

— Я йду до Данила! — рішуче запропонував Михайло.

— Але ж це смерть...

— То ще вилами писано. Ми не так легко вмираємо...

— Ні, Михайле, стривай! Я теж маю душу і хочу піти Данилові на допомогу. Або ходімо обидва до Данила... Тоді ж як бути з інформацією Гайдамаченкові?

Треба було вирішувати негайно.

Потисли руки і розійшлися в густому вільшнику, не озираючись, не зронивши зайвого слова.

— Можливо, що й смерть...— стримуючи голос, прошепотів Михайло востанне.

Та вмирати він не хотів. Він мусив жити, мав дочекатися того дня, коли трудящі остаточно завершать виборювання свого радянського ладу і скажуть: «Кінець війні, настала пора творчої вільної праці, пора великих ленінських перетворень у навіки звільненій від рабства країні!» І тоді справді він надіне добрі окуляри, зможе оглянутись на пройдену путь, побачити її зблизька власними очима.

Не вмирати, а жити! На те ж і в партизани пішов, щоб життя перероблятн і таки жити! Повстанням своїм очистити колючий терен та смертоносні провалля на життєвій стежці.

О-ой зелена та орішина
На яр подалася!..
Дума ж моя мордована
В серце уп'ялася...
Е-ех, та нехай скачуть воріженьки,
Копита ламають.
Північ-вітер чорні хмари
Гей-гей позмітає...

Марфа зв'язала осоку і чекала, слухаючи тиху Михайлову пісню. Так було приємно сушитись на скупому сонечку після холодної багнюки. По толоці вже не їздили лихі вершники, бо жодної селянської коняки тут не лишилося.

— Куди ти, Михайле? Чи з глузду ви посходили: один тільки що у вільшник, ледве видерся на очах у тих бузувірів, а оцей просто в зуби їм лізе...

— Тю! А я й не знав.— Таке щире здивування на обличчі, що Марфа цілком повірила.

— Не знав, не знав... Денікінців як плаву найшло в село. Думаєш, панькатимуться з вашим братом? Павло ось недавнечко ледве втік у ці вільшники.

Михайло байдуже відкочував холоші, кректав.

— Ти, молодице, перелякана, це я знаю...

— Перелякана... Чи не герой? Ще й співає він.

— І співатиму, Марфо Костівно, що мені, нежонатому, холостому! Я хочу в село пройти. Набрйдло, поніма-

єш, оце байдикування. Може, осоку тобі піднести? Нехай думають, що я... твій Федір.

Не дочекавшись відповіді, затяг сильніше віжки, присів і взяв осоку на плечі. Марфа не така дурна, щоб її дурити. Та й чого це Михайлові спало, як з дурочки, сміятись. «Іч, Костівно, нежонатий!..» Ідеш в село, то й іди. Так і скажи, нема чого оплони запускати.

— Про мене, то й усі ставайте моїми Федорами та йдіть у село... Через того дурня страму скільки набралася, спідницю в багнюці вивозила. Та куди ж ти? Отсюди-о, через городи, чорте сліпий. Тут я сама понесу. Герой, так би й перся в руки...

— Ну, ти легше, Марфо. Яка видюща. Може, побачиш Данила або когось, то скажи, що я його шукаю. Нехай дасть вістку, як умовлено.

І через тин піддав в'язку осоки на плечі молодиці. Злості на неї — ні капельки. Кортіло вдячно поцілувати на прощання.

Марфа по дорозі зайшла і стала спочивати біля Купріянового двору, Данилового батька. У дворі стояло четверо осідланих коней. Купріян виряджав з хати лютих денікінців.

— Софіє, піддай, будь ласка, в'язку. Ніяк не зніму на плечі,— гукнула Марфа.

Софія рада була хоч на мить зникнути з очей козачих. Вони так допитуються про Данила. Хтось сказав, що він у селі, що йому привезено якогось цінного пакунка. Козаки погрожують спалити хату і перестріляти всіх, коли не скажуть, де Данило.

А що в домі скажуть? Ну, був, ніде гріха таїти. Вчора вночі зайшов попрощатись. Ранком до нього приїздив вершник, щоб тікав, та він відмовився. Каже, обридло, в селі хочу лишитись. І не пішов.

Оце хоч паліть, хоч убивайте, більше нічого не виб'єте...

Софія витерла сльози. В'язка у Марфи важка, і через тин Софія не могла щось удіяти.

— Та ти тягни вгору, а я горба підставлю,— голосно вередувала молодиця. А зовсім тихо: — Михайло шукає Данила. Зараз він у Грищенковій дерезі, чекатиме звістки... Павло втік у вільшник.— І знов голосно: — Ну й тяпа ж ти, дівко! Ось, може, спасибі козакові, чорнявий піддасть.

Тінь людяності та чоловічої пихи відбилася на лиці

в козака. Він миттю перехопився через тин і ледве Марфу не звалив, так скинув їй на плечі в'язку.

— Боровий! — гукнув старший серед козаків.— Ану, кидай бабитись! Махай до вахмістра, бери людей, і обшукувати будемо всі хати по кутку. Він тут, ще ранком його вдома люди бачили.

Софію завернули у двір, і Марфа пішла сама, чомусь знов до Грищенкового городу. Стара Грищенчиха стояла біля загороди, приплюскла до вербового пенька так, що її важко було помітити.

— Що там, Марфо, Данила шукають?

— Данила, дядино. Може, він у вас, то гукніть козакам, щоб і не мучили бідну, безневинну сім'ю.— Подивилася просто в очі жінці, що та аж закліпала повіками.

— Що ти мелеш, дурна! Де б йому в нас узятись?

— А може, заховався де, хіба ж ви за ним прислідкували?

— Таке...— затремтіли губи в старої.— Я бачила, як він до Лаврентія у двір перелазив городами. Та й чого б це я такий гріх на душу брала? Кому треба, хай шукає! І тобі не раджу. Навчило тебе один раз з чоловіком... Ото не втручайся не в своє. Вони, чоловіки, погризлися та й помиряться. До нас уже заходив Микола, щоб у найми знов ставати... Старий каже, що цур вам... Дивись, як вулицею погнав сучий син, прости господи...

Марфа не дослухала останніх слів. Додому їй іти далеко та й нема чого йти до спаленої хати. Але вона йтиме, щоб іти повз Лаврентіїв двір.

Грищенків двір простягся до широкої вулиці і високим, з чорної лози позаторішнім тином виділявся серед сусідських.

— Марфо, тс-с!..— почула крізь тин і мимоволі застогнала. Спиною повернулась до тину, обперла в'язку осоки, зітхнула. Дереза шелестіла за тином, сучечки тріщали.

— Щоб вас чорт забрав. Я таки не дійду з цією в'язкою додому. Данило, мабуть, у Лаврентія заховався... Зараз облава буде, я чула,— потім прислухалась: за тином дихав Михайло.

— Марфушо, люба моя. Я давно тебе люблю, красавичко... Передай якось Данилові, що я... Нехай тікає, коли я поведу за собою денікінську облаву... Нехай городами зникне. Аби тільки проскочив у Джулайку, а там... На Баталей... у хуторі коня візьме.

І знов Марфа, вибиваючись із сил, перла ту в'язку осоки.

«Марфушо, люба моя, красавичко...» — звучали у вухах слова.

З Чепеліївки галопом мчало зо два десятки вершників. Попереду той козак, що вирядився з Данилового двору до вахмістра.

Вони летіли просто на паріжний Лаврентіїв двір.

— Дядьку Лавріне! А йдіть-но сюди. Чи не підвезли б ви оцю в'язку, нехай вона пропаде? Просто вже моці моєї нема...

Денікінці тільки трохи стишили коней, повільніше поїхали далі, обминаючи Марфу з в'язкою осоки посеред вулиці. У Марфи навіть склалося враження, що вони їй поспівчували мовчки, почувши таку щиру мольбу молодиці підвезти осоку. Лаврін повагом проступав до перелазу. Догадуючись, що комнезамисі щось інше треба сказати, також голосно відповів, щоб чули й вершники:

— Де ж тепер того коня візьмеш?.. Чи ти з умом? У погонці давно я запріг свого,— а вже біля перелазу додав тихо: — Здохне він, щоб я запрягав їм, скорше руки нехай мені відсохнуть. У льох спустив коня...

— Данило у вас? — ніби зітхнула Марфа, вовтузячись із в'язкою. Старий тільки позирнув на повітку. Очима відповів, і Марфа зрозуміла. Бурмотіла далі, немовби гнівалась з своєї мороки з осокою:

— Зараз на кутку облава. Там Михайло з грищенківського двору появиться і поведе за собою цих собачників. Нехай Данило не прогавить. Щоб їх чортяка забрав, де взялися на наші голови! Отак весь ранок воловоджусь, ледве жива...

Почулися перші постріли біля Грищенкового двору. Лаврентій, стримуючи ходу, підійшов до повітки, заходився голосно лаяти курей:

— Ет, вас тут каїн розмордував. Киш, ік чортовій матері!.. Михайло буде водить облаву за собою, з Грищенкового двору вискочить... Тікай як скорше городами до Джулайки. Вискочив Михайло!.. Вже побігли вулицею, стріляють... Коні лишили... О, а це ти, Одарко? Де це ти такого рябого коня взяла? У вас же вороний був. Та це ж, либонь, Іванців?

Одарка з'явилася так несподівано з-за рогу повітки, ведучи за повід Іванцевого жеребця. Урядник дотримався слова. Милуючись надзвичайною вродою дівчини,

мав намір повернути їй коня. Але ж вороний уже пішов у кулеметній тачанці. Узяв з рук вершника поводи Іванцевого жеребця і хизовито передав їх Одарці.

— На́, ясочко, та знай нашу добрість!

Данило вийшов з повітки. Лиш мить повагався, устиг побачити, як денікінці погналися вулицею десь аж до чепеліївського берега.

Зрозумів, що Михайло повів їх геть городами, даючи йому дорогу для втечі на Джулайку.

Рішився.

Одарка природно жахнулася, уздрівши Данила Піскового в такий скрутний момент. Як зачарована, дивилася на його динамічну ходу, на простягнені до неї руки. Поводи віддала Данилові до рук.

— Квітко наша дівоча! Одарочко! Цієї послуги вік не забуде пролетарська революція!

Тільки оступилася, бліда, як мертва, затискаючи уста. Розгуляний Іванців жеребець яму піску вигорнув ногами, зриваючи учвал на глуху вулицю з Данилом на спині.

— О-ох, гони ж його, ідола! — гукнула Одарка якимсь надлюдським зойком рятункової поради та жаху.

Данило вже повернув коня за ріг до Джулайки.

То і не Данило був, то ніби тільки скажений літ розгуляного коня пронісся бурею й зник, як приходить і зникає приємна згадка...

Денікінці помітили з облави Данила. З півдесятка рвонули до коней. Попід Лаврентієвою повіткою промчали, та не наздогнати їм Данила, не знаючи тих простих стежок, якими прямував він у Джулайку.

Марфа обняла Одарку, повела її, втішаючи, аж на Чепеліївку. В'язку осоки лишила в дворі Лаврентія.

Скільки страху пережити довелося. Ні жива ні мертва поспішала до матері, ведучи з собою вкрай заклопотану, зламану життям Одарку Кудрівну.

Розгодинювалося. Вітер дужчав на чепеліївських протягах. Роса сором'язливо зникала в повітрі. Галас військовий та ритм «Наурського» заглушували всі дзвони Миколаївської церкви. А що ж то?

Коло гамазеї ведуть напівроздягненого Михайла. Один вершник на руці тримав піджак і чоботи. Другий вимахував нагайкою над головою.

Жахом стислося Одарчине серце: «То ж Михайло з штабу, наш селянин».

Нагайка, різонувши повітря, гадюкою обігнулась через Михайлове плече. Навіть спини не зігнув Михайло. Тільки зуби міцніше стиснув. За нього тихо ойкнула молодиця, струснулась і зіщулилася Одарка.

На спині в Михайла лопнула сорочка. Синя смуга простяглася під нею через плече.

Підскочив третій, штовхнув ногою в спину Михайла і, мовби з презирством, крикнув:

— Що ви, дурні, заходилися? Знов за своє? Не сметь!..

То був той самий козацький урядник, що рябого жеребця Одарці повернув. Він помітив заплакану й стурбовану Одарку. І, кинувши Михайлові:

— Чорт вас носить тут, геть з очей! Сиділи б або тікали з червоними...— подався далі.

Серед гіркого болю вчулась не лайка, а близькі докори.

Бачила Одарка, як Михайло повернув до лук і з греблі поплентав до воріт у луку.

«Ворота далеко, полізе через тин»,— ладна була викрикнути Одарка з жалю і остраху. Справді, повернув до тину...

Раптом вирнув Шарапа на баскім гривастім коні рижої масті. Щось махнув двом вершникам, які недавно вели Михайла, і, помітивши Одарку, погнав до неї.

Михайло взявся за кілки. Клапті білої сорочки крильми майталачили в привітнім, бажанім подиху холодкового вітру. Ще раз оглянувся на Шарапу і зіп'явсь на тин.

Шарапа підбурював білогвардійця, але раптом сам скинув карабінку, хльостко випалив на ходу, простягши цівку карабінки між вухами в Рижого.

Одарка схопилася за голову, долонями затулила очі. Між кілками тину в останню мить побачила, як повисло тіло. Голова помалу спускалась на той бік, а тіло здригалося, як у передсмертних корчах.

«Ну ось, він таки на луках...— верзлося Одарці в голові.— Певне, тільки підстрілив. Коли б... зав'язати рану!..» Босі Михайлові ноги мелькнули через тин — побачила Одарка, відкривши з очей долоні. А Марфі збіг у згадці тихий наспів Михайла:

О-ой зеленая та орішина
На яр подалася!..

«...Може, й смерть...» — згадав і Михайло, падаючи за тин на луки.

Затінкова роса свіжила розпалену голову, а рука інстинктивно затулила мастку пляму нижче вуха. Довга рвана рана, і крові повна жменя. Розмазав кривавицю по обличчю, спробував жувати ротом. Тоді затулив рукавом рвану рану і так завмер у густих кущах чорнолозу.

Зляканий птах порснув з-під вербового пенька.

Михайло, тамуючи біль рани, тремтливо вслухався до найдрібніших інтонацій вулиці. Вулиця безладно ревіла стихійним гамором, певно, й забувши, що існував такий Михайло Дядик. «Отакий тобі Шарапенко... Україну рятує з Денікіним. Постривай, Андрушко! Все рівно виживу, щоб віддячити».

З надсильним напруженням поплазував у густіші кущі чорнолозу. Рештками клаптів ганчірок з сорочки рану пов'язав і зник. Тільки зітханням вирвалася гаряча думка: «Дожити б до ще одної зустрічі з тобою, рятівнику України!..»

«Доживемо! Комуністи невмирущі!» — шелестіли у відповідь лози.

Пересилюючи жах смерті такої тільки-но живої людини, Одарка стримала сльози, навіть утерлася. Рукою торкнула Марфу за лікоть.

— Ходімо, Марфо, геть. Це жах якийсь, а не переворот.

— Та он же їде Андрій,— відповіла молодиця, рушаючи геть до городів.— Чи, мо, розбила глека?

Одарка прикусила губу. Рукою безнадійно махнула і, може, не усвідомила, як уста самі відповіли:

— Розбила...

Шарапа вже наближався до Одарки.

— Одарко! Чи не помічаєш, що я до тебе їду? А Марфа, бачу, дівує вже.

— А що ж мені, коли такі парубки, як ти, Андрію, досі неприкаяними тиняєтеся від перевороту до перевороту. Одружуймося, доки Федір не повернувся, у люди виведу. Бо так і пропадеш десь, як ото Михайла, застрілять під чужим тином! Пішли, Одарко, геть від цього героя.

— Ну-ну, комнезамшо, шануйся!

— А то що? Застрелиш, украдеш, згвалтуєш? Не боюсь! Ось Одарку крадь, бо...

— Не твоє діло... Одарко, куди ж ти?

— А я... з Марфою піду. Воюй, Андрію, воюй... Ходімо швидше, Марфо, хай їм всячина, ще справді постріляють.

— Нехай стріляє!

8. МАШИВЦІ

Юхимові важко було вилежуватися, хворіючи день крізь день. Хазяйнувати треба б. Оранка в полі перестигала, а Одарка... та що сама Одарка? Коняку йому таки дали з наказу пристава. Чи шкодувати за тим, що сплутався з Андрієм Шарапою в Келебердинім бандитськім загоні, ноги майже збувся, а чи завдячувати всьому тому, змінити своє ставлення до Шарапів? Он коня якого дали. Орати б та орати, доки й вилежуватися в ліжкові під доглядом такого вправного приставового лікаря. А Андрій?.. Нехай дочка вередує ним, її чоловіком ладнається бути. Він досить часто навідується, навіть пристава не соромиться, коли той зайде часом, лікуванням поцікавиться. Андрій лютиться на комісарів, хоч де вони тепер, ледве чути їх зараз, коли панує в селі денікінська влада.

Комісари... Чи то ж вони винні в тому, що Юхим не всидів дома, убивцею власної дружини став? Таке пішло навколо. Не вбив би Параски, то мусив звітуватися перед Данилом або перед Андрієм. Така його селянська доля — її в руки не вхопиш, сама веде кожного на налигачі, кого до комісарів, а кого й до Келеберди в бандитський загін.

Чи справді Юхим такий дурень? Адже він розумів, що революцію роблять не покидьки якісь. Данило тобі, сусідо, не «лівша». А от... сталося, і Юхим мусив піти в луг, та й спобігся. Тепер четверту неділю проваландав у ліжку.

Раптом Юхима зацікавила надзвичайна уважність до його особи, до хазяйства Юхимового, яку виявляє пристав.

«За віщо він так піклується об мені?» — неначе аж гризота якась відчулася в голові Юхима. Він дещо бачить навколо себе, але що знає? Щоправда, він бачив і те, як перший раз пристав по-вовчому позирав на Одарку. Лихо, та й годі, з тією дочкою! Не батьківське

діло простежити за дівчиною. Коли б таки вижив був син... І знов спав на думку Шарапин Андрій, Келебердина банда і... Федосій Куриленко, комісар, якого манила дочка до клуні з батьківської направи. Його немає, не чути, але ж Данило існує.

Розберись тут, хто кращий. Ну й Одарка ж: ніякого сорому, при батькові дослухається, як дзвенять остроги на чоботях хвацького пристава. У очах сум, а вуха все чують, очі за приставом стежать... Зрозумілою тепер стала Юхимові приставова панська щедрість.

Важко бути батьком, маючи таку молоду та вродливу дочку, як Одарка. І рижий кінь, що Тристанові урядники привели на другий день після першого гостювання в Юхима денікінського поручика, і оцей лікар, що старанно лікує поранену ногу,— нагадували про неминучу розплату за те все. Одарка вже доросла дівка: нехай як хоче поводиться, свою голову на плечах має, хоч і дівоцьку...

А Данило Пісковий таки існує!

І чого людині треба? Та ти ж шахтар, матрос, чого тобі тут нудитися? Ну, втік ти від них, пощастило тобі, то й на здоров'я. Так ні ж — цього йому, шахтареві, замало. Просто дивно: на вірну смерть преться, в душу тобі влазить, навіть уві сні ввижається.

— А як же безбожно їх бито,— вголос висловив уболівання.

— Кого це бито? — У дверях з'явився Андрій Шарапа. Високий, по-військовому одягнений.— Драстуйте! Ви все мудруєте, Юхиме Пилиповичу?

— Отож мудруємо. Данило, кажу, ради білого дня, дивовижно небоязкий чоловік! Шахтар...

— Нічого, незабаром злякаємо. Сліди вже намацали. Чутка йде, що не пішов до Кривого Рогу, а знов повстання готує, партизанів своїх, голоту комнезамську, підмовляє.

Юхим прошкандибав до столу.

— А, кажеш, злякаєте? Такого злякаєш! Бідноту, це ж наших людей намовляє... Злякаєш такого, ради білого дня. Недарма ото й пристав так про Данила все та про Данила... Просто голова репається, не втрапиш, яких манівців триматися.

Шарапа не зразу відповів, довго вдивляючись у сухорляву, з короткою борідкою та спущеними донизу русявими вусами постать тестя.

Там, у лугових хащах, він був значно старіший, зім'ятий і слухняніший. А в своїм домі, та ще й при такій заздрісній увазі з боку пристава, це вже зовсім не підлеглий тобі односельчанин.

— Не робіть ви з Данила такого героя. Подумаєш — шахтар, більшовик! А манівці тепер у нас з вами, дядьку Юхиме Пилиповичу, одні. Данило не забув і того, що й ви наш делегат, Келебердиного загону вояка. Вас не намовить. Та й нога про щось має вам нагадувати. Доброго ранку, Одарко! Заговорилися ми, що й привітатися не встиг.

— Драстуй, Андрію. Чую, що самій державі хвоста стрижете. Не до мене тут...

— Отож і те,— помовчавши, відповів Кудря.— Коли б я не шукав «сідалкою» м'якого місця на тих-от манівцях, не блукав по всяких загонах та сидів би вдома, Андрію, то світліше окові було б дивитися на світ божий, не цуралися б люди, ради білого дня...

І Юхим та Андрій один одного розуміли. Юхим розумів Шарапин натяк на те, що більшовик намовляє голоту, а його, Кудрю, до тієї нерозсудливої голоти не прилучає. А Шарапа зрозумів, про який «божий світ» йдеться Юхимові та які люди цураються його, коли це говориться відразу ж після розмови про намовляння Данилом селянської бідноти не коритися денікінській владі, іти в партизани. Але розмова натяками — то лише думання вголос. Справи лишаються справами, і їх робити треба. Одарка трохи невчасно зайшла до хати, треба було привітатися до неї, нагадати, що про її присутність тут знають. Юхим тільки поглянув на дочку, тепер він цілком покладався на неї. За тим дівочим сумом відчув дочку-спільницю.

— Не скісняйся, Андрію, Одарка в мене... своя дочка. Самотні лишилися, ради білого дня.

Одарка підвелася від помийниці, обернулась зачервонілим обличчям, навіть посмішку дівоцької чемності видушила на устах. А правко стати перед парубком таки не насмілилася. Хоч Марфа й запевняє, що нічого не помітно, але ж Марфі вона ще не в усьому призналася. Тільки сказала, ніби ненароком: «Чи гарбузами та пшінкою об'їдаємося... Поглянь, Марфо, чи не повнію?» А парубки люблять додивлятися на правкий дівочий стан.

— Чи не мене стережешся? — запитала.— Ото вояка: на манівці батька збиває, а сам у кущі позирає. Не бійся, скорше Тристанові, аніж Пісковому піду виказувати.

— Ну, ти мені облиш!..— Нагадування про пристава зачіпало Юхимове сумління, виводило з рівноваги. Вона чи не хизується перед батьком своїми чарами дівоцькими на свіжу людину. Якась дивна стала, поживши без матері, самотньою.

Нагадування про пристава розв'язало й Шарапі язика:

— Не боюся я ні Тристана, ані твого Піскового. Тепер мусимо самі свою голову мати на плечах, он воно як, Одарко.

— Бачу, що голову маєш, Андрію, та місця їй не знайдеш. Думаєш, що Михайло Дядик так просто й дасть тобі її зносити?

— Ти, може, загрожуєш, Одарко, чи ото так жартуєш?

Помовчала, потім обернулася, відповіла:

— Звичайно, жартую. Таке кужелить кругом, всім раптом захотілося своєї влади, кров проливають...

— Та перестаньте ви, ради білого дня! Ти щось мав сказати, Андрію? — Юхим запросив парубка сісти як гостя, сам сів о другім боці столу.

— Справді дещо хтів сказати. Тристан ото доручив моєму старому поговорити з надійними людьми. Взагалі кажучи, то діла не такі вже й веселі. Одарка має чого жартувати. Але про це в селі не слід розбалакуватися з ким попало. І ти, Одарко...

— Авжеж, глядіть, так і роззявилася на ті балачки. Чи не мій батько з тобою разом очерети в лузі толочив?..

— Понесла трясця,— непевно ствердив Юхим.

Шарапенко ближче присунувся до столу і притишеним голосом довірливо переказав Юхимові свою розмову з приставом. Дівчина собі порається біля печі, біля помийниці і мимоволі — чи хотіла б того, чи ні — вслухається в чоловічу розмову. Відчувала, що її морозить від Андрієвих слів — непотрібне воно їм. Хотілося б крикнути йому: «Не чіпай батька!» Але ж батька вже зачеплено. Бандит, як кажуть ті, що були у Піскового. Або — «постраждалий» від більшовиків, як говорить пристав.

Андрій заспокоював Юхима тим, що пристав наждидає підтримки. Та доки вона прийде, треба, щоб надійні селяни були озброєні, могли б стати в допомозі приставові. Днями мають привезти гвинтівки з Черкас, а один кулемет «люйса» він вечором принесе сам і здасть Юхимові на руки. Кулі в стрічках теж принесе.

— Треба, щоб про цю штуку знали тільки найвірніші наші, і саме ті, хто на випадок потреби буде ним діяти. Не бігати ж вам з пробитою ногою, маючи на руках лише трилінійку. На свого старого надії малі в мене. Гарячий на язик, крий боже, ще вибалакає, а стріляти навіть з курківки по кобцях не тямить. Головне, поширювати в селі чутки, що приходять донські козаки і що цими днями Денікін бере Москву. Бо Пісковий уже й про партейний з'їзд комуністів України широко оповістив, а ми — ні слова про те, що Денікін уже під Брянськом. Ось і газетка...

Витяг з кишені зім'ятий аркуш газети, подав Юхимові, злодійкувато озираючись на Одарку. Помітила ту обережність, посміхнулася і вийшла з відром помий. Майже слідом за нею вискочив надвір і Андрій.

— Зажди, Одарко! — гукнув.— Кажеш ото, що приставові похвалишся... Що це в тебе — теж дівоцькі жарти чи й справді ви той... знюхалися з Тристаном?

— Знюхалися...— огидливо пирснула і пішла геть з відром.

Шарапа був та й пішов. Його розмови не підбадьорили, а ще більше послабили і без того слабкі Юхимові надії. Кулемета припер. Кому він потрібний тепер? Надійна зброя, що й говорить! Та коли довідається про нього Данило... Он кому він особливо пасує. А довідається, тоді кажи — пропав. Чи ж важко довідатися, коли таємницю чула й третя; жіноче кодло — це вже не таємниця, голубчику Андрію...

«Ну й Одарка! З якого це дива дівка, майже наречена, так визивно натякає на пристава? Годі, дочко, не підеш більше ні на які досвітки, хоч і до тітки! Знаємо ті гулянки вечірні. Недарма чомусь сумує, замислюється на самоті. Скоріше б вилікуватися самому, придивитися за дочкою слід. А то й не спохватишся, як дідусем станеш...»

Лихо хворому Юхимові. Господарювати б слід, а він лежить. Хіба вглядиш, лежачи. Дочка без догляду, поле без орача.

А Одарка як переродилася останнім часом. Знівечив сум самотності, не допомогли й молоді літа. Колись оце веселою пташкою літала б по господі та щебетала б дівоцькі пісеньки.

Несподівано для себе аж тепер зрозуміла, що вона покохала... Бо не каяттям дратувала себе, згадуючи ту ніч у клуні, а якимсь новим, незнаним жалем... А тут ще й пристав нав'язався. Бадьорий, чепурний поручик. Оселився він у попівських горницях, молодий та владний. Такому б тільки коритися та милуватися в розкошах. Тільки натякнула йому в розмові про коня, якого забрав Данило й кинув аж у хуторі загнаного, пристав на другий же день конфіскував у Фесенка рижого і прислав їм. Дивно, що самого Фесенка не чіпають, а синові його, недавньому комісарові, прийшла щаслива думка — на якийсь час зникнути з села. Пішов, десь аж у Києві опинився, прибравши собі до смаку петлюрівські порядки.

— Та цур їм усім! — одмахнулася Одарка. Тут сама не знаєш, на яку й ступити в такім її становищі. Може, й справді «знюхатися», на пристава своє дівоцьке лихо звернути?.. Ніхто й не знатиме про ту ніч у клуні. Бо чи хоч згадує недосяжний Федосій, якою вона була йому в клуні? Сльози бризнули з очей, Одарка озирнулась, чи не бачить хтось. І знову пристава згадала.

«Як співає поручик! Куди годяться оці наші нетеси парубки: гегекають по вулиці, що дурні бики, заносять дівкам ворота, крадькома крутять цигарки, носом дим пускають... які ж то вони діти в порівнянні з поручиком... Тільки ж — свої, як є свої, як не скажеш до нього слово, зрозуміє, на сміх не здійме...»

Думками крилася голова дівоцька. Мерещилося щось і про те панське кохання, про панський заміж та про їхнє безтурботне життя, скажімо — за чоловіком-приставом... Була б вона між селянами приставшею, наймичку чоловік узяв би. Он Филонівну Ганну взяв би за горничну. Повіспована, не привабить при молодій вродливій жінці, а борщі по наймах навчилася добрі варити. І перестала б Одарка сама возитися з усякими чавунами та з пранням...

Аж сором узяв за такі думки. Тоді заспівала Одарка, за плугом ідучи, щоб зникли спокуси бридкі.

Вогкі вітри осінні степові проганяли рій за роєм цих думки. А широкий простір степовий обіймав душу чарівною волею.

Ішла за плугом і прислухалася, як гомонів осінній степ. З-під блискучої полички плуга повагом плазувала чорна м'яка земля і з стогоном лягала, нехотя повертаючись до хмар. Білі хробаки ворушили брунатними голівками і незадоволено греблися жовтенькими ніжками, бажаючи спокою. А позаду сірі гави та блискучі галочки старанно визбирували їх у рівній свіжій борозні.

Ой піду я шугом-лугом,
Ой піду я шугом-лугом —
Там мій милий оре плугом...

Не та пісня, не та! Її милий не ходить за плугом, де вже йому... Та й хто він, де зараз перебуває, якими мріями бавиться, забувши про існування такої собі селянської дівчини Одарки? Йому стелються свої стежки-доріжки, а вона борозну топтатиме. Чи вік же то ті комісаріати будуть? А далі що?..

Та пливи, пливи, пташечко,
Стрімкою водою,
Нехай мені стелеться,
Та нехай життя стелеться
Услід за тобою...

Лунала над бороздами пісня. Корови плутали хвостами в ногах, картатий краєвид рясно устелявся плугатарями, що рябими купками снували вздовж чорних плям. Де-не-де сиротами маячили незвезені копи та порожній, як деркач, вишневий садок сумував осіннім сумом.

Повітря повнилося викриками та батожаним ляскання погоничів, криками молодих плугатарів, бадьорим гамом гав'ячих зграй, що визбирували хробаків.

Сьогодні ввечері Одарка знову піде до Марфи. Куди ж їй більше? І так сільські сороки потай скрегочуть, що до неї пристав учащає. Може, завидки беруть, нехай скрегочуть. «У суботу, коли знову покличе поручик,— на цей раз піду. Нехай йому всячина, піду, та й усе! Батько бурчатиме собі під ніс. Сама собі господиня. Чи признатися селу, що комісаренком т а к о ю ходжу?» У гонах ненароком кинула очима на осики праворуч у попівській рузі.

Чи з вітром, чи й без вітру — осики ворушать присох-

лими де-не-де листочками-губами, шепчуть, шепчуть без краю, без утоми.

Боїться Одарка попівських осик. Либонь, в осиках, між глодяними кущами, рясно вкритими червоненькими ягідками, замаячило щось живе. Певне, здалося — гойдаються осики.

Викинула плуга, крикнула: «Цоб верни!», і з обох рук прочистила грушевим істиком березку, наліплену з сирою землею на леміш.

— Цабе, Оленко, цабе в борозну! Огріх зробимо, цабе!..

Напинала плуга в борозну, зціпивши зуби.

А з попівської руги, з осик, швидко простував до неї Данило. Легко вдягнений, навіть без зброї, він скорше скидався на хазяйського парубка, аніж на партизана, за якого ой як дорого заплатив би пристав і вся оця денікінсько-шарапівська влада.

— Здорова була, щебетухо! — Неначе ось зараз попросить в Одарки вірьовки до колодязя, або коломазі до воза, чи сажня, щоб розмірятися з сусідом.

Жахнулася від несподіванки. А глибока ніжна виразочка защеміла далеким жалем.

— Тю, як злякав! Звідки ти виринув, хай тобі морока?.. Аж мороз по шкірі подер. Авжеж здоров, парубче! Звідки це так по-легкому?

— Зі степу, дівчино, зі степу широкого принесло,— проказав Данило, взявшися за чепіги і вдаючи веселого парубка. Одарка не заперечувала, пішла поруч.

Плуг смачно зарипів, а корови зменшили ходу.

— Гей, Козелко! Цабé, Оленко! Ого, наліг! — кинула Данилові.

— Та що ти, хіба так налягають справжні плугатарі! Е-ех, Одарочко, розкажи хоч, як ти тепер живеш та що поробляєш. Що нового в селі? Ходжу оце по степах та гаях і живій людині радий. Коли дивлюся — Одарка! Аж підскочив з радощів. Давно хотілося побалакати по щирості.

— А що мені робити? Господарюю собі потроху. Батько ще й досі не виходять, а я сама. Селу ж що, стоїть догори димарями. Краще ти розповідай, більше світу бачиш.

— Доброго коня вам Тристан дав за рябого. Мабуть, лаєш мене за того жеребця, Одарко? Аж до Каврайського хутора ніс, як скажений, ну потім, як підстрелений,

тиць і став. Гарячий був кінь. Чи всім оце таких добрих коней біляки повернули? Як там мої старі перебиваються, не чула, бува?..

Почервоніла аж до вух: «Що йому казати?» Невже не знає, що сидить старий у пристава в заложниках? Нивка не орана, щодня якісь знущання з Софії, мати весь час хворіє... Та, певне, знає й сам, сміється з неї.

— Чув я, Одарко, що балакають у Васютинцях, та й не вірю. Розкажи сама,— знову почав Данило. А плуг однаково рипів. Земля стогнала. Густе коріння пирію та осоту міцно тріщало під чересломи та лемешем. Худоба відчула доброго орача і, стежачи за істиком, як майорів він у повітрі, жвавіше переставляла стомлені ноги.

— Брешуть, мабуть, ті язики. Але я не знаю, про що ти натякаєш? Цабе, Оленко!

— Всього наговорять, я ж там не був, аж у Каврай чутка йде. Кажуть, повні Васютинці донського війська. Селяни, навіть і біднота, задоволені владою, пристав худобою не скупиться для людей. Нашому братові ніби амністія виходить, не чула? Всякого наговорять гуляющі язики.

Одарка підозріло вслухалася і з задоволенням відчула, що вона не така вже й дурна, плети собі, парубче, вона слухає.

Та Данило теж це зрозумів, примовк. А потім з іншого боку зайшов:

— Чи згадуєш, Одарко, Федосія? Він таки кохав тебе щирим коханням. Через тебе й здоров'я збувся.— Потім свистів Данило на худобу, підганяв, вертаючи плугом у гонах.

— Та й що, коли б і згадувала? Кажеш — кохав мене. Дивне кохання, покохав та й пішов собі за три землі,— замовкла, а далі: — Десь там комісарює собі, може, знайшов у шовках панянку, кращу від мене, а я — згадуй його, втішайся з того, що кохав.

— Та, бач, чутки йдуть і про тебе...

— І про мене, як про донське військо та про амністію партизанам? Що то за чутки? Я не чую,— весело засміялася, силкуючись не піддаватись настроям.

Данило викинув з борозни плуга так, що забряжчали ланцюги і з лемеша сама відскочила налипла земля.

— Одарко, я тобі не жених, сама знаєш, за Федосія

боляче. Та й тобі щастя бажаю. Правду кажуть — любить він тебе. Але я чув, що ти буваєш вечорами з Тристаном... Кажуть, що пристав піклується про батька, а за тобою, немов кіт за мишею, пасе. Це не моя справа, може, й сама ходиш до нього. Послухай мене, дівчино. Я вже бувалий, на світі бачив людей і багато дечого знаю. Якщо ці балачки не брехні, то кинь цю справу, поки раніше. Знівечить тебе пристав...

Знову закинув плуга. Колішня сама вскочила в борозну. Надто щиро звучали слова.

— Все брехня,— червоніла Одарка, ідучи поряд могутньої постаті парубка. В голові мерещилися можливі обійми поручика, ввижалися брудно витрачені дівоцькі ночі...— Тьфу, як гидко брешуть! А що, Даниле, коли б це була правда? Ти б і... йому переказав?

— Було б дуже добре, коли б це була брехня. Такого не переказують друзям. Маю відомості, що поручик хворий на пранці, бережись його, дівчино...

Страшний хід зробив парубок. Від його уваги не приховалася тривога в очах дівчини. Вона озиралася без видимої потреби, але намагалась утримати спокій, не виказати своїх намірів, які вже намірялася таки виконати. Перелякано скинула очима на Данила, затримала ходу. У грудях неначе гадюки вжалили тремтяче серце. Перед очима в густій імлі йшов Данило, зіпершись на чепіги. Одарка відчула, що не витримає, може признатися парубкові про все... З ким же їй раду мати, кому відкритись, як не йому, другові того... комісара?

А Данило по-своєму зрозумів замішання Одарчине. Його вже ніби й не цікавить більше ніщо.

— Хотів я, знаєш, тобі де в чому признатися. Але ж таке в селі діється. А тут ще й пристав оцей. Давно б я вже з'явився до них, може, служив би теж у кавалерії Шкуро, як і Фесенків син. Всі ж знають, як люблю коня, як їжджу в сідлі, хоч і шахтар...— говорить Данило, навіть не позираючи на Одарку.

Одарка відчувала, що голова її от-от трісне. Під плугом земля двигтіла, напиналися Данилові м'язи на руках, а з уст його таке зривається... Чи могло це бути правдою? За дурочку маєш, парубче, Одарку. Але ж це все-таки розмова з своїм парубком. З своїм... Отак іде вона поруч цього орача, а він міг би бути й не Данило, а її чоловік. Такий дужий, дужий. Кавалерія Шкуро... Розказуй, шахтаре! А за пранці спасибі, хоч Одарка не

така вже простачка, щоб кидалася на поручиків, маючи... живого батька своєї майбутньої дитини...

— Не жіноча це робота — за плугом ходити, Одарко. Якби я не такий бідак... До того ж шахтар, чорт би його взяв.

«Дивись! У нього ревнощі». Одарці сміятись захотілося, але ж і радість гріє теплом похололі було груди.

— Ти, мабуть, сміешся з мене?

— Оце ще б мені приспічило сміятися, коли плакати треба. Про мене такого говорять, що й сам уже жахаюсь. Я ж, бачиш, який — оце ж і весь: зброї навіть не маю. А в селі козаки, зброя...

— Які там козаки, не придурюйся. Кажи вже, чого ти хочеш від мене...— Одарці зробилося шкода парубка. Його вболівання за неї і ревнощі за приятеля здалися такими щирими, а головне такими потрібними. Чому б і не порадитися? Дівоча сором'язливість стримувала її, штовхала на інший шлях, на шлях приховання своєї ганьби. Нехай говорять за пристава, вона стерпить... Але ж ця щирість Данилова була такою спокусливою.

— Які там козаки? — знову повторила. Данило в цей час непідроблено зацікавився зчовганою п'ятою в плузі і, на ходу завертаючи, підп'ятком оббивав на ній начіпляне коріння.

— Треба б нову п'ятку, а в селі, мабуть, жодного коваля немає через отих козаків...

— Та нема їх, кажу ж...

— А де ж вони? Кажуть, наїхало повне село. Так немає, Одарко? Оцього ж і хочу, коли на щирість.— Данило перше чує, але вдає, що борозна його більше цікавить.

— То все балачки. Вони від одного твого імені кулеметами відхрещуються.

— Ха-ха-ха! Ну й кумедниця! Кулеметами відхрещуються. Скільки ж їх, тих кулеметів у селі? Як один якийсь показали...

— А ти вже й знаєш? Тобі хтось сказав? Адже це таємниця...

— Ну, от бачиш. Чом би ж я не знав. Ти ж знаєш, яка ж це таємниця...

— Але хоч і забожуся: батько тут не винен...

— Я й не винюю...

— Ні, ти, може, подумаєш, що батько хотіли. Їй-бо, відмовлялися, А він припер уночі. Вони взагалі клопо-

чуться про зброю, людей намовляють на вас... Та ти, може, й дуриш, Даниле? Ну, як собі знаєш, а Одарка вам не ворог. Зайшов би й до батька, поговорив з ним. Страшно нам, самотні.

— Заходити, Одарко, мені не з руки, коли Андрій Шарапин з обрізами ганяє по селу...

— А ти, тобто, вже зовсім безоружний? — Одарка засміялася.— Та не лякайся. Заходь, сама пристережу від Шарапиного. Про нього... про Федосія батькові скажеш. Я ж від нього... я...

Данило покинув чепіги, став перед Одаркою. За плечі взяв. Великий, мужній. Так і кортить пірнути в обійми цих м'язів, щоб захиститись від ганьби, щоб не потурати балачкам про пристава... Але як пізнати Данилову щирість, як повірити, що він знав сам і про що розпитував у неї, якої він думки про них з батьком?

— А плакати дівчатам не слід, Одарочко. Та ще й у полі. Раджу не горювати, ти все ж подумай про те, що я тобі нагадав. Стережися їх, а сама чекай. Коли ж що... сам одружуся... А до батька, може, й зайду. Не слід і йому зв'язуватися з тими бандами... Прощавай на сьогодні, а завтра, як кажуть, настане день — настане й новий клопіт.

Він потроху відходив, такий же суворий, і добрий, і дивний. А в неї зростав клубок у грудях, і ось тільки не стане Данила, як той клубок ухопить її за душу, задавить самотню.

Гукнути його, впасти на коліна, молити. Рятуй мою душу, заверни з цих страшних манівців.

Данило ніколи не помічав за Одаркою такого розпачу. Здалеку ще, прощаючись, прохав передати сестрі, що він хоче з нею зустрітися.

— Я тебе прошу, Одарочко, скажи їй, що я страшенно скучив за домівкою і маю велике бажання повернутися. А тепер бувай здорова, чорноброва... Не треба плакати, тобі кажу... Та не будь особливо щирою, коли про мене хтось запитає,— і широка спина Данилова помалу простувала від збентеженої Одарки через ріллю до попівських осик. Вона відняла руку від очей, не втираючись, кивала головою і щиро хотіла виконати парубкове прохання. Далі утерлася рукавом, взялася за чепіги.

Пищало немазане колесо в плузі і різало розчахнуту душу збентеженої дівчини, ніби ще більш осиротілої.

«Годі орати! Мабуть, він для годиться заспокоював — «одружуся»... А сам пішов у ругу, в осики, в ліс».

Востаннє глянула на попові осики. Вони шелестіли якимсь новим шелестом, збуджуючи в Одарчиній душі нові тривожні думки і розпач.

«Стратилось життя»,— обухом ударила несподівана думка.

А що робити з тим кулеметом, так і не знав Юхим Кудря. У розмови з багатими хазяями не встрявав, а бідніші самі цуралися його, обігрітого владою Келебердиного вояки, скаліченого в боях проти партизанів. Відчував гостру потребу словом перекинутися, довідатися, які надії мають. Людина поки живе, про життя й думає, а не про смерть. «Чи то ж правда, що в лузі знову штаб утворено на чолі з Данилом Пісковим?» — ніби ненароком якось запитав Собченкового парубка, з яким разом в очеретах лугових поневірялися. Спільником його не відчував, але формальне право на таке запитання мав.

— Не дослухайтеся до всіляких комнезамівських брехень,— зле відповів Собченко і запитав: — Зброю маєте?

— Авжеж,— непевно пожартував Юхим.— Тобі тридюймову гармату якби, ради білого дня, Демиде, чи тільки пістолет або двостволку?

— Сурйозно говорю, дядьку Юхиме... Якийсь обріз чи ваша двостволка та револьвер — це не зброя для захисту від партизанів. Від злодія на баштані і то замало за наших часів.

Собченко не зовсім повірив, свиснув і таки сказав, що «в повітрі пахне смаженим».

Данилового батька бачили, як виходив на вигін, на Чепеліївку. Чи то справді чекає чого, чи після приставової екзекуції шомполами стерявся чоловік: отак замислиться в хаті, очима перед себе дивиться і знову йде. Виходить за двір, на вигін, і стоїть, ніби чекає воза з базару. Юхим зацікавився Купріяном, пішов на вигін, де сусіди-односельчани допитувалися в Купріяна:

— Чекаеш когось, Купріяне?

— Ні,— відповів і всміхнувся.— Нюхаю повітря. На подвір'ї воно кізяком відгонить, а тут...— і пошепки додав: — Смертю...

По обличчі, по очах ніби нормальний чоловік, а ска-

зав ото таке, що Юхим жахнувся. Сусіди хрестяться і йдуть собі геть.

— Стерявся чоловік. Кажуть, жінка вмирає, а він ото...

Виходив Купріян на вигін по три й по п'ять разів на день. І ось одного разу, саме в той день, коли Данило Одарку зустрів на степу, старий Шарапа з воза поспитав Купріяна:

— Чи не сина виглядаєш, Купріяне? Його, либонь, розстріляно десь за Дніпром, як шолудивого пса, прости господи...

Данилів батько хутко скинув очима на Шарапу і раптом зареготав. Шарапа аж відсахнувся на возі.

— Данила мого не розстрілюють, голубчику, а сам він стріляє шолудивих псів. Стережися, Мехтоде, одрощуй хвоста, щоб і тебе за шолудивого не прийняли люди.— І знову засміявся, дивлячись просто в очі Шарапі. Потім рушив додому, але, порівнявшись з Юхимом, став, сміху немов і не було. Такими, як і в Данила, очима він глянув на Кудрю. О, Юхим Кудря ті очі добре пам'ятає!

— Одхрещуйтеся, люди добрі, від них, а не від мене. Це — зараза, чума в селі...— показав рукою на Шарапу в возі.— А Данило мій... Ого, Данило свою шахтарську голову має. Шарапа б розстріляв, коли б хист мав. Одхрещуйся від них, Юхиме Пилиповичу, поли вріж, а не зв'язуйся з чумою.— Озирнувся на луки й пішов.

Ні, це не божевільний.

Того ж дня старого Купріяна до пристава козаки повели. Пручався, відбивався. За руки схопили, до гвинтівок поясами поприкручували і вели, як ведмедя, попереду себе. Васютинчани по-різному сприйняли це видовище. Купріян, на вигоні стоячи, ніби віщував собі чи й іншим у селі оту смерть, що вона пахла на перехресті доріг. І коли тепер попровадили його вулицею отак, як нікого не провадили, Юхимові робилося ще моторошніше, сумніше. Від перелазу не втік до повітки чи до вербового пенька, щоб зазирнути звідти на видовище, а вийшов за ворота.

— За віщо ви? Коли селянин потрібен приставові, то нехай повісткою викликає. Непричетний він до сина, хоч і посвідчу...— гомонів Юхим за ворітьми. Його значно активніше підтримала вдова Марфа, яка саме проходила вулицею:

— Тьху, на вас, ошаленілі! Старого чоловіка так. Постривай, чорте рижий, і на тебе місяць сповниться. Дядьку Юхиме, що ж це робиться на світі білому? Гукаймо на людей, рятуймо чоловіка!

Назустріч, як вирнув з-під тинів, вихопився старий Шарапа. З-за спини в Юхима озвався до Марфи:

— А тобі, молодице, спину почухати хочеться?

— Чого мені хочеться, сама знаю, а ви в свого сина запитайте, кнур годований.

— Ти, ти мені, прости господи! Михайла вже вилікувала? Думаєш, не знаємо?

— Атож, надійтеся — господь простить... Як же боюсь, думаєш, чоловіка запанастили — кого собі захочу, і чорта вилікую... А ти... за сином дивись, виведе його пристав у люди, оглянутись не встигнеш.

Юхим, шкандибаючи, за ворота вийшов, рушив був за гуртом. Щось говорив до військових, до Шарапи кинув якесь врозумливе слово та все в свідки Купріянові набивався. Але слабий він, вперше з двору вийшов.

Рижий бузьківський унтер розмотав паски і звільнив рушницю, на Юхима огризнувся, витираючи піт. Купріян заспокійливо усміхнувся, розправляючи закляклу руку.

— І охота вам, Юхиме... Он молодицю збавте від того чорта мордатого,— кивнув головою на Шарапу, що вже присікався до Марфи.

— Та я їй... Іч, босяків відходжує нишком!..— галасував Шарапа від гурту.

Марфа ступила на Юхимів перелаз і, хвацько віхнувши плахіттям, гукнула Шарапі:

— Ось тобі, глитаю поганий! Чоловіка вкрали, а мене... дзуськи!

Данилового батька повели далі. Довго стояв Юхим серед шляху, руками розводив, на двір Марфиної матері позирав, куди зникла вдова, і тільки шепотів:

— Посвідчу за людину, годі знущатися з селян! Коли б мені не такий тривожний час та нога, щоб... ради білого дня...

Ввечері чутка пройшла, що Данилового батька били на допиті. У пристава допитувалися, кому він знак подавав, стоячи на перехресті доріг. Чи не Даниловим товаришам на луки давав знаки?

Нічого не допиталися. «Повітря,— каже,— нюхаю, хоч і в Кудрі поспитайте...»

Напруження зростало. Приставова охорона поквапно почала шмигати по селу, сторожко озираючись. Знову випроводжали потайки коней селянських на луки, за Дніпро, і притишене шепотіння вечорами розносило бойові накази.

Одарці світ зробився не в міру куцим-куцим, неначе й власна тінь душила до землі.

Так і не розвіювалися сиві тумани з ясних очей. Не світяться очі зорями, як раніше світилися від буяння молодості.

Минає осінь. Хоч надворі було ще тепло, але в душі крига сковувала думку, труїла молоде життя.

Зростала, мріяла про щастя, співаючи дівоцьких пісень. Де ж воно, те жадане щастя? Де поділися мрії зрадливі, що лоскотали душу, вінками пахучобарвними вінчаючи тоді не покриту Одарчину голову? Чого не ллються веселі пісні? Чому безперестану плачуть очі гіркими сльозами?

Червона калина вітами теж немов гойдала її журливу думку. А вечір нагадував про давні веселощі та вільність дівоцьку.

Одарка стояла, зіпершись на любиму хвіртку, що за городом, і вмивалася самотніми слізьми. Дивилася туди, на калинові кущі, де влітку підстрілено комісара.

А що вона тепер зробить? Втраченого не вернеш. Могла б під кулю сама стати, коли б... коли б розуміла своє щастя. «Ти така хороша, дівчино,— казав, прощаючись,— вік такого не забувають». Чекай!..

Як вітром тоді пронесло такі ж то слова! Не вслухалася, не допитувалася...

Дурна, дурна! Андрія, унтера слухалася, за хазяйством для батька піклувалася, а про себе й забула. Та й набігала... Зараз спротивилось їй оце хазяйство. Це воно відібрало в неї матір, воно скалічило батька, кинуло його в якесь бридке багно. А вона ні до господарства, ні до людей. Огидними брехнями захотіла приховати свій неусвідомлений у клуні гріх. Ганьба від брехень зростає, щастя віддаляється, стежки плутаються. Що робити? Признатись батькові?

В уяві постав широкоплечий Данило, неначе сварився їй за непослух: «Кому ж ти зростила свою молодість, чим прикрашаєш своє дівоцтво? Чи повернешся з цього торгу такою ж свіжою людиною, якою вискочила,

рятуючи не то загинуле вже батьківське добро, не то якусь цяточку свого людського покликання?»

Ні сльози, ані думки не допомагали. Вони тільки картали стривожену істоту. О, від сліз не заростають перші рани загубленої молодості, не згасають вулкани дівочого горя!

Холодна, вогка осіння ніч свіжила спогади і про матір, дорогу, таку нещасну в своїм житті. Чому вона так страждала? Адже було в неї на чому звикнути до хазяйства, кохати дочку і бути щасливою?

Бути щасливою...

Одарка важко зітхнула, повертаючись до хати. Не прийшов Данило.

9. КРУТІ ГОНИ

Кінчалися ганебні дні останнього перебування денікінців на дніпровому побережжі. Наблизилася й зима. Спочатку холодними ночами, а потім і ранковими мряками. Ще тривожніші потекли дні і ночі для васютинчан.

Село гомоніло, немов закипало на щоденних мобілізаціях всього дорослого населення чоловіків. Ніхто ні в кого не питався, якого року народження, який стан здоров'я, був чи не був у війську. Просто заїздили приставові збройні вершники на куток, ганяли по дворах, мобілізовували. А люди вже чекали чогось іншого, нової зміни влади.

В ці часи надто часто мінялася влада. І кожна зміна влади приносила нові балачки. Час ішов гарячково, нерви напружувалися. Балачки переплутували правду з брехнею, а люди знаходили в тому бажану істину: настала загибель денікінського офіцерства, а з ними і влади Шарап та Собченків з Березняками в селі.

Данилового батька, Купріяна, другого ж дня, як забрали до пристава, вже не стало в Васютинцях. За співучасть у повстанні «проти державного устрою...» його ще в пристава прирекли до страти. Вночі, щоб люди не бачили, Купріяна, прив'язаного на козачім сідлі, відправили до Золотоноші. Тільки невсипуща Марфа ранком сповістила вулицю:

— Ну, не казала я? Не треба було давати чоловіка клятим упирям.

— Кого це, Марфо?

— Та кого ж — старого Купріяна цієї ночі зв'язаного в сідлі до Золотоноші на розстріл попровадили.

— А Данило ж як? Чи не знав, що батька розстрілюють?

— Не знав. Я вночі довідалася, сказали добрі люди, а Купріян уже був приречений. Он що, людочки, діється на світі! Це перед загибеллю вони шаленіють. Ще й до всіх доберуться, як будемо отак підставляти їм шиї, борщі унтерам варити. А наші он присоглашають до Данила, луг уже гомонить повстанцями...

Так і не повернувся Купріян із Золотоноші. Надвечір та ж Марфа пустила чутку, що повернувся Михайло Дядик із Золотоноші, від Данила їздив. Сповістив, що в ярах Згарі, за Кропивною, розстріляно кілька десятків селян, звезених з усього повіту. Серед них і старий Купріян загинув без суду й слідства.

— Як розбійники, вбивають, прокляті. А старий Шарапа цілісінький на наших очах паскудить людей. Чого ж дивимося на них, упирів мордатих? — вигукувала Марфа і зникала на городах, щоб з'явитися в іншім місці.

— Отак, дохазяйнувався! — важко зітхнув Юхим Кудря, коли лікар востаннє пішов з двору. Лікар сказав, що лікування скінчилося, жити Юхим буде, але на ногу шкутильгатиме до смерті. Сів на лаві кінець столу і, підперши голову руками, розпачливо кректав:

— Жінку втеряв, самого себе навік калікою зробив, а дочку...— приказував серед важкого приступу розпачу та відчаю. Закривав очі обома долонями, стогнав від душевного болю.

— А все через... Ах, лють моя, лють! Через кого ж це? Через вас, мамо?

Стара мати вічно сиділа на припічку.

— Отакої пак! Неначе я порядкую в домі. А доцю свою вчити треба, не я їй мати.

— Цитьте! Годі! Онуків дожидати, а не вчити. Пізно...

«А яка дівка була»,— озирався на матір докірливим поглядом. Його мати принесла у двір Кудрів великі статки. Землю і луку, на яких господарював Кудря, принесла його мати в придане. З того часу старий Кудря заможнішим став, Юхимові лишив і ті статки, і жагу до господарства, до змагання з Шарапою. Сина поховав малим, то дочці щепив ті поривання та й дохазяйнувався.

А дочка... недоброю славою покрила себе. Все село говорить за неї та за пристава. Вона тільки всміхається на батькові докори. Не встеріг...

Одарка крізь сон чула батьківський клопіт про її молодість дівочу. Страждала, але щось змінити в своїм становищі не могла і не хотіла. Вона відвернула правду, тепер не треба пояснять нічого, ніхто й не питає вже. Тільки глибоко в серці щеміла виразка: «А що, коли так і лишиться певність у селі? Як тоді повестися, як повернутися до правди? Чи то ж і треба буде повернутися до неї? Може, й живого немає вже?»

Кудря теж почув ці балачки. Лихі балачки почалися раніше, ніж він остаточно втеряв розум. І балачки нагадали йому його становище. Особливо Марфа. Якась дивна жінка, ніби динамітом заряджена. Пробують причепитися до неї, можуть занапастити. Купріяна розстріляли, вона тепер лишилася в селі. Шарапа ніби й приставові доносив, ще як Михайло лежав у неї, лікувався. Але ж і молодиця! Шарапа до пристава, а вона з Михайлом до Юхима в клуню. «На вас,— каже,— дядьку Юхиме, не подумають». Потім уночі Михайла спровадила геть, а пристав тільки пригрозив та на тому й окошилося. Одарка якесь слово замовила в пристава... «Сам нечистий їх не розбере, прости господи, ради білого дня...»,— завершив Юхим свої тривожні думки, шкандибаючи по хаті.

Одарка теж була як неприкаяна. Сьогодні вона збиралася сходити до пристава і ще раз поговорити після Марфиної направи.

— Попросися до нього, щоб впустив, і скажи: так, мовляв, і так, люди про нас говорять усяку непотріб, якщо думаєте виїздити... так і кажи, якщо збираєтесь виїздити, то й мене візьміть, а там я собі піду.

— Чи ти з розумом, Марфо? Це ж нападатися мені...

— Дурне! Нападатися... Кажу ж тобі, розпитайся, коли вони з села виїздять.

— А як згодиться взяти?

— То й виїдеш з села. А десь у Канівцях або в Кропивній у моєї тітки приховаєшся поки що...

Снігу ще не було, але морози давили порепану землю. Колючий іній сріблив садовину, що, мов зачарована, дрімала ранковими снами. Інколи синиця або горобець зворухне вітку, і він сріблом посиплеться на землю.

Далеко чути торохтіння воза по мерзлім шляху. Із загород та поодчиняних хлівців сизими туманами парувало нічне тепло і сідало інеєм на стріху.

«Піду, якщо так, ранком, коли сплять усі»,— вирішила Одарка і побігла.

Пупурієва молодиця вийшла з Терещихою з хати й голосно лящала, порушуючи ранковий морозний спокій. У руках вона тримала великого горщика, порожнява якого резонувала її голосну розмову:

— Он побігла-таки! Чи то правда, кажуть, вона такою ходить?

— Та коли б же воно сталося? — дивувалася стара Терещиха.

— А ще кажуть, що пристав, либонь, на пранці хворий, чи не заразилася й Одарка на ту панську хворобу,— додала трохи тихше щебетуха.

— Отаке, моя матінко! Таких людей та така безпутна.

— Яких там людей? Кудрі на приданім старої Ганни розжилися, а мати в неї, знаємо, чия була.

— Поганого й про матір нічого не скажеш. Повелося дівчині.

— Атож, повелося! Нехай не вередує своїми парубками, так їй і треба.

— Легше-бо, Марино, почує.

Чує, але не до того їй.

Голова тріщала від думок. У грудях давило важке горе покритки, а виказувати того на людях не хотілося. Натякнула Марфі на розмову з Данилом у полі. Марфа приязно подивилася на всю постать дівчини. Мовила «нічого» і розповіла, що Данило признався якось про ту зустріч, про комісара Куриленка згадував. Тепер Одарка до самих дверей приставових перебирала в голові ту розмову про Федосія.

Пристав у ліжку чадив цигаркою. На ослоні стояв гарячий кофейничок, чашка з кавою. Поручик, милуючись, позирав на каву, кільцями випускав дим. Хоч не зовсім як дома, в старі добрі часи, але все ж таки. Ці чужі йому Васютинці хіба повернеш так, щоб... по-домашньому? Ще й то гаразд.

Зривався лапатий сніг. Глянеш у вікно і, здається, дивився б вічно на цих казкових метеликів, що з невідо-

мих далей плентали на землю. Сира промерзла земля сіріла під лапатими сніжинками.

Одарка чорним силуетом вирізнялась проти цієї сивини, чоботи лишали чорноплямний слід. Мороз пищав і мовчки випускав із своїх обіймів радіючу землю.

У канцелярії тихо.

Сіни незаметені. Ніхто знадвору не був ще в них. Постояла в сінях. Що вона скаже? З чого почне? Прислухалась.

Утро туманное, утро седое,
Нивы печальные, снегом покрытые.
Нехотя вспомнишь и время былое,
Вспомнишь и лица, давно позабытые...

І не рішиться заходити далі з сінеї, переривати панський спів. Та перемогла острах, прочинила двері. Голос повніше розіллявся по передній кімнаті:

Вспомнишь и лица, давно позабытые...

Рижий унтер оглянувся на двері, схопився.

— Чого тобі? Пан поручик нікого сьогодні не приймають.

— І мене, Одарку, не приймуть? — запитала надсилу.

Пристав справді звелів охороні нікого не впускати, коли йому сказали про Одарку. Потім спохватився:

— Ах, Одарка? Впустити! Хороша дєвочка військовій людині, як бальзам завзяття, потрібна. Ці селянські... така в них молодість цупка... Здрастуй, дівчино, давненько не бачив тебе, скучаю. Чув, що сумуєш через ті дурні балачки.

— Драстуйте, пане поручику. Отож, балачки... А що буде, коли ви, не дай господи, виїдете з Васютинців? Пропала я...

— Таки й виїдемо.

— Виїздите? Матінко моя, коли? — гаряче й натурально стурбовано допитувалася.

— Цими днями, пташко. Сідай отут ближче. Чого це так турбує васютинських дівчат?

Пристав був у піднесеному гуморі. Сьогодні прийшов йому на допомогу свіжий козачий, давно очікуваний, загін. Оці партизани не дають спокою. Вчора вони розігнали його охорону у Вереміївці. А тепер, чого доброго, можуть напасти й на Васютинці. Загін поїхав по селу

робити нові арешти. Хотілося затримати навалу балачок по селах про таке неминуче падіння й цієї влади.

Одарка не сідала. Раптом їй вдарила смілива думка: просити пристава припинити ті балачки.

— Хочу просити вас, пане поручику,— озвалася.

— Щось дома трапилось? Лікар сказав, що батько твій видужав уже.

— Дякувати богові та вашим турботам... Але я про друге.

— Що ж саме? Сідай отут... на ліжкові, поговоримо...— Очі в поручика заблищали, він скинув ноги й сів на ліжкові, запрошуючи Одарку сідати поруч.

— Я стоячи, ласкаві будьте, пане поручику... Ви оце виїздите, а розмови так і лишаться. А я ж... ні сном ні духом вас не знаю... Та й скажуть люди, що нагуляла з вами...

— Чорт знає, що верзеш, дівчино! Як-то нагуляла? Та я вперше з тобою наодинці розмовляю! Наші кілька зустрічей були разом з іншими дівчатами або вдома при батькові, не розумію... Що ж ти хочеш випросити в мене, стоячи отам?

— Відмовтеся, пане поручику, честь мою врятуйте...

Поручик поволі підводився, майже лячно вдивляючись у зблідле обличчя Одарки.

— Честь! Ха-ха-ха! До чого ж тут честь селянської дівчини? Адже більше честі тобі в тих балачках. Чому ж мовчиш? Чи, може, заміж лагодишся? — Пристав протяг руку, щоб торкнутись ніжно округлого підборіддя дівчини.— Га, кажи?

— Не чіпайте, заразите пранцями! Я... я...— захлинулася Одарка, відбивши ту руку.

— Вон! — раптом мов сказився поручик.— Дежурний! Убрать!

За плечі хтось дуже взяв і повернув до дверей на вихід. Хотілося вирватись, щось крикнула, але пошкопиртала з порога, і двері зачинилися. На порозі став здоровий рижий унтеряка з Бузьок і, примружившись, сміявся, ніби хвастаючись своїми закуреними від цигарки зубами.

— Тьху! — голосно плюнула прямо в пику.

— Ну, ти, потьопухо! Ще й мене пранцями поручиковими заразиш...— і знову засміявся.

Одарка вже ні на що не зважала. Нічого не пособиться. Раптове страшне обурення охопило її, здавило в гру-

дях. Вона зробить щось інше. О, вона зробить! Знайде Данила, викаже, розповість...

З вулиці назустріч, з-за церковної школи, легко вискочив загін кінноти. Обліплені снігом бурки сіріли, а мокрі коні парували в повітрі. На сідлі в одного пручалася Марфа, посаджена спереду по-чоловічому. Козаки порівнялися з Одаркою і спинились.

— Стой, хохлатка!

Подивилася — гнівом і люттю обдарувала.

— Стій, кажуть, очі витріщила!

— Годі вже знущатися з нас! Війтесь собі під сто чортів! — викрикнула знервована Одарка.

— А-а-а! так ти ось як...

— Снімай сапоги бистро!

— Чоботи скидай,— пояснив другий і хвацько прослав через плече нагайкою.

Мусила скинути. Холодно. Хотіла бігти.

Кубанець схопив за хустку. І не стямилась, коли вп'яла гострі, молоді зуби в волосату руку. Щось важке вдарило чоботом у груди і засвітило каганці в мозку. Поточилася вбік і несамовито закричала.

Гурт зареготав.

— Чи не показилися, на такім холоді роззули дівку! — не стримавшись, гукнула Марфа, грудкою падаючи з козаком додолу. Кінь захропів, шарахнувшись від запеклої борні. Другий козак скочив на підмогу товаришеві. Марфа залишила першого і, не роздивляючись, затопила й цьому кулаком у морду.

— А то вас принадили... Тікай, Одарко! Я сама...

Аж скрутнувся козак від удару. За другим ударом він поточився і ненароком придушив свого товариша. Козаки перестали реготати, а Марфа вже, як вихор, перехопилася через попівський тин. Тільки чвакнуло з того боку опукою впале тіло. Навіть вистрелити не встиг жоден. Сміх закляк на широко розкритих ротах.

Одарка очумалася від подиву і теж хотіла рвонути від козаків. Чула, як затріщали кілки з попового тину на шкільне дворище, та незчулася, коли все плахіття опинилося в неї на голові і затулило світ.

Колючий біль, що навскіс оперезав молоде тіло, пронизав напружені сили стомленої Одарки, і вона, мов якась примара, майнула вздовж шляху. Розкуйовджене волосся майоріло серед сніжних метеликів, що густоплавом устеляли землю. Босі ноги щеміли від холоду, а

тіло горіло пекельним огнем. Спідниця так і не одкотилася, не спала з плечей. По нозі котилася холодна крапелька крові. Вулицею позаду лунали постріли.

Здивовані васютинчани хрестилися, проводжаючи очима зганьблену Кудрівну.

Марфа втікала знайомими стежками через шкільне подвір'я, через лози понад копанками, повернула з лук знов на городи, вишукуючи найнепроходиміші нетрі, щоб унеможливити погоню.

Проклятий слід на свіжому снігу. Як на зло їй, переставав падати сніг, і чобіт у чобіт випечатувалася на сліду її нога. Постріли то губилися в дальших кутках вулиці, то наближалися, і ніби над головою просвистить клята куля. Знесилилась.

«А щоб вас до віку ганяла лиха година!.. Хай уже беруть, за печінки б їх узяло! Насміються, зганьблять? Пхі, боялася!..»

Марфа сіла на загороднім перелазі. Груди як не тріснуть від напруженого дихання. Загострений, уважний слух ловив не постріли, а гомін по селу, гупання загнаних під денікінцями коней.

«Бігти в село, між люди,— знов рішилася.— Загубити проклятий слід і, може, пощастить щось вдіяти».

З новими силами рвонула через городи на вулицю. Поза городами мчали на неї три вершники. Попереду розлючений, немов збісілий, вершник, в якого щока під оком горіла від Марфиного удару, загрожуючи затулити ліве око.

Разом з пострілом шльопнула куля у вербовий пень. Лише на невловиму мить спинилося Марфине серце, вона прожогом вискочила на вулицю біля церкви. Вискочила й зареготала перед гуртом цікавих. Аж падала сміючись, а до грудей обидві руки прикладала, ніби затримуючи калатання серця.

— От чорти! Посватаємо, каже. Добрі мені свати! Втрьох за однією ганяють... Ху, аж соромно. Я до вас, дядино Івго, забіжу. А ви їм махніть туди... уздовж вулиці. Такі кнури...

Незчулися жінки, як з-за рогу вилетів вершник. Червоні розтопірчені ніздрі в коня налякали жінок більше, ніж посиніла пика вершника.

Ще й не спинився, тільки застрибав кінь з усіх чотирьох, придушений вудилами, як йому старіші жінки

автоматично замахали руками вздовж вулиці. Слідів не стало, але ж і гнатись коневі є простір. Карабінкою по боку вдарив вмиленого коня і помчав. З-за рогу вискочили й інші, гикнувши на коней, ніби похизуватися хотіли перед гуртом, що полохливо розскочився, полетіли за мордатим. Чорні силуети на білому снігу... Бурки, карабінки, як пошарпані крила хижого птаха, надовго запам'ятаються в уяві селян.

— Тікаймо! — лячно порадила дядина Івга. Козаки незабаром могли повернутися і завдати такого, що й рідних забудеш.

Одарка вже добігала до свого дому, коли відчула за собою кінський храп. Струмом гострих болів пронизало її всю, навіть босі ноги, яких уже ніби й не чула від холоду.

— Та-атку! — розпачливо гукнула.

Юхим нашвидку розчинив ворота і вийшов. Кубанець на бігу простягся в сідлі і, не вимірявши сили, востаннє полоснув нагайкою Одарку.

І не ойкнула, а, як збожеволіла, забелькотала щось невиразно. Впала батькові на руки. Зірвана нагайкою спідниця спала, і на червоному від напруги тілі Юхим побачив у дочки сині набряклі смуги та кров.

Ледве дотяг знепритомнілу дочку в хату.

Марфа вже й до матері не заходила.

— Тепер мені одна дорога,— відповіла дядині Івзі, виходячи з повітки. Сніг пішов такий лапатий, що вже на вулиці нічого не було видно.— Піду у вирій.

— Чи тобі, жінці, туди стежка? Я своєму он, парубок він, та ще який, і то кажу: «Коли вже така невидержка, іди, де більш людей». Та він собі десь у армії в червоних, ніхто його не бачить і не знає. Скільки разів питають: «Де Роман?» — «А бог його знає, за яким вітром понесло». Бо таки й не знає ніхто... Переказав якось: «Не журіться, мамо, з генералами покінчимо, тоді й за дуків візьмемося». А тобі... Отака молодиця, дівка просто. В лузі ж вони, самі хлопці, чоловіки...

— Зате свої чоловіки, дядино. А ці бугаї, звиняйте, розірвуть, як вовки... Краще до своїх. Одного котрогось виберу. А може, ще й у помочі буду. Прощайте.

— Та бог його святий знає. Осюди ж іди, поза вільхами, дочко. Стривай-но, я хоч харчів дам.

Рушника з образа схопила в хаті, обгорнула хлібину — й надвір. Ткнула так, що ледве не впала Марфа.

— За ляпкалівськими луками тримайся чорнолозу, воно підмерзло, і Налісні обійдеш. Та не показуйся на шлях... Боже, така молодиця, та така доля. Як парубкові, в повстанці судилося йти... Ідуть люди, не терплять. Господи, поможи їм на доброму ділі,— довго пошепки міркувала Івга тим же тоном, що й навчала Марфу, куди краще пройти в луг до Данила.

Повагом колихалося повітря від важких ударів дзвону, що скликав васютинчан до вечерні. Віруючі проходили щільно попідтинню і стиха, крадькома перебирали звістку, що до пристава забрали дядину Івгу, слабу Купріяниху та ще трьох незаможниць. Під батогами випитують, куди ділася збільшовичена Данилом Марфа, яка одходила пораненого Михайла.

А хто про те знає, хто бачив, куди подалася вдова? Може, в ополонку де потрапила? Самі ж козаки ганяли її поза городами, а тепер невинних людей батожать.

Івга дивувалася, коли приїхали у двір козаки, за Марфу спитали. Шукала з ними разом, у повітку водила, все «не вірила», щоб у неї була ота «пащекувата» Марфа. А вони пообіцяли розстріляти Івгу, якщо не скаже, де ділася молодиця.

Тяжкий сум, налягаючи над побережжям, гнав занепокоєних до церкви. Віруючі за звичкою молилися за всіх, кого начитував послужливий батюшка: і за царя Миколу, і за гетьмана Скоропадського, і за «христолюбивое воїнство», що «мечем кари божіе попра крамолу іудействующу». Хтось вигадував ці молитви, уперто просував їх крізь бурі переворотів у церкви, а васютинські попи старанно вичитували їх у незрозумілій людям старослов'янській вимові з «коленопреклоненіем»...

Дзвонили набридлі дзвони, скликали до вечерні. По повітках уже співали стомлені за день півні. Схлипували і шепотілися жінки, заперті в пристава. На соломі вмирала слаба Купріяниха, Данилова мати. А Одарка вдома який уже день лежить знесилена, хвора, майже непритомна. Сіріє вечір надворі, нарешті втихли дзвони.

Лікаря до Одарки ніхто не послав. Лікує фельдшер-самоук Сильвестрович, розтирає всю буряковим квасом, а розпухлі ноги — гасом із сіллю.

Запальний, трохи здушений гомін розбудив напівсонну дівчину. Вихворіла, ніби з воску вся, лежала на полу біля припічка. Очі вперше за весь день упізнали батька, що сидів боком на крайній дошці.

«А хто ж той другий, такий владний і безмежно дужий?» Вона не помиляється — проти батька стоїть дужа постать Данила Піскового, а в дверях... Марфа.

— Ні, дядьку Юхиме, самого вас пускати з хати зараз не можна. Ніхто не має наміру вас ображати, але кулемет — річ військова, на що він вам? Ви тільки скажіть, де «люйс» та патрони, і тоді я вас залишу,— крізь сон почула Одарка.

— Та що ж це таке, ради білого дня? Кажеш, що Шарапа мені його довірив, а сам хочеш, щоб я ж віддав чи хоч виказав. Де ж це видано, щоб так людині совість ламати? Я ж людина, га? Коли один довірив, то що ж я, свинею, зрадником тієї довіри маю стати, ради білого дня, чи як ти думаєш? — гарячкував Кудря.

— Де ваш «люйс», питаю? — Данило без жартів підступав до Юхима, ледве стримуючись, щоб не взяти його за плечі й не струснути, як грушу.

— Та чого ти, Даниле, такий? Присікався: давай йому «люса»! То куди ж мені душу свою дівати, га? Хто я є? Ти революціонер, Шарапа селянин, а я ж хто, що мушу хоч ригнути тобі тим кулеметом, ради білого дня? О боже, куди ж мені хилитися? Пропав.

— Хилитися за людьми,— порадив Данило.— Шарапа — глитай, ворог трудящих селян, а ви, Юхиме Пилиповичу, середнього достатку трудящий. Оце вам і вся премудрість. Де кулемет?

Шалена жага помститися комусь за жінку, за дочку штовхали Кудрю скоритися Данилові. Слова звучали так перекопливо — «середнього достатку трудящий...». Та й куди ж йому?.. Він догадувався, що це готується гостинець приставові. Коли б же справді так. А якщо знову бої, перевороти, контрибуції?

— Ви воюєте, а в нас чуби тріщать, он воно що, Даниле Купріяновичу. Вимагаєш кулемета, забирай його клятого, ради білого дня, а того й не знаєш, що за кулемет моя голова, ціле життя в заставі...

— Ніхто вас і пальцем не зачепить. Скажете — гвалтом узяв.

— Авжеж, такий повірить. Ти б бачив, як до рушниць твого батька вмотузовували, ні за що з світу звели

чоловіка. А тут цілий кулемет віддай до рук більшовиків.

На полу звелася на лікоть Одарка. Важко зітхнула, захлинаючись.

— Під каламашкою візьми, в калинових кущах,— прошепотіли гарячі губи хворої Одарки.

— О господи, віждь мою невиновність! Одарко, що ти робиш? Вони ж тепер знистожать і гніздо наше...— Кудря, мов ужалений, схопився і знову сів, закривши долонями очі. Він страждав, бо не знаходив якогось просвітку своїм бентежним думкам. Нехай беруть той клятий кулемет. Навіть добре, що саме супроти Тристана його направлять, помстяться за його селянські кривди. Але ж нехай знімуть з нього і тягар обвинувачення за Шарапенка, за тих, з ким блукав по лугових хащах.

Хотів виговоряти Одарці, але болюча думка, що народилася у батька над безнадійно хворою дочкою, підкосила його знервоване тіло. Він знову підвівся і відразу ж поточився на лаву, заплакав. Мокрими червоними очима дивився на хвору. Вона шепотіла щось спраглими губами.

Сильвестрович давав свої доморобні ліки, а Данило відступив до помийниці.

— Заспокойтеся, беру на себе все... А з хати ніхто ні ногою! Он за соломою сидить Павло і Михайло, їм наказано пильнувати, щоб ви не проговорилися сусідам. Доведеться, може, і до ранку сидіти в хаті.

Зачинилися двері. Згодом Данило пройшов понад погребом за клуню, до калини. Марфа теж вийшла і підперла хатні двері з сіней, грюкнули засувом сінешні двері. Поза хатою попрямувала до клуні. Вечірня сутінь скрадала її рухи. Одарці довгий час здавалося, що силуети Данила та Марфи так і стоять примарами в тій сутіні.

— Хоч би ж було до вечерні відпроситися,— мовби до себе пробубонів Юхим, вдивляючись у вікно, де за соломою мали сидіти на варті Павло та Михайло. Тільки довгі дула гвинтівок ледве бачив широко розкритими очима.

У церкві довго правили пізню вечерню. Сніг танути почав, і по деяких вулицях на чорноземі чорніли латки.

Чорний простір губив краї в напруженому мовчанні. Майже все занепокоєне село зібралося в цей день до вечерні. Молились а чи просто шукали гурту. Тільки немічні лишилися в хатах, так спорожніло село. Та пристав цього вечора гуляв з козачим офіцерством у школі, святкуючи радість прибуття такої надійної козачої допомоги.

Вікна школи навскіс кидали в чорну ніч червоні смуги світла. П'яний галас пробивався крізь хмари цигаркового диму, що стовпом стояв у школі.

А навколо ніч мовчала, приховуючи таємні шепотіння. Обгортала слизькими обіймами кілька постатей на городах, у кущах.

Їх зібралося вісімнадцять. Марфа до школи провела поза городами. Данило сам порядкував з «лойсом» проти головних дверей. По одному до вікон поповзли по землі чорні тіні між смугами світла, що з вікон розпласталось навколо школи. В руках у кожного кругла різана англійська бомба, з недавнечко привезених денікінцями із-за моря.

— Ура-а! — шаленіли в школі.

Ніч не стримала шепоту. Під вікнами партизани заляскали об коліна капсулями бомб. Спочатку забряжчали вікна, а за мить над Васютинцями піднявся стовп тріскучих вибухів.

«Так-так-так! Ррр-ах-так-так!» — гомонів Данилів кулемет з бугорчика.

Ніч його розбере. Щось кричало, плакало, стогнало, просилося...

Тріщали тини, клялись матірними словами нічні голоси, та свистіли розпущені в чорному нічному просторі кулі.

Казанська церква хотіла вже випустити з вечерні, але сліпа куля брязнула десь у верхню шибку і, дивуючи молящих, впала, покотилась під ставник, де стояв з низьким поклоном старий піп. Догадливий сторож в ту ж мить зачинив двері з дзвіниці. Та в двері ще встиг ускочити засапаний, розхристаний пристав.

П'яні очі горіли диким жахом, а рот пінив, як у скаженого пса.

— В Золотоношу! Хутчій підводи на Золотоношу! Проклята босота! Мало їх повішано. А ви... молящі! Приховали-таки більшовиків! Хутчій підводи!

Пристав призвичаївся говорити з селянами іншою мовою, з переконливішими інтонаціями та жестами, маючи в руці як не револьвер, то нагайку з вплетеним у неї свинцем. Але ситуація там, за церквою, владно втихомирювала його манери, змушувала на лагідність. Ні револьвера, ані нагайки в руках.

Відразу ж почали селяни вискакувати за двері, але знайшлися ще й такі, що на поклик Шарапи взяли з попом під руки пристава. Аби хоч він у розпач отакий, на лихо, не впав.

З лівого криласа позлазили причетники й розповзлися по закутках, щоб погасити враз непотрібне тепер світло в ставниках та в панікадилах. Сторож щось собі під носа весь час бурмотів, а посинілий ніс не говорив, що то була молитва... Йому ніяк не щастило міцно зачинити й замкнути браму.

Ніч неначе гралася лунами пострілів, посилаючи в чорну безодню відгомін помсти революції. Випущена Данилом з холодної, дядина Івга поспішала до господи.

«І де вони взялися на нашу голову, прокляті! Неначе з досвіток, старістю довелося серед ночі йти. Та хіба не приїде Роман: все як є розкажу, наслухалась...»

Матір Данило на руках виніс і майже мертву здав сестрі Софії.

10. ПОГІНЦІ

Знову промайнуло тепло, тепер уже не надовго. Клалися сірі дощові дні, мов рівні покоси. Один за одним склалися дні в довгі гони, мрячними туманами оповивалися в далечині.

Обтьопані клапті круп'яних хмар, жорсткі, холодні, мовчазні, плетуться щодня, кудись поспішаючи, і квасять-тиснуть до землі холодними сльозами приплюснуті над Дніпром села.

Ні з двору — паморозяна грязюка по шляху. І сіно в лузі, і гної по загонах. Зими б риплячої, щоб шляхи у весни пристягла, зими треба стомленому побережжю.

Юхим Кудря і з плечей не скидав свого сіряка з глибокою очіпкуватою відлогою. Порався, шкандибаючи, у дворі та лаявся на грязюку, щоб заглушити холодну тривогу в грудях.

Скільки разів уже божився він сам собі, що привезе з лугу піску рипучого, ядерного та посипле стежки в дворі. Тільки чоботям лихо з цією грязюкою.

А тривога сідала каменем і душила. Намагався робити вигляд, що думає про гній, про сіно, про ядерний побережанський пісок, а голова тріщала від іншого. Мобілізація до війська обертається на мітинги по кутках, молодь здебільшого після тих мітингів опиняється в Данила.

Сьогодні Юхим побував на тому ж «митюжку» біля Чухаленкового двору. Прислухався, що говорить розбуркана біднота, щоб знати, як же собі поводитися. Що день, що година — то новина.

Позавчора ввечері Данило так налякав пристава, що його й досі нема з Золотоноші. Всю ніч тоді сидів у церкві, чекаючи підвід, і ні світ ні зоря на підводах махнув з рештками до Золотоноші. Не жарт: чотирьох козаків і одного офіцера убито, одного поранено, урядника козачого знайшли в школі між столами. Забрав Данило два станкові кулемети, ящики куль до них. Всі приставові коні вже в лузі — в Даниловому загоні.

А вчора з'явився в селі колишній мельниківський комісар Іванов із загоном. Зібрав людей і сказав, що в Золотоноші денікінці між собою гризуться. Прийшов полк преображенців і зриває погони своїм офіцерам.

«Чи то ж правду сказав? — бурмотів про себе Юхим.— Видне діло, Преображенський полк, ради білого дня! Наш же Кудрівський Степан у тім полку служив. Царська гвардія, товаришу Іванов!..— І загнаним звіром шкандибав у хату, де корчилася в гарячці його Одарка. Отак насміялися з єдиної дочки Одарки. За всяку ціну аби витримала, неодмінно везти до Черкас: чи уколи, то й уколи, а не дасть він, Юхим Кудря, загинути в гарячці своїй єдиній дочці.— Всю пшеничку та з десяток пудів жита зажену, а вилікую!»

Одарка вже не впадає в нестямність, але важко було їй витримувати пропасницю, що по тричі на день трясла, мов літні громи важкими хмарами.

— Може б, бабу Якилину кликнути? Як видужаєш, то чи конопель, ради білого дня, якесь повісмо дала б за поміч... га?

Мовчала.

— Можна покликати,— вирішував Сильвестрович, що мало довіряв своїм лікам. Він ще коли був санітаром

у дивізійному госпіталі, то часто згадував дядину Якилину.— Що ці панські ліки? — міркував.— Аби очі відвести. От коли ремотиз або чорна болість, то чи банки поставив, чи компреса приклав, і зараз тобі полегкість чується. А вже коли внутрішня оця тирпивтична болість, то тут ні банки, ні порошки не поможуть.

Перев'язки він робить добре.

— Компресик, ватки, а потім індивідуальчиком з Червоного Хреста примотав, і хоч три дні носи, то не розкрутиться. А оці всі унгвенти та солюції в станціонарних хворобах,— махнув рукою,— обов'язково Якилину треба.

Шкандибаючи до Якилини, Юхим не витерпів — зайшов ще до гурту, що тепер уже біля Кваші стояв і щось таємничо обмірковував тихим прихованим гомоном. Неначе ворожать, намовляють. Від Кудрі вже й не хороняться. Каліка нікчемний, кому він страшний, хоч і був у лузі з «ними». І він почув усе, що говорилося:

— ...Так мобілізовані ж усі повернулися. Не схотіли йти до них у військо, і ніхто їх не примусив. Данило, виходить, таки організував ячейку потай від пристава, і зараз партейці вже й не криються. Марфу туди прийняли. Із Золотоношею зв'язок мають. Чутки йдуть, що з Золотоноші вже тікає Денікін. Так-таки санками, кажуть, по оцій грязюці.

— Шляхи натирають! — додав Омелько.

— Іванов з'єднався з партизанами і в Мельниках зустрічаються та роззброюють денікінців. За Деньогами в соснах, кажуть, мобілізовані як збунтувалися, одняли оружіє і багатьох побили, а тоді й самі розбіглися по домівках, а хто в луг.

— Пристав уже не приїде в Васютинці.

— Куди тут йому! Он луг як загомонів. Попід горою денікінці, як злодії, крадуться, щоб за Дніпро проскочити. Москва з Червоною Армією пішла на поміч Україні.

Отак розростались чутки, й ще більше напосідали думки приголомшену Юхимову голову.

«Оце-то так, нагосподарювали! Чи варто було й за владу таким братися? Кілька неділь пожили, вже й відступають. Що вони собі, ради білого дня, думали, беручись за зброю? Ті ж самі пани — поміщики, пристави... Дурять селянам голови, тільки себе захищають. А може, це брехня?»

З-за рогу вискочив вершник у бурці та в кругленькій шапочці. З Омелькового городу виїжджає другий. Онде третій, четвертий...

«А ти дивись! Від Шарапи виїздить, клятий... Мабуть, таки брехня: Отака армія, офіцери, преображенська гвардія, та щоб і не билася, відступила! Звичайно, Москва, Росія, робочий люд, Ленін... Але ж і в них оружіє в руках...» — клопотався в думці Юхим, бентежачи душу.

Мов ціпом з-за рогу по потилиці, хтось тьопнув здивованому гуртові. Гурт розскочився, на Кудрю скоса поглядали, від Шарапи посторонилися. Ці козаки наскочили з-під гори так несподівано, а Шарапа не стримався, якісь докори до гурту кинув, до Юхима звернувся:

— У погонці не їдете, свату?

— Га, в погонці? — як на гарячому вловлений, знітився Юхим.— Та воно ж ми селяни, ради білого дня, так...— І не скінчив. З гурту хтось виправдувався:

— Хіба ж ми, Степановичу, що?..

Двоє вершників під'їхало до гурту.

— Ану, зібрались тут! Живо запрягай коні в підводи! Ну!

Де взялося ще з десяток вершників. Селяни, злякано позираючи на Шарапу, не виказав би часом, задом рушали додому. Декому нагаєм по спині дісталося.

Юхим спочатку запротестував, але й замовк відразу ж. Кудрині думки, як горобці на посипане зерно, злетілися, придавили і не розлітаються, душать. В міру того, як яснішою ставала ситуація, думкам ставало ще важче. Отак-таки надміру важко думати, хоч він ніби все вже передумав. Раптом тобі як з-під землі: «Запрягай коні у підводи!» Хто ж не знає цих підвід: приходять або тікають. Цим приходити нікуди, вони прийшли— значить, втікають знову. Поволі Юхим ставав упевненішим і в той же час мовчазнішим. Ідучи поруч вершника до свого двору, він міркував, що це все означає. Замірявся розпитати — не твоє діло, кажуть. Куди їхати, теж не кажуть. А відчував, що тепер-то вже все мусить знати. Навіть скортіло саме в цю мить Данила б побачити, розпитати. Ті, виходить, не брешуть.

Десь боязко тенькало в глибу істоти, згадувався луг, поранення, приставові піклування. Тремтяче передчуття вогкістю застеляло йому очі, бунтувало мозок, на кланті рвало серце.

«Що це, знову їхати з ними? А хазяйство ж як, Одарка? Де ж ті обіцянки селянського покою? Хвора дочка, сам кривий, від людей відбився».

— Ну, бистро, бистро,— підганяв кубанець,— пашов за мною!

— Так сіна ж, ради... мабуть, сіна ж покласти на воза та й собі харчів узяти.

— Паняй на вигін, тобі кажуть, там усе буде.

«Ще добре, що сіряка не скидав». Мов на пожежу, поспішають, а він огинається, запрягаючи.

Сильвестрович вискочив з хати. Риженьке «баланже», старанно викохане з його рідкої бороди, нестямно стирчало з-під товстої спідньої губи.

«Сказати б, за Якилиною збирається Юхим їхати возом, так чого ж це: мене та й то пішки кличе... До того ж з козаком і так нагально?»

В ці роки призвичаїлися люди до несподіванок. Ще зранку так порівнюючи тихо було в селі, як буває перед бурею. А під обід уже повне село денікінців. Вони прийшли з того боку, як і в перший свій прихід, з Вереміївки, але прийшли тихше, крадькома, з-під гори по одному проривалися спочатку. Підводи нагально виганяли і в село ввійшли не вулицею з музиками, а городами просякли, як вода в дірявий човен.

У Марфи збиралася біднота. Тікали з вулиць, де ганяли денікінці за підводами, за їжею. Марфа тепер уже старшою на кутку зробилася. Розпитувала свіжіших, що проходили в клуню з вулиці, виряджала на довідки старших.

У клуні неначе збирався якийсь новий штаб партизанської армії, що готується активно виступити проти денікінців.

— Треба, щоб усі наші були попереджені в селі. Жодного нещасного випадку, жертви... Вони тікають, бачите? Салом п'яти мажуть і драла... Дьогтем би їм ще щось вимазати, людоньки...

А вже коли обвиклися всі в клуні і набридати почало таке зборище беззбройних людей, Марфа надумалася:

— Сто чортів, щоб я вмерла! Ану, Кириле та Сергійку, махайте за Білів до Данила. Ви наймолодші. Розкажіть, що це вже не такі денікінці, як той раз були. Коли б у нас була ота строчилка, дали б ми їм підвід. Та скажіть, що нашим дукам вже трохи заціпило і щоб

сповістив нас, що діяти. Стеліть, хлопці! Просто луками до Приблудного хати, а там хтось буде з них. Та хіба вам повилазить — узнаєте своїх.

І хлопці послали. А Марфа знов додумалася пустити чутку, що тікають офіцери і коней не повернуть. Було відряджено чимало людей з клуні по селу. А незабаром і наслідки: поза городами селяни заганяли коней в очерети, заводили в льохи, закидали збрую на горища.

Марфа раділа своїй роботі. Насмілилася і вона вийти з двору.

— Що вони, у воза мене запряжуть?

До заможніших сусідок підходила, така смирна та богобоязна, клопоталася:

— Думали, що все-таки встановилась власть, аж вони знову ворушаться...— і чекала, як будуть сусідки говорити. Сусідки знають Марфу. Особливо її останні дії, коли Михайла лікувала. Від приставових козаків вона тікала в луг до Данила. І привела його надвечір, щоб напасти на пристава. Завзята молодиця.

— А ти й думала, Марфо?

— Щоб мене хрест побив, думала...— Всі реготали.— Кажуть, що один хвалився, як обідав у Дениса Лупія, що не хочеться йому воювати, обридло. Вони й повертають ото по домівках.

Шарапиха теж шукала спільниць. На всяк випадок і з Марфою згодилася, обережно мовила:

— Сама бачила. Їхній командир чи офіцер якийсь як закричить: «Болшовикувать захотєлось!» Та як замахнеться плітуганом, а таки ж не вдарив, бач...

— Може б, і вдарив, коли ж і йому дійшлося. Чого доброго, до вечора й живий не будеш.

Пішли на вигін гуртом. Що їм, жінкам темним? До війська не беруть і підвід не вимагають. А вдома сидітимеш, тільки обіди лаштуй їм.

На вигін з'їхалися васютинчани, і мойсинчани, і старосільці. Михайличка коровами вивіз гарбу сіна, і її бузьківський унтер ділив підводчикам. Навкруг цього скороспеченого ярмарку з підвід крутилося декілька верхових козаків. По вулиці маячили інші, виганяючи підводи. З-під гори десь здалеку ледве плазували підводи із зброєю та розбитими юнкерами. Худоба ледве плентала ногами. На зміну цим підводам і виганяли васютинчан.

Їхали на Черкаси — пройшла чутка. Цю чутку Марфа також спровадила до Данила, за Білів, додавши при тому, що на підводах виключно зброя: кулемети, кулі.

Без кінця довгим обозом тяглися підводи через Самовицю, везли піхоту та кулемети, що настигли з Лубен.

«Таки відступають,— впевнився Юхим, і від того знову холонуло в душі.— Приходять, людей каламутять. Невже край приходить селянинові? Знов злякалися Данила? Ні стрілянини, ради білого дня, ні тобі бою, просто від чуток тікають! Кумедія...»

Він віз кулемети та двох солдатів. Обидва без погонів на шинелі, але один з них був схожий на зовсім простого солдата, а другий — з ніжніших. Блискучий ніс та ніжні, як у дівчини, малинові губи, що боязко обгорталися чорненьким пушком, так і нагадували синка-одинака.

— Скажіть, будь ласка, чого ви, ради білого дня, відступаєте, коли немає від кого? — запитав. Хіба йому що? Він мужик, дурна деревня.

— Все будеш знати — скоро постаріеш,— кинуло молоде ніжновусе, припалюючи цигарку.

— Та я...— сердито зробилося Юхимові. Хотів випалити «ваш» і якось утримався. Дуже-бо близько їде Квашенко, що після Коробки Федора головував у бідноти, а може, і в ячейці тепер состоїть. Що може подумати про Юхима? Недарма ж Марфа щось шепталася з ним на вигоні. «Гарнізація, ради білого дня».

Коні парували, прискаючи ніздрями. Колеса вже не грузли в піску. Намочений, він приморожувався, твердий, побережанський, як лоб, стелився рівним шляхом поміж осокорами та голими шелюговими кущами.

Десь уже торохтіли попередні вози по брукові до довгого дерев'яного мосту. Мов здоровенний разок намиста оперезав синю шию важкого Дніпра, сунулась валка від Самовиці на міст до Черкас. Ніби хтось невідомими руками збирав цей разок, мов невід, і він тягся повагом із шелюгів...

Юхим вибрався із шелюгів, наганяючи передніх, де через дві підводи їхав з офіцером старий Шарапа. Обидва солдати на Юхимовім возі дрімали, кутаючись від заморозку в шинельні коміри. Аж за добрі гони оглянувся Юхим. Якась підозріла перерва сталася за ним.

Ніби розібрався отой разок намиста і в порожню прірву зникли не лише намистини-підводи, а й гомін їх, і дух живий. Може, й собі притримати рижого, при Квашенкові лишитись? Сам нечистий розбере, на яку ногу твердіше ступити.

Юхим все вдивлявся в шелюги, аж різало очі, й затікали вони сльозою. Свербіли руки натягти віжки й спинити рижого. «Чи розбудити та прогнати цих вояк сонних, а чи гукати на передні підводи, теж «гарнізуватися» з Шарапою? Сусідом же він лічиться, за дочку сина сватає».

Квашенко не витикався з шелюгів своєю підводою. Знову згадав Юхим, як шептався він з Марфою на вигоні. А в Квашенка ж на возі теж кулемети і ящики з патронами...

«Хто ж пак за Квашенком їде? — Та хіба згадаєш ті довгі верстви дуг над кінськими головами.— Здається, чи не Грабенків приймак, пара Квашенкові. Та всі вони в одному гурті збилися, не пнуться наперед, як Шарапа та Собченко».

І вдивлявся Юхим у сизі шелюги над Дніпром, вслухався в шепіт промерзлих пісків.

Квашенко в'їхав у вузьку протоку, що вода весняна пробрала собі між гущавиною шелюговою, в'їхав найдалі і став. Щось у нього з конем чи з хомутом.

— Паняй, що там за станція? — гукнув якийсь з начальства.

— Та тут...— бурчав Квашенко,— ослабла отеса, за колію набирає колесо... Та й вужі в мене дерев'яні, пане офіцере, конячці мичку, іч, як з'їдає пітником...

Офіцер не відчуває чогось незвичайного за тою селянською балаканиною. Вовтузиться чоловік біля колеса та все на шелюги, на задніх підводчиків позирає. Кудря здалеку побачив, що і Олихвір он у осокорах теж випріг, поставивши воза впоперек. Спинити б і свого рижого. Чує — ще хтось гукає до Квашенка.

— Зачекай, Федоре... я теж свого ідола перепряжу.

Офіцер починав нервувати. Біля Чухаленкової кобильчини й погонича не стало. Чухаленко ніби в кущі пішов, штани на очах у юнкерів та офіцерів спустивши. Але за кущем натяг їх, діставши наган із спідньої кишені. А в нього ж їх на возі тих наганів...

Данило поспішав поза Мутихами, осокорами, піськами, шелюгами.

Вискочивши до Дніпра, бачив, як передні, легші підводи вже дійшли до довгого моста і думав, що спізнився або його зрадили Квашенко та інші. Чи, може, Марфа щось наплутала?

Його партизани, не дихаючи, продиралися шелюгами до Самовицького шляху. Ще в Мутихах було чути гомін валки у Пищиківських лісах та калатання білівських собак. А зараз замовкло все.

Але наказу від Данила, щоб спинятися, не було, і вони йшли, тамуючи й дихання. Сам Данило то до Дніпра вискакував, то до кінноти своєї, що йшла позаду, зв'язківців посилав, то забігав наперед у шелюги.

— Тс-с-с!..

Чухаленко перед самим носом у Піскового покрутив наганом з куща. Данилю в ту ж мить схопив його за руку.

— Тю на тебе, Даниле, це ж я...— прошипів Чухаленко.

Він майже без слів, самими очима та виразним рухом всього свого сухорлявого тіла хитнув у той бік, де шлях,— пояснив, що треба поспішати.

— А-ай! — закричав Квашенко не своїм голосом у шелюгах.

Данило миттю скочив на той голос, і відразу ж пролунав перший постріл з його нагана.

Офіцер, що схопив Квашенка за петельки і замірявся другий раз ударити його, раптом поточився на воза, вдарившись рукою об полудрабок, упав поруч.

Юнкери порснули тікати в шелюги. Перелякані офіцери падали під вози. Але серед солдатів були й такі, що стрічку червону, заготовлену про всяк випадок, з кишені витягали, стромляли під шапку її.

— Ми з вами... Бий білу сволоту!..— кричали в таких випадках, перестраховуючи себе якнайбруднішою лайкою.

Ще задні підводи з юнкерами тільки виїжджали з Самовиці, коли зчинилася стрілянина в шелюгах. Юнкери посхоплювалися, шукали командирів. А командири, як наймичка біля чужих дітей, губилися, самих себе не знали де подіти. Стрілянина в шелюгах наближалася.

— Юнкери, стройся! — гукнув полковник, старший збройної охорони валки.

Адже він відповідає за ці десятки кулеметів, за нагани, бомби і патрони. Сотні тисяч патронів, таких потрібних армії під час відступу до Одеси.

Юнкери хапалися за зброю, спросоння спльовували. Підводчики спиняли коней і першим рухом виказували готовність випрягати та... в ліс на схованку з худобою.

Наскоро вишикувані сотня-дві юнкерів, офіцерів та солдатів рушили бігом поруч підвід уперед, до шелюгів, де на якусь хвилину саме примовкла стрілянина.

Вихвачували з кобурів револьвери, а хто не встиг скинути на возі шаблі, то шаблю оголяв; у цьому бойовому екстазі почували себе краще, полегшено. А що там попереду, в шелюгах, який там ворог, скільки його — ніхто толком не знав. До того ж то таки попереду, де пішли головні збройні сили... Скажи їм полковник повертати назад — пристрілили б, як зрадника. Бо там по п'ятах з Москви, з Брянська йдуть гартовані більшовики, які вже шість разів розбили намір генерала спинитися на Україні.

Ні, назад їм уже вороття немає. До Одеси прибули війська союзної Антанти, у них навіть танки є. Оце б танками рушити назустріч більшовикам, спинити б наступ їх... І раптом... ураган!

З осокорів неначе птиць розполоханих поквапний зліт зірвався.

— Ег-ге-ей!..— прорізало тишу і залунало по лісі, по шелюгах. Нажахані коні Данилової кінноти приплюскали до землі, ніби загарбати її хотіли всіма чотирма, гвинтом загвинчувалися в простір і тільки хропли в такт шаленому бігові.

— Ег-ге-ей! — неслося їм услід.

Полковник перший озирнувся й став. Йому зробилося чорно в очах, і три десятки вершників, що прослалися з осокорів, здалися хмарою червоних, яких сама земна утроба приховала від білої армії в оцих осокорах та шелюгах і так несподівано випускає.

Розгублені юнкери розскочилися від полковника. Здалося, що грім з неба трахнув полковника і зараз розірве його блискавичною смертю. Через вози й попід возами лізли його воїни навтікача. Нагани кидали, під возом нашвидку зривали з себе еполети з сріблом.

— Я ваш, здаюсь!..— кричали, зачепившись кишенею галіфе за гвіздок у возі. Від раптового наскоку, від стрілянини харапудилися коні в підводах, круто заверта-

ли, ламаючи оглоблі, й неслися в безладді геть по луках.

— Я ваш, здаюсь!..

Передні підводи, які встигли з'їхати на довгий черкаський міст, були негайно ж оточені збройною вартою денікінців, і Юхим у тім супроводі прибився в місто.

Всю ніч переїздили з місця на місце, на станції забрали кулемети з підводи в Юхима, але його не відпустили. Всю ніч стрілянина й страхіття. Тільки на ранок трохи вщухло навколо, лишаючи в душі ту ж непевність і страх. Черкаськими вулицями ходили і їздили верхи білогвардійські солдати, юнкери. Юхим насмілювався розпитуватися, що там сталося вчора в шелюгах, чому більшість підвід лишилася за мостом. На нього придивлялися солдати, інякий і головою похитає, але пояснень ніяких Юхимові не давали.

Шарапа десь зникав цілу ніч — у нього на возі їхали офіцери. На ранок прибився до гурту, Юхима розшукав і коня часто залишав на нього просто на бульварі серед дивовижного розгардіяшу міського. Сумний і не в міру лютий. Слова від нього не доб'ешся.

— Доведеться ще постраждати, Пилиповичу,— якось буркнув і знов кудись подався, як очманілий.

Юхим страждав при двох підводах біля двоповерхового будинку. Ще раз просився їхати додому — не пускають. А то вже стало й боязко самому повертати, краще почекати гурту. Адже за мостом, де лишився Чухаленко, була така стрілянина. Що сталося там з підводчиками, з худобою?

Бачить Юхим, що з балкона другого поверху часто визирає якась нестара жінка. Чув, що в хаті хтось гомонить невідомо з ким. Чи розбереш?

На ту хвилину нарешті з'явився Шарапа, є з ким словом перекинутися. Аж почорнів старий за цю тривожну ніч, навіть шкода стало людину.

— Поневіряємось, Степановичу, за катову душу, ради білого дня,— співчутливо озвався. Шарапа подивився на нього, як і запитуваний Юхимом солдат, ніби невидющими очима, а слова не знайшов на відповідь. Щоб хоч трохи розважити сусіду, Юхим звернув його увагу на будинок, на розмови в ньому, досить-таки дивні, як здалося Юхимові. Всім, мовляв, клопітно, не з медом, видимо, й цим жінкам, коли так метушаться.

Шарапа дивовижно близько сприйняв ці вболівання Юхима, зацікавився будинком і жінкою, що вискакувала на балкон, роздивлялася. Вона вигляне, постоїть, кругом очима обведе, зиркне на станцію й зникне. Тоді починається якийсь поквапний гомін у хаті. А мжичка сіє, на вулицях міситься грязюка.

— Телефон... Вони в телефон комусь розповідають,— блискавично добрав Шарапа, не в міру пожвавившись. Поглянув на Юхима якимсь переможним поглядом, ніби хотів показать, який він дбайливий для влади. Уже в захопленні додав:

— Більшовицькі шпійони, не бачите!

В ту ж мить залишив Юхима, не зважив і на голодного коня біля воза. Інші підводи кудись рушали, може, й додому повертались — Шарапі дарма. Юхим прип'яв віжкою до ясена Шарапиного коня, сам намірився виїздити геть з міста, пробиватися додому. А назустріч із-за рогу виїхало якесь начальство в золотих погонах. Коні вершників біля начальства загнані, в милі всі, несамовито гарцюють. Попереду в них де взявся Шарапа. Протирає грязюку з очей, що з-під копит конячих летить. Махає рукою, показує:

— Ваше благородіе! Шпійонів вислідив... Вони там, теліфонять...

— Де? Шпіони?..

Одуматися Шарапі, навіть з його гарячим характером, ще був час. Можна б сказати, що йому здалося, чи як. Та він був у запалі, він сам ладен був рвати все живе, що потрапляло йому під ноги на путі такого відступу. Юхим розумів, що зроблять офіцери з тими жінками. Та своїх рук не підкладеш. Хіба посвідчити б?.. Кудря ще замолоду судився з попом за клапоть руги, яку громада ніби ухвалила віддати попові. І свідки вирішили справу на користь попа, хоч насправді громадського приговору на передачу руги не існувало. З того часу Юхим увірував у силу свідків і зараз порпався пожертвувати свідченням перед білогвардійцями в ім'я врятування життя цим жінкам. Хотілося крикнути: «То я йому нагадав про тих жінок, розважити чоловіка хотів. А він — упир, ради білого дня! Я з ночі тут, панове офіцери! Ні сном ні духом ці жінки в шпигунстві не замішані...» Брехати йому, як Шарапа, нехай і на чужих людей, хоч і городян, немає чого. Поб'ють же нещасних,

як куріпок... «Більшовики? Ну, то й що? Адже ж люди! Може, і всім нам більшовикувати судилося...»

— В оцій хаті зверху, прости господи, теліфоном до червоних озивалися...

Офіцери, як несамовиті, позскакували з коней і товпилися на східцях. Чути було погрозливе калатання в двері.

— Откройте, а то хуже будет!

«Гм.... то воно може бути й не хуже?» — вчепився Юхим за думку.

На балкон вискочила злякана жінка.

— Та одчиняйте вже! — не втримався Шарапа.

«Чи воно йому потрібне?» Рушив до гурту, гукнув Шарапі:

— Степановичу! Коня порай, люди додому он поїхали.— Шарапа озирнувся, махнув рукою. Жінка з балкона визирнула, з презирством кинула очима на гурт біля дверей і побігла в хату.

«Чи догадалася, хто її виказав, чи ні?» — напружено вирішував Юхим.

А офіцери товклися в двері, брудно лаючись. Миші скреблися в Юхимових печінках. Ще б у Васютинцях він, може, й насмілився спиняти їх... Та хіба Шарапу спиниш?

Десь далеко за Дніпром лунали вигуки чавуну та міді. Пусткою здавалися оці Черкаси, з їх рідким ляскання гвинтівок проти того могутнього гупання з-за Дніпра. Воно урочисто заповнювало повітря далекою погрозою стонадцятьма смертями.

«Квашенко вже, мабуть, у своїх?» — прислухався Юхим до гупання за Дніпром.

У своїх!.. У Квашенка є свої, він землі не має...

Юхим бачив, як вивели двох жінок. Старіша, що вискакувала на балкон, плакала. Молодша йшла без хустки. Густе чорне волосся клалося по плечах. Постаттю вона скидалася на символ помсти, якого бачив Юхим на виставці картин у земстві. Щось говорила старшій, відриваючи її руки від лиця.

Озирнувся. Біля ясенів на бульварі випрягали Юхимового коня.

— Ей-ей! Що то, куди це? — пошкутильгав до воза. Підбігло декілька солдатів і спинили Юхима:

— Конь нужен под вахмістра. Ти другого получиш.

— Отаке тобі, людочки! Чим же я в Васютинці доїду? Я ж не більшовик якийсь і кулемет цілісінький довіз. Змилуйтесь, братики!

— Другого получиш, дубина!

Порожній віз стояв під ясеном. Юхим сумно дивився, як на його рижому вахмістр приплюск у сідлі. Поруч раптовий постріл десь за плечима. Другий. Хтось крикнув не своїм голосом... Оглянувся. Розкуйовджений Шарапа щось пояснив офіцерам. Серед шляху лежали обидві жінки. «Їх благородіе» сідало на коня, у правій руці тримаючи наган.

Невідомою силою Юхима потягло ближче. На язиці вертілися, здавалось, страшні для офіцерів слова. Озираючись, підступав до двох трупів, що підпливали червоною мазкою. Вершники з «благородіем» прошмигнули на станцію. Де-не-де понад сквером стояли порожні вози, а на полудрабку одного схилився зажурений селянин і не знав, що робити далі. Юхим озирнувся, як злодій, на свого воза. В ньому греблися кури, вигортаючи в грязюку сміття з сіна.

Пусто, дико і на дворі та й на душі. Він бачив, як один по одному вершники кидали його, не маючи наміру вислухувати якихось протестів.

Шарапа досі метушився, притримував стремено і ледве не обнімав за ноги офіцерів, коли ті сідали на коней. Про себе він ніби й забувся на ту мить. Потім зривався бігти за ними, щоб хоч бачити попереду в себе, як ману, оці золоті еполети й думати, що то таки сила його блищить, випромінюється. Бігти й захлинатися, щоб не чути і не бачити своєї загибелі? Але ж вони на конях. Обернувся, постояв і пішов до розстріляних жінок.

Юхим жахнувся від того, що побачив далі. Несамовито гукнув:

— Степановичу, облиш! Гріх на душу не бери, ради білого дня!..

А він навіть не озирнувся. Чи, може, й не почув. На коліна став перед старшою. Спочатку перевірив кишені в мертвої, а потім у якомусь скаженому тремтінні длубався в обох у мертвім роті, виймаючи золоті зуби.

Молода лежала боком, неначе спала, заплющивши очі. А рядом валявся знівечений настільний телефон.

«Та він божевільний! Тікати, тікати звідси!» Знервоване тіло Юхима здригалося, як у пропасниці. Оглянув порожнього воза. Коня забрали, невже й воза візьмуть?

Хіба не даси їм, Юхиме? Душу б урятувати якось! А в голові мерещилося, як Шарапа порається біля розстріляних денікінцями жінок. Коли б у цю мить налинули ті, інші, з-за Дніпра, з червоними стрічками на шапках! На цей раз Юхим напевне посвідчив би... Нехай іде рижий, здохне він їм. Безвісти вони б пішли всі, ради білого дня. Тікати! Негайно втікати звідси!..

Марудна ніч ховалася від сірого світанку, що, мов чабанський батіг, прослався уздовж безкраїх шляхів з півночі на південь. Холодний сухаріївський вітер березовою мітлою змітав останні клоччаті хмари на далекому небі.

Цупкий шипучий мороз міцнив грязюку.

Голодний, зморений шкандибав Юхим додому. Сплюндрованою душею стогнав, а порепані руки цупко тримали одним одного ремінного батога.

Дніпро лунав частим гупанням гармат. Луни гриміли по луках та островах вогненною дужістю.

Крили Денікіна несподіваними червоними ряднами з-за Дніпра.

За мостом спинили Юхима партизани.

— Братики, голубчики! Коня з возом, як корова язиком, ради білого дня, злизала, як не було. З живого шкіру зідрали. Знущаються з нещасних, зуби в розстріляних з рота виймають... Я селянин, ось лише батіг та власну шкіру несу... Хто не прийде, ради білого дня, то все ми...

Старший подивився скоса на Юхимового батога, на зігнуту приголомшену постать.

— З погонців? Пускайте його, після розберемося. Скільки їх тут повертається з батогами!

«Після розберемося,— верзлося в Юхимовій голові.— Розберуться, як є розберуться. Данило комунейським начальством, мабуть, уже став. Розберуться...»

Не тьохкали і не рипіли піски. Тільки в шелюгах таїлися якісь шепітні спокої.

А цур вам, шелюги! Додому! Додому!..

11. ПАЛІЇ

І впала зима пухнаста.

Як білим килимом, укрила бруд гнилої осені, неначе й людей у селі раптом поробила такими освіжено чистими, благими.

Нова влада, на диво, не нагально осідалась. Аж чудно: то, було, який переворот не заходить — першим ділом військо. Налине його на село: підводи гонять, об'їдають, міць свою на бідноті та на дівчатах показують. А коли заходила ця, Радянська влада, то на вигоні тільки мітинги, стрічки червоні, полотнища замайоріли, штаб до волості прийшов і при штабі партизанський загін.

Може, це лише в перші дні? Далі піде нормально, як і для кожної влади. У білих всіх мастей починаються допити, хто перший сказав: землю трудящим. Знайшли, хто це сказав,— допитуються, хто його підтримував, і так розповсюджують приязнь до влади. Декому подобалось вихваляти порядок.

Червоні природно, відмінно повелися. Їм нема чого допитуватися про прізвище ворога, бо він тут віками мічений. Вистачало їх надто вгодованих, такого ворога важко було змішати з друзями...

На цей раз у Васютинцях вийшло не так, як завжди.

Минуло вже кілька днів, тиждень, другий, як Юхим з одним батогом повернувся з Черкас. Покрито землю снігом, немов сховало її від спогадів про те, що було недавно. На вулицю почали виходити сміливіше і навіть не пошепки, а вголос міркували:

— І влада, й не влада... Всі свої.

Кожен хотів показати, що саме так він і мислив її собі.

— Тобі якби, мо, пристава?

— Тю, дурної, пристава! Порадь Юхимові або краще Шарапі. Кажу, не приходять довго, а він — пристава.

— Пристав, бач, нагримає, карбачем пригрозить, на острах бере — влада. А ці... якось аж дивно виходить: Данило вроді як теж чогось чекає, а командир на всі алюри. Марфа, замість покійного свого, незаможем предсідательствує і в ячейці сидить на жіночій частині. Чухаленкова Настя... все, виходить, влада, совєтчики. А їй-бо, прийдеш до управи, так хочеться посидіти, послухати розмов, нове воно таки справді. Марфа і та такою розумовичкою зробилася: «Товариші, товариші! Буржуазія, капіталісти землю забирали...» А яка була простачка, шпагатом хліб різала, тепер — власть! І правильно говорить, як розібратися нашому братові...

Такі, як Юхим, мовчали зовсім, а деякі в перші дні й дома не ночували. Поволі, може б, і осілися, коли б не Андрій Шарапа. Він злий ходив і все вихвалявся:

— Почекайте, почекайте. Дай в колодочки вбитися, вони вам покажуть! Власть мужика, та ще коли він з голих, це гола власть. Б'ють їх на фронтах — вони смирні та божі, а ось дай їм з Перекопом упоратись — засверблять ручки і в тієї янгольської Марфи. Тьху! Марфа вже державою править...

Він повернувся лише оце недавно з-за Дніпра, обірваний, затьопаний і на очі людям не показувався. До Кудрі пізніми вечорами батька засилав, часом закликав до себе. Старий Шарапа, не знайомлячи Юхима з чужими людьми, яких Кудря заставав у нього в хаті, говорив у лад думкам сина:

— У тихому болоті чорти водяться, Пилиповичу. Марфа, вона жінка, а твореніе вредноє. Поки не вийде заміж, буде ото байдикувати і людям розум крутити. Навіть піп Чубов прости господи... іч який: з нами хліб-сіль їв, а тепер у церкві виголосив: «Нєсть бо власті, аще не от бога суть». Йому вірять, чортові патлатому. Значить, кажуть, і ця Данилова власть від бога. О! Бачите, куди струже Чубов. Скрутити роги треба чортові патлатому!..

Дні справді минали лагідно, а нова влада в селі неначе вирівнювала болючі рубці, набиті під час цієї класової боротьби.

Раптом уночі знялася стрілянина. Навальна стрілянина з гвинтівок по кутку. А на ранок заговорили язики — «почалося». Попа Чубова виведено на сніг і розстріляно під парканом. По селу ширилася чутка, ніби в управі чули Данилові розмови, що релігія — опіум для народу, а попи — це відверті шпигуни буржуазії. Згадалося й те, скільки десятин руги обробляли попові селяни як панщину. А тепер все це минається, селянам заборонено працювати на релігію. Чубов про це не вмовчав, буцімто сказав, що доведеться, може, і попівства цуратися. Кому ж подобатиметься така пропаганда попівської недолі?

Звідси один висновок: попа вбили комітетчики, щоб позбавити буржуазію її вірного шпигуна у Васютинцях. Адже Васютинці — не те що інші села. Про це село і цар Микола знав. З усього повіту тільки з Васютинців старшина Михтодь Шарапа їздив до Полтави цареві

хліб-сіль від хліборобів подавати. А в Центральну раду хто їздив з повіту? А власників хто організовував?

О, село Васютинці — неабияке село! Попів у ньому аж два. Про старого нічого не скажеш, мовчить собі. А Чубов не в міру ворухкий був піп, у шкільному гурт-ку з дітьми співав... Шпигун для капіталістів. Чи такого зажаліє Данило Пісковий та Марфа? І розстріляли...

Так несподівано залихорадилось село вперше за ці кілька тижнів.

В селі Мойсинцях шість днів тому осівся слідчий якоїсь там дільниці народного суду. Слідчий новий, та й судова справа радянського народного суду була теж нова. Що не вчинок, то все тільки для сільради, для комнезаму робота, а слідчому поки що доводилося на дрібницях зосереджувати свою роботу. Та й як же почнеш свою роботу, коли справді вона зовсім нова?

Цього ранку слідчий ішов до своєї «камери». Назустріч йому з Чепеліївки вискочив загін кінноти. Добре повдягані, озброєні вершники з червоними зірками на кашкетах змушували коней басувати і являли собою досить імпозантний бойовий загін. Ніяких інших ознак, крім зірок на шапках, вони не мали. Позаду їхала порожня якась попівська чи, може, міського візника карета.

— Стій, стій! — пролунала команда. Слідчий став, хоч гаразд не знав, чи це до нього, чи ні.

— Гражданин, ти хто такий? — запитав передній, мабуть, старший.— На Васютинці дорогу можеш показати?

На Васютинці дорогу, та й тільки? Чом не показати? Слідчий, як міг, підібрався, приховуючи свій переляк. А от хто він, чи зручно це буде сказати? Зірку на кашкет всякий махновець міг учепити.

— Я... слідчий тутешній, а... ви ж? — насмілився вимовити.

Йому не дали й договорити.

— Слідчий, бачили? Тут розриваємося, шукаючи його, аж звідки худобу женемо, а слідчий у проходку ходить. У Васютинцях убивство. Чи, може, й не знали досі? Ну, ось... навіть не знав. Беремо з собою до Васютинців. Там священика цю ніч убито ніби владою.

Слідчого посадили в порожній фаетон, оточили ескортом кінноти й рушили, пустивши фаетон попереду.

«Хто вони? Яке вбивство у Васютинцях? Коли вбито тільки попа, то чому ж це їх так обходить?»

Ні живий ні мертвий їхав слідчий у Васютинці. На зірки зовсім не покладався, помітив, що вони почеплені на кашкети не інакше як разом з сідланням коней у цей виїзд.

Юхим відчував, що скоро збожеволіє від думок. Такий клопіт йому зрозуміти, що ж сталося, де він є і де має бути? Чого тільки він не передумав? І тремтячі радощі власницького господарювання, погоня за господарським рівнем, як у Шарапи. І потаємні жалі за старшинуванням, яке всміхалося йому один час на виборах, і тяжкий сум останніх бурхливих часів.

Шкода Параски, добра була хазяйка. Та й земельки жаль: як до сіряка приношеного, звик до кожної балочки, до кожної бадилинки в луці. Параску можна б, може, й другу взяти, он Стукалівна Оляна, молодиця, як ясне сонце, робітниця на всі Васютинці. А земля вже буде та, яку товариші дадуть. Шарапині обніжки порозорюють, в кілька плугів ниву закладатимуть. Хазяйнуй, Юхиме, ради білого дня! А може, ще і в борозну не пустять? Бандит, скажуть, балуванець приставів! Одаркою крамарював. Ох, Одарка...

Волосаті груди глибоко зітхнули.

Було ще зовсім рано. Одарка вперше спала лагідним ранковим сном. У ногах куняла баба Якилина перед горщиком та печинами, що вкривали припічок та прилавок. Це бабині ліки. Сильвестрович ходить тільки давати «унутрішнє», а Якилина виганяє пристріт, виливає переполох та наговорною водою поїть, витирає гаряче тіло.

Стара Кудриха перейшла жити до молодшої невістки, Степанової жінки. Преображенець Степан повернувся з гвардії, невістка, тонкоголоса Семенівна, не поспішає свекрусі кривословити.

Надворі смачно зарипів сніг. Кудря не чекає гостей, хоч кожен день неодмінно хтось мусить прийти радитися чи сумувати разом. У хату ввійшов високий Шарапин Андрій, з обрізом під полою. Поздоровкались холодно, як давно набридлі один одному.

— Сумуєте ранками?

— І ранками, і вечірками, Андрію. Сідай, розказуй, що діється на білому світі, ти ж, певне й газетки читаєш.

Андрій поглянув на Одарку, вкриту ковдрою. Ковдра поволі здіймалася то вгору, то вниз,— певне, спить. Хотів підійти, розбудити, привітатися до неї, та важливіші справи загнали його сюди.

В хаті тхнуло пусткою. Одежа з жердки, посуд з мисника — все пішло по клунях та льохах. Штаби ж приїхали, контрибуції накладатимуть, зразу проковтнуть.

Якилина собі дрімала після трудів праведних і прислухалася одним вухом до таємного Шарапиного шепоту.

— Приїхав отряд якогось Рубана, і, кажуть, будуть палити хати всім, хто був у бандитах.

— Всім?

— Ніяк не можна залишатися вдома. Ловлять і на місці розстрілюють всякого або попереду роздягнуть і на снігу голого потягають, поки дубіти почне, а тоді — амба.

— Уже? Кого ж убито, Андрію?

— Та ще нікого, бо... вони ще сьогодні тільки рано приїхали. Стали в Чубовші, а та, кажуть, усе розказує. Шкода, що і її, гадюку, разом з чоловіком не поклали...

— Про що розказує? — Юхим обмахнув лице рукою, мов проганяв нікчемні набридливі думки. На Шарапу уважніше поглянув: — Як то «шкода, що і її»? То це ти вже схвалюєш, що Чубову вічну пам'ять проспівали?..

— Тс-с! Яке нам діло зараз, хто співав. Чубовша звісно, про що розказує: про вас та про мене. Покликано до Рубана всіх з ячейки. Данило теж нагодився з повіту. Привезли якогось свого слідувателя з Мойсинець і хочуть слідство наводити на те вбивство. Ману пускають.

— І нікого не арештували досі?

— Та ще не арештували, тільки ж прибули. А зараз арештують нас усіх, і хати,— він обачливо оглянув хату,— хати палять... всю господу палять.

— Палять? Мою хату спалять?

— Тікаймо! Березняк та Собченко чекають у клуні.

Юхим кинув очима на клуню. Замерзле вікно не дало побачити її, очі спинилися на Одарці.

«А як же вона? Хвору не забереш із собою. Для чого ж палити хати? Чи він не бреше?»

— Ну, коли вам дорога земля, то ходім, бо ми не ждемо.

— Земля? — всміхнувся Юхим.— Далеко щось, Андрію, від тебе до землі. Скільки її в мене, тої землі?

Заберуть цю, іншу дадуть. У твого батька сорок шість десятинок, Андрію. Одхвачу шматок на Баталеї, ради білого дня...

Якась безнадійна втома опанувала Юхимом, хотілося дражнити Шарапенка. А важкий камінь, якого в'яжуть собаці на шию, коли топлять у річці, тягнув його на дно в Шарапинім багнищі. Мимоволі встав, перехрестився. Перед ним стояв Шарапа і владно настоював:

— Через півгодини нас злапають, як кого й доброго. Пішли, бо кину...

Струснувся Кудря. Знову кинув очима на вікна, на Якилину, що злякано, як шуліка, дивилась на обох мужчин — «чи не здуріла жінка?» — і востанне ще на дочку, на найрідніше батьківському серцю. «Попа ж таки вбито,— плелася думка,— і слідство, напевне, буде. Кого ж першого братимуть, як не тих, що блукали по лугах, комнезаможі розганяли, голів викрадали, дівчат пакостили? Але ж я...— знітився в думці.— З ними ж і був...» — як присуд вирекла думка. Про паління хат ще можна б посперечатись...

Зітхнув і вийшов за Андрієм з хати як чемний господар за гостем. За порогом відразу ж не спинився. Певне, гість за городи правиться, а не на вулицю, бо до свого двору не повернув через перелаз. А Андрій уже радий іти льодами через городи, неначе Юхим усе своє кинув і йде з ним світ за очі. По-добросусідському заперечив:

— Льоди ще тонкі, Андрію. Ніхто ними не ходить, ще завалишся...

— Вміючи проберемося, щоб не зустрічатися ні з ким,— веде своє парубок. Чи то не зрозумів Юхима за клопотом, а чи вдає, що вже має його згоду на цю втечу. Юхим став, не доходячи до клуні. А в цю мить Шарапенко, застерігаючи, торкнув Юхима рукою.

Поза городами йшов Данило з червоноармійцем у будьонівці. Обидва мали в руках гвинтівки.

— Нас арештовувати йдуть! — буркнув Шарапенко і живосилом потяг Юхима в клуню, де чекав і Собченків парубок.

Данило глибоко груз по снігу, голосно сміявся до свого товариша. Калинові кущі вкривалися білим пухом від дужого морозу і, ніби сполохані, манили одинокими червоними калинками, недбало зоставленими на гіллячках. Долі снігурі напатрошили сміття по білому, витир-

луваному снігу і від задоволення порушували тишу зимового ранку своїм безпечним писком.

Над Васютинцями стояли хмари диму, тягнучи з димарів струмки тепла. На голих вербах сиділи надуті гави, та півні вряди-годи розтинали співами повітря.

— Може б, хлопці, явитися, то воно по-доброму, ради білого дня... ми ж дурні селяни,— домірковуючись, радив Юхим Кудря.

Шарапа зашипів крізь зуби:

— Понести контрибуцію, а тоді самому дати себе розп'ясти?

— Та хто ж його знає... Ти багато тих контрибуцій носив? Балачки — воно одно, а може, й помилують, ради...

— Тс-с-с, р-ради!..

Стежкою повз ожеред соломи йшов червоноармієць у будьонівці, а на відстані, за кущами калини, стояв Данило, припалюючи цигарку. У Шарапи знов блиснула дика думка, забігали очі, в них заіскрилися зірки звірячої люті. Вовчий норов підбурював його. Він бачить, як оглянувся червоноармієць до Данила. У Шарапи затрусилися брудні пальці, затискаючи обріз. І враз прийшло рішення, він, не вагаючись, підніс зброю, натиснув пальцем спускову гашетку.

Повітря здригнулося від несподіваного пострілу. Червоноармієць упав на купку костриці, конвульсивно обіймав її цупкими, передсмертними обіймами.

— Ідіть... являйтеся! — буркнув Шарапа до Кудрі, пориваючись на вихід з клуні.

З клуні вискочило троє. Шарапа, мов скажений пес, плигнув поза соломою. Тільки довге його тіло зігнулося, як підпора, і зникло. Юхим пошкандибав у кущі, за городи.

Данило швидко махнув з плечей гвинтівку, навздогін прорізав пострілом повітря, розгойдане від пострілу з обріза. Пролунав ще один постріл. Прострілений Собченко раптом оглянувся, замахав угорі обрізом та різаною бомбою, а ноги клались до землі.

Він кинув бомбу, обріз, рачки поплазував до червоноармійця.

Данило погнався городами за Шарапою. Але... бандитові тікати легше, аніж гнатися за ним.

Розбуджені собаки довго гавкали, сидячи на соломі. Юхимові пощастило очеретами перешкандибати на

луки. Аж під Налісняками він зустрів Березняка, лячно запитав:

— А де Андрій? Луку Собченкового таки, мабуть, убито. Данило догнав у моєму дворі, ради білого дня... Чи то видане діло: стріляти червоноармійця з дурної люті? Пропали тепер, як є пропали!..

Березняк, виявляється, був уже за городами, коли стріляв Шарапа. Мусив тікати й ніде не зустрічав Андрія.

Полохливо ховалися жінки по хатах. Кому охота розпитувати а чи розказувати, що він чув, що бачив? Кому треба, нехай як хотять, так і вишукують бандитів.

Васютинці вмовкли так, що на Бондарях чути було, як гуркали двері під горою. Навіть собаки, позіхнувши з гавканням, умощувались мовчки в насидженім гнізді в соломі.

Дехто у віконце з комори крадькома дивився, як везли мертвого Собченкового Луку, як несли червоноармійця в будьонівці. Плескаті хмари розпливалися, посіявся крупчатий сніг.

Андрій Шарапа не втік у луки, а плутав городами по селу. Згодом злодієм підкрадався до своєї повітки. Густа снігова запона прийшла вчасно йому на допомогу. Думав: «Слідувателя привезли... Законники! Нікого не арештовують. Заспокоїти село хочете, запобігти його прихильності... Знаємо ми вас, добрих. Але село сподівається, що ви хати почнете палити. Так ось я ж вам покажу прихильність... А то от дурний Кудря являтись хотів: «Може, ради білого дня, з'явитись по-доброму?» — нервово переказував останні слова Юхимові — боязкі спроби повернутись до звичайного людського життя. Спокійно підніс запаленого сірника під стріху своєї повітки. Крайки шкварчали, бо обмерзлі були, а понад кроквою полізли язики на горище, обгортаючись блакитним димком...

Оглянувся. Горить з причілка. Поки спохватяться — вся повітка пірне в полум'я. Луками пробіг до Березнякової хати, прищуленої коморою до Боярчиного густого вишневого саду. Попід тином підкрався до комори. Під тином лежали свіжі віхті, викинуті з-під дітей Березняковими молодицями. Сімейство в Березняка велике, зима настала, сиділи сидьма в хаті. Шарапа позгортав віхті під комору, де валялися дитячі возики та

куча, в якій Березняк возив курей в Черкаси на продаж.

Руки, мов у трясці, тряслися, несучи сірники до віхтів. Кури випорснули з-під комори і, простягаючи голови, побігли під густим снігом до повітки.

А сніг, неначе навмисно, сипав густим порохом і застеляв сліди злочинних вчинків.

«Я вам покажу, милостиві...— тряслися губи.— Село за пожежі на вила вас підніме! Дурний, дурний Юхим...»

Коли вискочив за городи, то вдарив перший дзвін на сполох, васютинчани починали знімати галас на пожежу. А чорногарячі клубки вогню летіли вже в небо з батьківської повітки. Гризло каяття: попередити б, хоч хомути новісінькі та шлеї гарматних упряжок білогвардійських попереносили б до клуні...

Юхимова хата стояла глибоко в городі. Довга повітка з хлібом простяглася вздовж вулиці, лише воротьми відділялася від такої ж повітки з загородою по другий бік.

З вулиці не видно, а з хати нікому було дивитися, та й вікна в хаті позамерзали. Від клуні поспішав палій. Не думаючи нічого, він подерся по ріжку комори під стріху і вмочив запаленого сірника в сухий околот покрівлі. Червоненькі лишаї слалися по околоті на горище, тріщали спечені павуки та пурхали з гнізд поперелякувані горобці. Купка клоччя на горищі нехотя вискалила вогнисті зуби.

«Радуйся, Юхиме, біжи, являйся, помилують, ради білого дня»,— тріумфував Андрій Шарапа.

Зловісно хихочучи, він поспішав через городи до Налісень. Наткнувся був на купку костриці. Червоні латки крові танули на поверхні сніжного покрову.

На городі стояла перелякана Терещиха, ніби закоцюбла снігова баба. Очі витріщила й рота роззявила, чи то, щоб крикнути, чи щоб не затримувати спертого в собі духу. Шарапа вхопив Терещиху за грудки, аж полотняна сорочка затріщала в комірі. Ще й струсонув так, що коли б не вдягнена була — неначе розсипалася б.

— Тільки слово писнеш кому, стара... Задушу, спалю й душу чортові на виграшки віддам! Чула? — кинув і побіг собакою.

Терещиха довго кивала головою на знак згоди, аж поки, нарешті, отямилась і перехрестилася.

«Цур тобі, недоношений. Свят, свят, хресна сило! Ні сном не бачила, ні духом не чула... Треклятий виродок, палій душогубний!..»

А була рада, що таки вона, вона одна бачила справжнього палія.

Пороша порідшала. Обидві церкви вдарили на гвалт.

Спочатку люди кинулися було гасити Шарапину господу, але, коли з садка вирнули в повітрі обгорілі клапті Березнякової хати, кожен рвонув додому, рятувати своє. Незабаром і Юхимове дворище обгорнулося голодним вогнем, смакуючи, жер комору і вже облизував напільну стіну хати.

— Комісари палять! — ширив хтось по селу уперту чутку.

«Почалося,— вирішували всі, чиє рильце теж нюхало денікінського борошенця.— Попа вбили, слідство про людське око знімають, а нас палять...»

Данило з Рубановою кіннотою несамовито ніссся на коні вздовж вулиці. Пожежі поки що почалися в однім кутку, але треба чекати їх і в іншім.

— Провокація! Це Шарапиного синка робота,— запевняв він селян, побачивши, як поринали в полум'ї оселі відомих бандитів.

«Березняк, Кудря...» — промайнуло в голові. Раптом Данило згадав Одарку: хвора лишилася, чи й утече з вогню? І рішуче повернув за ріг. Він знав, що Одарка ще не встає з ліжка, та не було часу й нагоди братися за цю справу. Тепер згадалася Одарка в полі біля осик... Згадав і те, як у гарячці дівчина, не зажалівши батька, виказала, де схований кулемет. Приосторожив коня.

У двір збіглися хто бідніший серед сусід, але спокійно дивилися, як обгоряли чорні крокви, мов кістки падолішні. Цеберки стояли в снігу.

— Чого ж ви роззявилися? Гасіть! Де Одарка?

Хтось крикнув:

— Не велять!

Та за тріскотнею з полум'я нічого не почув заклопотаний Данило. Між людьми справді поширювалася чутка, що хтось не велить тушити, погрожуючи спалити й того, хто бодай би бризнув водою на пожежі.

Сінешні двері охоплювалися вже полум'яною пеленою. Баба Якилина викидала з хати деяке збіжжя та кричала, щоб не розносили по хатах.

Данило вдарив кулаком по рамі. З хати палахнуло спертим, задушливим повітрям, а зверху падали опалені парки околоту. Де було вікно, зробилася чорна дірка, в яку Данило, майже не вагаючись, прожогом ускочив. Дехто ще рушив до вікна, але ж і пекло так, що не доступишся. З причільного вікна в хату лизнув крізь стелю червоний язик вогню.

Данило обережно взяв хвору. Вона щось бурмотіла з ляку — не чув. У вікно не можна було повертатися, бо стеля вже рушилася над лавою, і Данило вдарив ногою в хатні двері. Дим їв очі, хвора безсило кашляла.

З розгону перескочив поріг і обсмалений, стомлений підніс непритомну Одарку до гурту. Хтось розіслав сніп околоту просто на снігу, поклали хвору.

— Баба Якилина, баба! В хаті баба,— залементів гурт.

Стеля з тріском повалилася, тільки клубки золотих бризок сипнули високо над оселею. Ніхто і не рушив уже до вогнища. Лише хрестилися та озирались на Одарчин стогін.

Аж надвечір пощастило з Рубановими кіннотниками погасити вогонь. У Юхима згоріла хата до тла, але повітки лишилися. Лишилася й клуня на городі. А в Березняка погоріли й повітки, ще й на Боярчину клуню вітром нанесло.

Шарапина повіточка стояла одиноко за садом. Ніхто її не гасив і вона, як свічка перед образом, за висловом старого Шарапи, згоріла перед здивованими очима розтривожених глядачів.

Надвечір Данило вирядив з людьми Одарку до канівецької лікарні. Велів здати її на руки фельдшерові, бо лікарка ще не повернулася, і просив попередити, що фельдшер перед ним відповідатиме за життя дівчини.

— Данилочку, голубчику, рятуй! — стогнала Одарка в нестямі.

Пробували скликати по кутках селян. Запевняли, що пожежі — це робота Андрія Шарапи. А люди знизували плечима. Здавалося їм неймовірним, щоб парубок своє палив. Одарку ж сватати збирався, коли б не таке приключилося з дівкою... Зрідка хтось обережно натякне,

що й Одарка Сильвестровичу хвалилася, як Шарапин нахвалявся помститися їй за зраду... Але ж і сам Юхим пішов з Шарапою. З його клуні червоноармійця вбито...

А під Наліснями стояв Юхим, підперши собою товстого порепаного осокора, і дивився на три рівні стовпи червонястого диму, що ніс під хмари і його оселю. «Таки спалили. За віщо, сам, боже, бачиш!..»

Шарапин Андрій настиг із звісткою якраз в той час, коли пороша розступилася і показала Юхимові та Березнякові розтріпані пасма пожеж у Васютинцях. Чи то падав він, чи провалювався на слабкій кризі, пошарпаний, весь мокрий. Очі налиті кров'ю, злий. Звістки Юхимові не треба було. Він нутром вчував, що разом з іншими горить і він. Адже з його клуні стріляно, він, а не хтось, втікав після того злочинного пострілу.

Пекельна лють і горе давили біля горла. Під хмари летіло його власне кубло, підпалене комісарами. Куди ж повернеться тепер він, а чи й слід йому тепер повертатися?

І дивився, аж поки вечірня імла не закрила від божевільних очей останній сніп іскор над Васютинцями. Тоді згадав про хвору Одарку. Ноги не витримали, мов сонний, сів на сніг.

Шарапа з Березняком понесли його до наліснівського Упира, де переховувалися й інші васютинчани, знайомі Юхимові ще з минулих мандрів.

Новими турботами тепер огорталася терпка морозяна ніч. Дніпро скреготав моложавими синіми льодами, мов лютий звір, протестуючи проти тісних зимових шат. Відчаєм та незгойним болем обіймалася Юхимова засмикана в нерозумному клопоті душа.

12. ЛІКУВАННЯ

Перевезли Одарку й поклали на лікування в канівецьку лікарню. Відразу ж збігло на згадку, що в тій же лікарні лікувався після поранення і васютинський комісар Федосій Куриленко.

В перші дні ще була байдужа до всього. На лікування її прийняв фельдшер — середніх літ чоловік з обвислими донизу вусами, з просивиною в пасмах чуба передчасно злисілої голови. «Дяк-пиворіз!» З першого погляду згадала Одарка давню казку про якогось дяка Запо-

ріжжя, пиворізом прозиваного серед ченців. Але голий плямистий череп, високий вузлуватий лоб і крупні риси моложавого обличчя фельдшера нагадали їй годованого Шарапиного бугая. Тільки рогів і не вистачає...

Фельдшер не був багатослівний і не вражав доброзичливістю. Перший лікарський огляд хворій зробив лише на другий день. Санітарки самі, по заведеному в лікарні звичаю, обмили Одарку, переодягли в довгу, як «на смерть» шиту сорочку. Коротко позрізували Одарці нігті, а косу просто зв'язали в жмут, бо Одарка категорично відмовилася її стригти.

— Це чоловік привозив? — допитувалися санітарки. Не діставши відповіді від хворої, цінували: — Хороший, дужий дядько, з воза взяв на руки і поклав на ноші. Видно, любить...

Одарка застогнала, на тому скінчилися її перші розмови з санітарками. Пізніше довідалася, що оглядатиме її сам фельдшер, і весь час, доки й зайшов він на огляд аж другого дня, Одарці з думки не сходив крутолобий Шарапин бугай.

Шарапин...

Фельдшер зайшов несподівано. Одарка дрімала на чистій постелі, не у всьому довіряючись, подивилася на фельдшера з деяким острахом. Мусила коритися — терпіла той огляд. Потім фельдшер важко сів на ліжку, аж заскрипіло залізо.

— Де болить? — запитав, ладнаючи стару, вищерблену на вінцях дерев'яну слухівку.

Хотіла поскаржитися на голову, та чи слід? Інших же ніяких болів не відчувала, не мала на що скаржитися чужому чоловікові. На біль душі?.. Такий не зрозуміє. Просто показала важкою рукою на груди собі. Санітарка широко розхристала Одарці пазуху, аж жахнулася хвора. Хотіла прикритись, та тільки розгублено оглянула всіх трьох, бо зайшла ще й третя — медична сестра.

— У-мгу...— буркнув фельдшер, боляче придушивши слухівкою під грудьми. Потім на коліна став і приклав до того ж місця своє широке й холодне, мов перестаріла печериця, вухо. Кололася його неголена щока, лоскотали довгі шорсткі вуса. Одарка терпіла.

Потім підвівся, став на ноги. Погодя рукою ніби аж сердито смикнув пазуху, закрив груди.

— Банки на обидва боки через день. Креозоту...

немає в лікарні, пульвіс тіоколі... теж немає. Гваяколі по ноль... ноль п'ять дамо, тричі на день. Та... давайте й пульвіс Довері. Кашляє ж. Провітрювати кімнату, ізолювати від хворих на легені.— І до Одарки звернувся, кинувши навмання очима, а хворій здалося, що на живіт: — Запори? Розстройства?..

— Ні... Я...— хотіла одразу ж і признатися. А він перебив:

— Давно?

Зніяковіла, але не відповіла. Нехай їм усячина.

— Давно захворіла, питаю?

— Більше двох тижнів.

Аж полегшено зітхнула, коли скінчився огляд і всі пішли з кімнати, лишили одну. В голові досі ще стояло запитання: «Давно?» І собі вже відповідала думкою: «Мабуть, четвертий місяць на сході...»

Через два дні в лікарні сталася подія. В розчинені на час прийому хворих ворота заїхала звичайна селянська підвода. З воза легко зіскочила Ольга Павлівна — її санітари впізнали ще з вікна і вискочили назустріч. Фельдшер нічого не знав, коли до кабінету зайшла молода, скромно одягнена в демісезонне пальто, пов'язана хусткою жінка. Вередливі кучерики спритно підгорнула рукою під хустку, привіталася.

— Ви фельдшер цієї лікарні? — запитала, роблячи наголос на «ви».

— Так... до ваших послуг.

Фельдшер любив «віддавати жінці належне їй»!.. Молодій і такій вродливій жінці він не міг відповісти інакше. До того ж зайшла просто в кабінет, без супроводу сестри.

— Я лікар, ось призначення з Золотоніського відділу охорони здоров'я,— подала документи, видобуті з принесеної сумки ще при вході до кабінету.

В лікарні під час денікінщини лікаря не було. Та й санітарів чимало змінилося, коли замість лікаря хазяйнував у лікарні моложавий фельдшер, призначений приставом. Прибув десь аж із Правобережжя, з Херсонщини. До хворих ставився як і поважаючий себе лікар, але санітарів муштрував, головлікарем велів себе називати. Одарка намагалася розпитувати в санітарок про комісара Куриленка, а вони лише посилалися на Ольгу Павлівну. Звичайно, що при фельдшеру ніхто не тільки не згадував комісара, а й Ольгу Павлівну.

Появу Ольги Павлівни фельдшер спочатку просто не зрозумів:

— Адже я не скаржився і не просив нікого, щоб мені на допомогу прислали лікаря, та ще й молоду дівчину,— досить-таки войовниче запротестував, опам'ятавшись від першого враження.

— Мабуть, у відділі й самі гаразд знали, що тут немає лікаря, товаришу фельдшер...

— Лесь Юрович, прошу,— перебив, підкручуючи спущені донизу розкішні вуса.

— Дуже приємно. Я Ольга Павлівна, лікар канівецької лікарні за рішенням Радянського уряду, прошу, а не з ласки оцих проходимців золотопогонних. Рада познайомитись і гонити досвідченого фельдшера з праці не збираюся, Лесю Юровичу. Але, як годиться, вимагатиму добропорядного ставлення і до хворих, і до персоналу, в тому числі й до керуючого лікарнею, яким я лічуся в даному випадку. Коли ж ці умови кого не задовольнятимуть, я радитиму подати про це відповідну заяву, затримувати в Канівцях нікого не буду. Це стосуватиметься і вас, шановний Лесю Юровичу... Коли кінчали школу, якщо це не таємниця?

— Та бога ради, Ольго Павлівно,— швидко перебудувався моложавий і з вигляду енергійний фельдшер.— Катеринославську фельдшерську школу воєнного часу кінчив у чотирнадцятому році. Через непорозуміння, знаєте, до армії потрапив. Однак я усиновлений одною... богобоязною господинею з Херсонщини... Прошу пробачити, не подумавши ото, сказав дурницю. З охотою допомагатиму, положіться на добрий шпитальний досвід війни. Чув я, чув про вас між людьми. Тут я без вас одну хвору недавно прийняв з Васютинців, бідкається про вас...

Фельдшер не сказав, що знає, як лікарку били петлюрівці і з лікарні ганебно забрали заложницею за комісара. І раптом відчув зараз, що та ганьба не принижує її по поверненні в лікарню, як цього треба було сподіватися, а навпаки. Не тільки лікарка, а й санітари, навіть селяни цим пишаються. Саме це й дає їй право так спокійно і переконливо поводити себе з підлеглими, які працювали тут за приставським призначенням. Тендітна, молода, як ягода. А скільки завзяття, лікарської певності!

— З Васютинців, кажете? — запитала.

— Так, з Васютинців, занехаяна пневмонія катараліс, прошу, і, здається, з підозрілим додатком... Маю на увазі можливий процес ТБЦ... Данило Пісковий, коли чули такого, особисто надіслав хвору, уважно доглядати просив у записці.

Ольга Павлівна відчула внутрішній трепет. Коли б хто запитав її в цю мить, чого це, як риба на вогкім денці в човні, затрепетало її серце при згадуванні цього імені,— не відповіла б і здивувалася б. Щось близьке, бажане торкнулося її чистої жіночої душі. Хвору дівчину прислав, турбується про уважне ставлення до неї...

Данила, того стрункого й хороброго парубка з чорними бровами, з розумним і вольовим поглядом, вона не просто пам'ятає. Вона часто думала про нього, при нагоді розпитувалася, чи живий. Цей Данило вивів її тоді з-під клятих засувів у петлюрівців, одягнувши в свиту з своїх плечей, і наказав хлопцям, передаючи з рук на руки: «Душу свою стережіть менше, аніж лікаря, доки не здасте в надійний захист!..» Того Данила відтоді їй стало важко викинути з своїх потаємних почуттів.

Але що ж то за дівчина, яку так оберігає цей хлопець? «Уважно доглядати». До якого ж хворого лікар дозволив би собі поставитися не уважно? Дівчина?..

Оглядаючи Одарку, Ольга Павлівна стримано поцікавилася:

— Родичка будете Данилові?

— Ні. Я так йому...— хотіла сказати «доводжусь» — і не вимовила.

Лікарка окинула хвору не тільки лікарським досвідченим, але й жіночим допитливим оком. Пересилювала внутрішнє дратівливе хвилювання. Перед нею не тільки небезпечно хвора, але й близька Данилові дівчина, і це не могло не зачепити її жіноче самолюбство. Та свідомість, що лікуванням Одарки вона віддячує Данилові за врятування честі і життя, повернула Ольгу Павлівну до рівноваги.

Молоді сили Одарки завзято боролися за життя. Чомусь саме тепер, коли так усе ясно стало, коли до лікарні повернулася й радянська лікарка, внормовується якесь тогобічне для Одарки життя, саме тепер їй захотілося жити. Не даючи собі ради, вона піддалася зовсім дивним для її становища настроям, настроям радості від того, що на час повернення Радянської влади вона

стає зовсім іншою. Вона не шкодує за минулим, а з неприхованою цікавістю чекає кожного наступного дня. Розпитує Ольгу Павлівну про тих людей, з якими вона була у відступі, про Червону Амію, про місцевих людей, які разом з нею відважилися піти з дому. І ні словом не згадувала про Данила.

Лікарка щиро сприйняла ті розпитування, не відчувши в них натяків. Охоче розповідала про героїзм і мужність Червоної Армії, яка відстоювала честь і свободу Вітчизни, називала імена командирів. В захопленні вона не помітила, що дівчина прислухається, чи не назве лікарка серед відважних імені, яке ятрить їй душу.

Так і не допомогли Одарці ті розпитування з дуже віддаленими натяками. Нічого вона не випитала про васютинського комісара. Про Данила ж Ольга Павлівна кілька разів нагадувала і, безпомилково спостерігши, що він не так глибоко цікавить дівчину, остаточно врівноважилася.

Минали дні, немов краплі талого снігу, забирали з собою місяці, поглинали й зиму. Одарка почала вставати з ліжка, притухав і тяжкий, виснажливий кашель. Вперше за час хвороби підійшла до вікна, замилувалася природою.

Який-то гарний світ! У велике вікно лікарні видно було далеко аж під гору. Там, попід горою, були й Васютинці. Дві васютинські церкви гостроверхими куполами визирали з густих перелісків та садків. Садки свіжилися прозоро-фіолетовим кольором, віщували весну. Гора приплюскала грудьми до побережжя, лоскоталася густими вільшниками, що ніби підкреслювали її природну красу й силу.

Там, ген-ген, за одинокими острюхами, на горі, визирають три васютинські вітряки, завбачливо винесені господарями на вітри. Махаючи раменами, вітряки манять Одарку на степову волю. Десь там воля в садках, у теплих борознах, у весняних радощах купається, змиваючи зашерхлі сліди недавніх сліз.

Мабуть, і жайворонки вже скоро грудками майоритимуть серед нив під самісіньким піднебессям, і жеврітиме без Одарки їхня безжурна пісня. Отуди б полинути тепер Одарці, за плуг, на господарство. До церкви б у нових сап'янцях піти, щоб шию до землі клонили важкі разки червоного намиста. Вона ж бо Кудрина дочка,

селянська дівчина. Нехай під серцем ятриться лиш на мить притишена в лихоманковому забутті рана. Чи ж можна тепер позбутися її, коли ж... сталося?..

Ще в перші дні знайомства зважилася признатися лікарці, що вона в якомусь тумані, немов у чаду, нерозумно стратила молодість... Тепер щось таке коїться з нею. Ольга Павлівна, не вагаючись, підтвердила догадки дівчини, вона вагітна.

Вагітна! Без чоловіка вагітна... Ще раз, як і на самоті в батьковій хаті, заридала, тулячи голову до ніжних грудей лікарки. В сльозах, у розпачі не стрималася, призналася про клуню і таке незвичайне прощання з комісаром...

— Він, мо, думає, що я в спілці з ними так ганебно заманювала його тої ночі. Присягаюся, Ольго Павлівно, що це було зовсім не так. А тепер...

— Тепер каяття? Пізнувато.

— Ні, не каяття... Коли б тільки він знав, та... щоб я була певна, що живий. Розшукала б, на колінях вимолювала б, коли не любов, то хоч звичайну людську щирість і ласку батька до того дитяти...

Ольга Павлівна аж ніби захлинулася від такого признання. Вона пам'ятає розмови з пораненим комісаром. Не скаржився ні на кого, не признався про те, що перед пораненням мав ту розлуку з дівчиною. Тільки замислювався якось аж до забуття і клявся, що бандитам цього ніколи не простить.

— Комуністи, дівчино, не такі люди, щоб могли зневажливо махнути рукою на таке. Заспокойся, Курилєнко чесна людина, і живий він, командує кінними розвідниками в ударній групі військ. Я спробую написати декому, сама була в санітарному загоні цієї групи.

— Напишіть їм. Тільки ж ні слова, Олю Павлівно, про мене, таку...

Ніжне ім'я «Оля» вирвалося в Одарки у вдячному пориванні — задобрити лікаря, переконати. Лікарка відійшла од ліжка, попрямувала до вікна, звідки видно було Васютинці...

О, ті Васютинці! Одарці хотілося б ненавидіти їх за все чорне горе, так тяжко там пережите за останні місяці. Але очі зраджують, воложаться від сліз, та не приховують і радості всякий раз, коли проти сонця заблищать золоті васютинські хрести церков. Там калинові кущі, там і вціліла від пожежі стара кудрівська клуня...

Лесь Юрович після першого огляду хворої, коли її привезли з запискою від Данила, міркував: «На слово честі, то дівчині треба б позбутися вагітності. Може, це й не ТБЦ, але загроза велика. Та морока з ними. Знову ж і Пісковий... Напевне ж, знає про своє дитя. Краще не втручатись...»

А Одарці таке і на думку не спало. Про сухоти їй теж нічого не сказали. Відчувала, що дужчає, і мріяла: почути б ще, як затьохкають побережанські піски по весні... Одарка мусить почути їх. Валували хмари попід сонцем. Всміхалася весна свіжими бруньками та пахощами життя. Весна вже навідалася між зажовклі букети квітування шелюгових кущів.

Часом не спалося Одарці вночі. Всім єством вона відчувала, як ночі бавилися свіжістю в широкім степу, ледь забарвленім балковими зеленими шовками.

Мінився час під безжурним одноманітним тьохканням ядерних пісків.

Ольга Павлівна не крилася від Данила своєю приязню, не ховала задоволення з його одвідин, не розуміючи, що цим завдавала немалого клопоту молодій людині. Щиро повірила, що відвідує він лікарню з особистої цікавості до хворої Одарки. А жіноче незіпсоване почуття несвідомо вишукувало й інший інтерес Данила. Немилосердно душила те почуття, запудрюючи непрошену краску на щоках...

Коня Данилового побачить ще за парканом, оброслим дерезою, санітарів посилає прийняти коня і сказати, щоб Данило зайшов до неї в кімнату, а не в лікарський кабінет, де вона хворих приймає.

В розмові якось просив називати його просто Данилом, і Ольга Павлівна скорилася. Порадила тільки:

— А ви звіть мене Олею або Ольгою. Товаришко Ольго, правда, непогано звучить?

— Чудово звучить, Ольго Павлівно. Та мені прошу дозволити звати вас, як того вимагають ваші благородні обов'язки лікаря.

Краще б він її ударив. Але не образилася. Тільки радість запалилася в грудях. В цій людині розуму не менше, аніж дужості й відваги.

Данило звикав до товариства Ольги Павлівни, скучав за ним і часто в розмовах став не стримувати щирої одвертості:

— І сам не знаю, Ольго Павлівно, чого я так поважаю все прекрасне. Особливо це помічаю за собою після нашого з вами знайомства. От дивлюся — у вас в кімнаті картинки, і страшно робиться: а що, коли все, що породило красу, отак пролине мимо мене. Адже... от, приміром, ви ще й молода... Я про літа кажу,— зачервонів Данило,— а встигли знайти ці картини і співаєте, мабуть, чи, може, граєте,— кинув оком на ноти,— всяке інше.

Ольга Павлівна зрозуміла і стривожилася. Як жінка, вона мала добре серце, пожаліла парубка.

— А я вам, коли хочете, змалюю для пам'яті картину. Я вдивляюся в оту фіолетову далечінь і...

— Самі змалюєте? — Данилові очі випромінювали захоплення цією людиною.

— Сама, звичайно, як зумію... Ото дві акварельки моєї роботи. Хочете пам'яті від мене?

«Акварельки»,— думав Данило. Пройдуть роки, а він не забуде, що це не просто собі картинки, а «акварельки».

— А чому вони «акварельки», я, бачите, й не знаю. І признатися соромно: отакий вибехався, як і я оце... Подивіться тільки... А яка порожнеча! То ж жили на світі,— засміявся болісно.

Коли б він знав, що думала про нього і якими очима дивилася ця молода жінка, пояснюючи йому «акварельки»...

— Та акварельки пусте. Вивчитесь. В теперішніх умовах всім не шкодить підучитися, але ж зовсім не для розуміння акварельок. Це щось від водяних фарб. Адже я ці фарби розводжу на воді, а вода по-латинському буде аква. От воно й виходить — аквомалювання.

Лікарка засоромилась і засміялася, зрозумівши, що Данилові, може, і не слід так популярно пояснювати.

Кожен раз при зустрічі вони багато говорили про хвору. Стан здоров'я Одарки, при її вагітності, викликав серйозні побоювання в лікаря. Аналізи мокроти хоч і не стверджували підозри фельдшера, та лікар уже вживала спеціального лікування. А що буде з немовлям? Захопить і його хвороба матері чи ні? Була певна, що процес у легенях пощастило захопити на самому початку, створено умови, щоб пригасити його. Але в умовах Канівців успіх боротьби з хворобою надто ускладнюється недостачею, навіть відсутністю ліків.

Ці розмови показали Данилові не тільки серйозність становища, але і виявили почуття Ольги Павлівни, з яким вона сприйняла на себе горе дівчини. Це вже не було звичайне бажання догодити Данилові, як у перші дні. Лікар тут була і сестрою, навіть матір'ю хворої. З кількох розмов з Одаркою переконався, що вона його не обдурила. Розмови про зв'язок з приставом справді були нею самою ж підтримувані, щоб приховати правду. Про це говорила вона з Ольгою Павлівною з особливою теплотою та обопільною приязню.

Один раз по такій щирості, прощаючись з Ольгою Павлівною, він на мить невловимому затримав її руку в своїй і, спалахнувши, рвучко пішов по коридору. Відчула Ольга Павлівна цю мить, та виду не подала. По коридору аж до палати хворої вирядкала очима.

Данило вже, як господар, дивився на хворих або оглядав кожен раз палату, ніби й тут у підсиненій білизні, у вишуканій чистоті вбачав оті акварельки. Чому ж він не погодився, щоб лікарка змалювала ту фіолетову далечінь?

— Ну, як здоров'я? Сумуєш, мабуть, сама, дивлячись, як виринають піски із снігів? — питався Данило в Одарки, не сідаючи в палаті.

— Мабуть, одужую вже, дякую. А сумувати мені чого? Радіти треба та богу молитись за добрих людей...— сором'язливо м'яла в руках стьожку, широким бантом вплетену в товсту блискучу косу.

Смуги попід очима ще більше відтіняли ті глибокі очі, в яких жевріли залишки смутку. Бліде, стомлене лице викликало співчуття, приворожувало душу.

— Щодо бога, то, будь ласка, не турбуйся. Ми вже якось, знаєш, самі впораємося...

— Бачу, що впораєтеся. Не хотіла тебе ображати, а слово само... нічим мені його замінити.

«Акварельками»,— думав порадити Данило.

Одарка дивиться просто йому в очі, зовсім щиро.

— Що там, Даниле, робиться, хоч розкажи? Де мій батько байдикує?

— Батько? А що батькові? Десь, мабуть, у Вереміївці, а може, й за Дніпром. Один вловлений бандит клявся, що його буцімто немає в банді Келеберди та в Шарапи.

Аж заблищали ті очі радісною сльозою.

— Ну, слава тобі, господи, хоч би не було. А то... люди піклуються про його дочку, а він бандитує.

— Які там піклування? Це наш обов'язок — допомагати людям у біді. Господарство ваше передали на догляд комнезаму. Шарапа хотів ще раз запалити повітку та клуню.

— Клуню? — природно жахнулася Одарка і, спохватившись, закрила очі вишитим рукавом сорочки.

— Саме біля клуні й побачили люди Андрія.

— А батько знають, що хату спалили не більшовики? Адже розмови пішли...

— Розмови ми припинили. Мабуть, тоді ж донесли твоєму батькові про те, що ми на зборах казали селянам. Терещиха проблякнула, що бачила Шарапу з віхтем у вас під стріхою. Я не встиг допитатися, бо баба несподівано... вмерла... Тільки хто ж його знає, чи старий твій повірив нам...

— Легке діло, Даниле, повірити? А з чого вмерла Терещиха?

— Не сказала...— і всміхнувся.— Я зайшов до тебе, Одарко, в дуже важливій справі,— ніяково. зам'явся. Одарка підвелася. Глянула в вікно, наготувалась.

— Хоч ти й видужаєш, каже лікар, але... хвора. Коли я вже взявся за твоє лікування, то треба кінчати. Ми радилися з Ольгою Павлівною...

— Спасибі, Даниле. Може, воно якось пройде? Адже кашель слабшає...— тихо заплакала.

— Ні, дівчино, воно так не пройде.— Взяв за плечі, посадив на ліжко.— Рішаємося на деякий час відправити тебе до золотоніської лікарні. Там є пологовий відділ і досвідчені лікарі. Не треба плакати, Одарко. Тобі це зараз нічого не допоможе, але дуже шкодить. На твоєму місці, я б співав би, одужував.

— Одужую ж. А співати... одспівала я вже свої пісні, останню доспівую.

— От саме цієї й не слід співати, якщо насправді цікавишся Федосієм.

Дівчина знову кинула на нього очима, аж захлинулася, запитуючи:

— А як же, Даниле? Хіба ще можна й не цікавитися? Чи, може, ти досі віриш отим брехням?

— Не вірю... Так цікавишся? Бо ми з Ольгою Павлівною розшукуємо його. Є лист з Москви, що його ніби знову поранено десь аж під Одесою... Легко ж, легко

поранено, під Москвою лікується, орденом нагороджений... Ну ось, так краще, а то сльози... Кинь оці бабські слабості. Кажу ж, шкодять вони тобі... Якось таки налагодимо зв'язок. Він єлисаветградський, додому напишемо...

— Про що? — злякано запитала.— Про мене не пишіть... Тобто, я кажу, пишіть і про мене, тільки не все...

— Чому ж не все?

— Ще злякається. Та хотілося б його не таким налигачем до себе привертати після всього того, що сталося. Адже йому, виходить, сказано, що Одарка, з намови Андрія, манила до клуні...

— Федосій не такий дурень, щоб повірити, ставши батьком твоєї дитини.

— Все рівно, не пишіть...— уже з нервовими нотками хворої настоювала Одарка.

Знову подивилася на Данила стривоженими очима, в яких зайнялася зірка надії. Сказати щось не змогла, а тільки хитнула головою, згоджуючись з тими запевненнями. Вона триматиметься і чекатиме. Про те, що з Федосієм хотіла б сама домовитися,— не сказала. Та й розмова раптом обірвалася.

А більшовик Данило дедалі більше ставав їй недосяжно рідним. Невже вони такі всі? Чи знає про це її спустошений подіями батько?

Бадьоро потекли ручайки балками, проціджувалися струмочки під торішнє соняшникове коріння й полохливо ховались від дужого сонця, яке, по-весняному жартуючи, сварилося з неба. Низався час із днів у разки намиста, а розбуджений люд вдихав повними грудьми свіже веснянє повітря.

Це й не епізод. Це довгий шлях Одарчиного лікування, яким вона брела, розбуджена подіями. Лікувалось не так тіло, як душа молодої дівчини. Те, що в Москві люди знайшли час відгукнутися про таку собі Одарку Кудрівну, зглянутися на її горе, підбадьорило дівчину, і гнітючі зародки каяття тепер зникли в неї.

В золотоніській лікарні вона згодилася читати книжки, яких не читала вже кілька літ по скінченні церковноприходської школи. Згадала одну з них — «Вогул Никита», вчителька Марія Петрівна радила прочитати. Про бідака сільського написано. Тоді майже байдуже поставилася до того Микити, адже їй те бідацтво було

незрозуміле. Баба Кудриха ледарями взивала тих, що в бідноту записалися, комітети свої створили. А тепер Одарка знала, що й сама за душею, крім горя, нічого не має. Дитя ще матиме на додачу до того горя.

Данило десь комісарував по повіті, жаданим гостем навідувався до Одарки в золотоніську центральну лікарню. Стара земська лікарня стоїть собі в густій діброві акацій, а за нею вниз очерети, річка. За річкою шлях на Васютинці, здається Одарці, заростає тими очеретами та акаціями.

В очеретах качки гніздяться. Одарка щоранку вслухається в їхнє радісне викахкування на гніздах. У палатах є чимало хворих, та немає серед них такої, як вона. Їх не точить червоточина сумнівів, невідомості. Боялася заговорити з ними, бо вона покритка! Одарка мучилася, але надії не губила. Сиділа під акаціями й мріяла, мимоволі навіть вдивлялася в далекі шляхи, виглядаючи...

«Тепер уже мені судилося довіку виглядати... Принаймні батька».

А батька також не чути. Розпитувати в Данила, набридати людині? Коли б же батько... А то — бандит...

І коли збрело це слово — злякалася. Хто ж вона сама? Чи не на її сліду пострілено комісара? «Неодмінно в наступну суботу ще поговорю про все з Данилом».

Надійшла субота. Данило дуже поспішав по роботі на повіт, але таки завітав у лікарню, як обіцяв.

— Добридень, боляща! — озвався, підкресливши жартом, що Одарка вийшла вже з небезпечного стану хвороби.— А я оце просто від Ольги Павлівни. Дивись, і не знав, що тут так чудово! А що буде, коли акації зацвітуть, рогіз у смілки піде...

— Спасибі, що завітав. Скучаю я...

— За ким? За мною? — сміється Данило.

— А що ж, і за тобою. Сідай поруч. За Ольгою Павлівною скучаю. Боюся я трохи — цього...

— Ти ось що,— перевів розмову Данило, бо поспішав.— Боятись немає чого, кинь...

Одарка відчула, що Данило має щось серйозне сказати. Коли б хороше, сказав би без підготовки.

— Хоч би Ольга Павлівна навідалася...

— Оце ж вона й просила сказати... Листа вона одержала.

— Від кого?

— Там від своїх приятелів по армії. Пишуть, що справді таки Федосій поранений був.

— Умер?

— Та чого вже й умер? Просто поранений був з англійського танка під Одесою. Поправляється під Москвою, але ні писати не хоче нікому, ні повертатися на Україну не збирається... Ну от, починається! А кажеш, що вже серйозною стаєш.

— Краще б йому було й не писати нічого... Не знав би, яка я, може, й повернувся б...

— Дурниці. Ніхто йому ще жодного слова про тебе та про твоє становище не писав... Сам особисто повідомлю його.

— Коли, Данилочку?

— Коли, коли? Звичайно, не сьогодні. Десь через місяць, два...

— Ага...— засоромилася Одарка. І в наступну мить помітно посмутніла, відвернулася. Сполохана тими одним-двома місяцями, не поглянула більше на Данила, який, видимо, збирався вже йти. Ні сліз, ні слів, ані зітхань. Тільки раптовий смуток, заглиблена в собі думка.

— Як гадаєш, Одарко: батько твій бачиться з Шарапою, знає, де він? — несподівано запитав.

— А що хіба? — тепер уже спохватилася з переляканим обличчям.

— Нічого. Михайло Дядик цікавиться Андрієм, прибув оце до Золотоноші, вступив до мого загону по боротьбі з бандитами.

— Не знаю, Даниле, нічогісінького не знаю, хоч і не питай. Батька ж то я ще з минулої осені не бачила.

Данило пішов, лишивши Одарку з горою думок, яким тепер мусить раду дати.

А раду дати було їй важко в такому стані. В такі хвилини спливає в думці не батько, не пристав, згадка про якого кидала її в жар. Саме в такі хвилини виринав в уяві високий, з рідкуватим чубом, певний в собі і злий Андрій. Юнацькі залицяння його не були такі пристрасні, як приставові, очі не такі щирі, як у Федосія, але зараз вона згадала кожну зустріч з Андрієм, кожне його слово. Так згадують пса дворового, якого мають позбутися за лінощі та недбайливість господарську. Звикли до нього, своїм вважали, а потім на шкуру зда-

ли. Одним повітрям дихали, «на сто років» замірявся Андрій і, нічого не помисливши, стріляв у свого ж односельчанина Михайла Дядика, палив хату, в якій лежала немічна Одарка...

А де ж наш Юхим? Розгубився в складній ситуації життя і байдикує? Уже й до земельки охолонув?

Ще в Налісняхтоді почув, що більшовики хат не палили. Здалося на правду. Господар не палитиме оселі, в якій має лад давати. Юхим знає й про те, як комуністи на зборах перед обома громадами запевняли, що це провокація. Про Терещиху пройшли дивні чутки... Може, й так, що провокація. Але важко Юхимові повірити і в те, що палив Шарапин Андрій. Навіщо це йому? Зроду за Шарапами такого не водилося, щоб там паліями були в роду. Зажерливі, нічого не скажеш. А навіщо їм палити Юхимову хату? Це ж нісенітниця. Хазяїна хазяїн не палить, як вовк вовка не ріже. Андрій міг би помститися комусь із комнезаму, з ячейки... а до чого ж тут провокація з Юхимовою хатою? Глибоко в душі боявся вірити, що справу цю зробив Шарапа.

Юхимові здалося, що Андрій по-справжньому жалісно дивився на те, як кудрівська оселя горіла, а Березняка ще й дурнем назвав.

Стара батьківська оселя, кудрівський спадок за вітром пішов, згорів. До болю тяжко зітхав і мусив примиритися з «писанієм», що «путі господні неісповідимі»...

Кривий він, каліка. Чи йому кульгати за спритним загоном Келеберди, що зараз бандитував аж у Холоднім Яру?

«Покину цей слизький шлях, бо не витримаю на званні бандита. Піду десь оселюся у закутку та й буду чекати: що людям, те й мені. Не відмовляться ж вони від своїх обіцянок наділити селянина землею. Хоч п'ять десятинок би...»

І він пішов уночі, слова не переказавши Андрієві Шарапі. Пішов просто в обхід Васютинців. У Вереміївці жила бездітна вдова Текля Беззубенкова. Ще й дівкою знав, також з Москаленок вона. Чоловік її застряв у царській армії, заплутався в гетьманщині і десь загинув. Чутка була, що загинув у боях, відстоюючи Київ. Живе Текля самотня під горою, і ніхто не загляне в той куток. До неї й прибився Юхим на початку зими, у

прийми впросився. А вдові що? Юхима вона давно знає. Ще й парубком знала. Хотіла один раз на весіллі у Лили в Москаленках потанцювати з ним. Так ота ж голодранка, витрішкувата Параска, на перешкоді стала. Так і пішлося їй...

Шуміли памороззю пойняті переліски, твердішали сніги, котилися з гір кураї, випужуючи по лігвах зайців. Юхим притулився до земельної норми Теклі Беззубенкової, господарював, мало показуючись на людях.

Що його власне майно в комнезамі — довідався, ще бувши в Налісняхі, ламаючи голову, на яку ногу ступати далі. А що Одарка в Золотоноші лікується, про це дізнався, розпитавшись у Митрофана Лизі. Митрофан достатки мав, як і Юхим, тільки ж жив собі після Хоминої балки тихо-мирно, в політику не встрявав, Шарапів не слухав — свій розум мав. До норми землі в нього не вистачало, але й брати її в комітеті не згодився — хіба знаєш, як воно далі складеться. Так і живе не шитий, не білений, хазяйнує.

Коли Юхим спитав, чи не чути, як дочка в Канівцях живе, Митрофан засміявся:

— Еге, Пилиповичу, забудь Канівці. В Золотоноші Одарка, самі комісари піклуються твоєю дочкою на текущий момент...

— Комісари? Які комісари? Та й чого б це їм, ради білого дня, піклуватися за дочку Юхима Кудрі?

— Чого, чого? — перепитував Лизя.— А того, що скоро онука матимеш... А воно ж ніби й не з приставом прижите...

— Ото язикаті! А з ким же, ради білого дня? Чи я не знаю, де ходила, з ким дівувала, батько я чи ні?..— протестував спантеличений звісткою Кудря.

Митрофан скинув на холоді шапку, почухав потилицю. Мудрував:

— Багато ми знаємо, як їдять, та нам не дають. Сам дідько з болота за дівкою вслідкує, от що, Юхиме Пилиповичу. Може, воно й на краще на текущий момент. Думаєш, ото здря не чіпає тебе комісар по боротьбі з бандитизмом Данило Пісковий? Чи не знає, де ти знаходишся? Авжеж, так-таки не знає Данило!

Вість була не тільки нова, але і дивна, коли не сказати — страшна. Перше, що вимовив Юхим, попрощавшись з балакучим Митрофаном, це:

— Отака тобі, Юхиме, Одарка, ради білого дня!

І сам добрати не міг, чого в тому вислові було більше: батьківського докору а чи господарського захоплення дочкою. Потім хотів добрати, як же це і коли сталося. Справді, Одарка не раз висловлювала нестримні захоплення Пісковим, не крилася зустрічами з ним чи за городом, а чи в полі під час оранки. Тепер-то Юхим розуміє, чому вона, в гарячці бувши, не радившись із батьком, виказала Данилові, де був прихований Шарапин кулемет. А він, катів син, Данило, який смирний та божий, ради білого дня! «Не зачепимо вас, Юхиме Пилиповичу».

Та все це не зменшило батьківських почуттів до єдиної дочки, до єдиної живої істоти, в якій відчував самого себе, яка була неподільно своя, рідна. І жива, в Золотоноші лікується, комісаренком батька нагородити має...

Того ж дня зібрався і пішов на Золотоношу.

— Забирай та веди її до гурту,— порадила на прощання Текля.— Своїх бог не дав...— Юхим не чув, що далі прорекла його друга жінка.

Знайшов центральну лікарню і добрих дві години ходив то біля воріт, то зайшов аж із акаціевої діброви, доки хтось із персоналу лікарні звернув увагу на заростого бородою, затьопаного в мандрах, просто кажучи — підозрілого чоловіка коло лікарні.

— Моя дочка тут,— ледве відповів голодний і стомлений Юхим, коли його запитав завгосп лікарні, попереджений санітаркою.

— Дочка? То й чого ж не запитати дозволу та з воріт і зайти? Де вона: в хірургії чи в заразному?..

— Одарка Кудрина, вона...

— Ах, Кудрина? Є така. Це в жіночому... Перевели її з терапії, родити має. Покликати?

— Еге ж... Я задарма не хочу, покличте...— губився Кудря, сідаючи просто на землі крутого схилу до річки. Завгосп озирнувся, похитав головою.

— Чи нема онде лавки, що на землю сідаєте, чоловіче? Мо, їсти хочете?

— Та ні, дякувати, поїв у Кропивній у добрих людей. Ви вже покличте мені Одарку...

Не та Одарка, яку кидав у власній хаті. Вилюдніла після хвороби, помітно огрядною стала. А така ж хороша, як дитя — рідна. Вхопилася за батька, щось лемен-

тіла, плачучи й сміючись. Потім за руку взяла і підвела до лави на доріжці, посадовила.

— Хто вам сказав, тату, що я вас так хотіла бачити? — не вмовкаючи, шебетала, близенько сіла біля батька, заглядала йому в очі, зарослі бородою щоки терла руками.

— Давно не голите вже бороду, тату? Ой, сивина пішла... А я, мабуть, і прачкою стану в цій же лікарні. Тут мені добре, ніхто не бачить, не розпитує і не дорікає...

Батько не знав, що перше сказати дочці. За бороду раптом чогось лапнувся, відчув сором, що так запустив її, не підстригав по-хазяйському, як раніше. З дочки очей не спускав.

— Піду, кажу, одвідаю Одарку, ради білого дня...

— Ради білого дня, таточку! Так скучилася за вашою примовкою. А й правда: ради білого дня, взяв та й прийшов.

Юхим зітхнув, подивився на густі в повному вже листі акації, на зелений вишар рогози внизу по річці, де кахкали качки.

— Родити будемо, дочко? — трохи ніяковіючи, запитав, відвернувши очі.

— Будемо, татусю, будемо! Від цього не втечеш.

— Тікати треба було від Данила, Одарко, а тепер уже не та пора.

— Від Данила? — здивувалася Одарка, ледве догадуючись, що батько досі ще не знає правди.

— Авжеж, а то б же від кого? Від пристава я тебе боронив, від Андрія сама стереглася, а Данило... потайний Данило. Неодмінно б поголити бороду!..— ще раз лапнувся рукою.

Засміялася, не стримуючи смутку:

— Нічого ви не бачили і не знаєте, мій приблудний татусю... Сіно ваше від контрибуції в Куриленка виторговувала, пам'ятаєте? «Нічого ж не станеться»,— казали ви. А воно... сталося.

— Ну, годі-годі, наплакалась... Згоріло б воно йому, кляте сіно. Коли б же знав, яка нерозумна дівоцька молодість...

Потім мовчали обоє. Одарка втихомирилася, їй велено стримувати свої настрої, не хвилюватися.

— Чому ж не розказуєте, як живеться вам у при-

ймах? Чула я про цю подію і жалкувала: зовсім забрали у мене й батька.

— Ніхто не забрав, Одарко. Його забрати важко. Он Шарапин, який битий на язик, бувалий пройдисвіт, а й той не взяв.

— Ага, добре, що нагадали. А ви з Андрієм бачитеся?

— Отакої. Він тобі потрібний отакий?

— Потрібен, тату, дуже потрібен! Він, тату, нам життя зіпсував навіки. А ним люди цікавляться. Данило недавнечко ось був, то запитував.

— Данило? То він ходить до тебе?

— Не ходить, тату, як парубок до дівки, а відвідує, як хороший чоловік і приятель.

— Тобі?

— Не мені... але й мені. Та я ж про Андрія Шарапу питаю. Мусите свої гріхи, тату, спокутувати. Все рівно йому від мене буде закритий білий світ. Власними руками задушила б... Ходив, улещував, старшинство у волості обіцяв вам, делегатом на з'їзд у Полтаву виряджав. А в той час тримав у кишені сірники. Допомогли б ви Радянській владі, віддячили б за амністію і право голосу на землі повернули б собі. Та й... з мене ганьбу зняли б. І поголіть геть оцю бороду, як бандит, їй-богу.

— Стривай, стривай, Одарко! То ти радиш мені...

— Раджу, тату! За все горе розрахувалися б, чоловіком би стали. Бачили ви його, знаєте, де він?

Юхим звівся з лави, підвелася й Одарка.

— Душогубом мене хочете зробити з своїм Данилом. Будь воно прокляте, та й ти... Не дочка ти мені! Щоб я, Юхим Кудря, власними руками на смерть чоловіка здав! Тьфу на вас!.. Подуріли, ради білого дня, в цій революції.

«Не прощаючись, розійшлися — хороша ознака»,— несподівано збігло на думку Одарці. Виряджала очима батька, який, не дивлячись під ноги, спустився вниз до рогозів з крутого зарослого акаціями укоса до річища.

«Будь воно прокляте, та й ти...» — досі ще лунало в вухах.

13. СПОКУТА

Після одвідин Одарки в Золотоноші Ольга Павлівна никала вулицями. Усе живе радувалося травневим дням. Ходила тротуарами, замощеними червоним заліз-

няком, і з задоволенням вслухалася в дзвінке тьохкання цеглинок під її черевичками. Неначе молодий перший лід тьохкає під копитом лошати. Хотілося поглянути під ноги, чи не набігає за кожним її ступнем райдужний селезень на цеглині, як на льоду.

Вже три тижні, як Одарка народила сина. Дуженьке дитя, збереглося. А як боялися лікарі! Та й Одарка навдивовижу міцна дівчина. Останні аналізи дають приємні надії. Ольга Павлівна відговорила ставати пралею, пообіцяла забрати її до себе. Куриленка так і не пощастило їй розшукати, зв'язатися з ним, порадити не залишати Одарку з дитям. Не біда, що випадково сталося, хорошою дружиною буде.

Замислилася і не помітила, що стоїть біля фотографії. Чому б не зайти їй сфотографуватися? Линуть літа молоді, як весняні квіти обсипаються. Хоч пам'ятка буде.

Фотографія золотоніська мала вигляд досить солідний як на таке місто. Бідність — не порок, зате охайність показова.

Ольга Павлівна зайшла і в першу мить звернула увагу на портрети по стінах.

«Принимаются портреты для увеличения с паспарту и без такового. Плата по сходству».

Засміялася. Ця «плата по сходству» говорила про те, що майстер поділяє замовників: з багатого візьме більше, з бідного менше. Але по «сходству» можна розуміти, що коли не буде портретної схожості, подібності з оригіналом, то й плати ніякої не треба.

Широко розкрила очі, здивована. На фотографа озирнулася і знову на портрет, вигідно виставлений проти світла.

— Я... дізналася, що у вас... оцей портрет. Скільки вам за нього? — Хотіла ще додати «по сходству», але втрималася. Та й незручно їй перед цією людиною, що лагодилася її фотографувати.

— Це для виставки. Знайомий ваш, чи що?

— Ні,— збрехала Ольга Павлівна.

— Ах, для колекції? Це наш голова повітової комісії по боротьбі з бандитизмом.

— Он як! А я думала, він...

— Ні-і,— чомусь заперечуючи, перебив фотограф.— Я не вставив його в вітрину на вулиці, бо ще підпис каліграфічно не зробив. Та, коли справді вас цікавить, то я міг би поступитися за сходну ціну.

— А на виставку?

— Але ж я сам майстер. Потрудіться...

Фотограф майже живосилом повернув Ольгу Павлівну в протилежний бік і показав велику фотографію, на якій легко можна було впізнати самого господаря. Він у накрохмаленому «глаже» стояв підлакований за розіп'ятим фотоапаратом і дивився на присутніх, ніби справді випадково відхилившись від праці.

— Чудова робота!

— Прикажете зняться? Можна кабінетні откриточки, недорого, по сходній ціні, для вас можу зробить. Хочете увеличеніє...

Лікарка відчула в собі тисячу настроїв, і всі весняні.

— Я все ж хочу отого голову, чи як там його, купити у вас...

Фотограф показав рукою на портрет.

— Це ще я робив з чужої фотографії. Якийсь київський партач знімав, а мені довелося переробляти.

— Але мені подобається. Поза справді як у живого Данила.

— Так, так, це Данило Пісковий. Бачите, скільки я тут мороки набрався, доки справив, що він на чоловіка став похожий.

На портреті справді Данило був як живий. Ольга Павлівна всього лише кілька тижнів не бачилася з того часу, як він востаннє заїздив і привіт передавав від Одарки з золотоніської лікарні. П'ять-шість тижнів якогось дивного ждання. Адже вона й сама не думала, щоб з цих глибоких, може, й не зовсім зрозумілих поривань та вийшло щось путнє. «Так собі, дівочий живчик заворушився»,— аналізувала вона попервах.

І не знала, чи радіти цій покупці, чи її соромитися. А як до лиця цьому колишньому парубкові (адже давно міг бути одружений... та мало що могло трапитись), як до лиця цей сіруватий костюм. Ніби перероджується людина в путньому одязі, і розум в очах навіть з фотографії грає. Так і не сфотографувалася. Додому пізно ввечері приїхала й перед старою матір'ю раділа з покупки:

— Ну як, мамо, дуже схожий? Пам'ятаєш, він звільнив мене від петлюрівців?

— Сватається за тебе, чи як? — навпростець зрозуміла стара мати.

— Ого, чого захотіла!

— Чи я ж кажу? Портретом хвастаєшся, то з якого б же це, думаю, дива?

Від свідомості, що мати була права, Ользі Павлівні зробилося тяжко. І справді, вона вже інша, бувалою себе вважає, а так поводиться, як дівчина, що не має життєвої школи.

Дурна!

Ось висить та знаменита акварелька, що її з таким захопленням Ольга Павлівна малювала для цього парубка. Скільки любові мистецької, скільки почуттів вкладено в ці фіолетові далі! Вони манили жити. Вони, як ластівка в вишневім цвіті, живі і невловимі!

Чому не віддала вона акварельки Данилові, чого не нагадала про свої почуття? Почуття? А що коли він зробить вигляд, що не зрозумів?

Байдуже. Вона віддасть акварельку, мусить виконувати свої обіцянки. Завтра ж завезе в Васютинці і віддасть не самому, а... хтось же там є у нього. Здається, сестра. На завтра лікаря запрошено в Бузьки на антирелігійний диспут. Можна їхати через Васютинці. Розпитає, де живе Данилова сестра, і віддасть. Ще й припише отам у правому куточку внизу: «Любов до прекрасного в людині красномовно свідчить про чудову душу в неї...»

А може, цю «душу» закреслити? Може, просто: «свідчить про чудові почуття цієї людини»?..

Та не закреслила, тільки дописала ще після того: «На хороший спогад. Оля».

З Золотоноші до Вереміївки дорога селами йшла теж і через Бузьки. Данило, як метеор, носився вздовж і впоперек Золотонощини. Якісь залишки недобитків петлюрівщини, як прищі у негоду, то там, то інде непрохано з'являлися. А з Данила був добрий пластир: де приложиться до такого бандитського прища — не відірвеш. І його авторитет зростав, а для недобитків ім'я Данилове, як землетрус, стихійним лихом здавалося.

Банда Келеберди кілька тижнів тому вирушила з Холодного Яру, перейшла Дніпро і розташувалася в Оржицькому повіті. Та половина банди відійшла від Келеберди з Нагірним, щоб побережанськими селами тихенько правитися до Канева. Верховоди не думали й не гадали, що про цю нічну переправу вже дізналися в комітеті боротьби з бандитизмом.

Данило темної ночі, покритої густими хмарами, до-

скочив аж у Бузьки. Підночовувати малося в Бузьках, щоб удосвіта селами ж іти назустріч банді. Треба вирядити надійну розвідку, зв'язатися з місцевими комуністами, підготуватись. На вулиці — ні душі. Аж десь на другому кінці села галасували собаки. У всіх вікнах школи світилися вогні яскравими плямами. «Виставa»,— подумав.

А в школі йшов антирелігійний диспут. Данило зайшов позаду в зал і слухав, як селянська молодь захищалася від нового вчителя Павла Васильовича, який прибув у село під час «переворотів» десь аж із Петрограда, недавно скінчивши духовну академію. Він уміло викручувався, щоб не зобидити попів, але й щоб не розпускати цікаву молодь. Де ж таки: він учитель, вихованець Петербурзької духовної академії, архієреєм може стати, коли б тільки захотів, а вони одну-дві більшовицькі книжечки промимрили — та вже тобі: нема бога!..

— Бога, як такого, може, й дійсно немає, але дух є, сила є, котра організує світ, котра керує життям. Цілком згоджуюсь, що неправильно буде богом називати її, але забутись про неї не можна... Ця невідома сила керує долею людей, і її капризу досить, щоб враз прикінчити життя... Наука багато всього взнала по догадках та по аналогії, а цієї сили розгадати ще не змогла. Та й не зможе! «Закон битія, егоже не прейдеші...» Може, релігійний культ поставлений трохи на невірний шлях— от, приміром, що він чиниться на невідомій для молящих мові, його якби українізувати...— текли річкою «учені» слова.

Данило сміявся з такого крутійства вчителя. Данило не марнував часу: як голодний їжу, він перечитував книжки і на сьогодні добре розумів, до чого веде вчитель. Його світогляд, світогляд академічного бурсака, саме так проказував потрапляти сучасним смакам, не зраджуючи себе, своє рідне середовище. Адже в сучасному селі тільки й інтелігенції, що вчителі, попи та їхні дружини, дочки.

Але для ока Павло Васильович мусив робити і оту інтелігентську обережну ревізію «божеських начал».

«Крутійство, куркульство...» — подумав Данило. Раптом відчув, як щось солодко залоскотало його істоту.

Слово надали... навіть не вчув гаразд, як її назвали. Але очима він бачив ту людину, якій ввесь час заздрив.

Так, заздрив і не криється. Ольга Павлівна теж комуністка, вона ж лікар, художник, жінка. Це вона особливо підохотила його до книжки, до освіти, це вона майорить у нього перед очима, як неперевершений зразок сильної (згадати захист Куриленка), розумної й простої людини.

«А як вилюдніла... говорить!»

Лікарка не бачила Данила і спокійно говорила:

— Товариші! Наука не тільки догадалась, а мовити б, пучками помацала природу та її походження. Павло Васильович малює вам такого ж бога, якого він мовби відкидає... Що попи називають «всемогущий бог», що Павло Васильович каже «якась всеорганізуюча сила» — це все те ж саме. Свідома людина повинна відкинути всяке боготворення. Всесильною наукою треба доскіпуватись до тієї організуючої сили і дати їй свідоме пояснення. Хімія — наука всіх наук — підходить уже до краю походження живого ядра в клітині, що являє з себе основу матерії. Наука астрофізика цілком з'ясувала закони, по яких будується зміна дня і ночі, дощів, зірок, місяця й землі. Не здогади, а телескоп, мікроскоп є опорою свідомої людини. Що ж до українізації релігії, то тут шановний Петро Васильович і не зміг приховати ріжки українського куркульства, антирадянських мрій...

За рукав Данила смикнув голова комнезаму і на вухо шепнув:

— У сінях стоїть якийсь чоловік і хоче бачити когось із партійців. А я так гадаю, що саме вас, товаришу, йому цілком вистачить...

Данило був радий нагоді вийти, доки лікарка не зійшла з трибуни і не помітила, як він крадькома видивлявся на неї. Чомусь здалося, що зустрінутися з нею тут йому зовсім не личить. Ніч, одинока дівчина, терпіти муку, стримувати почуття, доведеться червоніти за себе, щоб у чомусь не зірватись. А вона може подумати не знати й що про нього, в коханні... запідозрить...

У коридорі вирішив підійти до незнайомого чоловіка: «Коли бандит, то якось буде — не перший раз».

В сінях було поночі, хоч око виколи. Ні Данило нікого не бачив, ні його ніхто впізнати не міг.

— Тут хтось хотів бачити партійця? — підробивши голос, запитав Данило. Для певності змінив і місце стоянки.

— Я хочу дещо важливе сповістити... Ви справді більшовик?

— Комуніст.

Чоловік якось важче задихав, переступив ногами, певне, хвилювався:

— Оце й краще, що я саме тебе, Даниле, тут здибав. Таке діло, тут таке...— Данило впізнав Юхимів голос. Не остерігаючись його, далі спитав:

— Щось трапилося з вами, Юхиме Пилиповичу? Бо в Одарки все гаразд, має сина.

— Та я про інше. Нагірний мене здибав у Москаленках. З ним і... Шарапа Андрій. Я був закритий сіряком, і вони не впізнали мене. Андрій розпитував про Вереміївку, чи не стоїть, бува, якийсь ваш загін. А Нагірному обіцяв завтра на ніч стягти свої сили. «Ми,— каже,— їм покажемо ячейок. Варфоломіївську ніч зробимо. Ми переберемо по кісточках і їхніх підлиз...» Певне, і мене мав на увазі. Так я оце й махнув на Золотоношу. А який з мене підлиза? Каліка, шкандибаю...

— Що вас штовхнуло робити цей донос?

— Та воно ж ми... трудящі селяни, Даниле Купріяновичу, ще й ти ж казав, ради білого дня. А оце й газетка пише, немовби Ленін у Москві радить змикатися нашому брату з шахтьорами... знов же і Одарка лютує на того палія, а в мене... жінка ответчиця...

— Як прізвище?

— Текля Беззубенко, з Вереміївки, під горою, в приймах живу. А розігнався їхати в Черкаси та й зустрівся ото з ним. Підводу хотіли забрати, одпросився... Вони там за соснами в хатах розташувались, чоловіка сто, в них більше не буде. Я знаю...

— Відкіля ви знаєте?

— Вони раз колись були вже у Вереміївці, та хлопці всі там наші, знаю ж я їх... Зброя в них, видимо, є. Кулеметів там усяких ніби аж з Одеси понавозили.

Данило відчинив двері. Побачив поголене обличчя Кудрі, як і колись, вуса підкручені.

— Ідіть у школу! Вам до завтра в Черкаси не слід вириватись.

— Господь з ними, з Черкасами, теперки, Даниле. Ористуй мене абощо для людського ока. А то скажуть — душогуб. А я ж і не думав, не гадав, коли б же вони, кляті, не здибалися. Знову, думаю, палити почнуть, людей нівечитимуть...

— Ідіть за мною! Здам вас своїм людям. А за Шарапу Дядику Михайлові все розкажіть. Він дуже цікавиться Андрієм...

Вийшли надвір. Данило віддав наказ бійцям. Коня Юхимового взяли в загін із возом. Пообіцяли повернути, Юхима ж затримали в хаті голови комнезаму. Михайло привів і здав з рук на руки голові. Стерегти звелів, від банд приховати.

•

До Москаленків з Бузьок вісім кілометрів.

Данило повів загін попід горою, а не прямими шляхами. Луками послав чотирьох товаришів з кольтом на плечах. Сигналом був умовлений плач пугача. Михайло Дядик після розмови з Кудрею відпросився в Данила і попереду всіх зник з Бузьок.

Вільшники попід горою дрімали, зміцнюючи солодкість дрімоти гудінням хрущів та шмиганням швидких кажанів, що свистіли в повітрі, злітаючи з гірських круч. По двоє виладнавшись, помацки їхав загін Данила. Тепла ніч здавлювала душне повітря і клонила на дрімоту.

Москаленківські півні проспівали північ, коли Данило, залишивши коней під горою, поповзом підкрався до хаток у піщаних могилах. Чути було форкання коней у соснах та з того боку хат жалібно захававкав пугач. Данило підвівся на могилу й залився журливим співом птаха — віщуна невдалого кохання. Луна переломилася в соснах і віддалася у млині опівнічним сумом.

У хатці світилося. Хмари потроху спливали з неба, і можна було побачити, що безтурботність у Нагірного зайшла далеко: одного вартового біля хати як і не було. Данило мовчки зняв його, як тінь нічна. Всі бандити були в соснах, а старшина безтурботно засідала в схованій піщаними могилами та заметами хатці.

— Це ти, Василю? — почув Данило з хати, коли взявся за клямку дверей.

— Та вже ж,— пробурчав. В обох руках бомби на удар. Позаду ще два хлопці з «люйсами».

— Руки вгору! Підходь по одному! — скомандував Данило.

З добрий десяток бандитів підняли руки. Сам Нагірний сидів спиною до дверей і гаразд нічого не бачив. У хату ввійшло ще з півдесятка червоноармійців і, по одному роззброюючи, виводили бандитів на подвір'я.

Нагірному зв'язали руки назад, посадовили в хаті. Зайшов Михайло, ганяв очима по хаті. Окуляри робили його невпізнанним і грізним.

— А де ж Шарапа? — зацікавився, немов про спізнілого гостя.

— Шукай вітру в полі!.. Чи будете тут і стріляти, чи в Золотоноші? — запитав Нагірний у Данила, навмисне незважаючи на Михайлове запитання.

— Хто ж, дурний, буде тут калатати сонних мирян? — відповів Данило.— А от Шарапи дійсно не бачу.

— Шарапа характерник,— знову знущально озвався Нагірний.

— Я теж характерник,— тамуючи злість, мовив Михайло,— і я його знайду.

Виряджав Данила з полоненими бандитами, щось шепочучи йому на вухо, а потім, просто в ніч, пішов по буграстих пісках.

«Того пострілу на Чепеліївці він не забуде ніколи...» — подумав Данило.

Надворі вже починало сіріти, коли Данило дійшов з полоненими до своїх коней. Бандитських коней також привели до гурту.

— Ну, Іване Григоровичу, пиши записку всій банді, щоб здавалася.

— Стріляй тих, що в руках, раз пощастило вловити.

— Ото, який ти шорсткий. На те є радянський суд. Він усе потрібне зробить...

Вмовкли і їхали попід горою. Як вирізьблений з гіпсу, профіль Ольги Павлівни невідступно стояв перед очима в Данила. Навіть голос її дзвінкий з трибуни так виразно чувся у вухах.

— Я здаюся,— після довгої мовчанки промовив Нагірний, їдучи зв'язаний поруч Данила.

Данило всміхнувся:

— Дякуємо за таку здачу.

— З загоном здаюся. Тільки пообіцяй, що мене не розстріляєш...

Данило майже здивовано подивився на Нагірного.

— Кажу ж, що ні один з вас розстріляний не буде без суду, даю в тому моє щире слово.

— Комуністичне?

— Не обов'язково. Це однаково. Комуністичне бандитам не дається... Дивуюся тобі, Іване Григоровичу, так

любити життя і безрозсудно занедбати людську оглядність. Та хіба ж ідуть у бандити ті, хто отак цінує життя? В бандити йдуть усякі покидьки, непотріб, яких ні агітацією, ані здоровим глуздом не переконаєш.

— Тільки стріляти?

— Так... як падло. Але суд визначить ступінь людського падіння. Така й кара.

— То відпустіть мене, я приведу загін.

— Е-е-е, голубчику мій, Іване Григоровичу. Ми ж з дитячого віку виросли. Скільки ганялися за тобою, а тепер відпустити? Жартуєш...

— Даю своє слово честі, що повернуся з загоном. Нехай судять.

— Положим, його слово честі — мала гарантія, та я з ним поїду і, коли збреше, на місці пристрілю,— обізвався Павло, найближчий товариш.

— Згоден,— кинув Нагірний.

Данило мовчки спинив загін. По буграх плазував уже сірий ранок. Від вільшників тягло свіжими росами.

«Звичайно ж, я його знов уловлю. Хай спробує збрехати...» — вагався Данило.

— Уявляю собі: ми ждемо весь ваш загін на однім місці. Банда смирненько залишає зброю. Їде цілим загоном, при одному Павлові, попід горою. Коли ж хоч один не положить у купу зброї — сам Нагірний на місці стріляє в неслухняного. Ідилія!

Павло вже повертав коня, коли Данило гукнув:

— Стій! Подумаєш, слово честі! Пиши записку, Іване Григоровичу, пошлемо селянином. Попід горою нехай ідуть по двоє й складають зброю. Ми засядемо з кулеметами на всяк випадок, щоб слово честі Нагірного виправдати.

В обідню пору Данило здивував Золотоношу численним загоном, що, гарцюючи на добрих конях, виїжджав з-за станції по стовповім. Попереду Данило поруч із Нагірним, сміючись, досі обговорювали хибність бандитського шляху.

Пішки йшов чималий загін Нагірного, обеззброєний вершниками з Данилового загону червоноармійців. Позаду, також оточені вартою, їхали підводи, повні зброї. Юхимів кінь ішов першим, на возі сидів Юхим, ховаючи в сіряк голову.

Він попросився разом поїхати в Золотоношу, забрати Одарку з дитям. Нехай погостює у батька.

В ту ніч Ольга Павлівна ночувала в секретаря васютинського осередку Миколи Квашенка і не спала ніскілечки. Ще в школі їй стало відомо, що на диспуті був і Данило Пісковий. Не стримуючи почуттів, скаржилася Квашенкові:

— Цього ніяк я не можу зрозуміти. Скажіть ви, Миколо, по-людському це чи ні? Був тут, певне, і бачив мене в школі — не підійти, не сказати слова... Всього від нього чекала, але на таку нечемність не сподівалася... А я йому, як доброму, картину... не забула, сестрі завезла...

— Скажу так, Ольго Павлівно, міг би й побачитися, поговорити, я добре знаю Данила. Коли ж така каша заварилася з тою бандою... Його ж викликано з залу, ще коли ви промовляли з трибуни. Мабуть, заїде, неодмінно заїде в Канівці.

На ранок спорядив підводу, і поїхала лікарка теж до Золотоноші забирати Одарку в Канівці.

Бурхливо-клопітними були Михайлові ці ночі. Залишивши Данила, Михайло мусив діяти на власний розсуд.

А розсуд... Жадоба вловити Андрія Шарапу. За всяку ціну вловити і зменшити на одного чорний список ворогів Радянської влади.

Лівобережний похід банди Нагірного до Канева не був вигадкою самого Нагірного. Так званий холодноярський повстанком ладнав Келеберду пройтися на Лівобережжі понад Сулою, щоб обнадіяти і зібрати розгромлені сили «Запорожського корпусу» отамана Болбачана, який у цих місцевостях особливо широко спирався на ляшівське, оржицьке та лубенське куркульство. Шарапі стало набридати діяти десь по чужих лісах, в чужих селах, за чужими вказівками, виборюючи отаманові Юрку Тютюннику звенигородські затишки його батьківщини. Адже є і село Васютинці, волость ціла!..

Саме у Вереміївці дістав Келеберда зв'язок від болбачанівського хорунжого Ховрашка — лівобережного керівного зв'язного від повстанкому, про потребу пройтися збройним загоном по волостях і селах лівого побережжя, маючи кінцевою метою захоплення старовинної української столиці Переяслава та утворення нової оперативної групи, повстанкому в Каневі.

На керівництво цією групою пропонувався Нагірний-Савченко. Шарапа знов полишався в рядових. А за два роки такої активної діяльності проти більшовизму йому б хотілося вже посісти пост. На цьому і не помирилися на нараді у Вереміївці, коли дістали пропозиції Ховрашка. Шарапі знов лишалося або йти з Келебердою на чолі оперативного десятка головорізів куркульських, або зовсім без ніякої командирської посади лишатися при Нагірному.

— Трохи обростемо побережанцями, дійдемо до Переяслава, будеш комендантом переяславської мобгрупи,— заспокоював Нагірний уже в Москаленках, коли вони відділилися від Келеберди.

— Так мені, дурному, й треба! — вередував Шарапа.— Не послухався повстанкому, не сів на Черкаси замість Ватули... Повернуся в Холодний Яр, Іване Григоровичу. Свій загін создам або... знов піду на Кубань...

На тому і розійшлися ввечері. До Шарапи пристали його кілька близьких приятелів із сусідніх сіл, яким теж не подобалися оті вічні вказівки від повстанкомів та їхніх «ховрашків». Їм хотілося діяти на власний розсуд, нікому не коритися і дати себе відчути Радянській владі, яка так упевнено і міцно осідає не тільки в промислових центрах, але й на селах. Ячейки комуністів одверто утворюються по волостях. В Гельмязові та під Черкасами вже створені з колишніх партизанів сільськогосподарські комуни на поміщицьких землях, комуна «Зірка», комуна «Червоний партизан»! Позвозили реманент із поміщицьких маєтків, робочу худобу. Засіяли ярину комунівським способом на зведеній в один лан землі...

— А нас тим часом водять за носа всякі ховрашки...— остаточно прорік Андрій Шарапа, залишаючи Нагірного. Назвали себе анархістами, бо їм найбільше пасувала така назва своєї «гарнізації». Щось шорстке і погрозливе звучало в цій назві. Особливо і не вдумувалися в зміст її, не розпитувалися в грамотніших. Само слово «анархізм» чомусь здавалося Андрієві Шарапі близьким до антихриста і дуже влаштовувало його бандитські настрої. Справді, за ким йому тепер іти, якому богові поклонятися? Денікін, Колчак, Петлюра, Антанта? Все це, як туман, спочатку налягло, прокотилося в новому сивому жупані і розтануло від потужного вітру з півночі. Росії білогвардійської нема, царя Миколу

страчено, гетьманщина увірвалася. На Україні проходять з'їзди Рад, конференції більшовиків...

«Що ж у цьому лишилося приємного для нашого брата?» — міркував Андрій Шарапа, залишивши загін Нагірного. Тільки в анархісти! Коли ж уночі сталася катастрофа з Нагірним, Андрій Шарапа насторожився. В хаті, де завжди спинявся в Москаленках, сказав, що хоче з'явитися Радянській владі, просити помилування.

І тої ж ночі передсвітом заскочив у село Китлів з двома дружками, такими ж, як і сам. Гранатою через вікно вбили голову кілька день тому обраної сільської Ради. А пострілом з обріза, теж через вікно, смертельно поранили китлівського партизана-комуніста, який цими днями навідався від Щорса в село, щоб утворити групу з надійних товаришів для прийому їх до Комуністичної партії.

— А тепер піду являтись...— загадково мовив Шарапа, вже за селом прощаючись з своїми поплічниками.— Та не забуваймо, що ми анархісти, влади не визнаємо. Отак і будемо діяти, ставши амністованими. До смерті не змирюсь! Все рівно Антанта не подарує більшовикам цієї поразки... А є ще й німці, вони приютили нашого Симона Васильовича, щось же вони собі думають. Зрештою, прорвемося якось до Америки, бувши амністованими, ото країна, Клондайк!..

Саме тої ночі Михайло розшукав вказану йому Кудрею хату, де завжди спинявся Андрій Шарапа. Здивувався, що люди в хаті не спали і охоче відчинили двері.

— Я приятель Андріїв,— рекомендував себе Михайло, якось ніби аж принюхуючись до хатнього духу.— Тут на Баталеї вчителюю... Одну справу невідкладну маю до Андрія.

Протирав окуляри, озирався. Жодних сумнівів не мав, що Шарапа вийшов з цієї хати не далі, як годину-півтори тому. «За півтори години далеко не втечеш, Андрію»,— думалося в лихоманковому темпі гонитви.

— Вже й не знаємо...— спочатку затялася середніх літ господиня, вдова куркуля, який їздив до Києва гетьмана Скоропадського настановляти на уряд і по дорозі в сутичці з партизанами був убитий десь аж під Золотоношею.

— Чуєте, не знаємо...— а сама оглядала цього вчителя з Баталею. Справді, про такого нагадував Андрій...—

Бував у нас тут один парубок від якогось Ховрашка і про вчителя з Баталею хвалився, та й не знаємо вже...

— Давно пішов від вас Андруша? — знову натиснув Михайло, озброївшись окулярами. В руці досі ще тримав пістолет напоготові.— Він мав діждатися мене... На Кубань, певне, йому правитися слід, грошенят від Ховрашка маю дати на подорож, документик тут один... Може, передасте?..— Про Ховрашка Михайло вперше почув отут від балакучої господині, вхопився за нього.

Господиня щиріше закліпала очима, сумніви її як вітром геть знесло. «Андруша... Грошенята... Ховрашок... Документик... Кубань...» Все це так і є. Андрій і в них взяв деяку копійку...

— А документа не діждався, либонь, у... Китлові добудуть і підуть на Кубань...

Михайло непідроблено тяжко зітхнув і попрощався, сказавши, що ще навідається днями і поверне їм все до копієчки, що взяв у них Андруша. Аж за хвіртку вирядила Михайла господиня, жодних сумнівів не мавши, що приймала Шарапиного приятеля. Бідкалася і вже аж за воротями порадила податися в Китлів:

— Тутеньки й недалеко, може, ще й застанете їх у Григорака, що церковний староста. Його парубок від Ховрашка приходив...

А в напрямі Китлова пролунав вибух гранати, потім рвучкий постріл навздогін за гранатою.

Михайло різко обернувся на ті луни і швидко попрощався з господинею. Постріли в Китлові говорили, що бандити демонструють силу, мстяться за свої катастрофічні невдачі.

Загавкали собаки, і цей собачий гвалт перекинувся з Китлова на всі Москаленки, на хутори й на Вереміївку.

По небі падали зірки. Десь із Сухаріївки блякла ніч.

Та ще тривала ніч. Китлів справді був недалеко — якихось чотири-п'ять кілометрів. Нагальним маршем Михайло дійде туди і за півгодини.

«А що зроблю? — думав поспішаючи.— Там діє не один Шарапа. Іч, Григораків парубок, Ховрашок...»

І в першому перелісковому повернув на Васютинці. Навпростець побережанськими перелісками можна ще встигнути до світанку. Там є Квашенко, знайдуться ще кілька хлопців. Певне, їх Данило тепер уже відпустив у село.

Без перепочинку поспішав найглухішими манівцями, залишивши Китлів десь позаду. Де й сила бралася!

Зарані планував собі, що коли світанок його застане під Васютинцями, доведеться якось потрапити до Юхимової клуні. Пустка, нікого в ній. Де ж і перебитися день, як не в тій покинутій людьми клуні.

Стомлений, голодний удосвіта потрапив з лук просто за городи і зайшов через задню хвіртку до кудрівського подвір'я. Каблучка на хвіртці не була надіта. Кудрівський город мовчав. Чорним силуетом вирізьблювалася клуня проти сірого світання. Розлогий горіх спадав на силует клуні ледве помітним ворухким листям.

Мовчало ще село, досипаючи літній ранковий сон. Михайло припав до вишарцю на неходженій стежці, вдивлявся. Здалося, що листочки підводяться з-під чиїхось ніг. Та ранкова роса тільки зараз воло́жила вишарець. Михайло подерся повз калинові кущі до клуні. Певне, в ній знайдеться охапок торішнього сіна, де міг би спочити, доки почне просипатися село. Зрештою, тут буде зручно стежити...

Глибоко десь ворушилася надія, що забіжить Шарапа до батьків.

Призвичаєний кількома роками підпілля та боротьби, Михайло жодного сучечка ніде не зачепив, щоб не сполохати сторожких шарапівських псів. До клуні підходив з особливою пересторогою, вже і не йшов, а плазував.

Ось і плетена з чорнолозу причільна стіна клуні. Зсередини вона мазана глиною з кізяком.

І як лежав при землі, вигнувшись під колючою гіллякою чагарника, так і завмер. Тільки зовсім розпластався, ліг. Спочатку майнуло: «Здалося». Але в наступну мить знову почув шепотливу розмову за чорнолозовою стіною.

Припадав вухом до землі — шепіт зникав. А коли підводив голову — в клуні розмовляли троє.

Нападати було б безглуздям. У голові блиснула певність, що це Шарапенко зійшовся тут із своїми поплічниками, прибігши з Китлова. Разом, виходить, ішли піскуватими перелісками, разом заходили через луки і городами добиралися до клуні. Кілька хвилин розділяли їх.

«Могли б пристрілити як куріпку»,— робив висновок Михайло, даючи «задній хід» під дерезу та в калинові кущі.

Починало розвиднятися зовсім. По селу залунало гелготання випущених із хлівів гусей. Десь замукало теля, пробуючи заспаний голос.

Михайло минав хазяйські двори і зайшов до Марфиного. Хата ця мовчазна, а в хлівці хіба що курка якась засиділася. Стукати в двері чи навіть і в вікно Михайло не зважився в такий чутливий ранок.

Так і висидів на напільній призьбі під густою кучерявою шовковицею, доки стукнув засув, вийшла з хати Марфа. А надворі було зовсім видно.

— Марфушо! Марфо!..— гукнув майже пошепки. Та Марфа почула з першого разу, озиралася довкола, доки помітила Михайла під стовбуром шовковиці.

Про подію в Китлові Пісковому стало відомо тільки аж вечором того дня. Посильний від писаря з сільської Ради прибув верхи на коні. З Москаленок мусив їхати аж через Баталей, об'їжджаючи Васютинці, які вславилися бандитами.

Того ж вечора зібрався Данило виїздити в Китлів, прихопивши з собою лише двох червоноармійців. Уже дав наказ, перевірив зброю, коли повідомили знадвору, що до нього прибув якийсь командир і хоче бачити в негайній справі.

— Верхи на коні прибув, чи як? — запитав Данило, надіваючи картуз, як годиться для зустрічі командира.

— Певне, з поїзда, товаришу комісар, бо з чемоданом.

— То проси до кімнати.

— Єсть... до кімнати! — чітко відповів червоноармієць. Данило зручніше поставив гасову велику лампу, щоб ще в дверях побачити командира. В голові мигнула думка: «Всякі командири часом відвідують повітового комісара по боротьбі з бандитизмом».

І аж дух захопило, слова не міг вимовити. В двері зайшов і чітко, по-військовому привітався Федосій Куриленко.

— Федосій!..— нарешті озвався Данило, вискакуючи назустріч. Звалив якусь папку з паперами, нагнувся, щоб підняти її, і потрапив в обійми друга.

— Здоров, брат Даниле... «Якби й тебе возом придавило, то рідним батьком би назвав...», чи як там? Ого, брат, а ти все ростеш!

— Федосію! Чудасію ти, Федосію!.. Звідки, яким вітром? Оце добре, що ти мене застав...

— Їдеш? Куди?

— Їду, брат. А куди, сам знаєш. На цей раз у наші ж краї.

— Андрій Мехтодьович?..— наздогад запитав Куриленко.

— Гадаю, що він. З тиждень тому ми обрали сільраду в Китлові, а цієї ночі новообраного голову вбито. Гранатою у вікно. І партизана нашого, щорсівця, теж у вікно з обріза тяжко поранено. Нагірного з бандою ми ліквідували там. Якийсь Ховрашок скликав їх Переяслав брати...

— Ховрашок? Стривай, знайоме прізвище... А Андрійко, значить, ще живий, мене наджидає?.. Цієї нагоди я так не пропущу. Їдемо разом.

— Ти збожеволів, Федосію! З дороги, певне, аж з Москви. Спочив би, доки я...

— І слухати не хочу! Не з Москви, а з Ярославля. Чотири місяці лікувався в госпіталі, вилежався. Така нагода, Андрій Мехтодьович знов дає про себе вістку! Це вже просто для мене.

Данилові кинулося в очі, що Федосій посолоднішав за цей час, але й схуд. Очі аж позападали в орбітах, немов сховалися під острішки густих темних брів. Між ними на переніссі лягла мужня складка, яка, власне, і осолоднила колишнього молодого робітника з заводу Ельворті.

Федосій захоплено потирав руки, плануючи, як краще захопити Шарапу:

— В тебе, певне, є там люди? Зв'яжемося з ними, але так, щоб ніхто не знав про нашу появу в селі. Поїдемо, звичайно, тільки вдвох і проти ночі.

Данило слухав, милуючись другом, хитав головою на знак згоди. Але тут же згадав про Михайла.

— Стривай! Михайло ж у нас там є.

— Дядик?

— Авжеж, Михайло Дядик відпросився в мене, і я йому прирік Андрія Шарапу. Не може бути, щоб Михайло пропустив зараз бандита. А ти знаєш, Федосію, хто нам допомагав викрити Нагірного з цілим загоном банди і вказав сліди Андрія Шарапи? Нізащо не вгадаєш!

Куриленко лиш мить помовчав, видимо, кинувши думкою в ті краї:

— Одарка? — запитав трохи ніяково і тут же спохватився: — А може, сам Кудря Юхим, ради білого дня? До речі, що з Одаркою? Відчепився від неї Шарапенко чи досі своєю нареченою вважає її? Останній раз у Золотоноші ти щось мені таке сказав, що й досі голова тріщить. Не збагну...

Данило встав із стільця і зовсім незвичайно загородив пальці обох рук у свій дорідний чуб. Це вразило Куриленка.

— Щось недобре трапилося з нею? Ну ж, кажи! — також схопився, підійшов до Данила.

— Заспокойся, нічого не трапилося. Коли хочеш, то справді Одарка і викрила Шарапу... порадивши батькові, звичайно...

— Я так і сподівався.

— Одарка, друже мій...— Данило раптом осікся, вмовк. Надто болісно сприймає Куриленко кожне Данилове слово про Одарку.

— Вона одружилася?

«Будь, що буде, скажу!..» — рішився Данило.

— Народила тобі сина!..— поклав Куриленкові руки на плечі.— Спокійно! І ми з тобою не так плануємо, голубе мій. Поїду я сам у гості до Шарапи, а тобі раджу...

— Без тебе я нікуди не поїду!..— Куриленко ніби зів'яв. Озирнувся навколо себе, присів на свій чемодан, поставлений поруч із стільцем.

— Одарка Кудрівна... Син!..— зітхаючи вимовляв.

Довго і вдумливо дивився Данило на акварельку в батьківській хаті на стіні. Сестра найкращого рушника повісила над нею. Чомусь хотілося стрибнути в ту далечінь вишневу...

— «Любов до прекрасного в людини...» — голосно вичитав Куриленко.

— Чудовий напис, Даниле! Я б на твоєму місці ні хвилини не барився. «На хороший спогад. Оля». Оля, зрозумів? Не всяка дівчина зважиться так інтимно називати себе юнакові. Що ж тут мудрувати?..

— Боюсь.

— Ольги Павлівни? Отого ніжного створіння?..

— Та перестань же, прошу! Софіє, а що ще сказала лікарка, коли приносила оцю... оцю картинку?

— Сміялася з тебе. «Чудний,— каже,— Данько...»

— Облиш, облиш...

— Хоч і побожуся, так і каже — «Данько». «Я,— каже,— до нього з слівцем, а він від мене манівцем...» Чудний.

Куриленко напівобняв одною рукою друга, відвернув його від акварельки, по-змовницькому кивнув на Софію, сказав:

— Знаєш що, Данько... Ти, брат, терпи: Данько так Данько... Софія краще за нас з тобою зрозуміла Ольгу Павлівну, повіримо їй. А поки що розвидняється он надворі, давай пішли.

— Куди ж ви? Я сніданок умить зготую. Вчора забігала Марфа. Вони там на Юхимовім дворищі щось затівають. Казала: «В комуну перше дворище кудрівське вношемо. Цілий день,— каже,— на дворищі була, курей Юхимових годувала, а Квашенко реманент посписував». Щось там ворожать біля клуні. Сьогодні збираються вранці закінчити списування, бо ще тільки клуня й лишилася.

— Ще хтось був на дворищі? — запитав Данило, надіваючи кашкет, щоб іти.

— Та були ж із комітету майже всі.

— І не встигли списати тільки клуні? — Данило поглянув на Куриленка.

— Сьогодні тобто закінчать. Квашенко ними командує.

Надворі вже розвиднялося зовсім. Упала роса. Городами, щоб менше показувати на людях, Пісковий і Куриленко швидко подалися на Кирпівську вулицю до хати Квашенка.

Застали його в дворі, під хатою топтався зовсім одягнений. Побачивши Данила з Куриленком, аж руками вдарився об поли:

— Оце-то правду мовиться — смачна ложка до обіду! А ми чекали, може, на обідню пору настигнеш, Даниле. Дивись ти... комісар наш нагодився. А тут... Ще б двітри хвилини, і ви б мене не застали вдома.

— Що ж тут, викладай відразу! — міцно тиснучи руку, велів Данило.

— Ну, що ж... Михайло вистежив свого «приятеля», до клуні кудрівської прийшов за ним. Вчора цілий день ми на дворищі господарювали в Юхима, щоб не втік, бува, а на ніч обложили клуню.

— Не порожню?

— Куди там? Михайло вже й ультиматум посилав.

— І що, не прийняли?

— Крізь плетінь з обріза бахнути пообіцяв, мерзотник.— В цей час пролунав постріл, другий. У ранковій тиші завалували пси. Але, прислухавшись, чути було якийсь віддалений лемент із-за городів, де була кудрівська оселя.

— Поспішаймо туди! Ще вирветься...— запропонував Куриленко.

— Хто? — ображено запитав Квашенко.— Шарапа вирветься з Михайлових рук? Авжеж. В облозі дев'ять чоловік, Марфа з «люйсом». По видному штурмом братимемо клуню. Може, краще вам обом і зовсім туди не йти? Адже це наш трофей: село пішло на ліквідацію залишків банди. Вчора навіть Кудря прибув з Вереміївки, прочувши про китлівську подію вночі.

— І він в облозі? — здивувався Данило.

— Побоялися пускати. Його ж застрілить гад. Юхим підходив увечері до клуні і пропонував Андрієві здатися, амністію обіцяв... Чудасія з тим Юхимом, та й годі!

— А Шарапа?

— Юдою обізвав Кудрю і пригрозив... Ні, товариші, ви зачекайте в моїй хаті. Мотроно! Приготуй там щось... А ти, Даниле, знаєш, що Ольга Павлівна... Словом, доведеться нам навідатися в Канівці за рушниками. На порошок ладна була тебе стерти...

— Доведеться...— сміючись, погодився Куриленко.

Раптом Данило спритно вхопився за зброю в кобурі. Всі обернулися і в наступну мить ледве не полягали з реготу. З-за рогу хати, з городу, виткнувся Андрій Шарапа і на мить спинився, побачивши Куриленка з Данилом: в обох були пістолети в руках напоготові.

Тільки на мить спинився і рушив знову, негречно підштовхнутий кимсь із-за спини. На короткім інтервалі за Шарапою вийшов Михайло. В правій руці наган із зведеним курком, а в лівій... віжки. Юхимові мотузяні віжки!

Додивилися тепер, що Шарапа туго зв'язаний віжками, як загнузданий жеребець. Руки скручені позаду, морда лисніла від синяків.

У Михайла розбите ліве скло на окулярах, і він зовсім заплющив те око.

— Та візьміть,— регочеться він.— Чортове око, трохи не зрадило: в правому оці ніби тримаю цього друга, а в лівому так його й зовсім переді мною нема, як мара

щезає... Ху-ух! Тепер хоч і розв'яжіть його, я вже вдовольнився, а то ще люди сміятимуться.

— А ти ж вів його так,— озвався Куриленко, якого досі ще не помічав Михайло.

— О, Федосій, товаришу Куриленко! Оце-то да-а! Ну, що ж, на радощах дарую вам, товаришу комісаре, цього лебедя. А знаєте, товариші, Юхим також прийшов удосвіта. З братом Степаном полаявся і прийшов до гурту. Віжки дав, ради білого дня. Так я його, бузимка цього, поза городами прямо сюди попровадив, щоб менше хто бачив. Якби санки знайшов, запріг би його, карася годованого, і їхав би по пісках. Здоровий вибехався! Коли б не Марфа, не впоратися б нам. Напролом ішли гади, Кривенка Семена в руку поранили. А Марфа як крикне: «Стій, банда!..» Оторопіли перед «люйсом». Ну, я й зчепився з ними... На Кубань за ним їздив, стеріг і тішився, як чимсь добрим, аж поки обридло. А тепер, думаю, справді почне, сволоч, палити оселі незаможників. З Марфою пішли по людях, Федір ось, спасибі, допоміг, щоб з клуні друга цього не випустити.

Михайло сів на підвалині під рубленою хатою, окуляри зняв і, примруживши, роздивлявся на прибулого Куриленка. Шарапа розв'язаний сидів навпроти Михайла не стільки прибитий, скільки морально знищений.

— Я, хлопці, покаюсь, пустіть. Їй-бо, покаюсь. Он же й амністія...

— Я тебе амністую...— в тон Шарапі бубонів Михайло, спокійний і впевнений.— Поведу в Китлів, нехай мати вбитого голови тебе амністує...

14. ХОВРАШОК

Навколишні події, як весняна повідь, проносилися, бурували страшними коловоротами, змиваючи своїми бурхливими потоками випадкові заплави. Надійшла одна з таких весен на побережжі, якою пишатимуться побережани, доки й пам'ятатимуть.

Весна веселить, весна радує своїми обновами та перспективами!

Тільки фельдшера канівецької лікарні Леся Юровича Жайворонка ця весна раптом засмутила. Поворот Одарки Кудриної до канівецької лікарні уже не як хворої, а як підопічної головлікаря Ольги Павлівни, не в жарт стурбував цю тиху та мирну з вигляду особу. За час її

відсутності у Канівцях Лесь Юрович мав змогу розібратися в ситуаціях. Те, що Одарка є дочка знайомого фельдшерові делегата Полтавського з'їзду, після всього того, що там сталося, обернулося не на маленьку загрозу спокоєві Леся Юровича. Фельдшер знає, від кого дитя породила дочка делегата Юхима Кудрі. Перспектива зустрічі на Золотонощині з колишнім комісаром Куриленком мало обіцяла чогось хорошого. Принаймні б рік-два він ще не з'явився тут.

«Треба ж було, щоб саме так склалося життя, біс би його побрав!..— нервував фельдшер, схопившись одного чудового ранку від якогось кошмарного сну.— Втікати! Негайно змінити координати свого базування на цій до сто бісів грішній землі!..»

Щоправда, ці води з покриткою на васютинському горизонті, дівчиною з характером, яка захоче повернути вуличного коханця собі на законного чоловіка, навряд щоб привабили більшовицький корабель комісара Куриленка. Але Юхим Кудря, напевне, приїде навіть до лікарні. Хіба закажеш батькові? Такого небезпечного свідка треба уникати... Спробуй тут уникнути, коли він, «ради білого дня», припреться сюди на побачення з дочкою, а побачиться з сусідою-делегатом... Пісковому потім ненароком у слові прохопиться. Та це ж вулкан, який може вибухнути в кожну мить!..

І сьогодні Лесь Юрович ще зранку наказав собі: візьмись за розум! Неодмінно треба вибрати час, з розумом переглянути свої родинні документи в портфелі, якого ось уже кілька років він возить з собою. Коли і не все знищити, то, у всякім разі, надійно приховати. Сьогодні ж вночі це буде зроблено... Треба ж так скластися! Світ такий тісний.

Підкрутивши за звичкою вуса перед великим дзеркалом (в цьому Лесь Юрович не відмовляв собі ні при яких обставинах), фельдшер уважно оглянув кімнату, перед тим як вийти з флігеля на широкий двір лікарні. Навіть на душі світліше стало — такий простір! В усі боки двору від ганку простяглися три чепурні доріжки між кущами барбарису. Де-не-де жевріли вже крапельки жовтавого квітування, в повітрі повнилося духом здоров'я, як називає молода лікарка запах розквітлого бузку. За флігелем з причільного боку — просто хащі аж до ручайця. Простори!

Замислений фельдшер устиг ступити лише кілька за-

машних кроків у напрямку до головного будинку лікарні і остовпіло спинився, неначе перед прірвою. Звернути на іншу доріжку чи повернутися до флігеля — не було вже як. З-за високих кущів бузку, немов прибраного гірляндами махрових грон квітування, просто на фельдшера вийшов стрункий і плечистий молодий чоловік у військовій формі, при револьвері в кобурі на широкому ремені. На грудях орден, ліва рука в кишені скромного галіфе, а в правій метляло в повітрі гроно розквітлого бузку. Він не стримував нервування, замислився і, природно, ледве не налетів на оціпенілого фельдшера.

— Перепрошую...— тоном самоохорони озивається фельдшер, відшукуючи рівновагу в такій ситуації. Голос людини ніби розбудив військового. В його очах повернулися вогники, неначе оце тільки людина знайшла відчуття реального світу.

— Будь ласка. Пробачте, я так розігнався, що ледве не збив вас...— відповів військовий, справді чемно, ніби аж винувато посміхаючись. Руку вийняв з кишені, узяв нею бузок з правої.— Здрастуйте! Ви, здається, з місцевих будете?

— Так, прошу вас, фельдшер лікарні. Моє шанування...— І сам не знає, що сталося з ним, вихованим у строгих правилах поводження з незнайомою людиною. Розгублення а чи оті кляті думки забили йому баки. Фельдшер рвучко подав руку незнайомій людині з червоною зіркою на кашкеті та з орденом Червоного Прапора на грудях. Навіть назвався:

— Жайворонок, прошу!..

— Жайворонок? Дуже радий познайомитися. Куриленко!.. Чи ви не з Херсонщини, бува, товаришу Жайворонок? Я там оце воював і в одному місці наша частина тушила пожежу... Маєток горів...

— Просто випадок. Ні, ні, я не з Херсонщини... Може, бували коли у Барвінковому?.. «А що, коли скаже: «Звичайно ж, був»?..»

— Не довелося. Це десь на Харківщині, здається?.. Теж чудово: Барвінкове, Жайворонок!.. А то сталося в Херсонських степах, десь в районі Снігурівської волості, понад річищем Інгулу... Маєток, знаєте, згорів дотла, але в осмаленому двірському парку стоїть надгробок з хрестом, тесаним з чорного лабрадориту. На надгробку я й вичитав прізвище «Жайворонок». Скажу вам, про-

сто здорово зроблено! З-за того напису до надгробка поставилися з особливою пошаною, хоч усі знали з розповідей селян, що тут поховано поміщицю Марину... Як пак її по батькові? Забув. Прізвище запам'яталося — Жайворонок...

— Цікаво...— проронив фельдшер, щоб не стояти надолобнем, коли людина йому розповідає з таким натхненням.

— Надзвичайно! Останні слова в напису, знаєте, за душу зачіпають приємними нагадуваннями кожному синові про свою матір: «Спи спокойным сном, милая труженица мать!..» Кілька куль випадково колупнули шліфований лабрадорит, але хрест стоїть, як пам'ятник невмирущим почуттям синів і дочок до рідної матері-трудівниці!.. Пробачте, будь ласка, заговорив вас. Чи я потраплю отак у дубовий парк?

— Простісінько аж у парк. Там ото майорить під дубом білий халат, то санітарка з одним тут немовлям...

Куриленко привітно відкозиряв і пішов. А фельдшер став і відчув, як у нього тремтіли ноги. Згадався якийсь дурний сон, власне, кошмар, який не тільки розбудив його, а й наштовхнув на оті жахні мисли. Лапнувся за кишеню чи, може, хотів притримати ногу, щоб не так ганебно й противно тремтіла. В кишені намацав браунінг... Це якось отверезило трохи.

Портфель! Проклятий портфель з родинними документами, неначе заведена й підкладена під Леся адська машина. Аж оце його загибель... Куриленко, відомий васютинський комісар, як грім у ясну годину, з'явився в канівецькій лікарні!.. «Чи ви не з Херсонщини, товаришу Жайворонок?» Барвінкове, Жайворонок... Поет. Товаришу...

Немов у трясці, листав пожовклий папір з великими двоглавоорластими печатями і за кожним разом зітхав, аж стогнав. Майже голосно міркував. Кому потрібна тепер «Дарственная запись потомственного дворянина, камергера Его Императорского Величества Юрия Славуйовича Требинского», якою він записує на ім'я Леся Юровича «сто десятин земли в урочище села Каневцы»? Комітети незаможних селян міцно осідають на тих землях в урочищах і поза ними... А листи пана Требинського до рідної сестри, поміщиці з Херсонщини Марини Жайворонок, з проханням усиновити Леся, бо сам він «по

известным тебе причинам» не може назватися йому батьком, дати ім'я і таке інше, й таке інше... Усиновлення сталося чотирнадцять років тому. Але ж був і скандал, сліди якого встиг помітити ще й зараз товариш комісар. Ось прокурорські протоколи, слідчий розтин тіла нагло вмерлої поміщиці вдови Марини Славуївни Жайворонок, акт анатомічного дослідження... «наличие следов стрихнина в...» бр-р!.. Геть, геть в огонь! Йому, запізнілому вже студентові Петербурзької медичної академії, довелося тушити справу... Рахунки, акти на блискавичну споруду «синовнього» надгробка «любимой труженице матери от любящего сына... Спи спокойным сном, милая труженица мать». А самому добровольцем іти до армії, яка на той час відбивала потужний наступ вільгельмівської гвардії в Східній Пруссії. Добрі люди передбачливо влаштували добровольця медика поки що до фельдшерської школи, тим часом втрусилася скандальна справа з отруєнням «труженицы» матері-усиновительки...

Втушили! Кому тепер потрібні ці жалюгідні свідки? Поетові комісару? В огонь їх, в огонь! В цій хисткій, з таким минулим ситуації йому послужать лише документи рідної матері — коханки Требинського,— «мещанки города Лодзи, кастеляншi в Ирклеевском дворце имения потомком Славуя Требинского, один из которых, Юрий Требинский, будучи крестным отцом незаконнорожденного Александра... великодушно дал ему отчество — Юрьевич...».

Так, Олександр... Лесь Юрович з материним не зовсім благозвучним прізвищем Ховрашок, а після усиновлення на Херсонщині — Жайворонок. Це ще згодиться. Документи на спадок по «скоропостижной смерти» вдови Жайворонок благополучно переслані ад'ютантом генерала Денікіна за кордон у надійні руки. Аби тільки ад'ютант вижив оці бурі та землетруси в нещасній Росії...

Коли останній жмут паперів потрапив до каміна, фельдшер швидко зібрався, знов поклав браунінг у кишеню і аж тоді запалив сірником папери.

Пахучі весни не знають, як люто скрипіла зима, бушували різучі бурани, загортали заметами життєдайне тепло. Весни щебечуть пташтвом, віють чарами прийдешнього кохання.

В бадьоро-весняному настрої прокинулася Одарка в цю неділю вранці. Кілька днів вона вже в канівецькій лікарні, поки що гостює у Ольги Павлівни. На запрошення батька не згодилася їхати з малим безбатченком на ласку мачухи. На той час саме нагодилася до Золотоноші і Ольга Павлівна. Данило Пісковий теж завітав, повідомив Кудрю про повну йому амністію. Гуртом переконали Кудрю, що Одарці зручніше переїхати на деякий час до Ольги Павлівни. Виряджаючи батька, Одарка пообіцяла повернутися до Васютинців лише в свою хату, якщо батько збудує її на старому дворищі.

Сходило яскраве сонце першого літнього дня в цьому році. Його проміння переливчасто гралося в гронах бузку, що пахощами полонив повітря попідвіконню. А що ж твориться тепер отам, на пісках, на побережжі?

Летіти! Летіти б туди, де повітря полощеться у веснянім цвіті, де в переліску між берестками зозуля лічить роки, де в калинових кущах щебечуть соловейки.

Одарка винесла дитя в колисці під густу крону кучерявого дуба. Попросила санітарку Марусю побути біля колиски, доки вона прибере в кімнаті. Порозчиняла обоє вікон просто до розквітлих кущів бузку, до зеленого килима вишарів, до сонця. Вперше заспівала пісню:

Ой слалися барвіночки степами, ярами,
Щебетали соловейки в весну вечорами.
Ой щебечуть вечорами в червоній калині,
Присипляють у коханні молоду дівчину.
Вітри буйні, степовії дубину ламають,
Козаченька до дівчини в гості закликають.
Прийди, прилинь, чорнобривий, на одну хвилину —
Розпитаєш про кохання молоду дівчину.
Ой у полі край дороги терен цвітом вкрився,
Козаченько до дівчини прилинуть спізнився.
Нічка темна, зорі згасли, в чарах ніч куняє,
Козаченько до ворожки конем поспішає.
Скажи, скажи, ворожечко, що мені робити:
Ой чи кохать чорнобриву, чи тебе любити?
Та слалися барвіночки... ворожка гадала —
Обіймала козаченька та й причарувала...

Співала Одарка, пораючись у кімнаті. Вчула голоси, озирнулася на розчинене вікно... і прожогом, не розмірковуючи, не виміряючи височини, вискочила через вікно з кімнати на стежку, обсаджену розквітлим бузком.

Але не побігла далі, вхопилася рукою за груди, де тривожно і радісно, ще неспробувано радісно забилося серце...

Під дубами біля колиски неначе сварилися двоє — санітарка та високий мужчина у військовому одязі.

— Не можна! Ну як я можу дозволити чужому чоловікові....

— Та я не чужий... Тільки візьму на руки, виважу тихенько... Навіть не проснеться... Ну, будьте ж бо людиною, на одну хвилинку дайте на руки...

— Дайте! Дайте, Марусю, йому хлопця!..— майже істерично гукнула Одарка. По-дівочому засоромилася, вишитий рукав сорочки потягла до очей, бризнули раптові сльози. Потім якось зігнулася, немов від непосильного болю в грудях, і вже не стримувала плачу під кущем бузку.

Стежкою до неї кинувся Данило з Ольгою Павлівною.

— Ну от, я так і знала. Чоловіки! Мотузяні нерви у вас чи бездушність? Одарко, вже ж усе! Нехай їм всячина, приїхали ж... обидва разом приїхали!..

Затьохкав десь у дубах соловейко.

З великого стовпового шляху до канівецької лікарні повернула одинока підвода. Кінь зрідка підтюпне і знов вирівняє ходу, поводячи вухами — чи не заміряється господар батогом. Юхим Кудря переконував себе, що поспішати йому немає чого, бо ще було зовсім рано, сонечко он тільки-но показалося з-за Баталейських хуторів. Але коня за звичкою підганяв. Та й нетерпілося йому, хотілося побачитися з дочкою, встигнувши прибути раніше за Піскового та Куриленка. Треба помиритися з Одаркою, по-батьківському заспокоїти.

Бачився ж він у Васютинцях з тим... зять, чи як його звати? Неначе ж зять. По-людському говорить.

«Розумні з біса люди пішли, ради білого дня...— міркував Кудря, порівнявшись з першими деревами зелених лип та дубів за ровом у парку канівецької лікарні.— Ні земля його не непокоїть, ані худобина... «Все залагодимо,— старує Куриленко,— все в нормі буде, дядьку Юхиме Пилиповичу!» Слівце ж яке прибрав — в нормі буде... «Землі і людям лад дамо. А основна сила краю — це народ трудящий...» Розумні всі стали по цій революції, ради білого дня...»

За гони попереду побачив, як із заростого кропивою панського рову, що навколо парку, видерлася людина з валізою чи з клунком у руці. Людина квапиться, нена-

че втікає від ночі на оцей висвітлений ранковим сонцем простір. Щось непевне здалося Юхимові в цій несподіваній появі з рову, коли такий чудовий шлях стелеться аж від брами лікарні. Та стара селянська цікавість перемогла острах, змусила ще раз вдарити батогом коня, щоб швидше здибатися з тим дивним мандрівником у таку рань.

Чоловік з рову видерся і став, видимо, наджидаючи підводи. Значить, ще з кропиви побачив підводу, немовби сподівався, що вона повинна бути в цих місцях. Краще б удати байдужість і проминути далі від гріха. Чого нишпорить усякий по заростях кропивою ровах? Може, і всю ніч сидів тут — підводи наджидав, знемігся від різачки. Хіба знаєш, на які недуги нездужає людина, забігаючи в кропиву?..

Натягнув довгі віжки, кінь став. Кудря з несподіваної зустрічі розкрив рота, посунувся з полудрабка, де сидів, спустив ноги, став на землю. Чоловік з валізою теж чогось аж сахнувся з несподіванки.

— Юхим Кудря?! — не то запитав, не то з ляку вигукнув, застережливо стримуючи голос. Навіть озирнувся на крислаті дуби.

— Хресна сила з нами! Здоровенькі були, добродію делегате Ховрашок! — немов приміряючись до свого сусіда, делегата з Полтавського з'їзду, озвався Юхим. І значно людяніше додав: — Не забули, значить?..

Вусатий «делегат» був легко одягнутий, в руці тримав пузатеньку валізку, на Юхима дивився, як подоз на здобич, вкинуту до нього в клітку зоопарку. Потім ніби не став вагатися, справа ясна — ступив до воза швидше, аніж це роблять звичайні подорожани, жадаючи під'їхати з випадковою підводою. Валізку вкинув на застелене рядном сіно в возі, ще раз озирнувся на густий дубовий затишок, ніби шкодував розлучатися з ним, і звернувся якимсь чужим голосом, не обіцяючи співбесідникові веселої розмови:

— Ну, ось що, шановний чоловіче: поки що облишмо дивуватись зустрічі, світ, як відомо, тісний для людини, не гора з горою... Давай підкинь мене на станцію Пальміра, поспішаю. В дорозі поговоримо.

Для більшої переконливості своїх слів подорожній швидко добув з кишені штанів чорний, як галчине перо, браунінг. Юхим, не дивлячись, простежив за такою

дбайливістю Ховрашка. Значить, треба, дуже приспічило чоловікові...

— На станцію? А не спізнимося, добродію, ради білого дня? Конячка сьогодні хоч і з Васютинців, але на ніч прийшла аж з Вереміївки...

— Мене кінські ніжності не обходять! Негайно треба.

— Таж бачу, що треба, чи нам повилазило, ради білого дня?.. Кажу, мо, відклали б на завтра? Заїхати б, ось гостинець дочці в лікарні віддати...— помітив, як заворушився браунінг у руці дужого, хоч глевтякуватого чоловіка.— Воно й яка там далина до тої Пальміри.

— Торгуватися не раджу та й не маю часу. Гостинець ніде не дінеться, зачекає дочка!..— настоював Лесь Юрович. Навіть до віжок руку простяг.

— Та чого ж, уже й за віжки, вибачайте? Це вже моя справа — поратися з віжками. Коли так до поспіху, хіба ми що: їхати то й їхати. Сідайте! Їхати теж треба з толком, коли чоловік поспішає...

Кудря раптом збагнув, що чоловік цей втікає з лікарні, довідавшись, що Данило Пісковий має сюди прибути. Адже в Полтаві він так обурювався на золотоніських більшовиків, бігав виказувати їх болбачанівським «січовикам»...

А сам довгі віжки виладнував на руках, не сідав на воза. Відстань між ним і Ховрашком — тільки віз. Коли б зчепитися вручну, то навряд чи цей глевтяк вирвався б з Юхимових жилавих рук. Але ж у нього в руці зброя...

Ховрашок поклав руки на полудрабок, але не скочив на віз, як це роблять селяни. Він повернувся задом, щоб, зіперщись на руках, висадити заважкувате озаддя через полудрабок на воза. Уже й напружилися обидві руки. Як неостережно людина тримає позаду в себе зброю!

Та Юхим у цю мить згадав, як Михайло цими ж віжками Шарапу мотузував біля клуні. І рішився. Блискавично махнув сталкою віжок раз, удруге. Як на ріг волові, налигача накинув у дві петлі за шию непроханому пасажирові з браунінгом...

— Кудря тебе й довезе!.. Сідай, чуєш!.. Наших золотоношців на смерть видавати, погань така?..

Двойний обхват віжками був остільки раптовий, а дужі руки Кудрі такі немилосердні, що важкий фельдшер тільки гикнув не своїм голосом і горілиць упав упоперек

воза. Десь з того боку зателіпалися ноги, не в силі перекинутися через полудрабок. Рука інстинктивно пустила зброю, віхнула, щоб ухопити віжки на горлі.

— Та но-о, чортяко! — несамовито гукнув Кудря на коня, чимдужче придушуючи віжками голову до полудрабка. Кінь рушив. Кудря в незручному становищі шкутильгав, підганяючи коня голосом:

— Но-о ж, здохнеш ти йому, гемонська твар!..

Тепер він не боявся. Рука ворога ні петлі з шиї не може зняти, ані зброї не намацає в задку воза. Юхим з якогось раптового озлоблення ліктем лівої руки штовхнув йому в синіючу морду — вуса пасажира дратували Юхима. А шкандибати, тримаючи віжки затиснутими на полудрабку, було нелегко. Ще не витримає до брами отак правитись. Почув голоси десь під дубами, гукнув:

— Гей, люди, рятуйте! Пробі, рятуйте!..

Куриленко ще відразу ж, коли обізвалася Одарка: «Дайте, Марусю, йому хлопця!» хотів мерщій рушити їй назустріч. Аж тут це «Рятуйте!» ось на шляху за ровом. Стрімголов вискочив через рів до воза... Але хто кого кривдить?.. Упізнав Кудрю, не відразу ж розібрався, що діється на возі, хто кричить.

— Та, тпру-у, чорте гнідий!..— зрадів Юхим, побачивши Куриленка.

— Кого це ви так мотузуєте?

— Делегата одного... Хорунжого Ховрашка. Наших золотоношців виказував, погань така, самому Болбачану...

— А-а, Ховрашок-Жайворонок! Пам'ятаю це здвоєне прізвище... Спасибі, нагадали. «Любящий сын» труженици матері, яку отруїв, щоб загарбати спадок...

Тільки на хвилину вмовк соловейко. З рову вийшов на шлях і поспішав до воза Данило Пісковий. За ровом продерлися крізь гущавину хащів Ольга Павлівна та підтримувана нею Одарка в сльозах.

Юхим схопив браунінга, одночасно відпускаючи віжки. Ховрашок-Жайворонок застогнав, зітхнувши, підвів голову з набряклим, буряково-сизим обличчям. У безладді закошлалися недоглянуті вуса. Побачивши Куриленка із зброєю напоготові, заплющив очі, немов сонний, і з великими труднощами сів на возі. Озирався, як вовк.

Юхим відійшов назустріч Пісковому і, як своєму, по-

скаржився, витираючи рукавом рясний піт по чолі. Старий бриль упав на шлях:

— Не наша це селянська справа — революція, ради білого дня.— Не то скарга, не то звіт за весь пройдений ним тяжкий шлях до цього випадку. Данило ледве посміхнувся у відповідь, заходячи з другого боку воза.

— Нічого, дядьку Юхиме Пилиповичу. Отак гуртом та помаленьку...— бадьорив.

— Та воно, звісно... В гурті, мовиться, й батька легше бити, ради білого дня...

Отак... Нехай тьохкають піски над Дніпром! Нехай лунає їх дзвінкий голос попід бабусею горою. Лунає хай і про минулі події спогадами, і про щастя прийдешнього — піснями.

Віки плестимуться в шелюгові вінки та прислухатимуться, як гомонить побережжя, заглушаючи ядерні піски...

Повільно прип'яв віжки до колеса. На мить прислухався до самотнього тьохкання соловейка в дубовім гаю і пішов назустріч Одарці та Ользі Павлівні...

Нехай тьохкає!

1924—1954

ІСТОРІЯ РАДОСТІ

Роман

Жінці — громадянину Соціалістичної Вітчизни, жінці-другові, жінці-матері з любов'ю присвячую цей труд.

Іван Ле

Частина перша

Серце потребує серця: поділена радість — подвійна радість, а поділене горе — тільки півгоря.

1

Грабарська молодь знала куховарку в підрядчика Гамлянина і часом тільки помилуватися тою красою вечорами сходилася з трьох сусідніх таборів. Грабарські підрядчики, як і попи, вередували наймичками, але вродливою куховаркою любили похвастатися.

Весною їй пішов вісімнадцятий рік. Поріг дитинства безтрепетно переступила, навіть не озирнулася, не згадала того дитинства. Друге літо самостійно куховарить у грабарів, другий рік на диво спокійно і рішуче відкидає настирливі залицяння десятників та вертунів-серцеїдів. А залицянь було: не чекали, поки мине дитинство. Тетяну любили грабарі і краще, ніж мати, стерегли її один від одного.

У підрядчика була й друга куховарка. Грабарі звали її дядиною Палажкою, хоч ім'я вона мала інше — Якилина. Куховарка бита — двадцять років куховарить по грабарях. Тепер на білій кухні обіди для підрядчика та десятників окремо готувала. Чоловік, Хведір, сторожував ночами в того ж підрядчика. Удень виспиться, розліниться, а то й вип'є часом і до ночі неодмінно полається з дружиною.

— І за які багатства ви, дядино Палажко, лаєтеся з чоловіком щодня? Чи так годиться в сім'ї?

— Годиться... Бодай ворогові не діждати такої сім'ї. Хто й видумав заміжжя для бідних? Двадцять два роки

живемо, шестеро дітей скинула, як побита тварина. Двох таки вродила, якихось немічних, та й ті померли. Як почав у першу ніч бити, то так і досі б'є. За віщо? Хіба за злиднями, за наймами добереш? На те, видно, батьки й кістку та м'язи тривкі зробили...

— Хай сказиться...— жахалася Тетяна.

І згадувалася мати. Вона нікого не проклинала, самотньо зживаючи жіночий вік. Все життя мріяла про сім'ю — це була неосяжна височінь, бо біднячка вона й покритка. Яке там заміжжя!

Тетяна пам'ятає, як у гіркому своєму дитинстві відчувала, що заважає матері...

Була мати її молодою, була й гарною, а потім спогаїпіла. На заробітках у Херсонщині з-під барабана в молотарці збоїни вигрібала. Дубова цурка потрапила в барабан разом із снопом, а з збоїнами вдарила по оці. «Так тобі й треба, недоторканна...» — вилаявся зубар, не раз ображений Тетяниною матір'ю за його настирливі залицяння. Око витекло, а без нього — навіщо здалася дівоча краса? Покритися з гулящим хазяїном? Такі ж нещасні засилали старостів. Біднячка вона, безвипряжна наймичка. А бідній виходити заміж — що хазяїна міняти в наймах. Тільки мріяла про щасливе заміжжя і мрію ту дочці Тетяні в спадщину передала.

— Вам, дядино, чоловіка свого, дядька Хведора, шкода чи ні?

— Холери на нього немає, дівчино, або війни. У людей мруть від гили чи пропасницею згоряють... У монастир іди, життя людське не знатимеш. Хай воно пропадом пропадає те заміжжя. Такі злидні, хіба нам до парування? У наймах робити краще самотній, ніхто тобі душі не роздиратиме, хоч коли спиш...

Дівчина страждала. Поріг дитинства вона вже переступила. В крові буяли вогні буйного розквіту, по тілу слався трепетно-щемливий лоскіт юності. А душа метушилася: чи мріяти, як мати, про заміжжя, чи жорстоко його засуджувати! І гнів на рідну матір, на дядину Палажку запалювався в серці. Живуть обидві, про добро їй нашіптують поради, щастя й радості зичать. А які протилежні, дивовижно ворожі одна одній їхні поради! Одружишся, радить мати, щасливою станеш. І горе, поділене на двох, удвоє легше робиться. А дядина Палажка гонить у монастир. Нехай, каже, багаті паруються. Хоч сліз скорботних та спрацьованого в наймах тіла

не ображатимуть оті законні чоловіки... Дівчина страждала.

Та молодість не виміряла броду.

В те літо починалася імперіалістична війна. З лінії забрали грабарів, ратників, запасних та рекрутів. Найкращу молодь у кілька день забрали в новобранці, спорожніли табори. Сторож Хведір безпросипу пив цілу добу і перед виїздом із запасними останній раз побив свою дружину так, що її відвезли в Березівку до лікарні. Підрядчик забрав Тетяну на білу кухню.

Один обід вона зварила, а ввечері повернулася в табір. І не довго лишалася на грабарях. Підрядчик зменшив їй платню, десятника засилав умовляти, загрожувати, щоб іщла варити йому обід,— не пішла. Засумувала дівчина. Завжди весела, співуча, вона почала журитися, перестала неділями ходити в Березівку, не пішла й на похорон дядини Палажки, і зовсім не співала. Надходила осінь, починалися перші дощі на грабарях. Тетяна зібралася їхати додому.

Чого б це? Вона була неписьменна й листи від матері читати мені давала. В останнім листі мати жодним словом не натякала на потребу їхати Тетяні додому. З її рідних на війну ніхто не йшов — у матері вона одна, батька зовсім не знає. Хазяйства мати свого не мала, літо й зиму на чужій роботі: то коноплі мочила, то в'язала за господарями, то капусту шаткувала, то напрядала півмітки куркульським дівкам на посаг. Вибите в наймах око не дало матері самій стати господаркою. В чорноморськім строку покриткою стала, на тому й кінчилося її омріяне жіноче щастя.

Не одного мене зацікавив такий раптовий від'їзд Тетяни. Щось було в цій дівчині наше, гуртове. Її доля вплiталася в наші долі ще й оцим раннім поневірянням по наймах; вона була грабарська дівчина. Яку ж долю готує їй природна краса, кому судилася Тетянина любов?

У неділю я набився в стайничого відвезти Тетяну до станції Ілек. Стайничий лякав мене, що запряже норовистого коня. Та я знав: кінь той уперто не хоче возити калапажку, зате в дрогах був найкращим виїзним конем. Стайничий не розумів, що я повіз би Тетяну не коней, а й звіром чи буйним вітром степовим.

В дорозі менше сумувала. Навіть заспівала весело. В траві осінніх квіток шукала по степу, і коли я запитав

про причину її втечі з роботи до строку, сміючись, відповіла:

— Набридла самотність... Поїду капусту сікти з матір'ю.

А трохи згодом сіла на дроги, кінцем ланцюга грається й жартує:

— Може ж, я заміж хочу вийти...

— Може, й таке,— відповідаю в тон.— Але ж цьому запобігти й тут можна, не всі ж і на війну виїхали.

Сміялася Тетяна від свого жарту, хитро позирала на мене, зрозумівши мій натяк у відповіді. Раптом замовкла, неначе несподіване горе застукало її самотню. Відчуваю, що вона ось-ось таки розповість мені якусь родинну драму, що зневолила її так поспішити додому.

— Я таки справді хочу одружитися,— цілком серйозно і несподівано заговорила Тетяна. Ці слова звучали просто й щиро, як у дитини, що вважала себе за дорослу. В сказаному відчувалася свідомість героїчного вчинку, на який вона піде. В той час почути від молодої дівчини, що вона хоче одружитися, вважалося за ознаку непристойності, навіть розпусти.

— Чого ви так дивуєтеся, я можу...

В таборі Тетяна до парубків ставилася, як до своїх рідних. Я випадав з того кола, і до мене зверталася вона тільки тоді, коли листи треба було читати їй, а це створювало напівофіціальні відносини.

— Я й не дивуюся, тільки подивився.

— Чи не брешу?.. Ні, правду кажу, хочу одружитися. В нашій Чепеліївці є парубок, Сакій Довгопол. Теж, як і ви, книжок багато прочитав, гордий такий. Батько в нього жаднюга, з крадених балашовських осик ярма на продаж робить та з іржинських ситнягів сини матки в'яжуть. Синів до чужих наймів не привчав, на матках та ярмах вирощував і марить про землю, кожен рік нахваляється її купувати в пані Балашової. Голі ж, як лікоть, а старий хвастається Пилипееву Катрю, хазяйську дочку з приданим, за сина брати. І візьме, він такий, той Довгопол, спритний.

— Ти його любиш, Сакія? — питаю, не сподіваючись на відвертість.

— Люблю. Чортів парубок... гнучкий, невстид!

— То він же тебе, Тетяно... може й не захотіти.

— Мене? — здивовано похопилася дівчина і засміялася, як з дивака. Мені теж зробилося смішно, здалося,

що сказав я дурницю. Як можна не одружитися з такою дівчиною? Чи вродою зганьбить, чи слова не скаже? Тетяна — сама любов, барвисто-пишний цвіт материного таємного гріха. Визивно подивилася на мене і, все ще сміючись, запитала:

— А ви б не посватали мене?

— Посватав би... О, я... з дорогою душею.

— Ну, то й Сакій посватає... Я ж молода, як і Катря. Та ви б побачили ту Катерину. Крім хазяйства — порожня, як церква в спасівку. Ні брови рівної, ні ямочки на щоці, а я таки ж маю це... До того ж хлопці кажуть, що в неї не всі дома... придуркувата якась. Мати в неї циганка, багатого чоловіка приворожила, сподіваються, що й зятя якого захочуть приворожать. А Катерину вродила — як патрета з гундосого Пилипея зняла. Ні брови, ні тіла, тільки очі, як у вовчиці... Та я ж іще...— зашарілася Тетяна, а таки закінчила думку: — Їй-богу, зовсім-зовсім молода! Та й чекати не буду, щоб до мене сватався. Дурна б я була, дожидалася. Йому до війська йти, Катерина не згодиться, а я сама наб'юся. Солдаткою залишуся, а таки бути Сакієві моїм чоловіком! І незчується, як хмелем оповию той явір молодий.

Останні слова говорила, примруживши очі, замріяно переживала майбутню радість своєї перемоги.

Так і вирядив її на поїзд, а у вухах дзвеніло запевнення: «Я ж зовсім-зовсім молода!» Ні слова більше, тільки теплий погляд прощання з вікна вагона.

Аж кілька тижнів після того Тетянині односельці дістали листа з Чепеліївки. Серед новин були сповіщення, хто вже повернувся з війни поранений, а кого ще тільки забрали на ту війну. Кількома словами сповіщалося, що Сакій Довгопол згуляв весілля і, достроково забритий, пішов у військо, на війну. З ким одружився Сакій, так я й не взнав.

І теж незабаром пішов на ту війну 1914 року.

2

В дитинстві мати купила мені книжку. «Може, писарем стане»,— мріяла мати про щастя синове, спостерігаючи, як безтурботно й сито жила родина волосного писаря... В тій книжці не було ні назви, ні початку — курії скурили. Та я й не відчував цієї нестачі. Але, коли на

найінтереснішому місці книжка обірвалася (курили книжку з обох боків), я пережив велике невдоволення всім у своєму вузькому колі життя. Ніби обірвалося те моє власне життя на відірваних сторінках книжки.

Таке ж відчуття я пережив, дізнавшись, що Сакій Довгопол, через тиждень після свого весілля, пішов у військо. Обірвалися сторінки цікавого Тетяниного життя, яке зачіпало мої найдітливіші почуття. Чи важко було чепеліївчанам дописати в тому ж листі: «Одружився з Тетяною Мазуришиною і за тиждень пішов на фронт». Тоді б чужою стала, і все. А може, він-таки одружився з тією придуркуватою Катериною? То що сталося з Тетяниним сміливим наміром? Набивалася вона Сакієві за дружину чи не вистачило відваги? Може, взагалі збрехала мені! Хотіла подратувати — дівоче серце, як барометр, відчуває наші юнацькі настрої... То чого ж тікала з роботи, чим потішила в селі свій лукавий каприз?

Так цікавила ця недочитана книжка. Єдине заспокоювало мене: ця книжка має свій кінець. Я знаю її назву і авторів і був певен, що людина з людиною — не гори і на віку, як на довгій ниві, колись та зійдуться...

Якось у Кривім Розі один старий грабар так учив мене гіпнозу: «Ти,— каже,— думай. Уперто й безперервно думай і вір, що збудеться бажання чи передбачення якесь». Цю «науку» я довго пам'ятав. На війні сподівався на її допомогу. Над лінією окопів пролітали кулі, і я намагався гіпнотизувати їх. Особливо вперто думав і вірив, що Довгопола я таки здибаю на фронті. Отак побачу нещасного солдата в бою саме в ту хвилину, коли ворожа шабля засвистить у нього над головою. Солдат прощатиметься з життям, може, в мислях молоду свою дружину намагатиметься востаннє обняти й поцілувати бодай поцілунком мертвого... І раптом — я стрибаю. Мої очі зустрінуться з солдатовими.

— Довгопол?! — крикну я і порішу ворожого офіцера, що намірявся розтяти Сакія Довгопола. Знепритомнілого візьму його і віднесу до себе в бліндаж, а краще — за пагорок, в третю лінію окопів. Річечка протікає за тим пагорком, трава невибита шовком стелеться. На ній очуняє мій урятований солдат.

— Мене ви не знаєте,— скажу я йому, зриваючи жмутами перестарілу траву, кидаючи її в протічок.— А от вас я знаю.

Довгопол здивується і на одне моє замасковане запитання щиро відповість:

— Не вгадько ви. Мою дружину звуть Катерина, а не Тетяна, Катерина, Катря!..

І, як від сну кошмарного, я схоплювався в тому ж брудному окопі. Свистіли кулі над головою, в німій злобі сварилися мої товариші по окопу, та праворуч, над лісом, у небі уквітчувався клубками диму від зенітних снарядів набридлий ворожий аероплан.

За три роки перебування на війні скільки було несподіванок і цікавих зустрічей! Неначе весь живий світ покинув оті колосальні простори Росії і перевалив сюди, в окопи. В окопах, у лазаретах, в теплушках ешелонів, в етапах дезертирів з кривавого бою, в дисциплінарних батальйонах, у валках військовополонених я зустрічав їх, тих, з ким будував Новоросійську залізницю, відкривав кар'єр нового Шмаківського рудника в Кривім Розі, робив насипи Уральської залізниці, рубав ділянки Брянських лісів, вантажив астраханські пароплави та баржі. Зустрічав друзів і кривдників, зустрічав чоловіків колись знайомих мені дівчат-підлітків з Кубані. Зживався з новими товаришами з Архангельська, з Оренбурга і з Мужичанської слободи, з Хлистунівки і з усіх далеких перехресть великої, забитої тоді Росії. Якими фарбами забарвлювали ми свої краї, скільки жовчі, скільки зненависті було вилито на лад, що отруював молодість, вихолощував життя. У кожного з нас були якісь прагнення, а поруч невигойна рана: прагнення перетиналися злиднями, безробіттям та якоюсь соціальною приреченістю, безправ'ям та гнітом. Скільки розповідей, розкритих, теплих і потріпаних душ, скільки життя, любові промайнуло на екрані моєї допитливої пам'яті. Скільки разів я розповідав і свою омріяну зустріч з Тетяною...

З роками віра в гіпноз занепадала, лишалася тільки звичка сподіватися на неможливе. А почалася громадянська війна, і звичка розбилася об гострі хвилювання та надії. Не стало часу на вперте думання й віру в якусь зустріч.

...Була осінь. Після запеклих боїв білі війська танули, як брудний стоптаний сніг. Вони мріяли забрати Москву, та ледве самі втекли за далекі морські кордони. Білих гнала й крушила наша Червона Армія. Білих несподівано зустрічали й трощили партизанські загони. Білих солдатів розагітовували робітники та селянська біднота.

Передовий загін південно-західної групи червоних уперся в річку Супій.

Ніч. Чорна, затужавіла осіння ніч з першим приморозком. За Супоєм крутий високий берег, і на ньому чорніло в садах і яворах село. На лузі, по цей бік річки, спішно становилися червоні дозорці. Тільки шуми вітру в верховіттях осокорів та верб; та й вони стихали серед ночі. Замість них собачі голоси ледве порушували мовчанку чорного крутого берега за річкою.

Я вартував проти самого села. Гавкали собаки.

Тривожний настрій, напруження. Ми поспішно відступили з-за річки на цей луг. Штаб нашої передової групи в погоні за білими мало не опинився у ворожім мішку. Катастрофічну небезпеку своєчасно зрозуміли, але були вже за річкою, майже відрізані нею від своїх частин. Великий партизанський загін в тилу білих не міг пробитися нам назустріч. Ми перекинулися назад за річку, а все ж певна небезпека не минула. В цьому місці Супій дугою видавався на південь, і білі гарячково готувалися, щоб десь на ранок чи й раніше вдарити з двох боків на нас, зірвати весь червоний наступ. Тільки темна ніч та річка захищали нас і зосереджену тут нашу артилерію. На ранок могли й не настигнути основні наші сили.

Ми все це знали. Кожен боєць знав, що білі в нас майже за спиною з двох боків села. Знали, що наші кулемети стоять ліворуч, на березі Супою, з останніми патронами. Знали про тривогу й напруження в штабі і з особливою пильністю вартували кожен метр зрадливої річки. Тільки подесятеривши свою пильність і відвагу, ми зможемо на ранок витримати жорстокий бій, відступаючи, може, на лінію загального фронту,— і це ми всі до одного прекрасно знали. Навіть про таємницю, що білі готуються ліворуч прорвати наш фронт і на якийсь час зміцнити свої позиції,— і про це тихенько шепталися бійці....

Нас було двоє в дозорі. Лягали в кущах, над самою річкою. На вухо один одному говорили, вигадуючи всілякі дурниці з довоєнної бурлацької практики, аби тільки не думати про ранок.

Уявляли собі потойбічний крутий берег, і здавалося, що він став чорніший за ніч. Річка ж ніби зберегла в своїх надрах денне світло. Її густий, як топлена смола, плин ми бачили з свого берега аж до середини. Навіть клапті дрібних крижинок на поверхні води ми відрізняли досить чітко і тим хвалилися один одному.

Здригнулися разом, і зовсім не від холоду. Вся моя істота до останньої крапельки крові, до найменшого вузлика нервів перетворилася в слух. Принишк і мій товариш. Не бачу, але відчуваю, як врізається й він поглядом у темінь ночі, на той берег Супою.

Десь ляснув характерний звук курка з гвинтівки. Цілу вічність, не дихаючи, чекали ми пострілу — його не було. Тільки здалося, ніби захлюпала вода. Може, риба скинулася, може, крижане сало зачепилося за надбережні корчі і, спорснувши з них, порушило устояну тишу ночі. Були певні, що нам уже мариться плюскіт води, але насторожилися. Ляскіт курка з того берега говорив, що й там почули підозрілий звук на воді і теж готові.

— Неначе дихає хтось на воді...— чую над вухом, як думку, тихий шепіт Дьоміна і сам услухаюся. Нічого не чую. Наші гвинтівки були заздалегідь готові, курки зведені. Стаємо навколішки в кущі й чекаємо.

— Не стріляти, а колоти,— попереджаю Дьоміна таким же шепотом.

І почув. На річці справді дихає людина. Може, в човні пливе за водою, знесилена, поранена? Чому ж не стогне, чому не чорніє човен на поверхні?

Дьомін торкнув мене ліктем, і здалося, що до краю напружені нерви задзвеніли, як ненароком зачеплені струни. Неймовірний біль в очах — я мимоволі на невловиму мить стулив повіки. А розплющивши їх, побачив на воді чорну пляму. Пляма дихала переривчастим, зомореним ритмом.

Течією зносило сміливця, наближало до берега. Плазуємо берегом за течією. Його не випускаємо з ока, пильнуємо по річці, чи немає таких же інших. Напруженням зігріте моє тіло пройняли раптові скалки морозу, я згадав, що людина ця пливе у воді поруч з першими крижинками.

Тепер дійшов до нас і ледве чутний стогін. Так стогне людина від упертої напруги або злої радості. Над поверхнею річки ми побачили силует людської голови. Вона дрібно хиталася в лад з інтенсивною працею рук і ніг у воді та прудко наближалася до берега.

Я перший опинився біля сміливця й зашепотів:

— Стій, бо заколю!

— Ой, рятуйте... не коліть, я... жінка,— вирвався шепіт і стогін.

Відводжу багнета. Ледве стримую зуби, щоб не виявити дрожу в усьому тілі. Людина, не підводячись, плазувала на берег і, тільки дрижачи, як мокре щеня, нагадувала, що вона жива. Хоч яка темна ніч, а на березі, в своїх руках, я побачив людину в самій немов зашерхлій сорочці.

Зводимо на ноги. Вдивляється й дрижить. Сорочка дубіє на морозі.

— Дьомін, шинель! — шепнув я товаришеві, бо сам був у матроському бушлаті.

Жінка шалено танцювала від холоду, хапалася за нас і вже не змогла вимовити більше ні слова. Махом здираю з неї облиплу сорочку, шорстким рукавом бушлата розтираю кров по тілу. Хто б вона не була — шпигунка чи друг,— мусимо її живою доставити в штаб. Дьомін охоплює тіло довгою шинеллю, вмить знімає з себе чоботи і надіває їх на холодні, шорсткі жіночі ноги. Жінка тільки цокотіла зубами, очевидно, намагаючись приглушити мимовільний, ледве чутний стогін.

— Негайно в штаб! — командую я Дьоміну.

Жінка кинулась бігти. Босий Дьомін, збиваючи ноги об лозові пеньочки, повів її крізь чорну гущавину ночі.

Я лишився в дозорі і аж тепер прийшов до пам'яті. Може, десяток років після того, обдумуючи цей факт, я впевнився, що впізнав ту жінку. Сторінки давно читаної книжки поставали в пам'яті — її впізнав! Так, так, упізнав!.. Пропливали тяжкі роки війни, поневірянь. Вирізьблювався образ Тетяни, стрункої постаті й меткого, злегка насмішкуватого чи то жартівливого погляду: «Рятуйте, я жінка»,— шепотом звучали слова. Я не бачив її лиця, ледве розглядів перед собою жінку, але відчув, що то була вона. Як пізно надійшла ця певність... За річкою ж, на кручах, розташувалася Чепеліївка. Тільки тепер, як ущух осінній шелест від бігу Дьоміна з жінкою, я згадав назву села. Згадав і затремтів від раптового піднесення та цікавості.

3

Дайте ж мені того чаю та китайського,—
Нехай же я та й зазнаю життя райського!..

Через кілька днів бою я потрапив у фронтову лікарню з кулею між ребрами. І все минуле в житті здалося злою казкою, а останні два роки — її фантастичним

кінцем. «Чи виживу?» — дратувало тривожне запитання.

У той же день дізнався, що в лікарні лежить у гарячці та дивна жінка, що через крижану річку принесла в наш штаб бойові документи. Звали її Тетяною.

Тоді, як вихор, закужелив новий приплив жадоби до життя. Ще більшою тривогою взялися мої сподіванки лікарського огляду, операції з кулею в ребрах, лякався я навіть сестринських перев'язок. Тремтячи так за своє здоров'я, я набридав сестрам запитаннями про здоров'я тієї хворої, єдиної жінки серед поранених бійців. З якою пошаною про неї розповідали сестри, захоплювалися лікарі, гордилися нею поранені бійці. Ім'ям відважної Тетяни ніби заповнювалося повітря, яким я так жадібно поспішав дихати, її ім'ям уже красувалася пісня, з ім'ям її спліталися мої думки.

Про побачення не можна було й згадувати. Після операції я не міг ворухнутися, численні рубці на грудях вимагали абсолютного спокою. Та я стежив за її здоров'ям. «Крупозна пневмонія» і дещо інше — хитрують лікарі, щоб не сказати просто, що її життя в небезпеці. Мене розуміли сестри, вони були щиріші:

— Погрозливе запалення легенів. Та яка ж вона дужа! Температура на 40 береться, а вона всміхається. Лікарі непокояться, можливі катастрофічні ускладнення.

Катастрофічні ускладнення. А я лежу поруч, через дві палати, і навіть розважити її, заспокоїти не можу.

Скільки їй років? У чотирнадцятім — пішов вісімнадцятий. Минає шостий з того часу, і, виходить, зараз їй двадцять три роки. Двадцять три замість вісімнадцяти! Селянська жінка, праця, злидні! — не стало тієї привабливої зовнішності, про яку мріяв я.

Такий хід думок мене злякав. Чи слід зустрічатися з цією Тетяною, а чи лишити в серці незмінною ту говірку, співучу Тетяну, якої давно немає?

Довгі дні — як вічність. Ритмічне життя в лікарні. Була осінь, а вже за вікнами колишньої гімназії, тепер лікарні, гойдаються віти в пишнім снігу. Знадвору повертаються сестри з обмерзлими, немов припеченими щоками, і неначе аж пахне від них розгонистою ковзанкою. В ці довгі дні та ще довші ночі, з гіпсом та йодоформом, у думках чи уві сні я повертав собі минуле.

...Тетяна приїхала весною з другим ешелоном грабарів. Я копав землянку для кухні. Після обіду до моєї роботи підійшла дівчина.

— Копаєте?

— Здрастуйте, хлів плету,— відповідаю я з ями.

— Тю, дурна... драстуйте. Я й забула поздоровкатися. А ото землю зсередини виймаєте надаремно: обіклали б дошкою та й підпіччя готове.

— А тебе як звуть? — запитав я, щоб збити цю куховарку з її повчального тону. Дівча якесь учитиме нас, як копати кухню! — Як тебе звуть, голубко?

— Звуть, звуть та й покличуть... Тетяною звуть, думаєте — злякалася? А на грабарях я не перший рік. Про мене, копайте собі, потім самі ж підпіччя робити будете і ще три дні сухопарки житимете, без борщів.

— Коли треба, Тетяно, то й зробимо, теж не вперше,— намагаючись нав'язати мирні стосунки, спокійніше відповідаю. Землю перестав викидати і десятника потім переконав, що так далеко краще.

Це було перше знайомство. Біла крамна сорочка без вишитих уставок, кілька разків дешевого намиста із скляними бульбашками, і на пальці з свіжої рослини зав'язаний перстень. Голова не запнута, дві викоханих коси вінком клалися по ній, як славою вінчали юність. Щоки в дражливих ямочках, і відкриті очі от-от бризнуть сміхом.

— До покрови найнялася, Тетяно, чи помісячно? — по-парубоцькому нав'язую розмову.

— Ні, до підрядчика Гамлянина,— відповідає й не стримує сміху. Над моєю ямою стоїть вона в коротенькій спідничці, боса. Різко спиняюся, кидаю поглядом на неї. Брала злість: диви, яка гостра! Тетяна затримала сміх, поспішно між коліньми спідничку сором'язливо затиснула, зрозуміла мою образу. Ямочки на щоках згладилися, зашарілися щоки, їй жартувати хотілося зі мною, а не сваритися:

— А ще й грабар, обидився, тю... Куховарки до покрови не стають. Я — до Кузьми-Дем'яна, а дядина Палажка ще довше.

— За багато на строк?

— Шістдесят карбованців, хазяйська спідниця... Дощі теж хазяйські.

До яких дрібниць точно пригадується кожна деталь зустрічі. За дощі з нас, грабарів, підрядчик вираховував

вартість їжі та половину денної платні. Тетяна хвастала передо мною, що вона стала на роботу з хазяйським дощем.

Дівчина любила співати витребеньки і знала їх більше від нас, що пройшли «Крим, і Рим, і мідні труби...». І зараз згадується її жартівлива пісня про панський чай. З персонажем пісні Тетяні довелося ще раз здибатися в житті, і двом їм тісно здалося на землі.

Пан Шинкевич з панянками паживаються,—
У садочку китай-чаю напиваються.
Дайте ж мені того чаю та китайського,—
Нехай же я та й зазнаю життя райського!..
А зі мною чайне життя розминулося —
Цикорієм моя мати похлинулася...

Життя райське в управителя маєтків Балашової, Стася Шимкевича, стало предметом висміювання в устах околишньої наймитської молоді. Чепеліївчани-грабарі чимало розповідали про «фокуси» того управителя. Біднота з околишніх сіл прозвала управителя Шинкевичем, а контору маєтку — шинком. Зранку до контори з'являлися службовці — люди як люди, а надвечір всі були п'яні. Нікуди не виходячи, вони п'яніли... Відвідувачі-селяни, разом з орендною платнею за випаси, за землю, разом з заявами на неподобства об'їждчиків, з усякими скаргами та проханнями, приносили в контору й горілку. Горе тому відвідувачеві, що з'являвся перший — він мусив настачити стільки, щоб залити жагу похмілля.

Сама Балашова майже ніколи не жила в маєтку. Прекрасний цегляний палац у парку, над ставами і Супоєм, зимою стояв порожній, а влітку наїздили якісь панянки з перестарілою дівкою — дочкою Балашової. Молодь по чагарниках жирувала, а Стась Шимкевич гостив дочку у вигадливих альтанках парку. Тридцяти років віком Стась мав вигляд одкоханого, розпещеного жениха. Перестаріла невдаха в коханні за кордоном, дочка Балашової знайшла в особі Шимкевича незамінного сезонного коханця. Стась почув, що в губернії з'явилися автомобілі, шепнув своїй коханці про ту чудомашину. Прислала йому з-за кордону легкового «Бенца» на господарство і покривала перед матір'ю всі Стасеві шахрайства.

Машина з'явилася в маєтку. Об'їхати найбільший маєток розкішним «Бенцем» — цього мало. В повіті Шимкевича машина була першою. Предводитель дворянства

порадив їздити аж за Дніпро, в Таращу, голитися в таращанських парикмахерів:

— Знаєте, Стасю, як парижанка ручкою, тією бритвою, сук-кин син, ходить по щоках і одеколон від Остроумова по спеціальному замовленню має. В наших «цилюрнях» по губернії мухи дохнуть від нудоти, а одеколон закисає, як позавчорашня картопляна юшка у ваших економіях...

Сміялися обидва і акуратно через день перепливали поромом Дніпро біля Трахтемирова, гнали «Бенца» до Таращі неодмінно селами, щоб душити селянських поперелякуваних курей та собак. Поголені, напахчені таращанським одеколоном, встигали в Чепеліївку на післяобідній «чайок»...

Про себе Тетяна ніколи й нічого не розповідала. Своє безріддя сприйняла, як щось неминуче. Висміювала його гіркими витребеньками, в отому «цикорії», що мати ним «похлинулася». Такою згадав я колишню дівчину Тетяну. Яка вона тепер і що з нею сталося? Коли встане від хвороби? Чи впізнає ж?..

4

Чекання здавалося вічністю, але й воно минуло — мені дозволено побачення з Тетяною. На носилках мене внесли в жіночу палату (так звалася кімната, де лікували Тетяну протягом більше чотирьох місяців) і поставили серед кімнати. Лютневе сонце пробивалось крізь замерзлі шибки вікон, здається, вперше за всю зиму воно так привітно розщедрилося. Ясне і таке лагідне-лагідне сонячне світло. Хотілося б вікно навік спарувати з тим променем...

Тетяна сиділа на своєму ліжку і розповідала просто, безпосередньо. Я не смів дивуватися чи захоплюватись, щоб не образити скромності цієї чудесної дівчини. Ну, ось вона передо мною, в селянській рясній сорочці, що скрадає форми жінки. Те, що, бліда, в білій косинці, вона скидалася на смиренну жалібницю, тільки підкреслювало, приховану скромністю, свідомість свого героїчного вчинку. Ні очі, ні ямочки на щоках, ні навіть голос не згубили за ці роки свого манливо-жіночого єства. Тільки турботна втома лягла чорними смугами попід очима, неначе жінка затамувала в серці невиплакане горе.

Я не міг говорити, у мене на те були поважні причини. Тетяна про них і не догадувалася. Мене вважала за свого, яким вважають друзів дитинства, і з охотою розповідала про себе, неначе надміру щирий свідок. Стилізуючи ту розповідь, я все ж не зменшив би її колоритної свіжості, коли б у мене вона зазвучала так:

«Та й що тут дивного: одружила з собою Сакія Довгополa і солдаткою була, сама знала, кого вибирала. Увірилася мені ще материна самотність, захотіла свою сім'ю владнати, починати якось жити. А що жила з ним кілька день — це пусте. Навіть і те, що близнят родила потім,— не шкодую. Тепер, може ж, таки повернеться доля до нашого брата і на однакових правах ми ще наживемося, я молода!

...У сімнадцятім році Сакій таки живий повернувся з фронту, а молодший брат Павлуша якось потрапив у полон, в Австрію, і теж лишився живий. Батько їхній по-своєму розумів «слободу», захопився моментом і, ретельно одрікаючись від «старого мира», надолужував у новому. Стара звичка та зажерливість не давали йому спокою. І в нашому дворі одного ранку з'явився віз та пара добрих коней з панської економії, а в хаті деякі далеко не селянського вжитку речі.

Сказала я Сакієві, що те хазяйство потрапило до нас у двір, мабуть, з відома самого Шимкевича, недарма ж бо вони перед тим шепталися біля Супою. Сакієві й здалося дома, як у чужому дворі, і він пішов з дому. Прочула від селянської молоді, що Сакій десь у Києві вступив у новий полк. Та він за кілька тижнів знов з'явився в Чепеліївці з товаришами й зброєю — кулемета притягли, проклинаючи полк, з якого оце повернулися. Додому забіг, як у чужий двір води напитися. Навіть з дітьми по-батьківському не поговорив, пішов з червоними партизанами. Тільки й бачила, що слід від двох кулеметних коліщаток поза балашовським парком. Куди, проти кого пішов,— признаюся, до пуття тоді й не знала. Молодечі поривання мені підказували, що правильно йде. Не діти б, як смолу, не віддер би він мене від того кулемета. Сам за дишельце з одного боку, а я з другого. Світ один, а люди всякі. Те, що Сакій молодий, а там, гляди, жінки, балощі — дурниці, розуміла і сподівалася, що йому не до того. Але ж лихо часом трапиться — не на гулянку йде, а на війну. Не пустила б від себе і певна, що стала б у пригоді й на великім ділі».

— Знала, кого вибирала собі за мужа, чекатиму ще! — всміхаючись, сказала ще раз. Вона, як вовчиця вовченя, оберігала свою любов. Боялася, щоб у її скаргах я часом не відчув каяття за нерозсудливий вчинок з одруженням.

«...В маєтку Балашової революцію сприйняли по-своєму. Щоправда, загін ратників, приведених Шимкевичем з повіту, непомітно розпустили, чи самі вони розійшлися, як розпливається на сонці смалець. Але перших волосних комітетчиків Шимкевич не впустив до панського двору і панськими добрами розпоряджався сам. Зате щодня висиджував у волості, а незабаром, коли Керенський на фронтах силкувався відновити гасло «до переможного кінця», Шимкевич був обраний до нового складу волосного «комітету». Колишній засідатель при старшині тепер став головою, а Гната Ільченка — матроса з Балтійського флоту — заарештували. До комітету також увійшли: волосний писар Павло Дем'янович Гузій і син старшини Коровайного — Микита. Він тільки-но повернувся з царської армії, десь у тилах фронту, в інтендантствах служив. Увійшов до «комітету» й новий учитель, Сава Мануйлович Ляхович, що недавно з'явився в селі. Доводилося мені кілька разів заходити до волості, про землю довідувалася, і бачила: за столом біля голови «комітету» висиджував Шимкевич.

...Перед приходом німців у наше село Сакій повернувся вночі, і не сам, а з цілим озброєним загоном. Додому перед світом зайшов ні живий ні мертвий — німці заходили в село. Партизани розбіглися по дворах, була якась стрілянина, а потім де дівалися — і по цей день не знаю. З того краю йшла стрілянина і вщухала. Прибіг Сакій. І що мені з ним робити: будити дітей, щоб батька побачили, радіти чи плакати? Куди я його подіну від німців та гайдамаків, де сховаю? Старий його батько зайшов (ми в новій хаті жили над шляхом). «Пришелепався»,— каже, а Сакій йому нічого не відповів, пішов геть, я вискочила за ним, на город прокралася, до круч Супою. Радила пливти за Супій у луки,— побоявся, щоб на засідку не натрапити. Мусила живосилом тягти попід кручами, понад Супоєм, до своєї матері і в сінешнім димарі сховала. Тоді городами сама знов до Супою, попід берегом добігла аж до балашовських ставів і поза ними поверталася в село, бо був уже пізній сніданок. Біля каштанової алеї панського парку мене спіймали

гайдамаки. Свекра зв'язаного вели, в нього переляканий вид. Шимкевич перший присікався до мене.

— Де чоловік?

— Отакої-о,— кажу,— коли хотіли! В пелені я його носила, чи що? Сама шукаю, чи не втопили де в ставках...

І не чула й не бачила, де взялося. Тільки біль прорізав мене всю, неначе шкуру на спині зубком з борони здирав чинбар. А він, оглянулась, стоїть з плетеною батурою, зуби скалить.

— За що це, людочки, змилуйтеся...

Шимкевич знову до свекра з кулаками:

— З економії поживитися перший зумів, виказуй, де син подівся? — Бачила, як моргнув на якогось вояку, і той тільки крикнув:

— Ляж,— ударив зверху нагаєм.

— Ой, помилуйте, скажу, скажу...

Та більше свекра й не били. Підвели з землі, а він на мене показує:

— Вона пішла з Сакієм за город. Їй же богу, пішла, братці мої... чуєте, пішла з ним.

...Ну, тут і почалося. Та вірите, з місяць після того на чотирьох, звиняйте, лазила. Як витримала, не знаю. Божусь, клянусь, а вони б'ють. Води відро з криниці виллють на мене — і знов за своє: де діла чоловіка? Як свиню, в барлозі купають, я ж тільки кричу... Бачу, непереливки — часом чорно в пам'яті стає, і я схаменуся тільки, як виллють на мене воду. При людях, прокляті, геть усе лахміття на мені посікли. Чую, що не витримаю... «призналася».

— Пішла я,— кажу,— з ним дійсно на город до Супою, просилася, щоб і мене взяв з собою. Не схотів,— кажу,— проклятий. Аж до панських ставків тяглася за ним, руки повикручував... Там із хмільника вийшло ще четверо, Сакій до них, і... побігли понад ставками...

— Куди? — визвірився Шимкевич.

— Отуди,— кажу,— до лісу, в світ... мабуть, на Ірдинь.

— Давно?

— Тілечки ось, як поверталася.

Перестали бити. І що було б, думаю, зразу так. Але чи ж повірили б тоді не битій? На конях погнали вниз, поза парком, до ставків. Мене повели в панську повітку, на солому кинули. Шимкевич усе нахвалявся жирувати

зо мною, хьершала прислав, слиняво втішав і лаяв гайдамаків за жорстокість. Сповістив мене, що тоді двох тільки догнали за лісом. Вони скочили в Супій і з другого боку втекли в лугових лозах.

Випустили мене з повітки десь через три тижні. Шимкевич сам увійшов, за підборіддя пучками отак узяв:

— Ну, вище голову, красавиця революціонерко! Сакія твого премудрого уловили і... здається, випустили, хе-хе-хе. Не будь дурною... Це я тебе випускаю, а німці б давно... землі дали.

...Свекор сидів тільки два дні в волосній каталажці. Шимкевич згодом повернув йому збиток у хазяйстві. А вийшло, що ми з ним обоє мічені гайдамацьким карбачем, тоді ніби й помирилися. Як повернулася додому, того ж дня дізналася в матері про Сакія. І зараз певна, брехав Шимкевич, не вловили вони Сакія. Він аж сьомої ночі вискочив до Супою, на материних очах переплив через нього в луг. Не таківський.

Шимкевича з вартою восени вигнали. У мене в хаті кілька разів збиралася біднота вночі. В одну ніч я збігала до маєтку, дещо розпитала в людей, а на ранок спорожнів балашовський палац. Жодної шибки в вікнах, ну, повірите, навіть рами де-де повиймали. Та розбирати палац почали пізніше. Хто був з кіньми чи з волами,— настягав того добра, скільки хотів, з того й багатіти почали такі, як мій свекор. Десятками тисяч потім цеглу продавали спритніші. Навіть електростанцію в повіті будували інженери, купуючи в чепеліївських куркулів цеглу з балашовського палацу. Сакіїв батько на цьому теж уторгував.

...Денікінці зайшли влітку зовсім несподівано. Кілька день мовчало село, чекало. На вулицях тільки заможніших побачиш, біднота насторожилася, хто лишився в селі. Зовсім тихо почалися допити, ніби між іншим: ні галасу, ні арештів — щоб не сполохати. Потім увійшли в «раж», почалися грабунки, жорстокість та знущання. За селом, біля мосту, матір Гната, що матросом був і головував у першому чепеліївському комітеті, нещасну стару людину, пошматували кіньми, прив'язавши до хвостів. Це за те, що син утік з-під арешту. Та чи ж вона його випускала?

Звідки мені, неписьменній Тетяні, знати, де мій чоловік, подумайте самі? Майже рік тому зник, не сказавши, куди йде. А коли б і знала, невже сказала б? Отак

просто, з доброго дива, ні сіло ні впало, нате, пане Шимкевичу, мого чоловіка-партизана! Місяць пролежала слабою у вашім барлозі, як з опеченої, шкура облазила після нагаїв та шомполів. То тепер візьміть ще й чоловіка. Я знаю, він би взяв: партизанський загін десь за Ірдинем таки здорово колошматив білих, ще б пак не допитувалися, та я вже вчена. Які лукаво-наївні люди! Зло бере: Сакія, що тиждень жила з ним по весіллі, дружиною пригорнутися ще не призвичаїлася, як лишилася солдаткою, і мусила б виказувати Шимкевичеві...

Як гадюки в зруйнованім гнізді, заворушилися білі під осінь. Ніби всі допити закінчили за кілька місяців. Шимкевич кудись зник, і раптом у Чепеліївку повернувся великий штаб. В'їхав не з того боку, що раніш, а через міст, з-за Супою, без музик і хвастовитого маршу, як влітку. Втікають,— прокрадалася думка. В селі тільки й видно, що білогвардійських солдатів, офіцерів. Від них повіяло втомливою війною. За Супоєм і десь за балашовським лісом гриміло цілу ніч, вогні палали. По хатах розташовано офіцерів, телефони... І знов допити. Горобенка Данила розстріляли за те, що сказав: «Мені до сина нема діла, червоний він чи чорний. Такі діла пішли. Коли б молодший, то й сам не всидів би...» А мене два солдати на бричку з кулеметом посадили — і до головного...

На цей раз не били. Уявіть собі, загалом мало кого прилюдно били, поспішали розстрілювати. Горобенка вели селом, розговорилися, і чоловік між іншим оте сказав, а офіцер серед вулиці й... розстріляв. Так і інших... Головному було ніколи. На мене глянув скоса:

— Ага, ось вона, та красуня. Дізнайтеся, капітане, в цієї скромниці, що вона знає про партизанів за ірдинськими болотами.

Коли б ви знали, як я злякалася. Обертаюся до того капітана, аж то... Шимкевич. Позументи, ремінячча на плечах, шабля. Морда схудла, а військовий одяг причепурив його. Я, природно, злякалася. Тільки подивився на мене насмішкуватим поглядом, козакам моргнув, і мене повели. Як у пропасниці, тіпалася всю дорогу. Завели мене в чиюсь клуню, аж з того боку села. Там і вчитель наш, Ляхович, і Коровайного син Микита — «комітетчики».

— А ви чого? — питаю в Микити.

— За революцію,— каже він бундючно.

Довідалася я в нього ж, що старий Коровайний пішов до коменданта, а комендант послав до Шимкевича. Отака, думаю, шишка наш Шимкевич.

Увечері пустили мене додому. Без допиту, без знущання. Доходжу, діти в хатині плачуть, а в великій хаті — солдати, телефони. Шимкевич собі штаб з моєї хати робить. Тоді й зрозуміла все...

Повірите, ноги мої як колоддя стали, порога не переступлю. Солдатня мордата на мене дивиться, очі в них по-кнурячому горять. Нахабно-сласні розмови, натяки підказали мені, що лихо моє підходить до мене тільки з ніччю. Яку іграшку зроблять з мене ці здоровущі, вигуляні морди. Молода я і знаю, що на таких, як я, не дивляться спроста... Кольки мене нижуть. Втікати, думаю, а як же діти? А Шимкевич придумав непогано. Штаб у моїй хаті утворює... Отак стою на порозі, і вдарила мені думка: які з біса хитрі пани! А я такою прищелепуватою виростала. В дзеркальці таки впізнаю, чого варте личко, а на ділі — ну вівця вівцею. От Шимкевич моститься, думаю, і червоних воювати, партизанів з-за Ірдиня половити і... солдатку не прогавити... Як «розумно» й просто. Чому б і мені не навчитися в нього?

...Переступаю поріг зовсім іншою, аніж була за всі роки свого життя, простоту свою зломила. Лукаво всміхнулася мордатим телефоністам. Спитала, чи пан Шимкевич скоро повернеться, на дітей нагримала солідно, як господиня Шимкевича... І відчуваю, що дію, як по писаному, аж дивуюся собі. Здоров'я в мене розцвітало тоді. Ішла на риск, хоч і боялася посміху зазнати. А йшлося на те, я відчула пожадливі погляди цих чотирьох лобуряк, розуміла й лукаву махінацію Шимкевича...»

Я слухав розповідь оцю, і здавалося, що сплю. Розпеченим каменем лягала вона, пекла серце, мозок. Тетяна дивилася мені просто в очі, робила зусилля всміхнутися, немов із жартівливої сторінки свого життя, а по щоках котилися жіночі страдницькі сльози.

«...Кілька день була біганина в штабі Шимкевича. Кілька разів обіцяла скоритися його «любові», не замикатися на ніч у хатині, ось тільки... поздоровшаю. Ох, та любов! Я сама до неї не менше хитро готувалася. Щебетала, прибираючи в хаті, вишивані свої весільні сорочки

носила щодня. А приймає телефоніст телефонограму, то я заходжуся чепурити в хаті, за дріт денікінського портрета прилаштовуючи, доки таки почую, що прочитає він у телефон.

І раптом знов за лісом грім, в селі, де й набралося, видимо-невидимо війська. Шимкевич прибіг до головного стурбований. Офіцери з ним шепчуться, або проклинають світ, чи перегукуються в телефони. А за лісом торохтять кулеметні перебори, вулицями шикуються війська. На лицях у телефоністів тупий клопіт і безнадійна злість.

Та надвечір, чую, червоних відбито, вони відступили за річку. Шимкевич повернувся трохи напідпитку, повернулася з ним зухвалість і слизька гнилизна зневажливої пихи, бундючності. Офіцери раділи, нахвалялися. На Ірдинських болотах партизанський загін викрито — він бився, щоб прорватись до червоних. З розмов довідуюся, що це не якась купочка, а добре озброєний, організований загін з комісарами на чолі. Коли б червоні не відступили ще хоч годину, партизани перерізали б фронт Шимкевичевих козачих сотень, і тоді весь штаб білих, все командування, розташоване в Чепеліївці, було б у партизанських руках.

— Да, перспективочка,— каже один офіцер Шимкевичеві. Я, як дурна, остовпіла на той час, і офіцер на мене: — А ти чого витріщилася?

Добре, що Шимкевич нагодився.

— Не тронь,— каже,— вона вже навчена, безвредна...— За підборіддя мене, як тоді колись у клуні, взяв. Я очі собі під лоба, навіть почервоніла,— Шимкевич думав, що то я засоромилася, як дівка.

Був гарячковий вечір. Телефоністи перехопили телефон партизанського загону, Шимкевич торжествував. Черговий офіцер із штабу не випускав з рук телефонної трубки і весь вечір говорив з партизанським командуванням від імені другого партизанського загону. Домовлялися про «спільні» дії... Та я про це докладно розповіла нашим.

Пізно, майже вночі, привели двох партизанів. Як знущалися з них!.. Я ледве витримала, коли почула, що в партизанів і мій Сакій якимсь командиром працює... Я вслухалася й тремтіла. Мабуть, зблідла, бо Шимкевич згодом побачив і запитав:

— Чого це ти така?

— А ви казали, що його розстріляно... Я й повірила. Що, як повернеться? Хіба він мені повірить?.. Куди я подінуся? Може, краще... не треба б нам... я вже, як на гріх, видужала...

Мені в голову прийшла страшна думка!..

Шимкевич заспокоїв. Пообіцяв сю ніч таки розстріляти і показати мертвого мого Сакія, щоб я не боялася. Я защебетала знов. В ту ніч у мене «роботи» було багато в великій хаті: павутиння під стелею, скатертина брудна на штабнім столі, недокурки скрізь. Чай, сметану подавала, оладки пекла і на підморгування Шимкевича розпускала кучері з-під заплетеної по-дівочому коси, дражнила китицями червоного пояса. А вони телеграми пишуть, партизанські папери голосно читають і готуються до ранкового вирішального бою. З правого боку Чепеліївки хотять ману пускати, що буцімто там готують переправу на червоних, а тим часом усі військові сили на лівий бік поза лісом перекидають, щоб ударити на червоний тил за річкою. Шимкевич козириться.

— Передайте,— каже,— генералові і заспокойте його, що я до ранку роздягнених партизанів приведу з більшовичками та комісарами. Ці документи до ранку я забираю, чекайте мене о п'ятій годині і будьте готові. На стрілянину з правого боку не зважайте, то мій маневр...

Мене в холод і в жар кидало від сміливого рішення. Чула ж я це все. І думаєте, що, як неграмотна, так і справді не знала, що до чого? Еге, якраз! Моя голова тоді працювала за багатьох Тетян нашої землі...

Навмисно без керсета, в самій вишиваній сорочці, зайшла в хату, до печі, коли вийшли всі.

— Ох... я думала нікого нема. Звиніть...— по-дівочому засоромилася.

— А як і е? — грайливо запитав задоволений собою капітан Шимкевич.

Щулю плечі, хихикаю в рукав. А він ущипнув так, аж плакати хотілося. Горіла душа, тремтіло серце, туманіло в голові. Як діяти? Що червоні проти нашого двору, за Супоєм,— це знала. Бровою не моргнула, коли Шимкевич клав до кишені якісь папери. В голову стукала кров: ті чи не ті?..

— Ух, ти, бабочка!.. Кажеш, видужала вже? Е-е, та ти гориш. Чого доброго, закохаєшся ще...

— А то й ні... Та гетьте, я собі селянка, а ви...

— Що я?

— Що, що... такий червоногубий... ще поцілуєте. Горітимеш тут... хіба я деревина...— і намагалася вдавати сум. Та це не так і важко було, коли очі наливалися слізьми помсти, жагою дії...

Стась Шимкевич шепнув,— не чула й що,— і ніжно, як молоду свою, спровадив мене в хатину. Прислухалася крізь двері, готувала подушки. Мене тіпала лихоманка. Признаюся, боязко було... Невже, думаю, не пощастить допомогти партизанам Сакія та нашій справі? А як би ж він оце діяв у моєму становищі?

Скочила від подушок, зустріла сп'янілого від «успіхів» Шимкевича. Тулюсь до нього, дико в'юнка й гаряча, ласочкою в'юся... Я грала без козирів проти тузів і надто поспішала.

...Знаєте, коли я його поклала в подушки і зашарілася, горячи надмірним вогнем, що палав у мене в крові,— мені здалося, що він геть усе зрозумів. Очі раптом спинилися на мені. Потім той же тривожний погляд кинув на свій капітанський кітель на кілочку. Я злякалася. А що як не впораюся? Під подушкою ніж намацала рукою, думаю — що буде, а поборемося, я тебе «покохаю»... Відчуваю, що сили в мені зростають, як на дріжджах. Пограємося, Стасю, верзлося в голові. А на язик хоч би тобі слово підвернулося. Тільки й стереглася, що ось у цю блискавичну мить може закричати...

Не закричав! Я ж пообіцяла пристрасно його в той час «покохати»... Відчула, що не зрозумів,— раділа і діяла. І гаряче, цупко затиснула ножа в руці, щоб не схибити. Подушкою йому пельку закрила... Дихати не міг, не то що кричати. Загородила ножа по колодочку... Ух, бридота... Рибиною скинувся Шимкевич, за некусане ніким моє плече, як собака, таки вкусив і захрипів...

Укрила ряднами та кожушанкою, на дітей тільки один раз очима кинула. З кітеля папери вихопила і сінешніми дверима в самій сорочці вийшла. Попід хатою свекрів пробігла за клуню.

Про холод згадала вже тоді, коли з круч до Супою скотилася. На своє нестрачене здоров'я надіялася. А плаваю я — на всю Чепеліївку. Було, з свекром волок затягаємо на косі. Годину плаваю з кінцем у зубах. У воді — як і по землі. Та цей раз була ніч. Випливаю на середину річки, крижину відгорнула і трохи хлюпнула. Чую, ляснуло за плечима; пірнула в воду, мало не захлинулася...»

«Але ж вода така крижана»,— перебив я, згадавши ту ніч.

«А що було робити? Та й скільки там вона морозила? Як забродила, наче в окріп, аж зашкварчало розпечене й борні тіло. А потім і не відчувала і не думала про це. Тільки на другім березі забрало, отам і простудилася, кажуть лікарі. Ще й то добре: запалення минає, а що в лікарні пролежала кілька місяців — пусте, навіть корисно. Сестри грамоти навчили, я вже читаю газетку. От тільки за дітьми скучила. Їх тоді, в той ранок розгрому денікінців, ще сонних застали наші. Білі готувалися за лісом нападати на червоних, а в селі всі генерали та артилерія були вже в наших руках. Шкодую, що я тоді була непритомна. Ледве розповіла все, що знала, і не чула, коли мокрі документи в мене з жмені видирали...»

Про орден, що кілька день тому Тетяна дістала від уряду за героїчний свій вчинок,— ні слова не сказала. Орден весь час лежав перед нею на столику, обкладений віночком з паперових квітів. Я кілька раз ловив Тетянин гордий погляд на ордені, але промовчав. Не питав, чи ж бачила свого чоловіка Сакія Довгопола, чи знає, де він. І про себе ні слова не сказав. До моєї любові прилучилася пошана, глибока повага і людське здивування: кого це я маю в образі Тетяни? Але, на сором мій, я відчув іще одне, далеко не дріб'язкове, дошкульне щиття в грудях...

Пізніше признався собі, то були ревнощі. Кого й до кого ревнував — не знаю. Може, Сакія, може, всіх чоловіків на світі, а може... Застаріла любов, як незагоєна рана, бралася струпом. Ім'я Тетяни, її проста розповідь ятрили ту рану. Я впевнився: мої шість років мрій, мої надії й любов для неї не існували... Так, це були роки ще першої молодості, а нам судилося бути вдруге молодими.

5

Но вот на табор кочевой
Нисходит сонное молчанье...
А. С. Пушкин

Пригадую циганську ніч.

Про циганську ніч мені розповіли недавно, хоч в історії Тетяниної радості та ніч була майже початком.

Це не ті цигани, що «шумною толпой» ішли своїм романтичним шляхом по Бессарабії, не ті! Ці тихенько, без шуму, спиняються обдертим табором подалі від села, від людського ока. Неначе стихійне лихо перечасовують. Вночі приходять і з нею разом зникають. Ні пісень, ні кольорів ганчір'я, тільки шолудивий пес і коростява коняка. Але це й не ті, що тепер уже стали колгоспниками, полюбили школи, захоплюються червоними весіллями, а дітей уже родять в хатах, оздоблених гіпсом і копіями мадонн (неодмінно Рафаель!). Мені розповіли про кочових циган, може, останніх на нашій радянській землі.

Була циганська ніч. Шатро чи двоє потонули в ній, як спогад у віках. Там голопузі діти від усіх наявних матерів покотом спали, як поросята. Ніч, як шкураток на багатті, зібгалася, була тут найчорніша. Жінки й дівчата не зважали на пізній час. Ні пісень-романсів «ах, циганських», ні бубона, ні гарячкових танців. Зморені за великий день хідні від тину до тину, вони підтримували розжевріле багаття, хвалилися пригодами дня. Одній собака рясну спідницю з пояска зірвав, другу щедрий хазяїн за стегно, як рак клешнею, вщипнув. Та тікала аж у третій двір від молодої «гамселки», а інша виворожила прохорівський платок і миску соняшника. Село, від першої й до останньої хати, вони взнали до найзатаєнішого зітхання.

Навіщо воно їм?

Спросоння стогнала коростява коняка та пес линялий тоскно скаржився на бліх. Це було життя. Позичене в людського спокою мандрівне життя, циганська ніч.

Четверо мужчин голічерева лежали на дні ночі, ген за драбинчастим возом. Ні віку, ні зовнішності в них у цю пору. Голос і той неприродний, нічний. Лежать до зірок очима, в миготливій грі неба розгадують власні думки.

— Тобі б, батьку, лишитися в нього на ніч,— проказав чи голосно подумав крайній і тихо сплюнув.

— Гамсел проклятий...— прогарчала і згубилася в нічному луговому гомоні їм зрозуміла відповідь старого Кирила Шулежки.

І довго ще миготіли зірки в росяно-слизькій темряві, довго ще стогнав коростявий кінь, лущали надібки в багатті. Батькова відповідь немов блукала в надбереж-

них хащах, потім з тихим шелестом осокорових верховіть дійшла до вух присутніх:

— Шість років він чесно з нами працював... Тільки виведи йому і здай — як у свою комору. Проклятий гамсел. Нехай спробує, дехто й на таких доносах заробляє. А може, брехня. Сидоре? Довго ж їх немає з села. Така ніч, наша ніч. До ранку й поблагословилися б.

— Брехня чи ні, узнаємо. Міліцію я сам бачив.

— А гамсел?

— Оврам Довгопол?

Батько не ствердив запитання, чекав відповіді. Ніч привчала говорити мовчки, економити слова.

— Він, батьку, вештався серед міліції та совітчиків.

— Хто сказав?

І майже разом схопилися, повернулись на животи, мов пси, припали до землі, щоб влучити в темряві ночі того, хто насмілився йти навпростець шляшками цих лугових нетрів. Шолудивий собака відчув чужого поблизу, об господаря потерся боком. Гавкати йому чи наджидати наказу? Нетерпляче позіхнув і гавкнув.

— Ц-с, Аргут, уб'ю... Ляж.

Аргут не ремствував на господарський кулак, звик до нього. Простягся поруч і перший почув — луговими манівцями йшла чужа людина...

— Е-егей, мамі твоїй най сатана присниться... Ках-хи! Людина спинилася й присіла.

— Хто кашляє, стріляю? — запитав, мов з домовини.

Старий Кирило вже біля жінок. Шепнув одній, другій. Дівочий ніжний голос, сповнений відваги та сміху, відповів:

— А ти не стріляй... Чи не герой: замість добривечір сказати, розстрілявся він... Підходь ближче, впізнаємося.

Тепер і Аргут мав право гавкати. Не кидаючи гурту, погрозив у ніч. І знов кулак чи нога в бік. Тільки запищав, змовк і зник.

До багаття підійшов чоловік, зняв з плеча валізу, пов'язану широким солдатським ременем. Жовтогаряче світло від убогого багаття освітило давно не голене обличчя, чорне, аж поруділе від цього світла. Високий на зріст, кудлата непокрита голова, маслакувата постать, револьвер у правій руці. Відкрита посмішка не говорила про войовничий настрій, а скоріше нагадувала парубка ліричної натури, що поспішав до своєї дівчини. Здавало-

ся, що йшов не на блідий відсвіт на листі, на кущах від млявого вогню, не на шатро, загублене в темряві. А голос молодої циганки, грайливий тон її привабив парубка до гурту. Підійшов і тої хвилини оцінив дівчину, як мальовничо зроблений портрет. Ніч була за шовковий темний фон, а відблиски багаття — за джерело світла, щоб обполоскати той портрет.

Мужчини зникли.

— Ну, добривечір. Не знав, що цигани збереглися. Значить, кінець громадянській війні.

— То-то бо. Добрі очі, що втрапили.

А старша, не дивлячись, пробурмотіла:

— Циганам, батьку рідний, війна ніколи не кінчалася, дякувати богові.

— Де ж ваші чоловіки, коней крадуть?

— Ні, не про нас така робота. Жінок ваших лікують від безпліддя.

Зареготали. Прохожий і своїм розгонистим сміхом прилучився до гурту, повагом підсів до багаття. Нічний портрет-дівчина нестримно дзвеніла сміхотливим голосом у тугій сутіні ночі. Хто вона, якого віку? Чи то останній дитячий наївний сміх, чи вже перший визивний дівочий? Стара ж, як квочка, гелгоче, зухвало викликає на таку ж гостру відповідь.

— То мені є нагода з вами ночувати, доки чоловіки лікують там ті недуги?

— Хіба що зо мною... Та ми, батьку рідний, на безпліддя, дякувати богові, не слабуємо.

Біля багаття стало зовсім весело.

— Ворожите?

— Ого, ще туди їдучи. Позолоти руку, і тобі вичитаю всю правду.

— В сусідньому селі, за річкою, буваєте?

Стара циганка не зразу відповіла. Звичним поглядом окинула і постать, і валізу, на присутніх поглянула.

— Може, хіба знаєш, у якому селі за день находишся. То ж яке село за річкою? Та й річка ж, мабуть, глибока.

Напевне, знають. Могли б дещо й розповісти, та чи слід зарані взнавати новини, може, і не зовсім радісні? Але мимоволі пояснював їм:

— То Чепеліївка, моє село. Більше двох років не був я в ньому.

— Два роки, матінко! Партизанив? Жінка з дітьми дома...

Ворожка не помилилася, він стривожився. То це ж може бути чоловік тієї гамселки, що по дворах їх з палицею гонила.

— А ви й про дітей уже знаєте?

Чому не знати? Хіба не книга життя так дбайливо написана в нього на лиці? Лице заграло нервовими брижами, очі відірвалися від дівчини-портрета, уперлися в стару ворожку. Прохожий не помітив, як ззаду в нього вмостився циган. Ворожка ж особливо ретельно заходжувалася.

— Позолоти руку — і не те скажемо. Ой, бідні, біднесенькі сироти...

І в очах прохожого заграла тоска. На ворожку дивилися приховані віями чорні очі, спорожнені й холодні. Про яких, чиїх сиріт вона заговорила? Значить, знають усе.

— Ви їх бачили в селі? І жінку?

— Я їх бачу в твоїх очах, батьку рідний. Давай, давай праву руку. Така рука, як миле щастя. Бач, так і є...

На коліно собі міцно взяла його руку. Був великий риск. Вона знає, що на все село один тільки партизан досі не повернувся додому. Знає молоду його дружину, що ломакою гнала ворожок з хати. І дітей-близнят, і всю складну життєву історію цієї сім'ї циганка знає. Не майбутнього шукала в цих засмучених очах. Вона пригадувала очі старого Довгополa, кількарічного шабая краденими кіньми...

За річкою ледве чутний гомін. Для звиклого вуха його було досить, щоб упізнати благополучну видачу п'яти коней, укрaдених сільськими злодіями десь за півсотні кілометрів від Чепеліївки. Прохожий цього не чув.

Циганка, дійсно, як вичитувала ту правду з книги його життя. Що він вродливий — хіба ж це не правда? Що закохувалися ним дівчата, на шию вішалися, плакали, вимолюючи любов,— чи багато в світі мужчин, що заперечували б проти такої істини? Ворожка заговорила прохожого. Він гаразд знав, що про це циганка розпиталася в Чепеліївці, але слухав, перебираючи спогади. Так, так... Раптово одружився, дітей двійко лишив,— яка дивовижна прозорливість у ворожки! Красуня жінка — і це полестило, важко заперечувати. Кожне слово, кожна деталь його життя звучала точною правдою.

Мозок домальовував ту правду в пережиту ним картину. Але якої ж жахливої правди невідомого йому життя Тетяни... треба сподіватися з оцих сухих, ніби лубкуватих вуст, від мстивого погляду злих ворожчиних очей? Правда та не обіцяла бути осяяною щастям, радістю, надтобо ворожка суддею його долі намагається стати:

— ...Вона, проклята, вродою своєю торгувала, як шабай... батьку рідний. Чи знати їй, засліпленій коханням офіцера, а потім і комісарів, що чоловік її, така золота людина, що цей чоловік кладе свою голову за слободу? Проклинала, що зав'язала собі світ з таким чоловіком... Та так, голубе, проклинала, погибелі йому бажала для своєї відради...

Ворожка вже цілком упевнилася, що це Довгополів старший син, про якого стільки взнала від його ж батька. Якась радісна злоба, як алкоголь, по жилах заструмилась. Ага, чепеліївська більшовичка! Будеш знущатися з циганської професії ворожок, будеш виганяти їх ломакою з двору? Стара, в злобі зачерствіла циганка помститься, бодай і перед смертю.

Не вслухався, прохожий, що діється отут, навкруги нього, в таку ніч. Жахливі речі розповіла йому ворожка, неначе й свій старечий гонор дратувала тим, як собаку крізь ворітницю. Які ж то, виходить, балачки в селі ходять про його дружину, про його чоловічу честь, коли й цигани до дрібниць усе знають? Його дружина зраджувала з офіцерами, кілька місяців пролежала в лікарні, може, і зовсім без потреби... Орден дістала, повернулася з ним і живе, ніби на світі не існує законного чоловіка...

— ...Чи в жінці ордени комусь потрібні, батьку рідний? Такого мужа пестити б їй треба, а не проти бога в селі агітаціями займатися. Без неї хватить, хіба це жіноче діло?.. Недорід іде, а їй і страху немає, свекра, стару чоловікову матір кинула напризволяще, на голодування. На руці в тебе ось ця лінія потяглася доріжкою, батьку рідний, заведе тебе жіночка до Макарових телят... Іч, у нову хату перейшла, свою матір збирається в твою хату перевести.

— Прожену потаскуху...

— Авжеж проженеш, батьку рідний. Видане діло, жінка ночі просиджує з чужими чоловіками в тім волосньому виконкомі! Чоловіки молоді, та не рівня вони тобі, і діти ж у неї сиротами ростуть в її матері, доки вона...

— Тягається, як і мати її замолоду...

— Ох, слабість наша жіноча.

Пронизливе ворожчине око і в темряві бачило, як спритна циганова рука витягла револьвер з кишені прохожого. Примеркло багаття, револьвер у чужих руках. Почув і схопився. Три пари чужих рук посадовили його знов. Та й не до захисту йому сталося тепер. Чого поперся в село?

— Віддай револьвер, я піду геть.

— Схаменися, батьку рідний, який револьвер? Поробленo йому. Відведіть, хлопці, на широку нічну дорогу та нехай і не хвалиться мамі, хто йому цю ніч носа чепурив.

— О ні, так воно не буде. Добром не віддасте, так...

Ще з більшим зусиллям рвонувся, щоб устати й звільнитися від міцних рук. На комусь затріщав одяг, може, й кістки чиїсь би затріщали, та старий Шулежка поквапно вдарив кулаком по вусі, і світ прохожому замакітрився, скортіло лягти. Падав, ніби крізь землю, і, падаючи, ледве вловив дзвінкий дівочий голос захисту:

— За що б'ємо, соромся, батьку!

Шулежка припинив той захист ударом по щоці, брудна лайка вкрила протест дівчини, боязку її мольбу. Може, і справді це тільки здалося йому так. Коли прочуняв, то була пізня ніч. Гасли зірки на чорнім небі, в таборі стихала шамотня. Дівчина розв'язувала йому руки й шептала:

— Батько звелів... ідіть собі.

— Нікуди я не піду...

Це був Сакій Довгопол. Він не чув і не знав, що в табір приходив його батько з краденими кіньми. Старий Довгопол стеріг у тайні це своє ремесло і від синів, тому й Сакієві на очі не показався. А хто він тепер, той син? Партизанив, більшовикував, спробуй з ним говорити,— всі вони навчилися тепер закрити рота й не таким, як Оврам. Ні, досить і невістки для нього. Здалося старому, що син його Сакій тепер зможе й циганом зробитися. Тому порукою Домаха, менша дочка Кирила Шулежки. Коли б то сталося так — в такій спілці він стане справжнім хазяїном...

Минула циганська ніч, і слід на ранок замело суховієм по узбережжю.

6

Як відомо, Катрю Пилипееву вважали придуркуватою.

— Хи-хи-хи! Їй же бо ж, правда, тата спитай, хи-хи... Звечора зайшов Сакій — і просто до нас. Поздоровкався з татом. «Здоровенькі,— каже,— будьте, дядюшко Лигорій». І до мене заговорив, заговорив...

— Гм, дивно. А я слихав, що його нема живого, і думав, наверное, розстріляли.

Катря, як змовниця, пішла поруч з Микитою Коровайним. Перед війною лишилася дівкою, бо мудрувала: Коровайного дурила Сакієм, а Сакія тільки дражнила, щоб Коровайному очі колоть. Коли ж Сакій одружився з Тетяною, Катрі ніби стало гірше з розумом — так говорили в Чепеліївці. Зраділа, коли повернувся з війська Микита Коровайний, а він ніби наджидав чогось: чи то, щоб Катря порозумнішала, чи, може, якоїсь зміни влади. Міркував, що Катрю взяти не штука, коли б на старе батьківське хазяйство. А на радянській нормі землі придуркувата не потрібна, туди Тетяна більше личить. Катря знала ці думки, ненавиділа Тетяну і теж чекала зміни влади.

Як пригадати, то вперше придуркуватою Катрю назвав той же Микита. Він старшинин син, на грабарі з парубками не ходив, на вулиці перебірливий був, хвастаючись, сказав, бо йому все можна говорити:

— Придуркувата Катря чіпляється до мене, в неї ж не всі вдома.

Злостилася, як уперше почула, плакала, матері жалілася, а потім звикла. Тепер же навіть самій подобалося вирізнятися між усіма. От вважають, що в неї не всі вдома, і нехай. А про інших ні слова в селі: ні хорошого (таких щасливців узагалі не буває), ні поганого. Неначе їх нема, тільки Катрю й видно, хоч і придуркувату. Війна стільки чоловіків винищила, а без них дівують дівчата, старіють солдатки, молодиці. Мало їх залишилося в Чепеліївці? Греблі гатй. Заздрими очима виряджають молодого і нежонатого, не соромляться. Набріхувати на себе наважуються, аби не бути в тіні:

— Зі мною вчора йшов, ще тільки-тілечки сонце сіло... І щоб він сказився, той Микита. Уже як скаже що...

Катря не боялася, що в селі про неї говорять, пишалася тим. Сакій надвечір зайшов до Пилипея, сказав,

що в клуні переспить. Катря навідувалася кілька разів, будити не насмілилася. Уявила собі, що Сакій зайшов через неї...

— Хи-хи! Як убитий заснув на сіні. Обіцяв і сю ніч прийти, щоб я вмерла, Микито, обіцяв... Розповіла я йому про жіночку, як ночами висиджує десь на засіданнях. Повірив, що це вона вибріхується перед сусідами, щоб я вмерла, повірив... Тепер до батька свого пішов, а до тієї витрішкуватої комісарші й ноги не покаже. Ух, от кого не люблю, Микито: наступила б на одну ногу і за другу, як пелену, роздерла б...

Микита поблажливо всміхався, але свої думки тримав при собі. Раптом у вуличку до Супою повернув і пішов від Катрі.

— Ти до Сакія? — здивовано запитала.— Не кажи про мій секрет і... заходь, коли хочеш, хоч і сьогодні. Батько тебе хвалять...

За повіткою, у вишневім холодку, на подзьобаній дідівській дривітні сидів Сакій. Старий Довгопол спиною підпирав давню вишню, а Тетяна стояла на віддалі проти Сакія, в крамній сорочці, у квітчастій чорній спідниці. Встигла накинути це все на себе, щоб перед своїм чоловіком-гостем стати не в зім'ятім робочім рам'ї. У позі не було ні скорботи, ні поривів радості. Сакія з вікна побачила, коли йшов городом від Супою. З жердки зірвала спідницю, в дзеркалі всміхнулася собі й зустріла чоловіка. Та не пішов він їй назустріч. Демонстративно повернув до батька і сів на дривітні. Мигнула думка самій в ту ж мить повернутися до хати, скоріше здерти з себе квітчасту чорну спідницю. Та ноги самі донесли. Обережно й запитливо привіталася, не дослухаючись до відповіді, тільки дивилася на Сакія. Він! Той самий, з яким одинадцять день жила за всі роки замужем. І чому ж таким далеким себе вдає? А вона б хотіла жити з ним значно рідніше.

— Може б, до дітей зайшов, Сакію? Люди такого наговорять, а ти й вір усім. І про тебе всякі чутки йдуть, сам батько ось твій між людьми пасталакав... Та й що ж — я вірити їм повинна? Адже знаєш... яка я єсть.

Микита Коровайний у цю мить підійшов з города, від Супою. Не знає, про що йшла мова в сина з батьком. Тільки, як підходив до гурту, почув, що Сакій відрізав батькові:

— Мовчали б краще, партизанів батько. Все до багатства дориваєтеся... Оця мені ваша жадоба, оте опікунство вічне дозолять-таки. Спалити мало всі ваші скороспілі набутки, до ярем повернути вас. Тоді не питали б, де й чого ходив. Донощик знайшовся, сам знаю все. А хата дітям потрібна і... чого ви від мене хочете, ха-зяїн? Здрастуй, Микито Дорохвійовичу!

— Так їх, Сакію Оврамовичу,— гоноровито привітавшись, підбадьорив Микита.— Я часом і свого теж відчитую. Не розуміють вони, за що ми кров, ік примеру, проливали... Надовго додому чи й назовсім?

— Не знаю. Краще й не повертатися було. Ось, бачив, батько рідний не знайшов путнього слова, щоб зустрінути сина, докоряє, скаржиться. Йому, бачиш, дві повітки потрібні стали, на хазяйство пнеться, власність...

Устав і пішов з Микитою. Микита взяв під руку, співчутливо хмикнув і повів. Тетяна тільки тепер до пам'яті дійшла. В очах заблищали сльози, губи пересмикнулися плачем:

— Що ви йому сказали, батьку? — І гукнула: — Куди ж ти, зайди в хату.

Спинився, може, хотів відповісти, та Микита повернув його, повів геть з двору.

Ідучи вулицею, Сакій розпитував про село. Коровайний розумів, що Сакієві треба розповідати обережно, не виказати себе. Свою розповідь будував, нібито не він, а хтось інший так про село говорить.

— Ну от, і знов циркулірують усякі гнусні лайки та осуд на владу на місцях, а сонце так просто принародно проклинають, сам чув. Коли це було так, щоб з весни ні одного дощику? Сохне, горить усе, як тут не полається людина? На кого, мовляв, як не на безвірників розгнівалося небо? Сміха, їй-бо. А серед безвірників же й Тетяна... Ну, от і розберися, ік примеру, в їхнім уровні. В одну душу: кому, як не Радянській владі мстить некроплена священним даром, покопана снарядами, збита копитами земля? Словом, як у пісні співається про жито, що копитами збито. А Тетяна ж і до влади примішана повнотою і сурйозно. Глотку йому заткнеш, коли він говорить про те, як Тетяна торік розверстку проводила. Воно, може, й правильно, що хазяї на свої плечі повинні б усе взяти, бо їм так же було і вмотивовано Тетяною: в кого багато, з того й найбільше. Щоправда, од такої жизні люди почали зрівнюватися. Восени хазяї

майже не засіяли озимини, від землі почали відмовлятися. Біднота вхопилася за ту землю, а обробляти ж не здатні, ні в зуб ногою.

— Може, немає чим обробити ту землю? — почав нервуватися Сакій.

— Та і це, наверно́е, правильно. Словом, посіяли вони ярину, а що з неї виросте? Все, наверно́е, вигорить дотла...— Запал Микити Сакій трохи потушив своєю нервовою реплікою. Лишилося запросити гостя додому обідати, були ж вони однолітками-парубками в селі. Сакій погодився і навіть від чарки горілки не відмовився. Микита подбав, щоб до гурту згодом надійшов учитель, Сава Мануйлович Ляхович, та секретар волвиконкому, Олександр Григорович Завгородній.

У Коровайного нарешті відбулася б та омріяна сином бесіда, про яку часто нагадувалося батькам: «Позаяк я заражений цивілізацією, мені потрібне обчество і вечори, бесіди з культурними людьми...» Чим він заражений, батьки не зрозуміли, але взяли собі в голову, що, коли вже син «заражений», нехай «заражає» й інших, і проти бесіди не заперечували.

Та в Чепеліївку з сусіднього повіту заскочила міліція. Десь у селах були покрадені коні, а в повітовому місті з тими кіньми зловили на базарі Кирила Шулежку. Він, звісно, ні сном, ні духом не знає, що за напасть така на нього. Коней йому продав молодий Довгопол, майбутній зять, а зараз він пішов у Чепеліївку правити документи від своєї першої дружини. Шулежці не зовсім повірили, але до Чепеліївки поїхали, коли зник циганський табір і сам Шулежка втік від міліції.

Оврам Довгопол зустрів міліцію біля своїх воріт. Завжди філософ у розмовах, старий не зміг міліції навіть на привітання по-людському відповісти. Циганам-бо він віддав з восьми коней тільки п'ятеро, а троє стоять і зараз у повітці, за сіном. Повіточка новенька над Супоєм. Плетена стіна при потребі відхиляється.

— Так, так, товариші. Довгополом я звуся, Оврамом Нестеровичем... Та вам, мабуть, сина мого, Сакія Довгопола треба?

— А що з ним? — поквапно запитали міліціонери.

— Нічого, я так. Не було його, чуєте, кілька літ дома, а оце сю ніч з'явився. Думаю, чи не шукаєте, бува? Чим тільки й живе людина, не знаю. Спалити б, каже, вас.

— Чули ви, дядьку, що він конокрад? У сусідньому повіті восьмеро коней вивів.

— Як позакладало, не чув. А ви ще в когось запитайте. Отаке ще, о, чуєте, коней вивів, та ще й восьмеро. От, коли хочете, й не знаю. Не повинно, щоб то він.... не такий у нас рід, а втім, хіба знаєш, де ходив, чого набрався? Вам видніше. Зараз пиячить у Дорошевого сина, в Микити... Чуєте, спалити, каже, вас.

Міліція не питала далі. Спантеличеного несподіванкою Сакія взяли з-за столу в Коровайного. Микита, здивований, довго шептався із Завгороднім і таки сказав щось міліціонерам на вухо. Бесіда тільки на час розладилася. Надійшли жінки, дівчата, і з ними Катря Пилипеєва.

Як вели у виконком, Тетяна розігналася зустрінутись і стала на перелазі. З Сакієм ішов його батько, страждально бідкався:

— Ну ось, бачиш, а ти все на батька. Побігла твоя спритна більшовичка-жінка, міліціонера привела: «Коли не мені,— каже,— то й нікому», і виказала на тебе... Боже мій, така напасть на рід наш. Де таки видано, щоб мій син з циганами в зграї! Все село гомонить, очей тепер не показуй на вулицю.

Сакій скреготів зубами, проходячи повз двір. Тетяна рушила, дізнатися хотіла, в чому Сакія винуватять, так він тільки пригрозив:

— Добре, добре, я ще повернуся. Ти в мене заговориш.

І таким-то його бачила трохи згодом, як на возі вивезли з двору виконкому. Два міліціонери з боків, а під ним тільки оберемок торішньої соломи, навіть поганеньким лантухом не застеленої, не то що рядном. Поїхав, прощай не сказавши. Кілька дворів ішла назирці, засмучена, замислена.

От тобі й радість, Тетяно! Чоловіка діждалася, діти батька крізь ворітниці бачили... Нахваляється... Ну й що ж, злякатися та тікати з села? Одружуватися з іншим і розпочинати друге життя йому на злість?

«Ти в мене заговориш». Що означає така фраза? За що стільки злості? А який же чоловік! Та з таким би... взятися за руки, щоб чути надійне плече, і в похід!..

Тетяна повернула назад і пішла вулицею, а в голові клубком стала загадка, думку палила фраза: «Ти в мене заговориш». Чула, як з Коровайного города Катря Пи-

липеєва сміється з неї. Огидно сміється, та Тетяна не спиняється. Пройшла свій двір і аж біля воріт незаможника Левка Вихреста спинилася.

— Та й чого тобі, молодице, для штуки, побиватися? Барахло, так барахло й є, а може, то й брехня.

— Не те, дядьку Левко, не те... Мені жити хотілося повномірним життям. Чекала я Сакія, як свого. Довго чекала, набридати починало, а дочекалася... чужого. І що тепер з мене? Дружина конокрада, солом'яна вдова?

— Може ж, це й брехня.

Тетяні хотілося кричати: «Брехня, брехня!» Навзрид плакала у Вихреста на перелазі.

— Що не кажіть, дядьку, а так нікому не було. У Марійки вбито Оксентія на війні, так тому й бути. Солоденкова лишилася вдовою, Чепурнячка знає, що Мусій у полоні одружився з австріячкою — сам написав про це. А в мене... Отак чекала стільки літ і хіба таку зустріч йому готувала.

— Поплювала б ти на нього, коли так.

— А ви ж кажете, брехня те все.

— Не кажу я цього. А може статися, що все те чиста брехня, для штуки...

Постояли мовчки. Тетяна висушила сльози, додумалася:

— Таке, дядьку, робиться тепер, що й голова лускається. От, будемо говорить, зробився переворот на землю, на владу — це хороше. Та треба ще й на людську душу перевороту... Він мені погрожує, а не я йому — чому це так? І не думаю погрожувати. Тільки ж чекала як, а вийшло, що він конокрад, не заслуговує на таке. З другого ж боку, я... дружина конокрада і... від влади орден маю.

— Ну, знов... Оці жінки, просто... тонкосльозі діти.

— І на це настане переворот, зачекайте, дядьку, не будемо плакати. Порадьте, що мені зараз робити — їхати за ним у повіт чи...

— От тобі й переворот: він до тебе з погрозами, а ти до нього з сльозами. Безвісти б він поїхав, щоб я гнався за ним, бувши такою... Коли переворот, то й нехай він до тебе приїде та по-людському за поріг переступить, а ти покажи, як уміє нова, радянська людина зустрічати чоловіка — конокрада, гультяя. Совістю такого не дошкулиш, інакше якось треба робити його людиною.

Отак я розумію переворот, радянські порядки. А то сльози...

— Ну... гаразд!

Зітхнула й пішла додому. Ні слова більше. Добре, гаразд,— вирішила сама собі. Переворот людської душі вона почне. Це не тільки наділ землі з привласнених Балашовими ланів, не тільки свідомість державної відповідальності за ту землю, не тільки героїзм на фронтах боротьби з буржуями, з петлюрівськими бандами. Це продовжується революція! Мабуть, і Сакій тої думки, коли так докоряв батькові за жадобу. Може, і він душу мав на увазі? Коли так, то вони спільники з ним. Людину дороблять треба революцією в душі. Щоб настало справжнє, прекрасне й радісне життя, треба, щоб оновлену більшовиками землю посіли тільки такі ж люди. Чоловік мусить мати тверду волю й віру, що зробив він радянський переворот на землі для загальнолюдського добробуту. Маєш жити новими пристрастями, по-новому любити життя, кохати пару...

— Спробую ж я перша...— вимовила перед своєю хатою. У хаті кинувся в очі Сакіїв парубоцький портрет. Зняла і довго вдивлялася, блукаючи думками.

— Так я ж переверну твою душу, Сакію! Ти зі мною не тими словами заговориш. Ото й буде довершенням нашої спільної радості...

Частина друга

...Сідайте та розкажіть, як женилися.
Приказка

1

В нашому селі одного застарілого парубка прозвали «баба-дівка». Замолоду вдавав, що вередує дівками, не одружується, а коли не пішов на японську війну — зацікавилися жіночки: чого це власті погребували Козидубовим Севастяном? Сказати б «гризь» — не похоже збоку. Може, жовч по крові розійшлася, такий-то він зеленкувато-жовтий під ту війну. А шептуха прорекла зацікавленим: од роду йому так сталося. Чоловічого здоров'я бог пошкодував, а нечистий посміявся й жіноць-

ким безталанням наградив, та й став Севастян «баба-дівка з вусами»...

«Баба-дівка» — зробилося в нашому селі остільки ганебним назвиськом, що той нещасний Севастян на люди боявся показуватися. А на початку війни 1914 року зовсім перестав удень виходити на вулицю. Мужчин по селу не стало. Солдатки, вдови, дівчата сокорять до кожного, як кури, неначе погибель віщують. Покажися їм такий, як Севастян,— засміють. І вивіщували. Севастян захворів від нудьги та мужчинського свого горя і вкоротив собі віку — повісився в клуні на бантині...

Я до війська годився, забрали. Хоч у громадянській війні дістав рани, на фізичну роботу був менше здатний, та «бабою-дівкою», однак, мене не називала ні одна молодиця чи дівчина — мені в родах не капостив ніхто, як Севастянові. Але набридле холостяцтво мимоволі викликало брудні спогади про того «бабу-дівку», робилося до гидоти неприємно: жив чоловік, як і я, марнував по-своєму життя — подобалося йому те чи ні, і до краю висмоктав увесь інтерес жити на землі. Він «баба-дівка». Ну, а я? Майже інвалід, перегуляний парубок. Кому буде потрібен такий чоловік?

«Баба-дівка», як є! Силувався забути Тетяну, та ім'я це дедалі вразливіше зачіпало мою свідомість. Коли б не одна виняткова подія, не бути б мені одруженим і ще три десятки років. Не хотів я їх лічити, гостро відчував тиск дозрілого віку і, правду кажучи, неприємно нервувався.

Було це пізньої осені 1923 року, коли над нашим краєм так недавно пронеслося страшне лихоліття — неврожай і голод. В губерніальнім комітеті партії я був пропагандистом і працював антирелігійником у спілці «Медсанпраця». Переконувати лікарів, що бога нема,— мені було дуже легко, та про світ і людей я знав далеко менше за багатьох своїх слухачів. Я щирий комуніст, але така робота мені не під силу. Відчуваю, що слухають вони мене з благородного обов'язку, а не з цікавості. Мої елементарні знання з природи, про походження людини доводилося часто замінювати на політграмоту з брошур політосвіти, які й самі медпрацівники читають чи не краще за мене. З такої роботи я змушений був піти на іншу.

З великою охотою пішов інструктором колективізації сільського господарства. Справа теж зовсім нова, і —

чесно признаюся — я в ній розумівся не зовсім так, як вимагала вона цього. Твердо знав, що диктатура пролетаріату є основа Радянської влади, вірив у те, що побудова соціалізму необхідна й можлива тільки за Радянської влади. За це взялася наша партія. Та цих знань було недостатньо, треба ще знати й те, як будувати соціалізм, особливо на селі. Інструктор колективізації повинен це знати, мені доводилося на ходу опанувати марксистсько-ленінську науку, та все ж я пішов на цю роботу.

Сільське господарство! Хлібороб з мене тоді був абиякий, але ж село я знав, людей розумів і справді придався на такій відповідальній ділянці роботи. Без вагань обрав собі повіт, де було й Тетянине село Чепеліївка. Обіклався літературою і читанням вгамовував лоскіт серця, гоїв болі від спогадів, звикав. Та законів людської натури не переробиш спроста. Погоджуюсь, що Тетяна та не для мене, а не заспокоююся. Хоч би переконатися ще раз і востанне, які почуття в обох нас викличе можлива зустріч...

Так перевівся я в повіт, а звідти за кілька день, навіть цілком несподівано для себе, поїхав у Чепеліївку. Село це турбувало повіт.

2

Від найближчої залізничної станції до Чепеліївки більше трьох десятків кілометрів. Незавидну славу надбало це село. Прочани Київської лаври споконвіку проходили Чепеліївку, балашовські ліси неодмінно вдень. Століття та ліси з ярами викохали таку просту мудрість самозахисту. Ніч і ліс, помножені на час, коли не всіх бандитів ще ліквідовано, робили Чепеліївку страшною для мирної людини.

Глибокої сухої осені ці кілометри я проїздив на лубковім возі чепеліївського куркуля. Такою породою людей бог не скривдив те село.

— Село наше, товаришу, хазяйське, знацця. При барині Балашовій більш на орендах жили, та й жили ж як, ну, а за слободи, знацця, на душі пішло...

— Колективу ще не організували? В інших селах починають.

— Коліктиви? По газетках, знацця, начитували й наші, а щоб щось... Н-но, стєррво...

Що то за «щось», я й не дізнався. Господар мій усю увагу переніс на свого буланого коня з чорною смугою на спині. Мені здалося, що він зовсім незаслужено почав узивати свого коня «стєрвом», з підкресленим наголосом на м'якому «є» та на гримливо протяжному «р». Що-що, а в конях я розуміюся ще з грабарства. Буланий мого підводчика ні на яке «стєррво» не скидався — запевняю в тому. Випещений, об'їжджений, смаковито прибраний наритниками та вуздечкою з китицями, з бляшками...

— Там і в нас одна, знацця, ну як би її?.. Тетяна, будемо говорити, Іванівна... Ги-ги-ги! Та н-но, стєррво.

— Що ж вона та Тетяна Іванівна?

— Ги-ги-ги... Інтересна дівка. Вона, знацця, жоната, але... Оце й на зборах у жнива, поймiть, говорила...

— Про що?

— Про неї ж, про комунію, знацця, говорила, ги-ги-ги... Інтересна дівка. Кажуть, чоловік її в циганах, знацця, ходить. Міліція з села за покрадені коні забрала його, і, тобто, випустили, знацця, без последствія. Батько, поймiть, хазяйновита людина, хоч на людях це й приховує. Чоловік собі колись при ярмах трудився, і при німцях козаки ні за що, знацця, за сина шомполом ударили. А вона, Тетяна, будемо говорити, Іванівна, з ордіром від червоних прийшла, по селу старшує збоку, свекрам дорікає, тобто, батькам чоловіковим. Ну й запікся чоловік, хоч би й кому таке. У злодії потягло, а теперки йдуть чутки — з молодою циганкою злигався.

— Так вона, кажете, комуну утворила?

— Комунію? Та що ви, ну й шутняк... Нехай бог милує, уже й комунію. А ми ж куди б дівалися, хазяї?.. Проказала, кажу, на сході. А село в нас, знацця, хазяйське. Радніші б і ісполкомові, знацця, допомогти чи партєйному комітетові в городі чим возможно посочуствувать: комунію, так і комунію організувати або й агітатора послухати. Так своє ж у кожного, поймiть, господарство. Коли ж і дбать, як не за слободи? Чи на ті сходи ходити, агітації слухати, чи цегли якусь сотню, знацця, привезти з панського палацу — народне добро гине. А тут і овечата, і шкапина.

За словом «шкапина» підводчик наструнчив віжки (ремінні, з китицями), і кінь пішов забирати ристю, як у весільному поїзді. Господар його нервувався, захоплений своїми господарськими турботами. Натягнуті віжки,

вимушений і зовсім не потрібний кашель. Кому він говорить свої затаєні думки?

— Ви ж до нас, так? — і рукою з батогом невиразно помахав у повітрі.

— Так,— відповідаю я, копіюючи рукою жест і всміхаючись. Підводчик зміряв мене очима, як проковтнути збирався.

Мусимо проїхати довгий і глибокий яр, зарослий лісом, що з нього Довгополи крадькома від Балашових ярма виробляли. Яр глибокий, а ліс густий і загадково мовчазний, як приховані підводчикові думки. Порушую їх:

— Добряча дубина росте у вас під боком!

— А таке. Ліси, знацця, не з обрізків. Заказні ліси, історичні.

— Старі, виходить, чи яка історія в них?

Підводчик не зразу відповів. У кожному селі, в кожному повіті є своя історія. Там Наливайко перезувався або Залізняк чи запорожець якийсь березовим соком бавився. Майже в кожній місцевості Тарас Григорович Шевченко під дубом свій «Сон» писав чи на могилі плакав, сумуючи за необмеженими просторами степів, загарбаних паном і нерадісних від того... Думаю собі, що і в цім лісі під якимсь дубом «Сон» написаний. Передо мною глибокий яр, а ліворуч на найвищому горбку, бачу, високий обгорілий шпичак сторічного дуба. Неначе жорстокий рік опудало поставив над панським лісом — спопелілу емблему власницького варварства й віковічної кривди. Стоїть обгоріла ілюзорна міць, приборкані зазіхання... Так і чекав, хто-хто, а Тарас Григорович неодмінно щось написав під тим дубом. Писав же він у Прохорівці і в Суботові, в Ташані і в Старосіллі, в Переяславі і в Чигирині...

— Під тим дубом сам отаман Голий, знацця, наради свої скликав.

— То ж отаман Голий спалив того дуба, чи хто? — питаю, приховуючи настороженість.

— Не знаю. Мабуть, червоні спалили, мало їх проходило з загонами? Може, й наші знайшлися,— в селі на таке знаходяться... А хазяїнам нащо ж його палити? Такий дуб... Хіба що для остраху.

— Історичний дуб,— погоджуюся я в тон підводчикові.

Мовчки, без гальм спускаємося в яр. По лісу лунають

віддзвони тарілок на колесах хазяйського воза, неначе з кимсь дражняться. От-от у галоп перейде наш буланий. Тільки вухами щулить, ніби й він, як і я, сподівається на нехорошу зустріч. Кінь — розумна тварина. Буланому не вперше проїздити цим яром, не вперше зустрічатися за мостом.

Найдалі ховаю партійні документи й доручення, насторожуюся. Літературу запхнув під сіно, на дно воза.

А день аж дзвенів, як порожня діжка. В той рік запізнилося бабине літо, повисихали яри, як у спасівку. Гнітила порожнеча й острах...

За мостом стали. Дивуюся й зіскакую з полудрабка. Господар обернувся до мене статечно, надто поволі. Ні скалочки сміху чи зненависті. В його очах тільки турбота. Ділова, надокучлива й мстива турбота:

— Знацця, коли часом запитають... скажу — дохтора везу.

— Хто запитає?

— А ви не хвилюйтеся, сідайте, будь ласка, зараз їдемо. Кажу, можуть, бува, запитати, тут, знацця, інколи запитують... Не одного представителя зобидили. Ліс, поймiть, аж до Супою і до Ірдиня непроходимий. Сідайте... Кажу, буває людині всього, приходиться.

І здалося мені чи почулося в дзвоні тарілок, ніби гомін у лісі за нами. Підводчик ще раз подивився на мене зовсім іншим поглядом. В ньому блиснуло щось насмішкувато-бундючне та неприхована зоологічна ненависть. Ворухнув віжками — буланий знав цей рух. Тепер обидва вуха поклалися назад, і ми понеслися по узвозу. Я й зараз певен, що ззаду в нас, з-під мосту чи лісу, залунав постріл. На буланому під наритниками виступили мокрі смуги з милом. Ми неслися нагору узвозом, покрученим, як гадюча стежка. І тільки в степу, далеко від лісу та яру, віжки знов натяглися, буланий здав завзятий біг. На мій натяк про постріл у яру підводчик тільки переможно засміявся: який там постріл!

— Ви ж це до нас у ісполком чи, може, знацця, і далі?

Куркуль намагався вдати урівноважений, цілком пристойний вигляд.

3

Мені хотілося якнайскоріше зустрітися з Тетяною. Не намагався пояснювати, вмотивовувати собі це бажання чи його засуджувати. Щось роздерте ятрилося в мені: почуття симпатії чи любові до людини я намагався на гарматний постріл не підпускати до свідомості, майже вголос шепотів міркування про раціональну витрату творчої енергії на громадських справах. Нічого не виходило — тільки вразлива травма поглиблювалася, штучно зростали небезпечні протиставлення застарілого особистого і нового громадського. А чи насмілюся ж сказати їй про свої почуття і що скажу? Нічого не скажеш ти, комуніст, не маєш права дрібнити себе перед лицем такої відповідальної справи.

Село не таке й багате і зовсім не хазяйське, як запевняв мене підвочник. Щоправда, середини в Чепеліївці майже непомітно. Або заможний, за фарбованим сосновим тином і з хатою під цинком, або ж обдертий заробітчанин. Він тулився своєю чотиривіконною хаткою десь у закутку вулиці. І та вулиця затиснула його, зіщулилася, приперта куркульськими повітками та загородами. Куркуль мав собі береги з лозами, щороку нові тини городив і неодмінно пригороджував хоч ступінь вулиці до свого города, випирався тином чи повіткою, як і своїм непідперезаним, зажирілим животом. Заробітчанські ж пересохлі лозові тини уперто трималися на старих дідівських межах. Не ставало ні коштів, ні часу переплітатися. Отак утворювалися кишені в вулицях, куди куркуль випускав з двору свиней чи телят, та реп'яхи розплоджувалися по закутках. Щось архаїчно безгосподарне й безрадісне таврувало це село. Гніт грабарських підрядчиків, їх десятників (собачниками звали ми їх на грабарях) та колишньої урядової «знаті» перенісся на село з дожовтневих часів і застоявся, регулюючи постійні взаємини між грабарями-заробітчанами та куркулями і підрядчицькими прихвостнями. Традиції влади хазяїна уперто зберігалися системою кабальних позичок або подачок, і тим провадилася боротьба з новими, радянськими настроями заробітчан та незаможників-хліборобів. Жах, поселений неврожайним роком і голодуванням, зміцнював ті традиції.

Надвечір ми в'їхали в це село. У волвиконкомі застали повно людей. На польових роботах майже ніхто й

нічого вже не робив. Земля здебільшого гуляла, про завтрашній день більше сперечалися, аніж дбали. У волвиконком ішли на люди, щоб не нудитись дома без роботи. До того ж насувалася зима, засіки порожні, в млинах і горобці не ночують, а в ухах лунала уперта чутка, що недорід і голод триватимуть в країні без перерви цілих шістнадцять літ.

— Совецька власть годуватиме...— безтурботно, але глибоко продумано підхоплювалося у виконкомі, в крамниці, в церкві. Особливо в церкві. Спробуй-но заперечити... Але заперечують:

— Совецька власть — пролетарі та біднота, дурню божий. Власть трудящих, а не трутнів, ледарів. Не робитимеш, то чортом нагодуєшся. У царя, бач, ніколи він не вимагав, а до Совецької чіпляється... Я б таких нагодував...— проривались іскри свідомого осуду в партизана, червонофлотця, грабаря. Але торішній голод і холера, тифозні воші та зазіхання імперіалістичних держав підготовляли грунт для всіляких провокацій. У волвиконкомі, за дверима, я випадково вислухав цю коротку дискусію і відчув особливо напружене тут становище. Недосіви в голодні роки, недбалість і хитрування хліборобів у цьому році, невпорані землі, провокаційні розмовочки... В тім отруйнім твердженні, що влада годуватиме, звучала не тільки безтурботність, а й неприхований натяк на владу, як на винуватця засух та хвороб. Цинізм, одвертість, з якою це дебатувалося навмисно в моїй присутності, я зрозумів, як зухвалий виклик.

Цікавлюся, де голова виконкому. Він на селі, ділить Пилипея з старшим сином. Владу в селі представляв писар, як це й велося з давніх-давен. Мені показали на типового волосного писаря — секретаря волвиконкому.

— Хто ви будете: представник, чи так партєйний, або поштальйон? — запитав у мене секретар, простягши руку за документами. Стілець його стояв глибоко між двома старими волосними шафами. На дверцятах шаф, замість ручок, наварено кілька шарів сургучу, як запечена кров. Кінчики шпагатин, ниток, валу стриміли з сургучу — за ті посмалені хвости розчинялися дверцята шаф. Писар, як чаклун, сидів між сургучами. Відчуття влади та безвідповідальності псувало цю категорію людей. Перед земським за все відповідав старшина, а всім розпоряджався писар. Знаю ж я їх. Вони писарчуками висиджували в помічниках, терли штани та допивали

недопиті писарем могоричі,— робили кар'єру. Перші роки в Чепеліївці «революція» в писарському ділі дуже просто змінила ранги: Павло Дем'янович Гузій, волосний писар, тепер у кооперації рахівником став, а колишній його помічник, писарчук Сашко, став Олександром Григоровичем Завгороднім, секретарем волвиконкому. Влада в його руках необмежена, а для відповідальності перед повітом чи представниками є голова (теж з колишніх ліберальненьких засідателів).

Люди вони гнилі. Здається на поверхні, зла ні «представникам, ні партейним, ні поштальйонам» не бажають. Запевняють, що нікому ніякого зла не чинять. А немов розкладом труять навколо. На громадських посадах — випадкові, саме під рукою трапилися, коли треба було і в такому куркульському селі, як Чепеліївка, міняти владу на Радянську. Партизани, криворізькі шахтарі, матроси поверталися в село пізніше, заставали вже готову отаку «радянську» владу. Одверто висловлювалися про потребу змінити її на справжню, робітничо-незаможницьку Радянську владу й чекали.

— Так,— відповідаю писареві,— я єсть усе разом: представник, і комуніст, і, коли хочете, поштальйон, бо й вам привіз пошту з повіту. Приїхав одвідати вас, подивитись.

Писар (він тоді ще неохоче звався секретарем) звівся з старезного стільця між шафами, зиркнув на гурт зівак і звелів:

— Митро! Або ви, дядьку Вихрест, одведіть товариша до священика на постій. Скажете, Завгородній велів, а записку я після пришлю.

Левко Вихрест заворушився в гурті, рушив до мене, ніби й справді мене треба взяти за рукав і, як сліпого, вести до попа.

— Може б, я спинився в Довгопола, в Сакієвого батька?

Здивовано перезирнулося кілька пар очей.

— В Довгопола? Можна і в нього, я записку напишу... Тільки ж він, як би сказати, в неімущих числиться, а в отця Вікентія культурніше. Сусанна Вікентіївна на піаніні грає.

— Нічого, я не звик до музики. Далеко до цього Довгопола?

— Якраз мені по дорозі, товаришу,— заговорив Вихрест.— З Тетяною поговорите, з нею всі представники

говорять, для штуки. Сказати, Григоровичу, що ви послали?..

З якими піднесеними настроями вирушав я до Чепеліївки! В ній починав свою нову роботу, підсвідомо надіявся розпочати нове особисте життя. І відчув дивовижну непідготованість ні до того, ні до іншого. Іду до Тетяни на побачення. Це не в лікарні, а в селі, серед забобонів і поговорів. Спробував уявити образ грабарської дівчини — його заступив інший образ, що його пам'ятаю з лікарні. Дитячої наївності не стало. Її замінила привороżливо-проста життєва філософія та моральна сила. Ставало втішно: де вкладається та сила в умовах чепеліївського куркульського засилля? Не інакше, Тетяна мусила б зрівнятися з загальним рівнем, замкнутися в собі і безплідно загинути. «Представник, партейний чи поштальйон?» Якою злою ненавистю та іронією звучало це запитання! Дивним і непотрібним був усякий представник Радянської влади для чепеліївської гнилі того часу. Погрозливою була поява комуніста, а поштовий зв'язок — просто ненормальністю. Внутрішні творчі сили замикалися в нужді та дні насущнім, мріяли про виїзд на багаті заробітки, а куркуль спекулював «слободою», розбирав цеглу з панських будівель і живив село провокаціями.

Вихрест байдуже наспівував, а я мовчки міркував і слухав той спів. Оцей старий чоловік цілком серйозно співає якийсь словопліт, не зважаючи на мене:

Ой у полі криниченька, став дощ накрапать.
Та й найняла козаченька людям, не собі...

— Що це за нові пісні, дядьку, ви співаєте?

— То я для штуки. Колись замолоду співалося в косарях, а з старістю забуваємо й пісень... Оце довгополівські хати: тут у новій Тетяна з дітьми, а ото старого Оврама. Чудний він, поговоріть, для штуки. Чутки були, що й конокрад, а не вловився ж, тільки син уловився, та й то... не доведено. Оврам парубком зі мною у Платова, на Херсонщині, хліба́ косив. Верткий парубок, а Платовша примітила, в кучери взяла на свої виїзні коні. А потім... ніби з руки в неї на прогулянці бруслет з дорогим каменем зник. Де ж йому дітися, для штуки, з живої руки? Ну, Платовша з горя до Парижа поїхала, а Платов закликав Оврама до себе і, тобто для штуки, випитував. Так Оврам після того втік з роботи. Аж оце

після війни був у Києві, кажуть, збув той бруслет. Ну, а багатіть, щоб люди бачили, не хоче, хитро багатіє. Про слушний час усе дбає. Збудував синові хатку, повіточок дві. Собак не держить і сам ні з ким не лається... Поговоріть, для штуки, везе чоловікові.

З обережності я пішов просто до хати старого Довгопола. Привіталися холодно, як вороги. В хаті поночі. Вихрест діловим тоном передав мене Довгополам, обіцяв принести записку від Завгороднього. Довгополиха світила дванадцятилінійну лампу з фіолетовим рубцюватим абажуром. Тільки блимнув каганець, Вихрест опам'ятався, підморгнув мені, «для штуки», й попрощався.

— З города, товаришу? Представник чи партейний?..

Я засміявся і не відповів. Широка, на всю стіну довжиною, лава з фільончастою спинкою, а поруч гнуті стільці збірних фасонів. Рушники, стіна з іконами, портрет генерала Брусилова, Кузьма Крючков пронизує пікою «восьмого» германця, Цусімський бій з російсько-японської війни та «вид святыя ново-афонския обители».

— Тільки на ніч до нас проїздом чи розвйорстку провадити маєте? — не вгамовувався старий, зіпершись обома ліктями на край стола.

— На кілька день, дядьку Овраме, по всяких справах. Побуду, роздивлюся...

— Та воно ж там, не роздивишся, чуеш, не взнаєш. Стара! Товаришеві повечеряти треба... Служите чи так... у партейному комітеті?

— Служу.

— І жалуваннячко ж получаете?

— Аякже, получаю й жалування. Скажіть, папашо: ви оце вдвох і живете чи є сини, дочки?

Довгопол відкашлявся, пересів ближче за стіл, всміхнувся так, ніби сказав: знаємо ваші хитрі обходи, випитуєте в старих, питаних.

— Ми, товаришу, зроду самі. Було двоє синів, а лишилася тільки одна невістка. Молодший у цій російсько-гирманській війні з царем не помирилися. У нас же й рід увесь такий непокірний... Можливо, правду казали, чутка така була, що в пліну він з того дисциплінарного батальйону опинився, утік від царя. Ми такі... А Сакій же...

— Старшенького Сакієм звуть? — лагідно питаю, щоб приховати безпричинне хвилювання.

— Авжеж, Сакієм. Отець Героним, батько отця Вікентія, каже: «Коли ти Овраам, то бог тобі послав сина Саака». Так і охрестили Сааком, хоч як просили куми змінити. Так уже воно йшлося на погибель... По-селянському ми Сакієм звемо його.

— Чого ж на погибель?

— Та... Нема ж, бачите, Сакія.

— А де? У підводи поїхав, чи що?

— У підводи. Запріг, чуєте, та й досі їздить. Як пішов, як пішов... У нас і рід увесь такий... революційний. Парубком золота дитина була, а оженився замолоду. І хоч би ж, сказав, жінка якась там буржуйка, чуєте...

Старий зітхнув. Потер бороду, недбайливо стрижену при тілі. Він відчув, що сказав багато і не досить продумано. Пішов до печі, потім з дружиною вийшли в хатину і там бубоніли, ладнаючи для мене вечерю. Я був певен, що Довгопол ще не все сказав мені. Язик його тільки назубився, покаже ще свій ріст. Життєва практика навчила цю людину випитувати, не давши випитать себе. Говорячи мені про сина та невістку, про революційність роду, він уважно спостерігає мене. Треба було вміти мені відбити на обличчі скрайню тупість і наївну довірливість, щоб не викликати підозри.

Коли повернулися обоє з плечиками, риночками, я запитав:

— А невістка де?

— Відокремилася...

Знов довга пауза. Моя цікавість невісткою прозвучала, як байдуже, випадкове запитання. Інші несподівані запитання збивали хід думки старого, руйнували велику роботу практичного розуму, призвичаєного стерегтися навіть свого. Все життя жив він у насторозі: чи не йде об'їждчик трусити осику, чи не запитає Шимкевич, з якого поля вночі снопи привіз, чи не загляне міліція в повітку над Супоєм, чи не випитує цей представник про Оврамове громадське поводження? Цього старого я розумів і не набридав. Довгопол вирішив, що найкраще буде зараз викласти все:

— Прийшла до парубка в клуню... Сказать, ішлося вже на слободу для женщин. «Ібо женськая половина роду чоловеческого капіталізмом пригнічена вдвічі»,— якось читав один учитель оце в розправі... Ну й прийшла, значить, вона, або обоє прийшли — і, на тобі, беремося. Ми сієї, ми тієї, а дівка в сльози: «Байстрюка,—

каже,— приведу вам». Вєрно виходить, що «ібо женська половина» слободу вчула... І, що б ви думали,— побралися... Та воно й краще,— раптом спохватився, змінив тон.— Тетяна передова в нас, ордірна. І мене з нею німці при гетьмані били, було. Така вона собі в нас... непосидюща... Звільнилася від капіталістичного пригнічення, а совецького не дістала, чуєте, і шумує. Сакій десь... і досі не повертався з партизанів, а вона, чуєте, місця не знаходить на землі. Ну й дівка. Вийшла в нову мою хату, ото над вулицею. Під час війни я для молодшого будував і оце закінчив. Що вже не видумує вона, просто цирк. Дітей матері своїй накине, а сама до циган...

— Як до циган? — запитав я, ошелешений такою звісткою.

— Ну, звісно, як. Вона ж... «женська половина», а цигани люди жилавенькі. Чутки пройшли, що Сакій, ну як би, слухайте сюди, з молодою циганкою злигався, в конячки якісь... циганські вплутався. Це все й брехня, я ж знаю своїх дітей. А Тетяна, тобто, розпитувати ходила до них у табір, на вигін, доки й... приноровилася. Разів кілька вже була і зараз оце, здається, знов там у них.

— Так пізно?

— Хіба це для молодої жінки пізно? Дитячий час. Ми замолоду...

Довгопол потягся на глуху стіну, свідомий, що сказав усе найпотрібніше. Навіть за вечерею не розпочинали вдруге цієї дивної для мене і зовсім нової розмови про Тетяну. Не криюся, я відчув,— Довгопол зрозумів ревнивий біль, що опанував мене при останній його звістці. Зрозумів, може, трохи здивувався, але радості своєї з цього від мене не ховав. О, цей старий не такий простак, як мені здавалося при зустрічі.

4

Знаєш людину, оцінюєш її з того, що знаєш,— таким створиш собі постійний образ тієї людини, свого друга. Раптом чуєш: а ваш друг мерзотник.

Життя йде. Що друг ваш мерзотник, припустімо, звикаєте. І коли надвечір ваших літ на землі знайдеться чудій і переконає, що друг ваш не мерзотник і не був

таким,— ваше хворе серце може не витримати. Так оцінюють справжні глибокі почуття.

Коли б Тетяну винуватили не в таких провинах! Вона могла, скажімо, зачерствіти в селі, згубити свої високі ідейні цінності. Могла захопитися дрібновласницькою жадобою свекра, перспективою індивідуального збагачення, допомагати йому, стати злодійкою.

Я думав (а спав, то снилося мені), як от Тетяна заграє біля «жилавенького» цигана, як безсоромно розміняє свою золоту, коштовну молодість на витерті мідяки. Отак і думалося з дива та злості. Які-бо почуття могли родитися в неї після однієї-двох зустрічей з циганом, а коли родилися вони, то чому не зробити з цього розумного висновку (одружитися з ним, іти в ворожки, в мандри)?..

Далебі, ми не завжди буваємо царями природи.

Другого дня я це відчув за столом у Тетяни, за сніданком у неї.

— Пізно повернулася від циган, а люди сказали, що вночі прибув хтось до свекра. Повірите, ледве витримала до ранку, мало не захворіла. Діти почули й прибігли — вони ж від мене чули, але не знають батька. Всю ніч не спала. Удосвіта заскочила, сонного вас упізнала. І так досадно зробилося, так шкода...

По очах бачу, що й плакала, не спавши ніч. Чого, за ким плакала?

— Не знаю, чим заслужив таку вашу зненависть, Тетяно. У мене інші почуття були, як їхав...— випалив я одним духом.

— Ну, таке ще вигадайте, зненависть. Я ж думала: Сакій приїхав.

Подивилася на мене довгим допитливим поглядом. Ледве втримуюся, щоб не почати знов тієї ж розмови. Знаю, що наговорю дурниць, засуджуючи Тетяну, а яке маю право втручатися в її інтимні справи. Намагаюся вдавати, що мене не цікавлять її родинні переживання. Розповідаю, що приїхав я з дорученням повітового партійного комітету. В повіті, мовляв, зацікавилися Тетяниною заявою, вітають. Маю побувати кілька день, довідатися про все і надіслати потім з земельних органів спеціальних людей для оформлення колективу. Холодно й сухо йшла розмова.

І не стало про що говорити, офіціальне все сказано. Роздивляюся в хаті. Чистенько, просто. Ті ж лави на

всю хату, нові, нефарбовані. В кутку, де богів ставляли, висіла стара літографія, видання І. Д. Ситіна,— «Птицеловы» Перова. Найкращий, мабуть, весільний рушник на тій літографії та дві паперові квітки. Шпалера примазана вздовж по всій стіні, а на ній почеплено в ряд фотографії найрізноманітнішого змісту й віку. Праворуч, біля дзеркальця, фотографія трьох виструнчених парубків, а з другого боку — Тетяна, грабарською дівчиною. Пам'ятаю цю фотографію, бачив її ще в кухні, на роботі в підрядчика Гамлянина.

На столі, в стоячій свинцевій рамочці, стояв вирізаний з газети знімок Леніна. Коли ставила сніданок, знімок витерла рушником і поставила трохи осторонь, але зі стола не прибрала.

— Думав я, що ви й забули...

— Кого, чоловіка? — замріяно похитала головою.— Одинадцять день любові за сім років заміжнього життя! А скільки разів це життя стьобало по найдошкульніших виразках душі. І таки Сакія не забуваю. Дітей шкода, не знають батька, як і я виростала, всіх мужчин батьками звала в дитинстві.

— Може, ви... не продумали цього до кінця? Така свіжа жінка. Чи тільки й світу, що в тому Сакії...

— Покиньте, продумала до кінця. Свіжа, свіжа,— знаю, для чого ж і дзеркало висить, бачу. Молодості я, дійсно, не зносила, дівочі рушники вишивати кортить, коли б дозволила собі... А ви їжте. Обідати будемо не раніш, як після зборів.

Соромитися чи радіти? За нічні думки мене брав сором, за ті моральні страждання вночі мене обіймала радість. Тетяна належить до тієї породи людей, які неспроста ламають свої життєві уподобання. Вдруге, вдесяте, в сотий раз я захоплююся цією жінкою, але відчуваю, що марні ті захоплення. До мене ставиться, як до рідного, до давнього друга, якому розкриває затаєні кутки своєї душі. Пробитися крізь цю дружбу, пробитися мені до її серця неможливо.

— Орден носите?

Вперше побачив, як ніяковіє, міниться Тетяна. Скільки разів бачив засоромлену, але то був сором жіночий, наївне дитяче здивування. Тепер же вона зашарілася, як зловлена на шкоді.

— Повірте: їй-бо, радніше б... носитиму. Свекор докоряв — наплювала. Сусіди судять — наплювала, куркулі.

А тут таке... Кажуть, Сакій дізнався і замислив, нехай хтозна-що. Оббрехали мене, неначе я не чесно, а хто зна й як цей орден заробила. В хату не зайшов, нахвалявся, і з циганами в одну дудку. Навіть в міліцію брали, така ганьба. Партизан і... конокрад.

— Брехня.

— Так і думаю, але... з циганкою, кажуть, таки зійшовся... І, знаєте, часто в голову таке береться... Чи нема чортів і в мене в крові, чи мужчини так-таки й не вибрала б собі? Око вирве собі дехто, тільки б подала знак. Ну ось і ви приїхали, про почуття свої згадали, хіба ж я їх не відчуваю? Вихор інколи п'янить, глузду теряєшся. А таки й те подумаєш: чим же це відрізнятиметься від колишнього життя? Одружувалися люди, зведені любов'ю чи обдурені спокусою молодечої пристрасті, і з першої ж ночі ставали ворогами. Таке було життя, дядина Палажка, пам'ятаєте, розповідала. Життя несправедливе, суворе. Скаржачись на нього, любов свою топили в безладних, фальшивих пестощах, на рідних, близьких людях зло зганяли. То ж був такий час, а тепер...

— Хіба й на вас зганяли ту злість?

— Сором хвалитися, першого ж дня. Ви знаєте, якою я прийшла до Сакія. Але ж сама набилася йому за жінку, від мене можна вимагати неможливого. Весілля захотів по-заможному, рекрутів з усієї Чепеліївки скликав, випив «до положенія». А вдосвіта почав вигадувати... Та що говорити про це, законний чоловік. Радість моя починалася іржаво. І розумію, що оті одинадцять день він мені віддав, як милостиню прохачеві, а за них тепер... платню від мене з кров'ю забирає.

Тетяна схвилювалася й заплакала.

— А чого йому в мені бракувало? Неграмотна я, так навчи, адже ж і чужі люди вчили ось у лікарні. Бідна я, так наживемо, адже і в тебе не які багатства, та й те, що є, наживається не тобою, а батьком твоїм. А в мене ж і батька не було зроду, таке моє безбатьківське життя. Ну, а ще що? Станом не вийшла, скажеш, чи літа скалічені тобі принесла? Заплачу й думаю: ну й життя, ну й радість! А скаржитися нема кому, засміють. Така жіноча доля, скажуть добросердіші. Та, я вам скажу, на біса вона мені, така доля, хоч я й жінка. І, знаєте, тільки революції бракувало на таке. А хіба я знала щось про неї? Згодом прийшла й революція, рівність принесла,

царя скинули. Шимкевичів, як черв'яків, понищили. Повірите, легко зітхнулося, і в голову нові думки пішли. Згадалася та перша любов моя, затріпотіло серце. Грамоти учуся, а багатство наше в молодості, в любові та в дітях. От і розумійте тепер. Радянська влада, виходить, несе з собою сімейну людську радість, щастя. Мене ганьбило жіноче безправ'я, віки безприданницями виплакували ту долю. А тепер я людина, і я робила нові порядки на землі! Та коли хочете, то перед Сакієм я не така вже й безцінна: я біднячка, моя це влада! А яке щастя — сильному робити велике діло! Я сильна і думаю: ні словом не нагадаю йому тих брутальних провин; чи він винен, що батьки такий характер учепили? Зломлю себе й іншим покажу, як треба перебудувати родинне співжиття. Тепер жінка може не залежати від чоловікової кишені, а саме це її найбільше упокоряло перед «кормильцем», чоловіком... Нашу любов зміцнює сама Радянська влада. Раптом — орден...

— Невже ви орден ставите поруч...

— З пройдисвітом, ви хочете сказати? Ні, не ставлю. Коли хочете, так я й носитиму його, буде час. Але я хочу жити і з орденом, і з Сакієм, неодмінно хочу і мушу! Адже це не злочин, та й не поганий же він і як людина, і як чоловік. Сакій тут ні до чого — я його любила, він мені ще й досі дорогий, з нього будуть люди, не в тому річ. Скажіть: моя влада стверджує родину чи її руйнує, як це мені пояснює тут один наш учитель? Ось про що я мушу знати, вам я цілком вірю.

— Ну... Стверджує, звичайно, стверджує справжню сімейну радість.

Мені захотілося, щоб життя переконливіше відповіло за мене Тетяні на її філософське, таке ніби просте запитання. А в душі зростала драма. Тетяна вибила грунт надій, лишила порожнечу в серці.

— Отож, я й хочу цього діждатися. Не може бути, щоб наша партія і влада програвали на цьому важливому питанні життя. Я перша хочу переконатися в тому, що таки родина стверджується, хочу, щоб життя, щоб наша влада повернули мені Сакія, достойного мужа й батька моїх дітей.

Ні про циган, ні про Тетянину заяву за колгосп докладно не розпитував, не клеїлася розмова. Кілька побіжних ділових слів. Тетяна здалася мені необтесаною

скелею коштовного мінералу. Школа життя теше з неї промовистий монумент визволеної Жовтнем куховарки, що впевнено береться керувати країною.

5

Сільські збори скликали великим церковним дзвоном. Монотонний і настирливий звук дратував нерви, вселяв тривогу. Які несподіванки мене там чекали, про це я намагався не думати, ідучи на збори. Бадьорив себе і немилосердно лаяв дзвін.

І ось багатолюдні збори села. В Чепеліївці ще збереглася традиція, що збори веде секретар виконкому. Нашими зборами ладнався керувати Завгородній. Про мій приїзд знало все село, і всі охоче йшли, не так почути, як самим сказати своє слово тому, хто від влади підтримуватиме утворення колективу.

Завгородній оголосив:

— Ми скликали сходку, щоб дати товаришеві представнику приговор про колектив у нашому селі. Радянська влада прогнала панів, звільнила нас від кровопивців губернаторів та земських. Довольно кров нашу проливати... От ми й повинні схвалити та підписати такий приговор, щоб і владі нашій пролетарській допомогти. Не страшно, один колектив — це не так багато, а владі по одному з села, скільки набереться з повіту, а там губерня, ціла держава. Охочі ж і в нас знайдуться, а не знайдуться — жеребки кинемо. То як же, громадяни, согласні чи не согласні? Я записку видам кожному... власне, тут без неї...

Питаю в голови волосного виконкому, чому не обрали президії зборів?

— Можна було б для вас і президію, чого ж, можна. Олександре Григоровичу! Я, як голова... Ось вони хотять, щоб президія, як той раз, коли з повіту приїздив нащот банд.

Завгородній умить перебудувався:

— Постривайте, громадяни. Треба президію оголосити. Прошу називати кого...

Несміливо починали називати імена, прізвища справжні або вуличні. Потім зчинився галас. Добрати, хто чого хоче, не можна. Раджу Тетяні поговорити з Завгороднім, щоб обрати чоловік сім з тих, що вже записав він своїм писарським почерком. Звісно, треба обрати

найбільш достойних. Тетяна погодилася, що так треба зробити, але до секретаря підійти не схотіла.

— Чому? — питаю здивований.

— Хіба він мені повірить?

З великими труднощами переконую голову та секретаря визначити сім чоловік і серед них щоб була Тетяна. Голова кілька разів перепитував, озираючись на Тетяну. Чомусь особливо підозрілою йому здавалася спідниця, її виміряв очима голова. Збори ж на диво спокійно погодилися з тим списком. До президії ввійшли: голова виконкому, секретар Завгородній, Тетяна Довгопол, Микита Коровайний, продавець з «потребительки», учитель, про якого мені вранці Тетяна говорила, і ще один парубок. Головувати лагодився той же Завгородній.

— А дозвольте мені запитання...— вирвалося з гурту так несподівано, що навіть я здригнувся.

— Що таке? Запитання в кінці сходки.

Але Левко Вихрест видерся на середину кону, став перед столом президії і, не чекаючи дозволу, гукнув до зборів:

— У нас на позиції в полку придсідателя окремо вибирали. Я голосую за товариша представника з партейного комітету на придсідателя сходки.

Навіть і зараз дивуюся. В той час, у такому куркулями занехаяному, відсталому селі досить дружнім хором гукнули:

— Правильно, просимо!

— Але ж у президії вже сім чоловік,— спробував заперечити Завгородній.

— Восьмого, восьмого на придсідателя!..

Завгородній, виказуючи своє спантеличення, повернувся до мене й ні в сих ні в тих запросив до стола, а вчитель навіть стільця звільнив.

— Проголосуйте,— запропонував я.

— Громадяни! Согласні, щоб головою сходки був оцей товариш з города?

— Согла-асні! Согласні!..— Навіть у долоні дружно заляпали.

Цей епізод підніс мені настрій. Село, думаю собі, куркульське тільки зовнішнім виглядом, може, подекуди й настроєм, але не абсолютним складом. З-за столу президії я бачив той багатолюдний і вередливий «склад». Вихрест був у гурті знайомих мені своєю грабарсько-шах-

тарською специфікою облич. Подерті шкірянки, матроські форменки або шинелі, недоношені галіфе і просто піджачки на той час ще чітко різнилися з синіми чумарками, з годинниковими ланцюжками поперек живота, в петельках жилетки. До того ж на одному крилі я бачив Вихреста, а на другому — мого підводчика, що за лікаря радив мені сказатися перед бандитами. Вихрест наступав на президію з своїми, підводчик же упевнено відійшов до протилежного тину, сів на колоду. Чумарки та жилетки з годинниками гуртувалися біля колоди.

В ті часи ми подовгу говорили на всіляких зборах. Треба було говорити. Все нове, про все говорилося прилюдно майже вперше. Особливо треба було пояснити, що колгосп — не милостива пожертва Радянської влади, а органічна частка її суті. Слухали, курили самосад. Кілька разів пересідали з одного місця на інше, але ні разу не переривали. Думав, що отак легко й закінчу доручену мені справу. Аж основне почалося після моєї промови. Почалося з несподіваного запитання члена президії Микити Короваїного:

— Существенно, тоді... як же з циганами?

Виявилося, що це син підводчика, який привіз мене з станції в Чепеліївку. Його в перші дні Лютневої революції обирали в армії до Комітету дивізійного інтендантства. По Жовтневій революції залишив інтендантство, повернувся в село, обвітрений армійськими революційними протягами. Як син заможного куркуля, був покликаний гетьманською владою служити в «Державній варті», але категорично відмовився: «В печінках, пунктуально, вона сидить мені, ця війна! Насточортіло...» Коли ж, даючи ці незаперечні пояснення своєї відмови, за недавньою звичкою інтендантського комітетчика звернувся до гетьманців — «товариші», то його разом з іншими революційно настроєними селянами гетьманці з легкої руки першого полосонули нагаями. Батько відкупився за нього в Шимкевича, і в селі з того часу Микита ходив у революціонерах, як і старий Довгопол.

— До чого ж тут цигани? — щиро не зрозумів я цього запитання. Гадав, що збори хотять дорікати Тетяні за якісь неетичні, хоч і цілком її особисті вчинки.

— Тут до того, следственно, що Тетяна... Іванівна їх до колектива приймає. Позаяк це справа обчественна...

В гурті підхопили — і пішло. Нема чого й думати угамувати такий базар. Найгірше те, що протестами

захоплені майже всі присутні. Навіть Вихрест, на підтримку якого я так сподівався, і він наступав у загальнім лементі.

— Злодіїв у селі розплоджувати? На колектив і своїх людей знайдемо.

Я й вирвався тоді з фатальною для мене фразою:

— Злодійство нищити будемо.

Ніби й не чув ніхто тієї фрази, а як зазвучала вона рівно через день!

— Збирає вона сміття всяке. Наравляться вони тобі, іди до них, іди чоловіковою стежкою...

Між цими формально пристойними репліками було стільки й таких на адресу Тетяни, що соромно згадувати про них. Намагаюся вгамувати збори дзвінком, лагідними або погрозливими закликами — ніщо не допомагало. Завгородній вдоволено всміхався гнилою посмішкою. Я зрозумів, що збори треба припинити та краще їх підготувати з незаможниками. І думав так зробити. Аж звелася Тетяна, піднесла догори руку, як школярка. Я знов задзвонив. Галас поволі занепадав. Тетянина рука не опускалася, аж доки останнє зле зітхання не завмерло в юрбі.

— Дехто хоче виторгувати такий колектив, як йому хочеться. Та не буде цього, ось що. Цигани, кажете, заважають, а я не вірю, не в циганах тут діло. Це тільки кажеться, щоб у очі не кинулося гірше. Розберімося так: я була неграмотна, дика і дурна. Яка мені тоді людська ціна була? Га?.. Ніякої! Байстрючка, вітряна, безбатченко... Коли розібратися розумній людині, то «байстрючка» не менш брудне назвисько, як і оте — цигани, злодії. Фельдшериця з сестрами в червоноармійській лікарні навчили мене читати, дядько Вихрест давав газетку, книжки. Але байстрючкою для багатьох вас і досі лишаюся. Так от, громадяни, виходить, що і я не маю права бути в колективі? Ні, так не витанцюється...

Знов галас, і Тетянина рука знялася в повітря, як у школярки:

— А ви не кричіть, толком розберіться.

— До циган іди агітатствувать. Іч, куди загнула...

— Геть її, розумна дуже стала від грамоти...

— В мужиче діло, як рак з клешнею... В штани її вдягти...

До стола президії пропихався жилавий, широкоплечий матрос у форменці. Подивився на мене, на Тетяні

довше затримав погляд і, не чекаючи тиші, гукнув сильним голосом:

— Товариші! Тут не базар, а радянські збори державної важності. Чого кричиш, як оглашенний? Іди сюди, виходь і говори... А то кричить він, викохав горлянку на вчиняних книшах. Говоріть, Тетяно, я постою тут.

У мене захопило дух від цього свіжого вітру. Матрос, як глиба, стояв лицем до зборів, уперся спиною об ганок. З кишені штанів визирало знайоме кільце нагана, навмисно не приховане від людського ока. Хто він, той матрос, я не знав і тільки міг відчувати. Та наган у кишені не завжди свідчить про друзів. Тетяна почала тим же високим дівочим голосом:

— Чогось більшого я сказати не зумію. Товариш Ленін якось писав нам у своєму листі: «Неухильно прагнути єдності націй...» А цигани хіба не нація? Чи ви проти цих слів? Візьмемо в гурт, перестануть поневірятися, знайдуть своє місце на робочій землі. А будемо гнати їх, відкидати... справді, тільки злодіями й поробляться. Та сьогодні ж ми не про циган говоримо, а про колектив у нашому селі...

— І про циган. Як то не про циган! Іди сама з ними.

— Коли треба, піду! А їх добра воля бути в колективі.

Слово забрав Левко Вихрест:

— Хочу, громадяни, і я сказати, для штуки. Тетяна Іванівна вроді як хитрує: хоче і нам, і Радянській владі, і таки й собі. Вже як хочеш, дівко. Там вони нація чи ні, а вибирай з двох одне. Я так скажу, для штуки: або колектив, то й я не відмовляюся підтримати, або цигани, то й іди до них. Нема чого село оциганювати. З двох одне вибирай, для штуки...

Тетяна червона — як розпечене залізо. Зірвалася з місця за столом:

— А я кажу, колективи з трудящими! Циган я гнати не буду.

— То й колективу не матимеш.

— Матиму! Буде колектив, і цигани в ньому, коли захотять!..

Довелося збори таки перервати. Матрос пішов у гурт, ще коли почав говорити Вихрест, та зараз навіть авторитет матроса навряд чи й зміг би угамувати бурю...

До Тетяни в хату, крім мене, прийшло ще четверо: голова незаможників Левко Вихрест, матрос Гнат Ільченко, учитель Ляхович та Микита Коровайний. Найбільше зацікавив мене Коровайний. Чого він прийшов? Поводився надто фамільярно, як свій брат-«революціонер». З кишені галіфе майже не витягає рук і чіпляється в розмову на всяку тему. Таких людей чимало породила Лютнева революція сімнадцятого року. Буржуазний демократизм нарозпашку, анархонігілізм, як перші парубоцькі лаковані чоботи на селі, і патологічне багатослів'я. Влюбляються в свою персону — ах, душка Коровайний, «страждають» за громадськими справами,— ах, шкода, що не було там Коровайного, той би все зарадив, байдужі до людей — ах, Коровайний зайнятий. Настирливо підкреслює свою громадську активність тим, що звернеться до вас на «ти», не питаючись, візьме з рук кисет з тютюном чи портсигар — «дохлое дело стало с куривом» — і висловлюється не інакше, як «добірною» мовою — («позаяк ми сподобилися гри на скрипці»). В серйозних розмовах набридатиме потертими софізмами на зразок: «Розумно говорити — не розкидатися словами, так сказав Конфудзей».

Противність такої людини особливо відчувається на свіжу зустріч. Що він дурний — мала від того втіха. Глупство те серед селянської темряви в ті часи звучало новизною, і шкода від нього дорівнювала стихійному лихові.

Сава Мануйлович Ляхович з першої зустрічі не давав себе впізнати. Моя чиста вимова чомусь змушувала його насторожуватися, мене ж частував компліментами за це. Якою мірою він цікавився справами колективізації, я так і не знав ще добрих кілька років після цієї зустрічі. Мовні нісенітниці в Коровайного викликали на учителевих устах інтелігентненьку посмішку, поведінкою зборів він ніби був щиро незадоволений і дорікав Коровайному, що той невчасно подав таке безглузде запитання про циган. Це був кругом лояльний громадянин, на чию культурність такі сподівання покладали ми з Тетяною в ті дні.

— Чого ж це ви, Саво Мануйловичу, не допомагаєте товаришці Довгопол опанувати книжку? — корив я вчителя в Тетяниній хаті. Докір звучав цілком дружньо,

але учитель сприйняв його, як присуд. Різко хапався за свої окуляри, найвинуватіше і, здавалося мені, вдавано усміхався, і тоді між кутками губ, як у джерельці, блищала слина. На виправдання не знаходив слів.

— Ваша правда, ваша правда. Тепер надолужу неодмінно, знаєте. Тут, дійсно, ви маєте рацію: учитель у селі — і раптом Тетяна Іванівна, хе-хе... Я, власне, тільки сьогодні відчув такий скандальний, можна сказати, сенс. Не приїздять до нас, черствіємо самі, недобачаємо, і звідси — ідейна презумпція культурних сил. Надолужу, будьте певні. Маєте рацію, учитель — і... Тетяна, хе-хе...

Про Левка Вихреста можна сказати лиш одне: він зайшов у хату з виключною метою довести мені свою правоту щодо циган. Як це так, отака розумна «дівка» не добере непристойності в своїй поведінці?

— Ну ходиш ти до них, ходи, для штуки, тепер слобода. До мене ходиш газету читать, я чоловік нейтральний, мені півсотні років. А той гарячощокий, як там вона його зве...

— Моравко? У нього жінка молода,— втрутилася Тетяна.

— От-от, Моравко самий. У нього, для штуки, жінка-то молода, та йому не півсотні, як мені, а на добрих два десятки менше, і очі грають, як у кота. Жінка в нього молода, а ти не старіша за неї. Наравиться, так запроси ти його, щоб і вітер не знав, про що й говорили, для штуки.

— Як вам не сором, у моїй хаті таке говорити?

На захист Вихреста обізвався Коровайний:

— Щодо хати, то вона не зовсім і твоя. Обратно ж і те сказати: позаяк для циган ти пунктуально мудруєш віддати підрядчицькі Гамлянинові хати, а скажімо, ік примеру, ось голова комнезаможа, він, наверно́є, не циган, а свій брат, так мусить жити в куцій хаті, без тину в дворі.

— А ви, дядьку Левко, візьміть собі Гамлянинову хату, а циганам свою, для першого случая, віддайте,— порадив матрос.

— Об хаті я не говорю. А ти, розумний Степанів син, запишешся в колектив?

— Як ви, голова, запишетеся, то мені й бог велів. Наше діло підначальницьке, куди голова, туди й ноги.— Матрос засміявся дружнім сміхом.

— Я запишуся... тільки без циган. Проти циган я, от і все.

— А я, дядьку Левко, і з циганами запишусь, і вас змушу...

— Тю дурної, перехрестись, то воно і так пройде. Змусиш? Їй-бо, Гнате, не змусиш! Не піду..

— Сугубо говоря, так ми тут не самі. Товариш представитель, навєрно́є, роз'ясує цю ситуацію політично. Позаяк крутись не вертись, а колектив таки пунктуально треба утворювати, то вже краще з постійних аборигентів Чепеліївки, щоб і в хазяйстві хліборобському були свої кров'я. А в противнім случаї можеть вийти, навєрно́є, дохлоє дєло.

Нагадую ще раз про форми і склад колективу:

— Головне те, що в колективі повинні бути люди, для яких Радянська влада є органічно своєю владою і яку вони, колективісти, боронитимуть від усяких нападів та наклепів наших класових ворогів. Звичайно, не всі чесні селяни, навіть і біднота, так уже повнотою усвідомлюють, як вони боронитимуть Радянську владу. Але те, що вони боронитимуть її, для значної більшості стало цілком ясно. От вони й повинні складати сім'ю колективу. А ворогів у Чепеліївці теж вистачає. Колективістам, незаможникам, чесним селянам, середнякам треба дістатися до цієї категорії так званих хазяїв. Переможені на фронтах, вони ще не склали зброї і спробують її використати при нагоді. Цього не забувайте, це основне. А в другу чергу...

— Правильно! Сугубо говоря, так оце врешті-решт сказано по-революційному: за горло їх, гадів, і в штаб Духоніна! А про циган і ви, навєрно́є, скажете проти, позаяк...

— Е, «позаяк», ні. І знаєте, «навєрно́є» ні! Я мовчав і цілком згоджувався з товаришкою Довгопол. Цікаво ж було й вас послухати. Тобто мене цікавив дядько Левко.

— Он як? А я, следственно, думав... Да, темна ніч, темні путі Конфудзея...

— У мене, товариші,— перебив я мудроти Коровайного,— є пропозиція: зараз починається такий прекрасний вечір. Ходімо до тих циган і точно з'ясуємо, чи будуть вони в колективі і хто саме вступатиме. Товариш Вихрест підіб'є ще кілька незаможників піти з нами. Прогуляємось і діло зробимо. А тим часом зберуться за-

гальні збори бідноти, і ми їм скажемо свою думку про циган.

Вихрест дивився на мене здивованими очима. До хати непомітно зайшов і старий Довгопол. Уважно вслухався в мої слова, робив зусилля поблажливо всміхатися, а усмішка та кам'яніла, лице не змогло приховати настороження та цікавості. Гострі щелепи ходили, неначе він жував гуму. Я спостеріг, що Довгопол почував себе новаком, навіть чужим у нашій компанії. Вихрест бубонів:

— Гм, дивно. Незаможників я вам підкинути, для штуки, можу, але сам не піду. До циган? Зроду не піду. Піввіку прожив без конокрадів. Не піду!

— Конокрадів нищити будемо, товаришу Вихрест, а трудящих об'єднаємо в колективи,— погрозою прозвучала в мене фраза.

Вихрест пом'яв свій ратницький картуз, подумав у дверях і пішов. Я вийшов за ним аж до воріт, відчув тільки рішучість:

— Не піду! А за цього балакучого... може, і не здря турбується. Старий Коровайний, то таки, очевидячки, ворог, це правда. А парубок його здавався з пойняттям. Чорт його, для штуки, знає. Гм... Звідки ви берете таке про цю людину? А що ж тоді скажете про Пилипея, про цього тихого... Оврама? Ну, а я твердий, і не говоріть. З циганами нічого у нас не вийде, даремно сили витрачаєте. Не піду я...

7

Від села на вигін, до табору, лічилося не більше трьох кілометрів. Та Тетяна повела нас городами, крутим берегом Супою. В тихій, обміленій воді зрідка, як у дзеркалі, дрижали хмарки, що відсвічували полум'ям заходу. На заході в масній імлі вичахало від денної спеки сонце, підперезане двома клаптями ганчірок — хмар. Як розтоплений метал, воно багровіло й тануло за горизонтом.

— Читала оце я Фламмаріона, про світ, про зірки. Виходить, що ото й не сонце вже ми бачимо, а тільки світло від нього?

— Сугубо говоря, в книжках із замічательним содержанієм інколи о природних концепціях пунктуально вичитаєш юрунду. Пролетарський глаз трудящого, наверно́є, не побачив би сіяній сонячних, коли б воно...

— Самі читали Фламмаріона? — наважуюся перервати «вчений» трактат Коровайного. Тетяна відчула мій намір і теж відповіла, обійшовши заперечення Коровайного, ніби й не чула їх:

— А то б же хто, сама читаю. Ось Гнат давав книжку.

— То я... з Севастополя привіз. На товкучці шмендрики за безцінок продавали ще й не такі книжки...

Понад берегом ішли, і згадувалася чорна, страшна ніч. Оперативні папери, принесені тоді Тетяною, ствердили догадки нашого штабу. В ту ніч ми у Чепеліївці захопили роздягнених, переляканих генералів, офіцерів. То була бойова ніч, гарячий вирішальний бій.

Тепер ідемо і згадуємо. Коли б не товариство з нами, можливо, я запитав би в Тетяни про її до мене ставлення. В моїх настроях було стільки доброти, в нервах залізного спокою, що я міг би вислухати давно визначений присуд. Луговий берег поринає в вечірню тінь, а Чепеліївка нишкне в тому зачарованні. Тільки ми з пагорка ще бачимо день, він намагався звільнитися від чарів космічного сну. Навкруги ж усе поринало в забуття, і ми, частка природи, неминуче мусимо скоритися вічному законові.

З нами йшли сторонні, зовсім сторонні нам люди, особливо Коровайний. Найцікавішу тему, найкращу думку він прикрасить багатослів'ям своєї «начитаності», чи то з архіщирої й дурної наївності, а чи з продуманого злого намислу. Нехай простить йому закон мудрості за перше, а за друге... Надто вже підозріла ця його «відсталість», а втім, розбери його.

Берег поволі спадав. За мостом, збудованим ще нашими саперами, мали бути цигани. Глибока руда галявина тулилася до річки. Щовесни її заливає водою, а літом з неї простягається в річку гладенька піскувата коса. На косі ще й досі купалися циганські діти. Ріка згубила свій денний колір, і в її чорній, плавкій рідині діти здалеку здавалися казковими химерами. Табір стояв у центрі галявини. Шість возів і чотири намети ми ще бачили з берега річки, а людей біля них уже обгорнув балковий вечірній присмерк. Тільки говір, одривчастий і скупий, нагадував про людей у таборі.

— От і добривечір. Гуляльників привела до вас.

— Дякуємо, здрастуйте, рідні. Гуляння в нас пісне, циганська жизнь... Соню, запали багаття.

Натискала думка: чого ми прийшли ради ночі? Чи днів нам не вистачає, а чи не краще б було закликати їх сьогодні на вечірні збори незаможників і там поговорити? Що скажеш їм тут, придушеним буттям?

Тихий вечір, задуха денна випаровується з землі. Огонь згустив вечірню сутінь, обличчя втратили свою виразність. Здається, що не про колективи тут ітимуть розмови в такий час. От-от почнеться довга страхітлива казка або розгульна пісня і любов. Любов не натуральна, а безсовісно «циганізована» романтиками, феєрична, як сон, нерозважна, як дитячий злочин...

Ось вони майже всі. Старий Шулежка — здичавілий, як на безлюдді. Як на догоду романтикам, він таки носив велику сережку в правім вусі,— та більш нічого ахциганського. Стрижена, ніби обірвана борода, чорна з яскравою просіддю. На голові шапка, без фасону, масті й віку. Була б вона на нозі — з таким же правом звалася б чоботом. І навіть люльки, традиційної люльки, немає в зубах — він крутив цигарку — козячу ніжку. Стара розтрушена циганка, зла, беззуба, по черзі дивилася на кожного з нас.

Коли ми підійшли, двоє молодих хлопців підвелися на ноги і майже не втручалися в розмови старших. Жінок здалося безліч, хоч гаразд пригадую тільки трьох у білих бязевих сорочках та одну в чоловічому піджаку. Це була Соня, що розпалювала багаття. Признаюся, що в жіночих поглядах, в ледве засмішених вустах я відчув циганську гордість. Соня здавалася наймолодшою, та дівчиною з жіночим тактом і красою. Та до неї ж підбіг, як виринув з темряви, хлопчисько, голісінький, просто з річки, назвав матір'ю. Мимохіть озирнулася на нього, сказала щось і знов та ж посмішечка. Грайливо задрижав надто помітний чорний пушок на верхній губі, як у юнака.

— А де Моравко? — не помисливши, поцікавилася Тетяна, оглядаючи жінок. Тоді я взнав, що Соня — дружина того Моравка. Вона-бо перша найгостріше кинула очима на Тетяну. Ні сестра, ні сусідка не обпалить так поглядом іншу жінку, що наважиться розпитувати про близького їй мужчину. Я б не визнавав ні ревнощів, ні інших сильних почуттів, коли б замість крові в мені по жилах потік сироп старості... На щастя, я був людиною з натуральною кров'ю і глибоко пережив той погляд

Софії, оцінив і посмішку вслід за поглядом, і лаконічну відповідь:

— Моравко зараз буде.

Друга поруч обізвалася, вона теж розуміла Софіїну відповідь по-моєму:

— У коня кров, порається Моравко он за возами.

Розмову про колектив не розпочали, а ніби продовжили давно розпочаті дебати з цього приводу.

— ...Кажете, Тетяно, осядетеся, селянами станете. Не так легко сісти, рідна моя. Ми ж цигани, про це добре знає останнє немовля в Чепеліївці. Хіба Пилипееву Катрю не звуть придуркуватою за те, що вона, не розмисливши, народилася від матері-циганки? А сьогодні чули, як ті ваші селяни витріщилися на нашого брата...

— В розсолі б потопили циган...

— Не перебивайте, мамо.

Присідали до багаття, чіплялися на дишель, прикурювали жаринками і дебатували з присмаком. Віками розпалювалося багаття національного антагонізму. Де набралися приклади, дотепи та нарікання!

Я втрутився в розмову, щоб звести її знов на колектив. Тільки потім зауважив, з яким інтересом слухали одні або сперечалися інші. Питання це не було нове в таборі.

До гурту підійшов Моравко — що це він, я відчув, спостерігаючи Тетяну.

Він старіший за тих двох юнаків. Голена борода й чорний вус робили його повним молодечих сил. На невиразній кучмі волосся, як і в старого Шулежки, приплюск у буйних кучерях кашкет. Теж, може, й не кашкет, а клапоть бриля, постіл чи лопуховий лист. Розстебнута жилетка, розхристана довга зелена сатинова сорочка.

— Настогидла ця вбога жизнь. Не люди, а цигани... Здрастуйте ближче.

Моравкові дала місце його дружина, Соня. Очима на Тетяну ще раз кинула, і безпричинно засміялися обидві, що аж Моравко озирнувся на них.

— То ми так...— виправдувалася Тетяна.— А життя ваше, як і наше, старе, незавидне. Сьогодні ввечері у нас збори з цього приводу.

З темряви гукнув старий Шулежка:

— Ми не підемо! Цигани зроду не були гамселами.

— Атож,— підтримала стара циганка.

— І не будуть, батьку. Але колектив — річ цікава. Настогидла мені ця циганська жизнь, поневіряння. Я прийду сьогодні на збори до незаможників.

— Жизні нет, чорт возьми! Навєрнóе, допекло чоловікові, коли так солідаризується, що й до незаможників піде,— прошепотів Коровайний учителеві, але шепіт той чули й присутні поблизу цигани. Учитель весь час не переставав привітно усміхатися, неначе та усмішка закам'яніла від надмірного захоплення. На репліку Коровайного хотів не відповідати, та притихли всі, ніби викликали його на відповідь:

— Власне кажучи... така презумпція вашого вислову заперечує революційну вашу ж практику. Товариш має рацію: таке життя, розумієте, циганське, прошу пробачити, хоч би й кому здалося б кислим.

Старий циган звівся на коліна:

— Ти, Софроне, з глузду з'їхав. Згадай, який ти прийшов до нас у табір. Один гамсел дочку виманив, ти другу заведеш туди й покинеш, знайшовши собі грамотну в селі.

— Такі дурниці вам і прийдуть у голову,— не витримала Тетяна. Зніяковіла й озиралася на присутніх. Вона була жінка — я вдавав, що не помічаю її такою. Чи витримав би я, коли б брутальним натяком мене пов'язували з тією молодою циганкою, що в піджаку?

— У мене глузду вистачить, аби їздилося. А циганство сіллю в печінках мені осіло, годі! Я, Моравко Софрон, коваль! На людях покажу, хто я є. Дитину виплодили, чи нехай і вона кров пускає коням і собі весь вік? А люди нове життя розгортають. Чого я сидітиму з вами? Чекатиму в шатрі, доки повернеться ваша Домаха і спокушатиме знов на родинний гріх? Дурень я чи Софрон Моравко! Домаха може й не повернутися, а я жити хочу, в мене сім'я... Я, товариші, на зборах у незаможників буду.

— Я теж прийду,— рішуче обізвався з дишла один юнак.

— І ти? Трясця його мамі, ти не підеш, доки я тобі отець.

— Піде! І я піду з Моравком,— підтримав і другий.

— З Моравком? Близнюки паршиві! О, той мені Моравко! Маю дякувати богові за зятя. Синів, дочок баламутить, циганську родину плюндрить.

Розмова раптом обірвалася, тільки старий Шулежка сопів і одпльовувався. Ми мусили встати, щоб іти, не дістявши відповіді на свої теплі побажання щасливої ночі. Не до того було в циганській сім'ї.

До села я поспішав з ворохом нових для мене думок, з дивовижно новими уявленнями про циган. У таборі я знайшов ще один вияв, ще одне життєве спонукання до боротьби за новий побут...

Ніч була — не ніч. Обняти землю хотілося й пустити її в такий новий маршрутний біг, щоб дні і роки нашого життя стали тільки гігантськими секундами молодості! До Коровайного проснулася в мені душа: чи з внутрішніх радощів, чи з міщанської жалості до цього черв'яка плазовитого, чи від глупоти людської. Взяв його під руку — Тетяна йшла спереду,— не думавши, сказав:

— Яка шкода, що така дівчина вже й замужем.

От з цього б, власне, і починати розповідь, як я одружився.

8

На лоні прекрасної природи готувалася кошмарна сцена. Хто навчив їх такої гри, такого знання ритму в громадськім організмі?

У таборі ще сперечалися сини з батьком, а Моравко лежав проти неба на поруділій збитій траві. Вуха його чули всю циганську розмову, та розум не сприймав нічого. Моравко має двадцять сім років і золоті ковальські руки. До табору він пристав одинаком, як зять Кирила Шулежки, після кількох побачень з старшою його дочкою Софією. На третій день зробився зятем табору і спав на найкращих Софіїних подушках. До крадених коней руками не торкався.

— Хто їх краде — не моя справа, а водити крадені я не буду. За це гамсели давно погрожують вішати нашого брата.

Шулежка боявся зятя, наробить він таборові лиха. Синам своїм доводив, що Моравко не тільки з глузду з'їхав. Хоче циган віддати мужикові на поталу і віддасть. Та нехай сам щезне, а цигани собі будуть циганами.

— Мужик не прийме цигана до себе в гурт, це брехня. Мужик ще ніколи ні з ким не ділився своїм власним, на те він і мужик. Скоріше до себе пригребе. Йому тіль-

ки про конокрадів треба випитати, от і шукають таких паскуд, щоб розповіли. Моравко викаже нас, щоб на цьому заробити собі довіру.

Моравко чув ці образливі слова. Хотів звестись і ще раз узяти тестя за петельки, як той раз, коли Домаха втекла з Сакієм. Ні, за ці слова треба брати не за петельки, а за горло, тільки так їх можна заперечувати. На підлоту нездатний він, чесний циганський коваль і коновал. Інші думки налягли й розлучили Моравка з тестем та з його образливими словами. Мимохіть бачив, як мигнула мішкувата постать старого через бугор у нічний океан. Зірки і мислі, як зірки, непокоїли цигана, тривожили душу, паралізували волю. Тверде рішення нейтралізувало гнів. Іти сьогодні на нічні збори незаможників і віч-на-віч вислухати та заперечити наклепи на циган, порадити озирнутися круг себе, на своїх сусідів придивитися, чим і як живуть вони. Попроситися в село за коваля, а далі видно буде, як доля зрідпить його з цим селом.

Моравко говорить до зірок, а його Софія сидить над постіллю і чекає мужа. Ця ніч ще звечора не так розіслала свій спокій на суху землю.

...До старого Пилипея зайшов стурбований Оврам Довгопол. Надворі ті ж зірки і та сама ніч, що й над циганським табором. В дворі на колодязний звід сперлися, міркували:

— Чого б плакати старому циганові, бідолашному чоловікові. Не захищаю я їх, не вигадуйте, що й досі родичаються. Але ж прибігає оце і прямо каже: до обчества хотять циган уписувати та на кращих землях з ними якономії бідняцькі лаштувати. Той його зять і справді прилучиться до вашої Тетяни та до Ільченкового Гната, а там, гляди, Вихреста таки зіб'ють на своє, що тоді від села лишиться?

— Отаке виходить. Та що це ви кажете? Матимемо в селі ще своїх злодіїв-циган, штани познімають. Тетяна онде, дякувати синові (в зяті до вас, прости господи, набивалися), вона скоро верхи сяде на село.

— Сяде ж. А це ще приїхав той з города, і така тарапація піде...

— Та ото ж і той. Розповідав Дорош, як віз його з станції. О, то битий, за підводу он як заплатив. Байстрючку нашу за обчеський стіл до президії обрав, класо-

ву буржуазію нищити збирається і, коли хочете, добереться.

— Добрався вже. Циган сказав, що підговорили їхнього зятя, циганського коваля, щоб прийшов, і приговор винесуть, кого з обчества на викидку. А замість них циган уписуватимуть.

— Он як? Та я й сам чув, у Тетяни в хаті радив той городський. Кому-кому, а куцому змелеться...

— Ви це про що, Овраме?

— А все про те ж, що й ви. Коли ті цигани захотять приписатися в обчество, то треба ж когось і виписувати. Отут і подумайте, кого випишуть — мене чи вас? Ну, може, ще Коровайного або й інших двох-трьох. Буржуазія, скажуть, а який з вас, слухайте сюди, буржуаз? Он про що я... Так, кажете, плакав Кирило?..

Довгопол важко зітхнув і пошепки порадив:

— А що, якби налякати циган, щоб негайно виїхали геть від нашого села, га? Іншим селам живеться собі, ось і Занудівка, приміром. А до нашого, як до мілкого берега: коли не кізяк, то тріска... І надала вам морока одружитися з циганкою. Вони просто родичами себе вважають у нашому селі. Нароблять вам ці родичі, знатимете Савчин дьоготь... Я-то не боюсь, мене гетьманці били, з обчества ніякими приговорами не випишеш.

— Вас важче, повезло вам на той гетьманський батіг. От тарапація. Та невже скажуть виписати Пилипея?

— І Коровайного. А кого ж і виписувати їм?

— Воно б не дорого налякати. Зловити б їх з краденими чепеліївськими кіньми, га? Вони тепер у ціні. Вихрест, кажете, ще не на циганському боці, от у нього й викрасти коня, що ісполкомщики йому задаром віддали з Гамлянинових конюшень. Ще одну незаможницьку шкапину. Шкода, що в матроса ще нема, не докупишся тепер.

— У очі кинеться, політична крадіжка.

— Кинеться? А я свою гривасту випущу за двір з обривком на шиї, ломиком зірву скобу на дверях у стайні, чорт його бери, витрачуся трохи. Ну, до Коровайного заскочу, гарнізуємося. Може, буланого виведемо, поцінний коник! От і не політична крадіжка. У Вихреста конячка теж путненька. Такі коні зроду копієчку коштували.

— Гм, слухайте сюди, непогано. Конокрадів у обчество не впишеш, а верховодам пиху трохи зіб'є, наш голос

силу візьме. Самі незаможники протурять і циган, і ще дєкого... жовтий білет пропишемо. Їй-бо, непогано...

Згодом Кирило Шулежка від Пилипея також таємниче відвідав і Довгопола. Від повітки над Супоєм відійшли вдвох, зітхають. Довгопол нестримно стогнав:

— Не доводь сила божа, розор і тюрма. Ти справді думаєш, що він піде й викаже? Може, вговориш-таки його та... їхали б ви геть від нашого села, щоб у соблазн не вводити. Не доводь сила божа, викаже. Ну, що я зроблю? Невже викаже?..

— Викаже, батьку рідний. Ітиме неодмінно, я ж знаю Моравкову натуру. Вговориш такого. Синів підбиває. Я думаю, ви б заступилися, допомогли якось.

— О боже, як ти допоможеш тут! Воно, як розібратися, то ми й свати, слухайте сюди. Тюрма, чує моя душа, тюрма. І ото він таки піде сю ніч до незаможників на збори? Чи то ж то вулицею, чи понад панським парком навпростець піде?

— Понад парком, батьку рідний. Циганам невигідно ночами ходити на очах...

Над Супоєм потиснули руки ці два зіграних актори. Акт почався. Вони вже на сцені, виконують свої природні ролі. Ніч цінувала їхню гру.

Тої ночі в селі було стільки біганини. Незаможники збиралися в великій залі школи. Городами, вулицями ганяли люди. Не спали й заможні, злісно коротаючи хвилини на повітрі, під зорями та під безлистими кущами. Навіть Катря спідницю дорвала, лазячи городами через плетені тини.

Моравко нарешті звівся, посидів, поки пробіг тесть до шатра, і скоро (надто скоро!) захропів. Тоді гукнув:

— Не спите, шуряки?

— Не спимо, а що?

— Нічого. Чекаєте чи прокльону батькового зляка-лися?

— Чекаємо. Нехай проклинає... Хочеться піти, коли поведеш.

— А що ж, і поведу! Софійко, не рюмсай і не гнівайся, дурна. З ними й тобі краще житиметься, грамоти навчать, як Тетяну... Пішли, шуряки!..

9

Ой у полі три криниченьки,
Кохав козак три дівчиноньки:
Чорную та білявую,
Третю ж руду, препоганую...

Сходилися незаможники до школи. Яка ніч у ті бурхливі часи проходила спокійно, без зборів, без тривоги? Незаможники звикли ще з громадянської війни вважати себе бойовою дружиною і навіть на збори не заходили з порожніми руками. Особливо ж коли ці збори відбувалися вночі. Хоч військову зброю, в кого вона ще збереглася з війни, лишали вдома, та на збори йшли хто з чим міг. Навіть матрос похвастав мені на цей раз замість нагана старою п'ятифунтовою гирею. Виважив її на руці, багатозначно оглянув присутніх і поклав гирю в кишеню. Кишеня віддулася, як від різаної англійської гранати.

Левко Вихрест добросовісно збирав збори, щоб на них була вся чепеліївська біднота. Колишніх комбідівців у комітеті незаможників було не досить. Левко дбав про те, щоб на зборах було якнайбільше людей, щоб на весь голос заявити протест проти цієї новизни, що її заносять у Чепеліївку. В такі часи, мовляв, новизна страшна, за неї часом б'ють.

— Ну, я тебе прошу, Денисе, який-бо ти проханий,— піди, для штуки, на збори,— вговоряв Левко.— Такі збори! Комнезамож у нас під гнітом ходить, хоч я й голова йому. Тетяну з свекром уписали до активу, видумують усяке... Чи тобі важко навідатися, подумаєш, не записаний він.

Шкода була повна. Навмисно не показуюся між гуртом, щоб не запобігати вирішенню зборів, бо певен — мене питатимуть, і я повинен буду зарані розповісти прямо, про що і як маємо рішати на зборах. Ходжу попід берестами в темряві, обдумую денні й вечірні мої зустрічі, враження, готуюся до виступу. Кілька раз мене розшукувала Тетяна, сама або з матросом:

— Зачекаємо циган чи розпочнемо, бо, може, і зовсім вони не прийдуть? — запитувала автоматично. А я голос і тон її аналізував і неодмінно вилучав у них тільки одне уцшпливе звучання: їй хочеться ще зачекати. Ловив себе на ревнощах, лаявся з цього приводу, але образ «обдуреної Софії» таки ідеалізував і в мислях ро-

бився її чоловіком. Потім досада, сором, а в голову таки лізе всяке. Байдужа чи не байдужа Тетяна до того цигана? А й циган же! Він породжував і заздрощі, і ревниву злість. Красень і сила, справжня чоловіча сила, що, як стихія, приворожувала й покоряла. Кортіло інколи побути таким же циганом, щоб поруч з Софроном Моравком стати плече в плече, повести його, прогорнути з ним людський застій.

— Мабуть, таки давайте розпочнемо, дванадцята година ночі,— тим же тоном і голосом звернулася Тетяна. На цей раз вона прийшла під берести сама. Товстющі берести, з порепаною шорсткою корою. Стою під одним і дивлюся, як в освітлені двері входять уповажнені люди, здебільшого молодь. На одвірках, у глиб коридора щось запитували, озиралися на чорну ніч та берести й зникали. Тільки старий Довгопол, не спиняючись, проскочив за поріг, неначе сховатися поспішав від настирливої погоні.

— Так. Давайте розпочнемо, Тетяно,— відповідаю, а не рухаюся з місця, мов причарований шорсткою корою береста. Тетяна так близько біля мене, навіть рук моїх торкається її тепло. Обернись я, ніби ненароком, і... всім тілом ударюся в її пружну постать...

Рушили, пішли попід берестами, а не в школу. Ми були тільки вдвох у тісному, безмежному темному просторі.

— Тетяно!..

Я не впізнав свого голосу, він мене зраджував. Тетяна ж чекала далі.

— Така ви жінка, Тетяно,— плів я не те, що хотілося б говорити.— Як ви вважаєте, Тетяно, я набагато втратив... Власне, мене цікавить Моравко. Він такий настирливий.

Соромно, але факт: те верзлося з моїх вуст. Ніч — поганий свідок, зате прекрасно ховає недосконалості людської природи. Не бачу Тетяниного лиця. Тільки чую легеньке зітхання і відчуваю усмішку:

— Чи слід? — запитала трохи згодом, не діждавшись мого повного запитання.

— Що, чи слід?

— Обижатися вам на Моравка. Чим він вам нашкодив? Коли ви закохалися в Софію... не робіть цього. У них дитина.

— А коли я закохався... в вас, Тетяно? Коли я давно знаю вас і...

— Ну, ось, так і знала. Схаменіться, що з вами? Чи не знаєте, як склалося моє життя, про яку любов бодай й говорити можна? Облиште. Вас я хотіла б мати тільки за хорошого друга, бо в мене таки нема. Любові вашої й сама боюся. Справді, давненько знаємося. Ні, не думайте.

— Тетяно!

— Облиште, кажу, що з вами, люди звернуть увагу. Таке й прийде в голову... Лихо моє, Захаре... життя складається на ту ж руч, не настоюйте. Я Сакія люблю, чекаю досі, що моє родинне життя за нового ладу таки стане радісним. Моравко, може, зміг би мене колись спокусити своєю натурою.

— Ти вибрала б Моравка?

— Не вигадуйте. Давайте киньмо. Я трохи дурнувата своєю щирістю... А себе ви погано шануєте. Не знаєте ви, Захаре, своїх друзів...

Тетяна важко зітхнула. Щось ще хотіла сказати, але раптом відвернулася.

— Все! Давайте, пішли починати збори...— промовила тихо, як упокорена після бурхливих переживань. Я почув ту тиху мову і все зрозумів так, як воно б мусило бути голосно і багатослівно сказане...

Якась мить безсилля, тільки мить. У тім зітханні не важко відчути мені жінку, глибоко співчутливу й щиру. Розумію — я міг би її в цю мить тут поцілувати, і вона б не заперечила, навіть відповіла б щирістю. Певен у тому! То був би щирий, гарячий поцілунок, але не поцілунок любові. Лиш братня плата за кілька літ прагнень і ліричних зітхань.

Я вчасно стримався і рушив за нею.

10

У залі, серед незаможників, я волів би бути найменшим, непомітним. На лихо ж, мене було всім видно, всі уперто хотіли дивитися саме на мене. Наважуюся поглянути на Тетяну. Спокійна, молода, ледве заклопотана організаційними дрібницями. Наші погляди зустрілися, і я ще більше спалахнув.

— Ну й чого? — питає Тетяна навмисно голосно, неначе всі оці двісті душ незаможників були свідками

нашої розмови під берестами.— Киньте ви, Захаре Степановичу, ніяковіти. У нас щоразу так, ми звикли. Спитайте кожного незаможника: скликаємо на сім годин, а розпочинаємо в десять. Є чого ніяковіти. Та й не ви ж скликаєте цей наш актив.

Тільки глиб її очей не ховав зрозумілого мені лукавого жіночого смішка. Та я опанував себе. Вихрест почав заспокоювати, навіть Микита Коровайний устряв із своєю реплікою:

— Нам об цім не первина, позаяк сознательность чепеліївських аборигентів ні к чорту, одна волокита.

І ми почали. Голова комітету незаможників — Левко Вихрест — урочисто сповістив, що збори мають обговорити важливе питання про «політичні зміни в сільському господарюванні...».

— ...В державному масштабі політику повернули, як би сказать, для штуки, в радянський бік, а от на землі, як заявляє товариш, пораємося по-старовинному. Виходить, і тут треба, як каже Гнат Степанович, повертати на курс, тобто на колективну політику. Як знаєте, вирішуйте гуртом. І добре, і погане вирішите — все для себе. Може, послухаємо товариша, що почім, для штуки...

Я не сподівався, що Вихрест не використає свого становища голови, щоб заранї загострити питання на циганах. Але про них у вступному слові голови жодного натяку. Вирішив я і продовжую в тому ж стилі, гаразд знаючи, що цигани — то тільки причіпка для конфліктів. Отже, далі від цієї причіпки.

Промовляю і спостерігаю присутніх. Яким боком зацікавлені вони в колективній справі, розуміють її чи тільки новизна зібрала їх ще раз прослухати мій виступ? У залі висіло дві великих лампи. Чорними різкими тінями тушувалися риси облич, маскувалися душі незаможників. Мої слова протискалися до тих душ крізь тривожну атмосферу, збуджену денними зборами. Я відчуваю, що зачеплена мною тема підсвідомо сприймається, як давно бажана, на ній концентрувалися прагнення бідноти. Перебігаю очима з лиця на лице; я зруйнував їхній застій, обличчя знайшли свій живий колір. Чекаю на їх гарячі виступи після мене, це обіцяють їх обличчя.

Серед них натрапляю на Оврама Довгопола. Стоїть, спершись на одвірок вихідних дверей, ні крихітки мислі в очах. Але він перехоплює мій погляд і запалюється:

очі воложаться блаженненьким виразом, уста квітнуть покірною посмішкою. На кожне моє твердження згідливо хитає головою. В руках не навильник і не залізна чаплія, як у декого, а довга добірна патериця з-під старовинного парасоля. Довгопола я, напевне, заворожую своєю промовою — це намагається підкреслити Довгопол своїм поводженням, коли я дивлюсь на нього. Поруч з ним стояв миршавенький парубчак. Злегка закинувши назад кострубату, з дня народження не чесану голову, він любовно спостерігав Довгополові переживання від моєї промови. На другий одвірок тих же дверей сперся Микита Коровайний. На вулиці і городах гавкали собаки. То неохоче, як данину своїм собачим обов'язкам віддавали, то заливалися, як на старців. І раптом щось сталося. З кутка президії не видно в розчинені двері, чого обернулися туди незаможники, чого нашорошилися. В коридорі чутно приойкування, поспішні кроки. Потім у двері вбігла огрядна, досить підтоптана дівка, в руці тримає пілки розірваної спідниці, на обличчі переляк:

— Рятуйте коні!.. В селі коні покрадено!

Пригадую, цю дівку я бачив удень. Невиразне лице, трохи застаріле, хоч і не зовсім злиняле. Тільки в очах — блякла тупість чи божевілля. То була Катря Пилипеєва.

Її істеричний крик, як іскра, запалив,— і вибухнули ці мовчазні, зосереджені душі. За день роздратовані нерви, злоба на незрозумілі їм новини, в які вплiталися цигани, конокради, балачки всякі по селу,— від усього душа тільки чекала іскри, щоб вибухнути. Неначе міною підлогу зірвано й підкинуто разом з роздратованим людом. Рвонули в двері, заревла лють. Нервовість маси передалася й мені. Ненароком (цілком мимовільний рефлекс) у мене в руці опинився браунінг. Я не ховав його в кишеню, а навпаки — підкреслював ним свою войовничість і серйозність становища. Дивлюсь на Вихреста — він блідий, що та стіна.

— Невже цигани? — почув я глибокий сумнів у тому запитанні. Але на всю силу моїх легенів я гукнув до гурту:

— Товариші, організовано! Під землею знайдемо і покараємо!

11

Софрон Моравко з шуряками спустилися на косу, скупалися в Супої. По річці глухо пролунав вигук:

— У-гей! Люблю нічну воду,— неначе перецїджена сльоза, тепла і лагідна...

Не поспішаючи, вдягалися аж на толоці, далеко від берега.

— Ну, що, шуряки, таки не боїтеся батька? Задасть він вам грінки на ранок.

— Не задасть, Софроне. Наразився вже один раз...

— А бачили ви, що він у село бігав? Не інакше, як видача сьогодні буде. Нічого не згадував?

— Ні слова. Занудівські ж учора були. Обіцяли з неділі четверо привести.

Софрон помовчав, доки вийшли на шлях, що йшов до балашовського парку. До школи цим шляхом було значно ближче, та й собак дражнити не доводилося поза городами. Потім заговорив своєю скорою говіркою, приємним баритоном:

— Як хочете, про мене, я чужий у вашій родині. Софію за руку, Петю на руку та пішов, куди очі бачать. А вам, шуряки, батькова вдача поставить голови назад очима, скрутять мужики. Я вже вирішив: коли не тут, то махну на Херсонщину, а може, і в Донбас. За коваля скрізь приймуть. А що робитимете ви? Наше цигануванння колись було прибутковим ремеслом. Навчився шкапу за хвіст смикнуть, щоб і задом не хвицнула,— значить, циган, з голоду не пропадеш. Знай бреши там про «вершину, куть, язик»... А тепер кого ти дуритимеш, народ не той робиться, кожен тебе на труд спокушає, у люди кличе. Які з вас люди без рук, з приношеними хитрощами та дитячим лукавством? Наскрізь світитеся. Отак серед білого дня візьмуть, стрясонуть і скажете — я ваш. Душа порожня, от вам і вся «вершина, куть, язик». А вони великі діла розпочинають. Кожен, навіть жінки грамоту вивчають!.. Приставали б ви, коли Тетяна радить. На конях їздити вмієте, ту ж вершину чи куть розпізнаєте, хвоста не боїтеся. Постійна хата, чесна робота і перед людьми світле око, собаками цькувати перестануть...

Годинників не мали, тому не поспішали. Шлях ледве намацували босими ногами, в темряві натикалися один на одного. Балашовський парк марою вставав з пітьми,

от-от зіткнуться з ним. Раптом Софрон спинився, шуряків притримав, усі завмерли.

— Чи не здалося вам, ніби коні пирхнули?

Було тихо, а то собаки в селі завалували, когось брати почали. Троє циган, звичних до темряви ночі, присіли до землі і гостро вдивлялися на всі боки. Обережно рушили, потім знов спинилися. Звиклий слух уже ловив не тільки коняче пирхання, а й чиїсь приховані в шепоті голоси. В селі знімався собачий гвалт та людський лемент.

— Може, вернімося, Софроне, а завтра вдень?

— Тю, сказав... Дожилися, що людського голосу жахаємося. Може, хто верхи їде на випаси. Пішли, шуряки.

В згуслій темряві чорніли силуети, вони ворушилися і ніби наближались.

— Я ж казав, виводка. Батько даремно не бігав би звечора в село.

— А може, ні? Тікаймо.

— Куди? Краще ж довідатися або й... відібрати коней та до школи їх. Агов, стій, хто там?

Відповіді нема. Завмер шепіт, тільки від села збільшувався гамір. Софрон рушив бігом до силуетів коней, за ним нерішуче погупали шуряки. Від коней шарпонули в кілька ніг тікати в парк. Ще більше підбадьорений, Софрон побіг, незважаючи на шуряків. Йому хотілося скоріш доскочити і вирішити цю загадку.

Посеред шляху в усі боки рвалося четверо зв'язаних коней. Своїм бігом Моравко налякав їх і мусив заспокоювати, стишивши ходу.

— Тпру-тпру, васьки, тпру. Сов-сов-сов, тпру-тпру...

Коні харапудилися, але, сплутані поводами за передні ноги, тільки відступали до глибокого рову круг балашовського парку. Приперті до нього, хропли і розгадували людський голос. Він кликав їх, поселяв довіру, заспокоював. Коні чекали. О, Софрон знає коней. В козачих гуртах на Кубані за п'ять карбованців арканом брав якого хотів дикуна і другого чи третього дня засідланим його здавав господареві. У себе одного ребра не долічував після тих виїжджувань диких гуртових коней.

Шуряки виразно почули нехороший гомін на шляху поперед коней. Все життя насторожені, вони чули недобре в тому гомоні. Якнайтихше гукнули:

— Софроне! Софроне, люди...

Софрон не чув. Прикрадався до зв'язаних коней, гомонів до них лагідним: «Сов-сов, тпру-тпру...» Ні гомону, ні шуряківського поклику не чув.

Із школи за Довгополом вискочило десятків зо два чоловіків і подалися городами на шлях повз балашовський парк. Відчуття гурту, а не свідомість вела їх цим напрямком. Довгопол остільки завзято бубонів спереду, повторюючи погрозливі слова, що за ним лишилося право вожака. Двісті учасників зборів порснули в усі кінці села, неначе заранні змовившись, юрбами. Катря повела майже половину зборів. Її нелюдський крик мобілізував найбільш ляканих. Як вівці, гуртувалися навколо того голосу. За Микитою Коровайним рушили здебільшого парубки просто вздовж вулиці, знімаючи неймовірно войовничий гамір і тріск тичок з тинів. Гнат вискочив з школи серед передніших і вчепився бігти за Довгополом. Решта, не маючи вожака, нишпорила біля школи, між берестами. Мої слова — під землею знайти — справді реалізувалися наполегливо, з відчуттям колосальної відповідальності та героїчної насолоди.

Один я лишився чекати в школі. Навіть Тетяна з Вихрестом побігли вслід за одним з гуртів і спинилися аж за поповою хатою.

Біля коней скоїлася драма. Коли б Софрон не був такий зайнятий кіньми, темрява ночі, дужі ноги та глухий парк при лісі гарантували б йому втечу. Але ж коні! Нарешті, таки схопив за вузол поводів і потяг коней від рову. Раптовий тупіт ніг за спиною не злякав, Софрон зрозумів, що це погоня за злодіями.

— Ось коні, громадяни,— ще встиг крикнути. На нього, як буран, налетіло з півдесятка захеканих селян. Через купу шкопиртали інші, брутально лаялися, требушили один одного. Коні вирвалися, заіржало котресь біля рову. Купа селян кректала, товкмачила свою жертву, часом не милуючи й своїх. Моравко намагався звестися на ноги, і шуряки ще раз почули його голос:

— Ой, що ж це...

Шуряки на весь дух тікали до Супою, на табір. А над Моравком гупали удари, сичали прокльони. Потім стогін і нелюдський писк, як у задушеної тварини. Хтось переймав коні. Гнат Ільченко добіг і ловив їх, ледве відтягав від рову.

Востаннє ударено цигана гирею в голову, і він замовк. Тільки тоді розскочилися від нього найгарячіші само-

судці. Труп молодого цигана Софрона Моравка нерухомо лежав на землі чорною плямою. Ніч холодила гарячу кров. Гиря гупнула поруч, викинута з чиїхось рук за цілковитою непотрібністю.

У Гната з рук розбирали коней. Ніхто не вимовив ні слова. Довгопол, відсапуючись, поліз на Вихрестового коня, презирливо сплюнув з нього, не дивлячись куди, і рушив у село.

Матрос зачепив ногою погнуту Довгополову патерицю, узяв її, до коліна розігнув і останній пішов назирці за гуртом...

12

Человек — это звучит гордо!
М. Горький

Я люблю людину як члена мого суспільства. Сумую одинокий без людської пари. Проклинаю завади в житті, що їх тільки людина зможе мені створити так майстерно і дошкульно. Антропологи дошукуються праісторичного кільця, що біологічно з'єднує людину з іншим живим світом. Не треба даремного, безцільного спалювання мозку, такого потрібного на опанування апатитів та Арктики. Людина мудрістю, веселістю, чеснотами стоїть над твариною, пишається цим як здобутком, перемогою над звірячими інстинктами. Та колись були вони в неї, а в деякої породи двоногих, що й людиною їх звати огидно, інстинкт ворога трудового суспільства, інстинкт гадюки ще лишився. Досить і цього кільця, заспокойтеся, антропологи. Починайте доводити, що людина — цар природи, нічого спільного ні з вовком, ні з гадюкою, ні з лисицею не має. Життя ж має переконливі докази, що всякий політичний прихвостень нероб та експлуататорів є прямий і досить близький нащадок звіра.

Людина — цим ще не все сказано. Без класової ознаки — людина тільки «щось» загадкове й порожнє.

В житті буває й таке лице людини: заходить вона навшпиньки, ні світ ні зоря, легесенько покашлює (зовсім легесенько) — ах, яка чуйність, яка заздрісна турбота про свого ближнього (ні вола його, ні осла не забажає — тільки душу). Я комуніст, але це не заважає йому пастирливо доводити, що я його ближній. Зітхає, і то

в кулак, а думає вголос, удаючи, ніби він певний, що я сплю і не чую його думок.

— О, боже... Чоловіка вбито. Ну й революціонери, от і маєш...

— Якого чоловіка, що ви бурмочете, дядьку Оврамe? — не витримую я, «просинаюся».

— Ото, чи не я вас розбудив? Таке, дивись... Чоловіка? Хіба ви ще й не знаєте? А, та ви ж не дочекалися вчора... Цигана там одного. Чоловік же він, нація...

— Цигана? — як ошпарений схоплююся.— Цигана біля коней учора?

— О,— каже,— не знаю. Звідки ви довідалися? — блискавично похоплюється цей цар природи, Оврам Довгопол.— Отаке, дивись, а я, чуєте, встаю вранці й слухаю: Гнат Степанович наложив свою матроську ручку з гирею. Думаю, на себе наложив чоловік, благородніше було б, слухайте сюди. А то нещасного цигана, неорганізовану націю. Сам Ленін писав...

— Замовкніть ви... Що це вам на язик прийшло? Толком розповідайте, не дуріть голову.

Довгопол застиг, як содомський соляний стовп. Своїм нервовим криком я перелякав людину, щирі наміри якої так неблагодійно вплинули на мене.

— Я ж, звиніть, не знав, що ви так чутливо спите. А толком тут і немає чого розповідати. Коли хочете, то я й не знаю нічого. Сам почув від Вихреста... та ось і він біжить.

У хату вскочив стурбований голова комнезаму. Щонайменше, здавалося, він уже тричі оббіг круг Чепеліївки і впорався з громадським бугаєм-забіякою. Ледве відсапувався.

— Чули?

— Нічого не чув. Якогось цигана вбито, за віщо? Чого це матросові приспічило його вбивати?

— Матрос, Гнат Степанович? Не може буть...— Вихрест по черзі дивився то на мене, то на Довгопола.

— Не визвірюйся, чого так дивишся? Сам же мені вдосвіта сказав, чуеш: Гнатова гиря... Завгородній сидить на телефоні, до повітової міліції, і ще... дещо говорив, а тепер визвірюється. Просто хоч вуха позатикай з таким народом. Сам скаже, а тоді на других. Чи я бачив ту гирю?

Вигляд у Вихреста був такий, що справді він міг не знати, кому й про що сьогодні наговорив усяких дур-

ниць. Тільки на Довгопола подивився допитливим, тривожним поглядом.

Поспішаємо у виконком — там творилися діла. Писар Завгородній нарешті знайшов, куди застосувати свої адміністративні секретарські здібності. Червоні, запалені від неспання очі, цигарка за цигаркою в зубах, зверхньо поблажливий тон до присутніх, приголомшених величчю секретарських державних турбот. На запитання не зразу відповість: обернеться, подивиться — бідні, мовляв, ви, нещасні, що б ви й робили без Олександра Григоровича, що так мужньо віддає в жертву вашій немічності свій республіканського масштабу хист! І все це за що — за ідею...

— Альтруїзму в мені скільки хочеш, Саво Мануйловичу...— колись урочисто запевняв він Ляховича на його пориви похвал і захоплення цим державним мужем.

Крім телефону, яким безперестанку користується Завгородній, третю годину турбуючи повітову міліцію, крім складної процедури охорони місця вбивства, вживання найнеобхідніших заходів до можливих убивців, крім марудної роботи безконечного писання записок, обіцянок їх написати, Олександр Григорович з власного покликання робив дізнання. Він старанно строчив, мабуть, всю ніч без перерви строчив про факти, обставини, на які чи й зміг би звернути увагу недосвідчений слідчий. В Завгородньому зосереджувалася енергія, завзяття багатьох, і не тільки чепеліївських, завгородніх. Тут творилися діла... Саме на вбивствах перед урядником колись іспити тримав на справжнього помічника писаря. Дістав похвалу: «Бути тобі, Олександре Григоровичу, волосним писарем!»

Тут він — як лин у рясті. Найбільше мене здивувало надто офіціальне ставлення Завгороднього до мене. Він навіть підкреслив свою недоторканність, як «влади на місцях». Присутні зрозуміли це як заслуговане, вони замовкли, коли я зайшов до приміщення волвиконкому. Тільки Коровайний не переставав розважати мене своїм рідкісним даром словоблудства:

— Сугубо говоря, смертовбивство це загадкове з усякого кульмінаційного погляду. Лютер говорив — химера, що її не знаєш як і прозвати благопристойною метафорою. Слов нет, сопруга в нього молода і красива, як ви чистосердечно вчора мені сказали, але життя її те-

пер, без сопруга, навернóє, дохлоє дело. Мала собі женщина облемана, й помер... скоропостижно вбили.

До цієї виняткової забавки — вислухування його «вченості» — я починаю звикати.

Тетяни не бачив з учорашньої ночі. Так і не побачив її протягом багатьох літ після цього. Неначе попрощалися ми з нею там, під берестами. Зранку треба було Софії розраду і поміч дати. Від циганського табору на ранок лишився тільки попіл, і той прочахлий. Софія тоді ж дізналася в братів про своє лихо, побігла шукати Софрона. Не розпитавшись гаразд, не знайшла. Перед світом повернулася в табір — його й сліду не було. Лишилася сама, навіть сина батько забрав, подвоївши вдовине горе. Тоді пішла в село, будила людей, горем ділилася, знімала тривогу. Але ж вона циганка. Голова виконкому співчував і порадив звернутися до Завгороднього. У нього вже застала старих людей (Пилипей, Дорош Коровайний, Омелян Шкура з хуторів...). Виплакала їм своє лихо. Завгородній пообіцяв написати записку і послав Софію до виконкому. Там її й розшукала Тетяна. Тепер десь під парком сидять обидві, досхочу плачуть над убитим.

Настрій у селі дивний. Я б сказав, що вбивство це підбадьорило деяку темну частину Чепеліївки. На вулиці багатолюдно, обличчя, як у переможців. Чимало й таких, що зовсім визивно не стримували свого куркульського єства, навіть у моїй присутності. Я кинувся по людях, хотів розшукати матроса, Тетяну, вчителя Ляховича, незаможницю Галину, що вчора перед зборами скаржилася мені на кооперацію. Хотів підібрати кілька душ, щоб не почувати себе таким непотрібним серед цього несподіваного клопоту в селі, щоб починати рішуче діяти. І тільки Коровайний, як короста, свербів мені на кожнім кроці. Тетяна з Софією. Матрос і дома не ночував, його досі не розшукали. Галина намочила прання і сьогодні на Супої з досвітку.

Погодився піти до Коровайного, поснідати в його батьків. У таких господарів показно пригощують людину з міста, представника. Попідперізувані червоними вовняними поясами, жінки кинулися за скатертинами, за рушниками до скринь, за грушевими ложками в торби, за калганівкою в комори. Скільки вибачливості, догоди в цьому церемоніалі простого сніданку — минають цілі години, сніданок перетворюється в пізній обід.

І, нарешті, з останньою стравою на стіл подають (ті ж говіркі жінки) звістку, що з города приїхало аж дві підводи міліції, а фаетоном прибув народний слідчий. Приїжджих приняв та інформував невсипущий Завгородній. Старанно скопійовані його матеріали про вбивство негайно і з достатнім поясненням потрапили в портфель слідчого. Сліди вбивства були, як на долоні...

— Дядьку Вихресте, поведіть товаришів до священика. Скажете, Завгородній прислав. Нехай дадуть попоїсти, а записку я потім надішлю.

13

Чорнявую від душі люблю,
З білявою женихаюся,
А з третьою, препоганою,—
Підем, серце, повінчаймося...

Прошу нікого не винити в моїй смерті — хочеться запобігти. Не вміємо жити на світі. Кому були потрібні мої надміру геройські викрики про те, що будемо нищити злодіїв? Кого я здивував героїзмом носіння при собі браунінга, так ефектно виволоченого мною з спідньої кишені на людські очі, коли Катря крикнула про крадені коні? Прості житейські речі, а доки не переживеш їх сам, не взнаєш і повчальної їх суті.

Загострювалася класова боротьба в селі. Куркуль, націоналіст, побитий на фронтах громадянської війни, організовував приховану боротьбу проти більшовизму. За принципом — у темнім затінку й кочерги пособлять,— цей ворог перейшов до підлої боротьби провокацією, шантажем і вбивством із-за рогу. Це було теж нове на той час. Як у їдкий натр вступив і я погано взутою ногою. Защеміло, запекло, а на язиці одне виправдування: сказився ти, і куди очі дивилися?

Народний слідчий не здивувався моїй появі. Він уже все про мене знав до найменших подробиць, а кожне моє невдале слово хазяйновито було припасоване в його матеріалах до вбивства цигана. Невиразна погроза на адресу конокрадів, порожня фраза без діла, тепер відігравала роль підбурювання. Авторитетне становище представника і револьвер у час паніки ніяк не говорили на мою користь.

— Не гаразд вам буде, запевняю. Усе проти вас. Радянські закони карають за самосуд не тільки безпосе-

редніх винуватців. Підбурювачів теж засуджуємо на сім років. А вам надало ще й у дружину його влюбитися (матінко моя,— згадав я ту ж біблейську мудрість: «Не пожелай жени ближнього своєго...»).

Слідчий делікатно нагадав мені розмову з Микитою Коровайним, коли ми вночі йшли з табору, і співчутливо закінчив:

— Чи вас він за язик смикав, щоб сказати ту дурницю: «Яка шкода, що така дівчина вже й замужем...» (це з матеріалів прочитав слідчий). Ну, ось і шкодуйте.

З повіту погодилися на мій арешт (Завгородній наполягав по телефону). У міліціонерів дізнався, що убивця цигана, матрос Ільченко, таки знайдений — «ночував на хуторах після нічної гулянки». Від гирі не відмовлявся, його гиря. А загубив її під час того бігу,— несподівано впав на купу людей у темряві (бреши гладше, парубче, справа серйозна, в звичайне падіння не повірять). Хоч такий випадок цілком можливий, думав я. Гиря була в руці, несподівано перечепився і впав, гиря випорснула з руки, міг і забутися про неї згарячу. Але Гната повезли зі мною разом до повіту. Його за вбивство в обставинах самосуду, мене за підбурювання та за організацію того самосуду. Інших винувачених не знайшли. Ніч була темна, свідків не дошукалися, а самі вони не виказали себе, як це зробив матрос з гирею. Навіть Довгопол довів, що він побіг просто до коней, перечепився і десь згубив патерицю. Звісно, зовсім не бачив, щоб хтось падав, а про якогось цигана «ні сном, ні духом» нічого не знає.

Завгородній попрацював на цій справі. О, на такі справи були биті волосні писарі та їх помічники.

Одначе моє одруження сталося виключно завдяки цьому страшному випадкові.

Нашу справу тричі переглядали. Губернський суд свіжих людей посилав на дослідження. З Чепеліївки вони поверталися, як прибиті. Мені та Гнатові вірили, але зібраних «фактів» заперечити ніяк не могли. Слово в слово переказано їм, як я, захоплений красою Софії, настирливо запрошував Моравка неодмінно прийти в той вечір на збори, хоч найпізніше. Збори порадив провадити в школі, а не в волвиконкомі. Школа міститься з того краю села, і йти до неї зручніше не селом, а понад парком. Намальовано картину, як матрос принародно показував мені гирю, а потім ми з ним шепталися під

берестами, погрожували комусь гирею. Про що б же ми шептались з ним під берестами, як не про вбивство цигана? Матеріали мовчали тільки про саму крадіжку коней: звідки ми знали, що коні будуть викрадені, і з ними легко буде вловити цигана, неодмінно Софрона (мого суперника по Софії), щоб його матрос убив при цій нагоді. Та в процесі було важливим убивство, самосуд, про це підготовлялися документи в Чепеліївці.

Я бачив і відчував щирість, прихильність до мене радянських судових урядовців, їх бажання повірити мені. А з Чепеліївки надходили «факти», «що підписами та притулкою печатки підсвідчується», підписані головою виконкому і закріплені високомайстерним крученим розчерком — «О. Завгород...».

Клонилося на те, що бути мені засудженим. До останнього часу я сміявся з усієї цієї історії і зовсім не дбав про своє алібі. Моя невиновність здавалася такою очевидною.

Одного разу мене покликано до слідчого, що приїхав з губернії. У слідчого в кабінеті сидів і секретар повітового комітету партії товариш Вачелідзе. Крім них, у куточку сиділа дівчина. Просто на коліні вона записувала щось у товстий зошит. На неї я звернув увагу значно пізніше, а перші хвилини говорив, ніби ми тільки втрьох тут. Вачелідзе мене знав мало, але я його добре знав. Спокій мене опанував, коли я побачив секретаря в кабінеті слідчого. Секретар був удвоє старший за мене, по партійній роботі зустрічався з Леніним ще в 1912 році і зараз зберігає персональні листи від нього. Поява секретаря в кабінеті слідчого надала моїй справі іншого характеру, аніж я собі мислив. Вачелідзе даремно не став би себе турбувати.

Я розповів усе (та дівчина в куточку з товстим зошитом чула й мої думки про жінок). Секретар курив люльку, іноколи перепитував, просив дещо повторити чи ясніше викласти. І раптом з кутка голосок:

— Дозвольте довідатись: думали ви про можливу крадіжку коней у той вечір, принаймні з провокаційною метою, щоб скомпрометувати циган? І чи не чули розмов про це серед селян у той вечір?

— Ні, цього я не думав.

— А треба було думати. Ти, комуніст, мусив знати, що твоя робота не подобається куркулям, бандитам. Провокація — найпоширеніший засіб класово-ворожого

опору нашій політиці на селі,— заговорив до мене Вачелідзе. Я тільки потис плечима, стілець повернув, щоб не сидіти спиною до тієї дівчини. Секретар більш ні про що не розпитував. Устав, на прощання подав мені руку й сказав:

— Дурниць ти натворив не так багато, а необережністю віддав себе на глум. Ну, на добраніч, якось розберемося. Тут ми на поруки тебе беремо, в гуртожитку житимеш до закінчення справи.

І пішов, неначе зняв з мене цілу скелю ваги. Дівчина теж пішла. Я стояв, чекаючи вартового, що відведе мене до камери. Слідчий усміхнувся:

— Здавалося б, дріб'язкове запитання: чи думали ви про провокацію? А зараз викривається зовсім інша картина. Чули, з якого боку вона підійшла до справи? — слідчий головою показав на стілець, де сиділа та дівчина.

— Чув. Цікава дівчина.

— Дочка робітника з Луганського паровозобудівельного заводу, комсомолка. Висунули на судову роботу, пішла вчитись. Ми матимемо добру зміну деяким застарілим судовим урядовцям.

— Як її звуть?

— Рахіль. Рахіль Епельбаум. На два місяці прислана, кінчає вже практику. А з вашої справи не знаю що й зробить. Очевидно, не зможете ви працювати в цій губернії. Матросові може бути й гірше, навіть такий поворот його не рятує. Коли б не гиря.

Того ж вечора я був переведений до гуртожитку. Слідчий попередив мене, що виходити за межі гуртожитку не слід без його дозволу. Коли я запитав, де я зможу його шукати, щоб діставати дозвіл, він порадив звертатися до Рахілі Епельбаум, що спинилася в тому ж гуртожитку, в кімнаті № 9.

Отак я переїхав у гуртожиток. Рахіль Епельбаум зустріла мене біля моєї кімнати, зайшла зі мною. І щоб я відчув, що це майбутній судовий працівник, слідчий народного суду,— нічого подібного! Скромна дівчина, неначе ми з нею росли на одній вулиці, всміхається, жартує.

— Ну й ну, вбивця ви такий! Пускай вас між люди. Від таких — чоловіки своїх жінок в льохи ховатимуть. За гарну жінку, як за скарби, гляди, і життям своїм накладе.

— Ви ж начальство, я сприймаю ваші слова, як висновок з дослідженого вами матеріалу в моїй справі.

— А що ж, і сприймайте. Та ви, здається, іншої думки? Нам, радянському законові, не личить нехтувати тією думкою. А знаєте, хто нагадав нам про провокаційний зміст того конокрадства? Тетяна Довгопол. Вона категорично запевняє, що коні вивели з провокаційною метою свої селяни. А Софія... та й чого соромитися? Софія — жінка непогана, заслуговує на більше, ніж захоплення, як ви сказали секретареві. До речі, вона цими днями буде в мене на допиті як свідок. Софія пам'ятає, що в той вечір батько її сперечався з Моравком і кудись бігав після сварки, чи не в село.

— Скільки вам років? — запитав я несподівано навіть для себе.

— Мені? А хіба що? Може...— засміялася й пішла від вікна до дверей.— Всім дівчатам не буває більше за двадцять, хоч кожна прекрасно пам'ятає їх далеко більше.

— А вам?

— Теж двадцять. Але я пам'ятаю їх значно менше. А вам?

— О, я перероcток...

— Це й видно. Не скажете, то завтра анкету перевірю. Ну, спіть собі.

«Спіть собі»... Заснеш після такого! Спершу я таки ліг за всіма правилами: роздягся, зробив фізкультурні вправи, погасив світло й ліг. А вже коли встав — не пам'ятаю. Звернув на себе увагу, що дефілюю по кімнаті в білизні. Роєм кишать думки. Тетяна й тут відіграла почесну роль у моїм житті. Софія вишукує інші факти, щоб виправдати мене, обвинуваченого у вбивстві її чоловіка.

«Спіть собі»...

Розбудили мене вбиральниці. Сказали, що з дев'ятого номера кілька разів навідувалася баришня і просила сповістити, коли я встану. Воно й зрозуміло: дівчина боїться, чи не втечу. Приводжу себе в порядок і йду в дев'ятий. Рахіль кінчала сніданок. На столі черствий хліб, варені яйця, чай.

— Сідайте зі мною снідати.

— І не думаю, дякую. Я тільки... з'явився, щоб часом не подумали...

— Як вам не соромно, а ще... про роки питаєте. Я сніданком хотіла вгостити.

Мені справді зробилося соромно. Я образив щирість цієї людини. Стою, як надолобень, у дверях і не знаю, як же свою провину зменшити.

— Хоч не стійте в дверях, сідайте. Я тільки почала сніданок. Ось ваша порція, по-пролетарському. Чай трохи прохолонув, збігаю до куба.

Того ж дня в кабінеті у слідчого мені було влаштоване побачення з Софією. Вона стояла, коли я ввійшов, перебирала китиці на хустці. На мене глянула скорботним поглядом, своя і одинока. Нема циганського задьористого сміху, обличчя схудле, вистраждане. Підняла важкі чорні вії, очима привіталася, заплакала.

— Не плачте, Софіє, не поможе. Вам треба людей, друзів... Життя тільки розпочинається у вас. Киньте сумувати.

Не знаю, де й бралося в мені. Заспокоювати Софію хотілося якнайтепліше. І вона це зрозуміла.

— Я знаю, чоловіче милий, що ви мені добра хочете. Тетяна сказала, хороший ви чоловік. Та і в вас рідних немає... Я розповіла тут слідчим, що знала. Просила їх звільнити вас. І за мене причепилися до вас хтозна й чого. Я не така, щоб чужим чоловікам потурати, як було Домаха. А тепер чоловік умер... Скажуть люди: зраділа та скоріше на шию вам... Оце й прийшла вам сказати. Проста я жінка. Тетяна, спасибі їй, до гурту прийняти згодилася, там буде видно. А вам, чоловіче милий, широка і багата фортуна ще в житті. Що в мені? Тільки й радості, що чорна. А чорних на ваш вік знайдеться.

— Софіє! Ви мене не знаєте. Це правда, що вам скорботно, повірте, я переживаю разом з вами вашу втрату. Але...

— Ну, то й прощайте.

— Постійте, я ж не доказав...

Софія пішла в двері, не озираючись. Так і не доказав я їй того, що навернулося на язик в такий ліричний час. І краще, що не доказав. Те недоказане Софії мені довелося щиро досказати моєму кращому другові життя, Рахілі Епельбаум. Скоро до свого прізвища Рахіль дописала в загсі ще й моє і стала Рахіль Мойсеївна Епельбаум-Лістрова.

Тільки в Луганську на заводі я дізнався, що Гната Ільченка виправдано. Моя дружина доклала рук, з'ясовуючи цю справу.

Так проходило моє одруження.

На цьому закінчилося оповідання начальника політвідділу Н-ської МТС Захара Степановича Лістрового, майстра з Луганського паровозобудівного заводу. Так починалася історія Тетяниної радості...

Частина третя

Да, да, ведь ревности припадки
Болезнь так точно, как чума,
Как черный сплин, как лихорадка,
Как повреждение ума.

А. С. Пушкин

1

Любов і ревнощі — одного кореня чутливе бадилля. Загориться, то тільки ненавистю ледве загасиш той вогонь.

Сакій ревнував. Увесь світ ревнував до свого життя, яке оце здалося йому далеко гіршим за чуже. Ревнував і Домаху та гостро відчував, що справа не в Домасі. Намагався запевнити себе, що ревнує-таки її, що саме її він любить. Ночі не спав насторожений, коли відчував хворобливі настрої в Домахи. Набридало вірити на слово і приховано, але спритно стеріг ночами. А хіба встережеш її нестримну молодість?

Вулиці тонули в нічній темряві. Спізнілі швидко проходили порожнім черкаським «Хрещатиком». Дзвінкий стукіт їхніх поквапних кроків, як цвяхи під молотком, вгрузав у слух. Закохана пара принишкло вслухалася в той стукіт, доки не завмирав він далеко десь за рогом.

Біля театру над цегляним тротуаром горів ліхтар, єдиний на всю вулицю, запалений в дні гастролей у Черкасах якогось театрального колективу. Під ліхтарем спинялися, витягали з кишені годинник і перевіряли час.

— Закохані часу не виміряють,— промовив Сакій, не виходячи з темного кутка на латку світла. Знав від Домахи, що вона буде й сю ніч прати білизну в якоїсь господині, як прала вчора та кілька ночей підряд. Не

мав сумнівів, що такі господині існують у Черкасах, існує і їхня, не прана без Домахи, білизна. Згадувалася Чепеліївка, Тетяна. Тоді в свідомість прокрадалися підозри, а ревнощі, як шашлі, точили серце. Господині та білизна ставали йому особистими ворогами, ненавидів їх і йшов на «Хрещатик».

На цей раз відчуття його не обдурили. Тротуаром проходили, як боягузи, не стукаючи, скрадалися, як муштровані злочинці. За ними й пішов Сакій назирці. Вони поспішали, вони квапилися кохати, вони скрадалися, вони стереглися — по-їхньому, це все свіжило ту викрадену у Сакія любов.

Сакіїв голос не був їм новиною, вони чекали цього голосу, хоч і спритно уникали його. У колі світла під ліхтарем пролунав цей голос. Розірвались і розскочилися, ніби між ними вибухнула бомба. Жінка не забула ойкнути — в таких випадках те ойкання на якусь долю грама полегшує виновність зрадниці. Потім догадалася зміцнити ойкання дією, зірвалася і через вулицю в темряву побігла геть. Мужчина не погнався за нею. Циганка Домаха попередила, що Сакій ревнивий і відчайдушний. Найменший рух убік викаже в коханці боягуза; він тільки стріпонувся від несподіванки і завмер.

Та годинник випав з рук на тротуар, розкотилися коліщата, забряжчало бите скло. Коли б коханець був певен, що Сакій, батько якого довгі роки мріяв про власне збагачення, наперекір сусідам, лишився власником в душі,— він би навмисно кинув годинником об землю. Для нього, Соняшника-Мироносицького, вартість годинника — це один активний день на розі «Хрещатика» з торгівлею червінцями. «Беру долари, даю червінці! Беру... Даю...» За рік непу Соняшник-Мироносицький безборонно промишляв цим не тільки в Черкасах і не бідував.

Розбитий годинник паралізував лють Сакія. Він на мить забув, що перед ним людина — злодій чужої любові. Мужчина ніби навмисне кинув той годинник, переконавшись, що на спектакль спізнився з своєю коханкою. Кинув, а сам отупіло дивився на афішу, писану рукою доморослого художника.

— «Про що тирса шелестіла»,— безбарвним і безнадійним голосом прочитав мужчина.

— Спізнилися? — мимохіть поспівчував Сакій, переборюючи бажання впасти, щоб визбирати коліщата з

розбитого на тротуарі годинника. Батько на його місці таки не переборов би. Таки нагнувся б, потім присів би, а потім поплазував би на цеглі коліньми, пожадливо вдивлявся б у сміття і загрібав у жменю пісок із сміттям та з коліщатами.

Тьмяно пригадуючи причину зустрічі з цим «тринькачем» цінностей, Сакій відчував, що червоніє. Йому не повірять тепер, що обурився за зраду, сміятимуться з нього — надто затягається зустріч.

— Годинник полагодити можна, громадянине хороший. Це вам не... душа людини.

— Жебракову душу легше полагодити, аніж отой спрацьований механізм у швейцарському брухті... Ви — театральний сторож?

Мужчина запалив цигарку, полегшено зітхнув. Що це Сакій, якого Домаха так легко впізнала по голосу з темного кутка на вулиці,— Соняшник-Мироносицький не сумнівався. Хотів навіть поглянути на його лице, примірити до себе супротивника. Та Сакій уникав цього. Він здався таким нерішучим, зовсім лагідним. Соняшник-Мироносицький лиш ледве вагається — запропонувати йому цигарку чи втриматися. Може, пообіцяти цьому Сакієві цілий і справний годинник, на тому й покінчити розрахунки за молоду циганку Домаху? Забавний суб'єкт.

— Так, сторож,— нарешті відповів Сакій.— А ви, громадянине?

Розмовляючи, відвертався в темряву, от-от рушить і піде геть. Соняшник-Мироносицький, зовсім заспокоєний, таки запропонував цигарку, навмисне видушував найтеплішу посмішку на своїх вустах.

— Я? Я — глядач. Ретельний глядач українського репертуару. Нарешті заїхали і в Черкаси справжні актори, нарешті й п'єса... а тут годинник, будь він проклятий. Курить, чого ж ви? Пробачте, ви давно працюєте при театрі? — уже зовсім очевидним знущанням прозвучало це запитання в устах Соняшника-Мироносицького.

— Давно,— в тому ж тоні відповів Сакій.— Дозвольте, я від цигарки вашої припалю.

— Будь ласка. Ви українець?

— А хіба що?

— Нічого особливого. Вимова ваша народно-смачна. Напевне, українець?

— Авжеж. По паспорту значився, сословія — запорозький козак.

Соняшник-Мироносицький зловився на цей непомітний гачок. Він навіть підкреслив своє схвилювання від такого факту,— неприродно гикнув, виступив з світла ближче до Сакія.

— Запорозький козак! І не на п'єсі — «Про що тирса шелестіла», козаче? Це ж Черкасенко, розумієте, добродію?..

— Чого ж, зрозуміти можна, та я з ним не зустрічався тут, у Черкасах. Може, деінде... А ви зустрічаєтеся?

— Зустрічався, ви хочете сказати? Так, зустрічався... Це було пекло, яке ви вважали спасенним чистилищем (зрештою ж, цей Сакій може стати зовсім-зовсім своєю людиною...). Так, у Новоросійську я останній раз зустрів автора «Тирси», коли евакуювали за море скарби і... людські цінності. Він був у натовпі, зовсім як і не автор: капелюх зім'ятий, комірець брудний і розстебнутий. На військовім кораблі стояв його порятунок — чужинський офіцер. Черкасенко, нехтуючи гордощами цивілізованої людини, кричав до офіцера:

— Я лікар, я лікар...— Чи лікар він, не знаю. У всякім разі, на корабель він потрапив і врятувався...

— Врятувався?.. Ух ви ж, сволочі! — жорстокий, невимірюваний удар кулаком, як блискавка, збив Соняшника-Мироносицького з тротуару.— Врятувався він... Я тебе, покидьку петлюрівський, урятую...

— Р-рятуйте, грабують...— прорвалося в черкаській нічній тиші, в порожніх вулицях. На якусь мить завмерли поквапні кроки на тротуарах, а потім загубилися в тому одчайдушному крикові та міліцейських свистках.

2

В таких випадках не вибирають напрямку поїзда. Тільки в Бахмачі Сакій подумав, і то не більше хвилини — роздумувати не було коли,— їхати йому на Волгу чи до Білорусі. Вантажний поїзд збирався відійти на Гомель. Поспішати в дорозі Сакій не мав звички. Знав, що міліція поїздів не спиняє на ходу. Сидиш один чи з кондуктором у гальмовій будці, і всі думки, як степ, розстеляться перед тобою. Доводилося багато думати. Така йому доба настала, непрохані ущипливі думки лізуть у голову.

Ну ось, і Домахи не стало в нього. Десь на дні свідомості була ніч, були неприємності з циганами, була молода, з чутливим серцем, Домаха. Два роки їй віддав, як платню за ту іскру співчуття в таборі. Коли ж помітив, що Домаха почала зловживати своєю молодістю — це образило Сакія. Може, той спекулянт умів краще поводитися з молодою циганкою, але ж вона тільки з Сакієм жила. Питання власності часом непокоїли Сакія, в такі часи він особливо ненавидів свого батька. Починало йому здаватися, що це таку спадкову хворобу він дістав від свого батька, спадковість привласнювати. Тоді цурався сам себе. Це вносило розлад у його моральний стан.

Йому було боляче. Як людина, він страждав від такої непогодженості між своєю свідомістю та другою натурою — дрібнобуржуазною, селянською натурою власника. А за плечима близько тридцяти років уже прожитого життя. Двадцять років наростала мрія стати людиною. Кожен раз інакше уявляв собі щастя і радість людську, і ось знов лишився на самоті, тепер іще й утікач від міліції...

А інші, мабуть, і не мріявши, стають на ноги, насправді зреклися бути власниками, пішли в робітфаки, на заводи, в шахти. Все їхне багатство, їхня радість — у тих заводах, в робітфаках. А хто вони були раніше: такі ж голі, поденщики, робітники, партизани...

Сакієм заволоділа думка йти в робітфак. Перед самим Мінськом навіть переконання таке опанувало його, ніби й з Черкас поїхав виключно на те, щоб вступити на робітфак у Мінську. В кишенях розшукував документи з партизанського загону, з червоноармійської частини, з радгоспу Асканія Нова, де він з Домахою працював до переїзду в Черкаси. Коли б не надокучливе впевнення, що всі настирливо зазіхають на Сакієву власність, на Домаху,— може, і зараз працювали б вони обоє в тому радгоспі.

Кондуктор з вантажного вагона подарував Сакієві дві книжки: «Любов як соціальне лихо», якогось анонімного автора, прихованого за двома літерами — «К-й», та так звані «Запрещенные стихи А. Пушкина» дожовтневого видання.

— Сам я їх не добираю, малограмотний. За що тільки заборонили ці вірші, не знаю. Розумні вірші, як у око ліплять. Ось неначе про мою Настю: «Благочестивая

жена; душою мужу предана...» та й тільки ж то, душею... Ну, я подякував їй, іди, кажу, живи з ним...

— З ким? — запитав Сакій.

— Та з попом же. Білизну ходила до нього прати, а я й прослідкував... Ну, кажу ж, подякував і пішов на чавунку. Двадцятий рік «кручу Гаврила». Тепер воно, може, і зміниться трохи, а тоді було бідному хоч і не женись або бери невірнющу...

— У мене одна теж білизну ходила прать.

— Красива? Ну...

— Красива... Мабуть, пере й досі. Я оце їду.

3

Ранньої осені 1927 року Сакій Довгопол з'явився в Новоросійську. Просто з поїзда пішов у контору відбудованого й пущеного цементного заводу «Пролетарій». Того ж дня зачислився робітником заводу.

Цілих п'ять років ішов Сакій до заводу. Це була довга, важка й різноманітна школа життя. Хотів того чи не хотів Сакій, ця школа випустила його в завод зовсім іншим, аніж той Сакій, що народився в селянській, темній родині. Він був начитаний мугир, задавакуватий парубок, що «класно» плював через губи, нерозважний і жадобою батьків спокушений — ось продукт випадкового «законного» шлюбу Оврама Довгопола. Забарися Жовтнева революція ще на десяток років, паросток Довгополів, можливо, гордо посів би місце церковного старости.

Пройшовши громадянську війну на боці Жовтневої революції, відірвавшись від соціальної пуповини батьків, цей податливий живий організм мимоволі сприймав нову науку життя. Робітфак дав йому тільки загальну освіту, власне, оформив часом вичитані знання, а різнобарвне життя в найвіддаленіших кутках Радянського Союзу збагачувало досвід. Під час недороду та труднощів періоду після громадянської війни Сакій морально страждав за невдачі влади. На початку непу вчився в робітфаці і працював ковалем у кустаря. Не зовсім задовольнявся, але відбудовний період сприйняв, як новий початок великого продуктивного вкладення своїх творчих сил. І поза цим Сакій був виразною індивідуальністю. Більше мовчав, поважніший став і, на жаль, зліснo насмішкуватий. «Конфлікт» свідомості й натури до-

повнив ще й тим, що не захотів тримати випускних іспитів на робітфаці. В перший день іспитів зразковий учень робітфаку Довгопол встав і вийшов з класу. Вийшов, а через годину був уже в поїзді. Таку натуру мав, говорили про нього товариші.

Завжди мав гарний вигляд і старанно чепурився. Замолоду голив вуса, як данину оригінальності, а зараз чепурився під модний якийсь фасон з вусиками. Чорний підстрижений вус, густі брови, контрастно викладені на довгастому чистому обличчі. Про одяг дбав нарівні з їжею. Роботи не боявся найскладнішої і ніколи не голодував на гроші. Для вантажів на пристанях та станціях мав добру кістку й м'язи, для земляних робіт — вправність. Торгував за прилавком у ларку, ламав камінь по кар'єрах, сплавляв ліс, ходив за радгоспівською худобою, кував у кустаря.

Та з одягом мав труднощі. Узяв собі в голову, що мусить одягатися в найкращий одяг, який тільки міг придбати на свої заробітки. В клас робітфаку і навіть на роботу в кузню виходив «фертом», неодмінно з найточнішим годинником на руці або в кишені. Дерев'янки на ногах у декого розглядав як антидержавну демонстрацію і щиро обурювався, коли знаходилися ентузіасти дерев'янок, лаявся з ними:

— До чого тут Радянська влада, дурню мазаний? Я ж ношу черевики «Скороход», жоден голова виконкому не запропонував мені замінити їх на дерев'янки.

І купив у барахольщика на базарі, в якогось католицького наставника, лакові черевики. Замість розпарованих чи груботканих штанів та гімнастьорок, добував на базарах шевйотові костюми з чужого плеча. Часом якийсь «інтелігентик» чи прихований ворог Рад маскувався «під пролетарія», надіваючи виключно засмальцьоване кепі. Кепі на голові — це, мовляв, радянська мода, півпаспорта для дріб'язкової гнилої душиці. Шикарні фетрові брилі з стрічками та бантами лежали зім'яті в битих шашелем гардеробах і чемоданах або на базарах у перекупок служили посудиною для дрібного «краму»: сахарину, гудзиків, голок, англійських шпильок, поруділих облаток «довоєнного» аспірину та грудок сірки.

Сакій Довгопол зайшов у контору Новоросійського заводу в добротному фетровому брилі кольору передсвітанкового туману, з широченною білястою стрічкою і до

непристойності акуратно викладеним бантом. Чекав, що перевірятимуть не тільки партизанські, робітфаківські документи, а й бриль і лакові черевики. Ніякої уваги. Запитали, що вміє робити, де працював, і призначили ламати камінь. Не до зовнішності було заводам молодої Радянської країни, і Сакієві не вдалося потішити себе надмірною увагою заводу до його «класово чужого» костюма...

Бриль на Сакієвій голові мав свою досить-таки цікаву історію...

Спеціально шукати саме такого бриля Сакій і не збирався. Трапилося випадково. Після робітфаку якийсь час працював у Армавірі чорноробом на ремонті залізничної колії. Нудна робота. Вечорами виривався в місто, досить безладне на той час і брудне, топтав на майданах, як рідину, плавку пилюгу або годинами виходжував по одноманітних вулицях, часом милуючись чужими, не знайомими йому жінками. Хто вона, яка вродою — не цікавився. Його цікавив природний факт, що ця жінка, очевидно, існувала в Армавірі до нього і зараз існує, а її стрункі чи одороблуваті ноги вицокують дерев'янками або черевичками по тротуару. Сакій ішов слідком, як у музику, вслухався в той ритм і до болю в мізку напружувався розгадати, «яка трудова турбота жене ці ноги Афродіти».

Отак і здибав у Армавірі, на дверях непомітного будинку, десь на останній вулиці, цікаву табличку:

«Даю уроки модних танців. Плата по здібності учнів, ученицям знижка. Н. Соняшник-Мироносицький».

«Не інакше, як липа. Не з танців живе цей Соняшник...» — подумав Сакій. Але танцями зацікавився і не здивувався, коли в маестро впізнав свого нічного черкаського знайомого, тепер з перебитою щелепою. У нього й купив той фертовий бриль. Невпізнаний «танцором» Сакій через його дружину дізнався, що чоловік — колишній петлюрівський поручик. А потім викрив його органам Радянської влади. Викрив і навіть заслугою перед владою не вважав свого вчинку. Філософія такої поведінки складалася з кількох слів:

— Гадина! З автокефальної церкви пішов на спекулянта валютою, зараз маестро фокстротів і румби, а потім — «незамінний» українізатор у якійсь установі на периферії. Сьогодні він «фізери та променади» викладає, а завтра воду в колодязях труїтиме, радянські

поїзди з рейок спускатиме і несвідомих людей з розуму зводитиме своєю антирадянською агітацією. Раз петлюрівський поручик — значить, гадина, зле намислив, ховається коли не в автокефалії, то в танцях...

Самому Соняшнику-Мироносицькому признався про першу зустріч у Черкасах, наговорив «невдячних сентенцій» заарештованому маестро:

— Таких ми змушували на кутцях танцювати і за море без штанів по ожину спровадили. Танцює він... Набридли ваші танці, маестро поручику, тоді, потанцювали та «Про що тирса шелестіла» побачили, голубчику ніжний...

І другого дня Сакій терміново виїхав з Армавіра до Новоросійська.

4

Після армавірської пригоди з Соняшником-Мироносицьким Довгопол сів за книжки, за вивчення мов. Робота в кар'єрі стала тим заняттям, куди вкладалися найсильніші емоції. Похилі, невичерпні шари каменю — «натурала» — підбурювали на змагання з ними, робота давала насолоду, як п'янюча любов, а зайвина енергії йшла на винахідництво. Ламати камінь — не просто ламати чиюсь непокірну шию. Це камінь, і найбільша сила динаміту тільки лущить похилі шари з країв. Запропонував Сакій свою систему закладки бурок і змусив підірвані знизу шари спливати вниз по спідньому шару, збільшив виробіток каменоломні, зменшив перестої порожняка вагонеток. Почав інше, осіле життя.

Лінії похилих шарів каменю низали гору, там сплющувалися віки. Сакій стояв на площадці бремсберга, чекав порожняка вагонеток і мимоволі звернув увагу на розламану ним гору, на деформовані лінії шарів і бачив у них гру власних думок,— так плинне море грає ранковим променем сонця. Скрегіт коліс і залізний гамір на бремсберзі зливалися з лоскотом від тих дошкульних думок. Все оберталося на дію, в якій проходило та гартувалося його життя.

Після зміни поспішив на квартиру, втішаючи себе нечитаним листом від брата з австрійського полону. На «Стандарті» біля переправи спинився купити цигарок у хлопця-підлітка. Ніколи не звертав уваги на цих моло-

дих комерсантів. Своїм підохотливим криком вони здавалися однаковісінькими по всьому СРСР.

— По десять, по десять штука, руб десяток, по десять «Наша марка»...

— Пачку «Норд-осту» маєш, циганенку?

Сьогодні звернув увагу на цього смаглявого хлопця, що кілька місяців торгував цигарками під віадуком. Якась асоціація думок: Домаха, Софрон, цигани і цей чорний хлопець із цигарками.

Хлопець різко примовк на півслові. Широко відкрив великі, неначе поржавлені від спеки очі, подивився ними на покупця здивовано і недружелюбно:

— А ви не дражніться. Сам, як мірошник, а ще радянський робітник... Немає в мене «Нардоса».

— Гм. Диви яке...

Довго озирався на хлопця, чекав, що закричить він знов своїм різким голосом набридливі слова: «По десять штука...», хлопець мовчав. Що ж образило його в Сакієвих словах — голос, тон чи назвисько «циганенко»?

Дома на столі лежав за добу припалий пилом лист. Сакій запевнив себе, що лист від брата, а руки тремтіли, бо він чекав і іншого листа... Навмисно не зважав на марки та штемпелі, а очі крадькома встигли прочитати один з них: «Чепеліївка» — обідком лягло на радянській марці. Чепеліївка — там зроду й пошти не було.

Чепеліївка! Двоє дітей, може, й імена їх забув... Чепеліївка... Дочка та син — близнята... народжені в дні першого пориву молодості... А що, як і вони забули ім'я свого батька? Чепеліївка, чорт візьми!.. О Чепеліївко, стережися! За це... провина матері подвоїться. Як сміє вона... Чепеліївка?

І раптом укляк. Майже сором'язливо і винувато озирнувся по кімнаті, немов і стіни червоніли від сорому та натуги.

5

...а іще кланяється від щирого серця й до сирої землі...

«Дорогому й розлюбезному нашому синові, Сакію Овpамовичу, низький поклон аж до сирой землі від родителя вашого Оврама Довгопола. А іще кланяється низьким поклоном мать ваша Огропина Нилівна і бажає всякого благополучія в ділах рук твоїх. Кланяються то-

бі твої діти, та ми їх не бачимо, Карпо та Оленка. Вони живуть із старою Мазурихою. А іще спішимо увідомити тебе во первих строках нашого письма, що й жінка твоя Тетяна цими днями перейшла на жительство до своєї матері Мазурихи, сказавши на нас великий наклеп, що ми підкуркульники. Це для нас, слов нет, як ми старі уже, велика неприємність у жизні. Бо дев'ять хазяїв, котрих, щоправда, куркулями називали, незабвенной наш син, твоя жіночка, як кажуть, розкуркулила, а Коровайного одинак перекинувся до неї і допомагав, коли виганяли з хат його батька та матір і двох єдиноутробних сестер. А іще спішимо увідомити тебе, наш син, чи й ти так відмовишся від нас, своїх родителів, як відмовився Микита Коровайний? Кланяємося тобі пренизько, бо нам жизні не дають, хоч ми й твої родителі. Павлуша з австріяцького пліну, твій братець, прислав листа, де й повідомив нас, старих, щоб дізналися, де ти, і йому б написали. А ми прочули, що ти в Новоросійську робітником служиш Радянській владі. Служи, на добре тобі здоров'ячко, а Павлуша на заводі в австрійців, жонатий там, діти має, об цьому тебе й просимо уклінно. Не забувай нас і не кидай напризволяще, як Микита своїх, хоч ти й служиш. А нас Тетяна хоче з світу звести, щоб усе твоє майно самій посісти, а нам, старим, воно ж і не потрібне. Той Микита сватається до неї, так вона вроді б то й не хоче, заміжня я, каже, а ми ж не знаємо. Сама наряджається в городський одяг і вроді як баришня з занлетеною косою соблазняє того перевертня Микиту та Лістрового тут одного. Через неї чистий скандал виходить у нашого начальника політотдела з емтеесу та в його дружини, еврейки Рахілі. Вона хоч і красива жінка і, може, хороша для них, та ім'я ж єврейське носить і ужасно ревнує, так що ходять балачки, що лається з чоловіком Захаром Лістровим за Тетяну. А про нас, то так йому й треба, звиняйте, сину. Хоч Тетяна на вигляд і не старіша, але ж у неї он які діти, піонери на все село і ні в бога, ні в нечистого не вірують. А в твоїй хаті, де жила Тетяна, проживає тепер циганка Софія. Як скоропостижно вмер її чоловік, то так і зосталася, в селянки перейшла. У колгосп записалася з перших днів і вже від Гната Ільченкового має двійко дітей. А іще повідомляємо, що й він теж живе з нею в твоїй хаті вроді б як временно, бо строїть собі нову хату на хазяйстві безневинно ліквідованого куркуля Данила Моляки, а Моляч-

чина хата внезапно згоріла, як поселився в ній матрос із своєю циганкою та дітьми. А з сільради принесли якусь бумажку про циганку Домаху — умерла вона, царство душі, а бомажку тобі посилаємо, хоч вона й давня.

Більш новостей нікоторих на селі. Ждемо ответа, як соловей літа, нашої єдиної розради, бо ми ж погибли від тих колективщиків ледачих, і не запишемося і не вступимо, доки ти не приїдеш, бо нас у колектив нізащо не приймають, вроді б як куркульських прихвоснів. От і правда на світі, с тем і до свіданія, дорогі ваші родителі. Остаємося живі й здорові, того і вам жилаєм од бога, доброго здравія і всякого благополучія, а в ділах рук ваших премногого успіху. Більше й писати нічого. Живемо, як на пожежі, не знаємо, що і як наживати. Добре, що давніше не губили розуму, приховували дещо від людей. Не дивись на нас, що зовні ніби порожньо в дворі,— про чорний день для тебе, нашого сина, дещо прижили і раніш, та й те закопуємо до твого приїзду, все рівно йому загибати. Словом, жизнь наша, з одного боку, проклята, Сакію. Приїзди, чекаємо. Все. Адрес наш старий, тільки в Чепеліївці настала нова пошта, та Тетяна мордується, щоб вирівняти і поробити в Чепеліївці культурні вулиці. Словом, погибіль наша, от що...»

Папірець із сільради, надісланий старим Довгополом, спочатку видався нікчемним клаптем потертого в кишенях паперу. Сакій автоматично розгорнув його і тої ж хвилини впізнав своє колишнє якесь посвідчення з Чепеліївки. Але на ньому внизу була пізніша приписка фіолетовим чорнилом:

«Чолбаська лікарня просить повідомити громадянина Сакія Довгополa, що його дружина чи знайома, «циганка Домаха», померла такого-то числа від паралічу серця. Рятувати було пізно. Хвора встигла повідомити, що захворіла від журби і розшуків Довгополa. Просила сповістити про її смерть. Вартовий лікар Хоменко».

6

Ой ходив чумак, та ходив бурлак
Та й сім літ по Дону.
Сім літ по Дону....
Та й не случалося бурлаці пригоди
Ой ніколи йому.
Ніколи йому...
А сталась-сталось бурлаці пригода
Та з Криму ідучи...

Сидів за непокритим столом і співав цю старовинну пісню. Ходив Сакій по Радянському Союзу, шукав для свого розбурканого норову пристановища. Шукав роками, як у гнізді вмощувався, і ніби осівся. На шари «нормалу» дивився, як на свою долю — гартовану в вогні життя. Зживався з людьми, друзів собі придбав, унормовувалися дні, декади, роки, намічалися захопливі перспективи. Потойбічним світлом ставала Чепеліївка з її жадобою привласнювати... Люди Чепеліївки поволі переходили хіба що в тяжкий спогад...

З Криму ідучи...
В чистім полі, при битій дорозі,
Сірі воли пасучи.

Хто він є? Ісак Оврамович Довгопол? Це надто примітивна умовність, злинялий старорежимний ярлик на битій пляшці. Міг би бути Гаврилом чи Карпом. Знайоме й непогане ім'я — Карпо...

На підлозі лежали розкидані клапті подраного листа від батьків. Міг чекати всього, тільки не цього листа. А як би було геніально просто: написала листа — прости мене, дурну, неграмотну селянську жінку. Скакала в гречку, боялася і набрехала владі на тебе, Сакію. Прости. Як просто і втішно!

Коліньми лазив на підлозі, збирав і тулив клаптик до клаптика порвані ним аркуші листа. На стіл переніс і перед очима прослав: «Кланяються тобі твої діти, та ми їх не бачимо, Карпо та Оленка...»

— Карпо! І був би він Карпо Карпович, Карпик...

Воли пасучи...
Ой заслаб, заслаб бурлак у дорозі,
Заслаб та й лежить.
Заслаб та й лежить.
Та ніхто ж його ой не запитає,
Що ж у нього болить...

Ісак Оврамович Довгопол, партизан і... злодій, хулі-ган. Власну жінку обікрав, чоловіка в неї, як коня з стайні, вивів уночі і здав у брухт чи для широкого вжит-ку...

В кімнаті так самотньо, безлюддя в ній лякає. На роботі в Сакія є товариші. Омелько, гальмовий з оди-надцятого бремсберга, зовсім юнак, секретар комсо-мольської організації, а вже одружений, має собі пару. У квартирах товариші не самотні. До Кузьми в сусідню бригаду приходить дівчина з сніданком:

— Тату, а мама тобі костюм замовила. Просила, щоб ти, йдучи з кар'єру, зайшов на примірку, тут на балці...

Комсомолець Омелько фото показує, де зняті вони вдвох з дружиною — інструктором фізкультури в техні-кумі.

— Чого ви, Саку Оврамовичу, не одружуєтесь? — навмисно дошкульно і фамільярно запитує Марина, від-катниця в тунелі.

— Вовка ноги ще годують, Марино Іванівно. А чого це ти на зміну так запізнюєшся, а заміж вийти ніяк не спроможешся?

— Заміжжя — не зміна, Саку Оврамовичу, туди нікол-ли не спізнишся. Можна й зовсім не втрапити, ніхто не оштрафує. До того ж... ні в кого не буваю, до мене люди не заходять, так і не вийшла. А біля вагонеток незручно одружуватися, з тунелю тягнуть вогкі протяги...

Марина дівує, хоч роками була старіша за Сакія. Дів-ка «в Ростов за піснями ходила і Мінеральні Води пере-бродила». Жартома запевняє, що вона як підошва огру-біла і ніяка любов уже не дошкулить їй. На заводі ж були певні й чекали з дня на день, коли Марина одру-жить Сакія з собою.

Сьогодні Сакія закликали в контору заводу, інженер повідомив про призначення його майстром у другому кар'єрі. Що ж до його винахідницьких пропозицій, то їх поки що такими не визнали, про такі заходи давно на заводі ходили балачки. То є загальнозаводське вдоско-налення та раціоналізація, за яку Сакій має одержати п'ятсот карбованців премії. Обурився, вилаяв інженера, розплювався на заводські порядки і пішов, не одержав-ши премії... Узяв собі в голову, що проти нього на заво-ді діє «чиясь рука». Міркував: довідалися з села, що Тетяна взиває Сакієвих батьків підкуркульниками чи прихвоснями. А син прихвосня такого — винахідник на

заводі: ясно, що мусять обережніше ставитися до нього. Інженерові доручили не визнати винаходу, щоб не потурати таким, а підвищенням по роботі тільки заохочують. На заводі лишили, грошову премію призначили, а винахідником не вважають — загальнозаводська раціоналізація.

Другого дня був спокійний, навіть сміявся з своїх припущень і начистоту поговорив з секретарем партійного комітету. Посміялися вдвох, одержав Сакій гроші і взяв півторамісячну відпустку за два роки. Секретар радив з'їздити в село, самому розпізнати, що там коїться з батьками. Глибока певність закрадалася в душу, що Тетяна має рацію. Бреше батько в листі, що назовні він такий же бідняк, як і інші. Не говорила б Тетяна такого.

Чотири дні пляжився на камені за бухтою, спалив шкіру на сонці і на два дні зліг хворий. Відчував, що таки послухається секретаря, поїде в Чепеліївку, а норов дражнився, кортіло опинатися, неначе секретар мусив би тягти Сакія живосилом на побачення з батьками, з дружиною, з дітьми... Потім зібрався й пішов з Новоросійська пішки. Омелька заступником лишив за себе на другому кар'єрі; прощаючись, сказав йому:

— Передаси в завком, що майстер другого кар'єру, Сак Довгопол, пішов.

— Куди, Саку Оврамовичу?

— По степах Чорномор'я наречену вибирати...

З Новоросійська до Анапи самотній ішов прискореним темпом. На золотому дитячому пляжі два дні валявся, борючись із спокусою відкрити своє попечене тіло блаженству сонячного тепла. Або приходив на кручі, біля маяка, сідав і вдивлявся в морську далечінь. Відчував, що мусить дійти якогось рішення, щоб ображене своє селянське «я» назавжди заспокоїти в якийсь спосіб.

«Чи зміг би я повернутися в таку ж шкаралущу, з якої так болісно вилупився? Важко. От тільки б знайти засіб, як душу пасинкувати, щоб стару власницьку гичку обчухрати. Якого чорта мені не вистачає, чого я дурю собі голову, нудьгую, діставши всього-на-всього батьківське нагадування, хто він... Вона живе, щось нове творить, ламає традиції родини, ліквідує... А я... гичка чортова. Довгополівська зажерлива натура... Але за що ж мене так зганьбили в Чепеліївці? Хіба за такі речі прощають? В село хоч і не потикайся, засміють, протюка-

ють. А жінка при живому чоловікові вдруге заміж виходить. Тьху...»

Та холодний і безглуздий протест доволі труїв уже його сили. Світ із Тетяною давно обігнав Сакія Довгопола, зовсім не підозрюючи, що Сакій «протестує». Протест застарів і перейшов у хворобу, в малярійні приступи. Зароджувалися іскри здорового розуму, згадувалися поради секретаря заводського партійного комітету, а поруч того таки копирсався в пам'яті, розпинав своє «я».

— К чортовій матері це копирсання!..

Безкрає Чорне море і дельфіни. Невже то вони так сміливо бавляться у хвилях моря? Не може бути. Скоріше повірить, що то звичайнісінькі корови, і не в морі, а на розкішних заливних лугах за Супоєм. Море — воно тільки море: безодне й вічно бурхливе. Все життя — в отому надсильному бурханні! Дельфіни... Якесь непорозуміння природи: не тварина, не риба. Вода як ропа, а вони вигравють...

Починав лютувати на себе: чому це його голові набридають оті дельфіни, вода, скромний анапський садок «Рів'єри», білі камінні хатки й пустельний вітер з хльостким піском?

Тоді дійшов якогось вирішення. Важко було зрозумілою мовою пояснити те вирішення, воно, як інстинкт, прокинулося й заволоділо Сакієм. Вночі вирушив далі понад морем. Нема куди йому аж цілих півтора місяця відпустки дівати — ходи пішки по горах і степах. В дорозі, серед ночі, до Сакія пристав хлопчак. Ніч місячна, ліворуч море урочисто шумує в лад із настроями подорожан. Хлопчак з перших слів поліз у душу:

— Ходимо, дяденьку, міримо чорноморські шляхи?

— А ти не ходи, коли невигідно їх міряти.

— Ну, про мене байдуже, в мене ноги свіжі. А вам наробилося й находилося, мабуть. З заробітків повертаєтеся, дяденьку?

— Слухай, хлопче, я можу й морду побити.

— За що, дяденьку? Ідем собі, ніч місячна. Просто прикро, як хуліганство в добрім сімействі.

— Отак і знай; як будеш набридати, морда постраждає. А здумаєш перевіряти мої заробітки, в кишені заблудиш,— голову, як рябцеві, скручу під крило і отуди в чагарник викину...

— Щоб не завонявся, дяденьку?

Трохи помовчали. Сакій валізку на костурі переклав з одного плеча на друге. Хлопець то відставав, то вганявся аж наперед Сакія.

— Нудно...— вимовив тихо хлопець, неначе відповів на чиєсь дошкульне запитання, і знову відстав.— Ой, як нудно, дяденьку,— наздогнав і звернувся до Сакія.

— У тебе, хлопче, різачка?

— Ні, дяденьку, мені цей клімат і харч не рука. Я родом з українських циган. Цей клімат вилудженого живота вимагає.

Над морем заходив місяць. Неначе й шкварчав, пірнаючи розпеченим кінцем у далекі хвилі. Темніла ніч, малого починали лякати кущі. Сакій спинився і перечікував, щоб малому не було боязко. Вслухався в хворобливий стогін і буркотів. Щоб приховати співчуття, голосно спльовував.

Досипляли ранок на одному з пляжів, відкопуючи зісподу теплий пісок, щоб зігрітися від учорашньої роси. Сакій прокинувся від сонця та мух. Перед очима сидів хлопець, ніби дрімав, блідий, аж зелений, намагаючись терпінням переважити шлункові болі.

— Переживаєш, хлопче?

Хлопець не відповів. Відкрив свої іржаві очі, ніби прокинувся, обдарував Сакія страждальним поглядом і зразу ж рушив за пригорок, геть від пляжу. Сакій звівся на лікті, валізку з-під голови потяг. На мить спинився думкою на дальшому плані мандрування, вирішив спровадити від себе хлопця.

— А я вас, дяденьку, впізнав,— повідомив хлопець, повернувшись з-за пригорка.

— Впізнав? Ну, і, виходить, хто ж я такий?

— Виходить, робочий з цементного заводу. Ранком оце придивився, як сонце сходило, а ви спали солодко. Я вас стеріг, тут мурли всякі ходили. А пам'ятаєте, цигарки в мене «Нардос» купляли?

— Та й годі? Мало впізнав, хлопче. А чого ж кинув торгівлю цигарками? На карманника кваліфікуєшся? Ти, здається, не любиш, коли тебе циганенком узивати, га?

— Зовсім ні, дяденьку...

— Кинь ти коняці в штани оте дяденьку, який у біса я тобі родич?

— А як же вас, такого солідного, я зватиму, дяденьку?

— Як? Ну... Карпом зви.

— Карпом? Ги-ги-ги, Карпо. Ні, так не можна. Коли б Карпо Іванович або... ще якось там... товариш Шулежка абощо.

Сакій раптом ніби щось знайоме почув чи вчув у голосі, в словах хлопчака, різко подивився на нього. Образ Домахи знов виплив у пам'яті, ледве вловимий, як розпливчаста вечірня тінь.

— Ти справді циганенко? Де твій батько?

— Не знаю.

На тому обірвали розмову. Хлопець просився потім не йти далі з пляжу, доки його живіт не стане «на своїй порі». Сакій потай пожалів хлопця, але пішов далі того ж дня. І хлопець, позеленілий, зщулений від своєї недуги, таки пішов слідом. Про маршрут подорожі, навіть про те, куди й чого вони йдуть, не говорили між собою. Ішов Сакій на північ із Чорномор'я, і за ним мовчки ув'язався цей хлопець, радий, що знайшов таку надійну компанію. Корчився від болів, але кілька день не відставав. Та за станицею Кримською почав здавати і таки зовсім ліг над шляхом. Сакій Довгопол зрозумів, що тепер уже хлопець далі не піде.

«Теж одинокий. Ні батька, ні брата, ні товариша, сам собі чужий,— думав Сакій.— Скрутився під кущем і... бувайте здорові, гори, шляхи, повітря, Кавказ, сімейні радощі. Тут тобі, заходженому, жаба й цицька дасть...»

— А я ж то йому товариш чи ні? — запитав себе Сакій, відповідаючи на свої ж думки.

Спочатку сів недалечко від хворого, потім дрімота налягла, приліг у холодку й заснув. Прокинувся надвечір, до хворого навідався. Він лежав під тим же кущем і тихо стогнав.

— Що ж, малий, тяжкувато тобі?

— Болить, Карпе Івановичу. Я сирота... Батька вбито, бо він циган, а дід привіз мене до Чорноморії та й покинув.

Сакій не відповідав, а тільки думав. В його турботи вплелася ще й доля цього хлопця. Ніяких родинних почуттів у Сакія до нього не було, тільки жалість. Він жалів, шкодував, і не тому, що вмирає якийсь живий організм — не таким уже м'якотілим був Сакій. Було шкода, що цей організм устиг уже зажити стільки душевної отрути, а ласки, а добра від рідних батьків не мав. Ще б кілька років вижити, на власні ноги стати...

Адже щось манить туди, вперед, у роки, та малому не зрозуміти того. І вмирає, не зрозумівши.

Починало вечоріти, коли Сакій знов заговорив до хлопця:

— Так ти, хлопче, циган? Може, і мати твоя Софією звалася?

Хлопець зробив зусилля, щоб засміятися чи заплакати, та тільки вищирив зуби, болісно скривився.

— Софія...— вимовив і відвернувся від Сакія.

Довгопол сходив на битий шлях, в обидва боки подивився, чи не їдуть станичники, вилаявся з досади. Тоді повернувся на стежку, забрав хворого, переніс до шляху. До ранку сидів над ним, хустку свою ходив мочити в калюжі й клав на голову. Не вслухався в стогін та марення, зрідка відходив осторонь, лягав голічерева на землю і засинав на якусь хвилину. Аж ранком спинив проїжджого станичника, найняв його довезти хлопця до станиці.

Слов'янська станиця з новою лікарнею була кілометрів за десять від того місця. Станичник боявся зарази, та Сакій запевнив, що в хлопця отрута цигарками «Норд-ост», добре заплатив станичникові і, аж коли привезли хворого до лікарні, тоді порадив спалити солому з воза, бо хлопець заразний. Лікарям пояснив:

— У хлопця швидка в животі, може, різачка. Це мій пасинок, сирота... Документів, звісно, не має, та я ж їх маю.

Хворого записали під ім'ям Карпо Софронович Довгопол. Ледве живого поклали в епідемічний барак, а Сакія попередили, щоб навідувався, бо за стан його здоров'я ніяка лікарня відповідати не може. Сакій бідкався, обіцяв. Санітарові, не знаючи й сам для чого, дав п'ятдесят карбованців — «може, щось прикупити доведеться»,— шепнув у коридорі і поїхав. Вантажним поїздом поїхав, щоб не затримуватися в Слов'янській.

Ранком другого дня в теплім сонячнім промені вигрівався, дрімав, чекаючи, доки відчинять хвіртку Чолбаської лікарні. З голови не виходила перервана старовинна пісня. Раз за разом виривався з грудей придушений спів:

Заслаб та й лежить...
Та ніхто ж його щиро не спитає,—
Що ж у нього болить...

7

Довольно!
Радость трубите всеми голосами.
В. Маяковский

Він під брамою лікарні «чекав свою долю»,— як верзлося набридливе в голові. Коли б спитав хтось, чого сидить під брамою Чолбаської лікарні, кому полегшує страждання в ній своїм приниженням і смішно підкресленим стоїцизмом,— не відповів би. Мовчки погодився б, що робить якісь дурниці, і тікав би з сорому. Пішки приправитися з Новоросійська аж до Чолбаської лікарні,— це майже подвиг. Коли пам'яті Домахи потрібна була жертва, сам бог у кращі часи своєї молодості не вимагав би від віруючого більшої жертви, як цей перехід у час нормального залізничного пасажирського сполучення. Устати б і піти в новий похід, пройти більш тверезо та плідно. Але ніхто не наважився запитати Сакія, у кожного біля лікарні свої турботи.

Закурений кубанською пилюгою, не голений цілу декаду, зайшов у кабінет головного лікаря. Валізу поставив біля дверей,— ніхто на це не зважає. Не звернули б на нього уваги й потім, коли б, як і всі, стояв він біля порога, чекаючи на ту увагу. Та закурений чоловік діловито обійшов сестер, санітарів, двірників і родичів хворих, сміло попростував до чорної канапи й сів на неї, неначе мішок з картоплею хтось кинув недбайливо.

Лікар устав з-за стола й підійшов. Перед ним явно хвора людина. Налиті кров'ю очі, морене худе обличчя, непотрібні, мов мотузяні, руки.

— Що у вас? Вам потрібна негайна допомога?

— Так, товаришу докторе, я дуже поспішаю. Ось ваш лист до мене.

— Ну,— здивувався лікар, переглядаючи приписку лікарні на старому посвідченні. Кілька раз перечитав, акуратно вимовляючи майже голосно: «Лікар Хоменко», і відчував себе неспроможним зрозуміти, чого хоче цей хворий.

— Ну, прочитав, але...

— Пам'ятаєте, докторе, цю справу?

— На жаль, товаришу, ваша якась «справа» тільки відволікає мене. Вас же докладно сповістили цим... Шкода, що я тут тільки шостий місяць. Я вас слухаю, товаришу...— Лікар міг образитися, а не зробив цього.

Патологія людської душі не мала окреслених теоретичних положень, і лікар вийшов з інституту медицини із званням лікаря, переконаний, що душу ту лікувати він ще не вміє. А лікувати треба, хворі знайдуться. Перед ним об'єкт щасливо підкинутий винятковим випадком.

— Вам потрібен лікар чи..?

— Нічого особливого, не турбуйтеся, будь ласка. Я ж не знав, що це не ви писали, пробачте.

Значно жвавіше встав з канапи, аніж сідав на неї. Узяв посвідчення з рук у лікаря, обережно склав його вчетверо і цілком спокійно, діловито почав рвати на дрібні клаптики. Молодий лікар усміхнувся. Мовчазним жестом попросив решту людей вийти з кабінету. Сакія також мовчки всадовив знов на канапу і сам сів поруч. Запропонував цигарку, запалив свою, що жувалася годинами.

— Вона була ваша дружина?

— Так, два роки.

— Вам уже за тридцять далеко перевалило?

— Не далі п'яти років.

— Цілком безпечний вік. Я розумію, ви любили ту Домаху...

Довгопол насторожився, вийняв цигарку з рота.

— Не знаю, що ви звете любов'ю. Це почуття, здається ж, ніби неприродне свідомій людині? «Рудимент дикунських забобонів» пристав у прийми до людини, та так і прикипів, усиновлений необачною буржуазною мораллю. Назвали любов'ю, а деякі модні горе-розумовичі плювати на нього радять... Ви, здається, радянську школу кінчали, мабуть, знаєте про це. Домаха була просто... хороша дівчина, а вмерла по-дурному. Безглуздо, товаришу лікаре, вмерла від журби, від мого недогляду... Молода, красива! Всякі новомодні теорії викривали любов як ідейного шашеля в людині, а ось журбу самотності прогледіли. Природа ж не терпить порожнечі, товаришу лікаре. Відбереш любов — журба заступить її місце...

— Ага! Тоді я все розумію... Ви теж, так би мовити, з порожнечею на місці любові? Який жаль. Аспірином чи валеріанкою його не заповниш навіть у вашім віці, це правда...

— Ви не смієтеся часом з мене?

— Отакої! Хороший сміх... Та й жалувати вас немає за що. Дивлюся оце на вас, і хочеться вибатькувати,

слово честі. Що сталося у вас? Умерла Домаха, я не зменшую цієї втрати, але вам на той час якийсь злочинець втовкмачив усякі там теорії, і ви вирішили здивувати світ філософією душевної порожнечі...

— Клянусь, ви...

— Стривайте! А то ви б не прийшли в такому настрої. А знаєте ви, що в нашій країні на місце одного померлого — двоє народжуються? Ваша мелодраматична порожнеча, як бачите, прекрасно заповнюється. Одружуйся, товаришу. З такою поставою, як у вас, у таких літах... Е-ех ви, філософ! Не вмієте живе любити, за померлим тужите... Знайшов, чим порожнечу заповнювати...

Раптом лікар щось згадав і припинив розмову. По короткій паузі, ніби гаразд зрозумівши, нарешті, за чим прийшов у лікарню цей дивний хворий, лікар запитав:

— Пробачте, може, довідку вам про смерть для загсу дати?

— Та конешно...— Сакій починав і сам відчувати, що від цього «оригінального» візиту в лікарню тхне застарілим вибриком неврастеніка.

— О, будь ласка, це можна, хоч справа й застаріла. Сподіваюся, що ви свою «порожнечу» заповните не цією довідкою?..— лікар щиро всміхнувся, сідаючи за стіл.

8

Вечір одного з прекрасних літніх днів подружжя Лістрових збиралося провести на Дніпрі. За кілька днів умовилися, чекали, готувалися і раділи, а ранком того радісного дня Лістровий таки мусив з'їздити по колгоспах. Рахіль не хотіла комусь подарувати цей вечір. За кілька літ життя з чоловіком вона мала право частіше вириватися з ним разом, хоч на прогулянку біля Дніпра. Люди здалеку забиваються до Дніпра, гроші на це витрачають, а в них він під носом. Ні, сьогодні вони будуть обачніші. Тактовно, щоб не полаятися, нагадала Захарові не баритися на селах, явно натякаючи на можливий заїзд до Тетяни в Чепеліївку. Лістровий зрозумів натяк і якнайделікатніше запевнив, що не заїздитиме, теж хотів догодити дружині. Шоферові говорив, що треба повернутися раніше, підготувати машину. Але в Чепеліївку таки заїхав і затримався там мало не до вечора. Підходили жнива. Політвідділ гаразд оцінював труднощі цієї основної кампанії в хлібозбиранні, перевi-

ряв готовність колгоспів, вдесяте попереджав відсталих. Чепеліївський колгосп не обслуговувався МТС, але персональні зв'язки Лістрового з Чепеліївкою зобов'язували його навідуватися, давати поради, зблизька стежити, що там робиться. Великий ворог алілуйщини, шапкозакидательства, Захар Степанович належав до категорії людей, що не люблять програвати. Коли він сказав: зробимо по всьому району — значить, буде зроблено, і ніякі об'єктивні умови не завадять тому. Там же, де непадійно,— топтатиметься він кілька раз і свого доможеться.

Застав Рахіль знервованою, сумною. Купальні костюми лежали осторонь, дочка ненагодована, харчі на прогулянку до Дніпра не готові. Все зрозумів. Телефоном перевірила, чи заїздив у Чепеліївку.

— Зрозумій, Рахіль, що я мусив заїхати. Я начальник політвідділу. В Занудівці повідомили, що Чепеліївка...

— Розумію, розумію, не турбуйся пояснювати. Не візьми собі в голову, що ревную; ще цього бракувало. Теж мені красуня, сільська Венера. Будь ласка, це справа твоїх уподобань, я, як тобі відомо, маю на це свої... раціоналістичні погляди. Аякже, ревную, подумаєш. Та набридло мені, от що! Чепеліївка не обслуговується нашою МТС?

— Раз.

— На шляху вона теж ніяк не лежить, щоб не можна її обминути?

— Два. А ще що? Рахіль...

— Гаразд, гаразд. Не читай лекції про комуністичну етику подружжя, я знаю її з першоджерел і трохи краще за тебе. Та не хочу я бути посміховищем у районних дам. Дружина секретаря глузує з мене. До Рима, каже, всі шляхи пішли через Чепеліївку. Проста логіка, а не якісь міщанські ревнощі, Захаре, змушують мене нагадувати про це. Сором стає, в очі впадає. Обіцяв раніше повернутися, збиралися на Дніпро, і таки не втерпів.

— «Рахиль, ты мне дана...»

— А, облиш, будь ласка, не до жартів. Знов отруюємо собі настрої, прогулянка називається. Хочеш ту свою Тетяну опікувати, будь ласка, вибирай час для цього. Або Алілуяженкові доручив би — спеціаліст, можна сказати, по красунях.

— Як це глупо, Рахіль, як це глупо. Таке страшне формулювання раціоналізму взаємин і дика якась практика. До чого тут брудний донжуан Алілуяженко і...

Тетяна? Як не сором робити такі... «раціоналістичні» припущення! Уявляю собі, що сталося б з твого «раціоналізму». Раціоналістичні погляди!.. Я дещо розумію в цих твоїх поглядах, і вони мені не зовсім по натурі.

— Що, кажи зразу, що? Подумаєш, образила цноти кумира районного масштабу...

— Глупо це, от що. Я не забуваю твоєї поїздки до Луганська в двомісному купе вагона з тим прокурором, але ж мовчу.

— Ну, нагадала. Такі ревнощі, соромився б. Яке лихо, в одному купе проїхалася з мужчиною, ах, арцибашевщина... Прогулялися знов. Ото ідилія буде, понадуваємося, як сичі.

Може б, ця сцена благородної дискусії про етику розгорталася й далі. Про себе обоє Лістрові були значно кращих і простіших думок. Захар Степанович, захоплений своєю дружиною, що називається, як реп'ях уп'явся в цей шлюб і ніколи не припускав, що його обвинуватять у шлюбній зраді. Навпаки, йому он як важко втриматися від спокуси, щоб потай не стежити за своєю молодою дружиною. Майже на десяток літ молодша за нього, Рахіль на диво збереглася, була як дівчина і викликала побоювання в Лістрового своєю сміливою поведінкою з чоловіками.

Порівнюючи з Захаром, Рахіль вважала себе ідеалом жіночої скромності і добродійства, людиною дуже зайнятою в суді. Ніколи вгору глянути. Люди надто обмежено, однобоко розуміють слово «жінка» і тим бруднять її. Зло бере на Захара, на його проречисті натяки. Міщанин! У дружини громадські справи, а він... Сам, не бійсь, ніяк не обмине Чепеліївки, а... ревнує.

Отак настроєна, читає вона йому, що ревнувати — це консерватизм, не по-комуністичному, лютує і таки погрожує, що вона викоренить у свого чоловіка надмірні захоплення чепеліївським «дитям природи». Захар пригадує свої почуття до Тетяни, ладний визнати за дружиною виняткову передбачливість. Та в двері постукали знадвору. Обоє зраділи випадкові перервати небезпечну дискусію.

— Будь ласка, заходьте, хто там?

Дружина тільки встигла попередити:

— Не затримуйся ж із ним, на завтра відкладіть, незабаром вечорітиме.

Увійшов незнайомий чоловік. Тільки що з перукарні, причесаний, свіжий. Обличчя схудле, ніби з далекої дороги, і голос — як у промовця після багатолюдного мітингу.

— Добрий вечір вам. Здається, на товариша Лістрового натрапив? Дуже добре, що застав вас дома. Пробачте, присяду, коли дозволите.

— Аякже, будь ласка,— похопилася Рахіль, ставши, як завжди, привітною господинею. Нашвидку згребла з стільця купальне приладдя.— Прошу, сідайте на цім, бо з того ще впадете, він у нас розклеївся.

Своєму чоловікові не без потаємної мислі шепнула на вухо: «Я вийду. Такий гостроокий... скоріше ж з ним». Неначе підкреслювала: «Бач, яка я!»

Але виходити не квапилася. В кімнаті, неначе навмисно, не прибрано, а чужа людина чи й догадається, що господарі збиралися виїхати з дому на прогулянку. Не часто це в них трапляється, чоловіче добрий, не зважай на це. Та й те сказати, хто ж він? Рахіль знає відвідувачів Захара, начальника політвідділу МТС. Знала багатьох селян свого району (в суді вивчиш їх) з одягу, з манери триматися, з зовнішнього вигляду, з говірки, навіть з тембру голосу. Цей відвідувач не з близьких. Якою б не була Рахіль передовою жінкою, жіночої цікавості вона не позбулася. Цікавив її цей відвідувач,— інкогніто остільки ж загадкове, як і небезпечне. Він прилизався, очі горять, благородні манери, простота. Мабуть, ласун до жінок, недарма ж причепурився. Ще раз намірилася йти геть і затрималася в дверях. А невідомий і сам не мав наміру баритися. Передвечірній настрій підганяв його.

— Справа в мене дрібна. На станції жодного візника, та я приїхав і хотів завидна потрапити... Власне, мені порадили звернутися до вас, товаришу Лістровий. Кажуть, ви часто буваєте в Чепеліївці вечорами.

— Ну ось, не я казала?

— Рахіль!

Невідомий усміхнувся погрозливою для честі Захара Степановича усмішкою. Він зрозумів чи вдав, що розуміє молоду жінку, і спинив на ній (не більш як зовнішньо зацікавлений) дружній погляд. Торжество Рахілі, вгадане з її нестримної репліки, кінчилося сором'язливим рум'янцем на лиці.

— Я чепеліївський. Моє прізвище Довгопол.

— Може, Сакій Довгопол? — запитав Лістровий, ледь-ледь упізнаючи по фотографіях Тетяниного чоловіка.

— Да, Сакій Довгопол. Не хотілося втрачати дня, тепер уже майже вечір, а пішки ці десятки кілометрів увірилося переміряти власними ногами котрий раз.

Лістровий сперся спиною на стіл. Так оце він, той Сакій Довгопол, що так хотілося його врятувати на фронтах імперіалістичної війни! Так, так. Отаким, а не іншим і мусив бути Тетянин чоловік. Чорний з просивиною, грайливою для його віку, вихрастий висок, поношені, але з майстрових рук черевики, добрі штани, шиті в найкращого міського кравця.

— Сакій Довгопол! А я вас добре знаю. Тетяна... Іванівна такої про вас високої думки. Чого ж ви, сидіть! Ах, вас підвезти до Чепеліївки? Яка шкода...— Лістровий переможно подивився на Рахіль: «Ну, що,— говорили його очі,— чи не для тебе я людину з хати виганяю, відмовляюся їхати в Чепеліївку?»

— А, ви кудись збиралися з дружиною? То я...

Рахіль теж зрозуміла Захара, його хід. Чого доброго, подумає, що й справді вона його ревнує. Он яку жертву їй приносить своїм грубим відмовленням. Вважатиме, що рада з перемоги.

— По-моєму, відкладімо, Захаре. Такий випадок у чоловіка,— втрутилася Рахіль, відбиваючи хитру чоловікову атаку.

— Випадок, не заперечую, винятковий. Тільки ж ми збиралися. Подумай, жнива, такого другого дня не вибереш. Може, поїдемо? — натискав Лістровий.

— А товариш? — уже з докором запитала Рахіль.

Сакій запобігливо потис плечима:

— Ну, за мене не турбуйтеся, я можу й завтра. Просто думав, що машина йтиме в тому напрямку. Десяток років не був, а день перечекати зможу. Потім же й пішки, у мéне прекрасна тренірóвка.

От угадай, чого жінка хоче. Запитання Рахілі приголомшило Захара Степановича. Довгопол знов підвівся з стільця, виказуючи намір піти.

— Товариша...— виправдувався Лістровий.— Товариша можна б підвезти вантажною машиною туди геть за ліс. Пробачте, товаришу Довгопол. Я пообіцяв дружині, а... ви сядете поруч з шофером у вантажну. Вдосвіта їде дві машини в Занудівку, підвезуть вас... Рахіль,

скажи Мокрині, нехай нагодує товариша, а я протелефоную хлопцям у гараж. Ага, якраз і Костя машину подав. Поїхали, жінко, бо вечоріє.

Вигляд Рахілі, невиразний жест її рук, мовчазне здивування в очах — все це разом протестувало. Довгопол милувався з подружжя, може, заздрив, перебираючи в думках-мріях літа своєї самотності, безглуздого протесту та вишукування ефемерного щастя. Ось воно! «Не вмієте живе любити...» Де родяться й зростають такі розумні, милі жінки! Скільки такту, теплоти в тому запереченні в ім'я щирого, не банально альтруїстичного вчинку, скільки певності, як у наказі:

— Повіриш, Захаре, перекортіло. Ти хочеш для мене приємного й намагаєшся здаватися негостинним. Скажи Кості, що через кілька хвилин ви їдете до Чепеліївки, а я зараз вечерею сама потурбуюся. Треба ж, начальнику, і до людей чутливіше ставитися...— кинула цей напівжарт і очима ніби запитала Сакія, чи схвалює він таку її поведінку. Лістровий остаточно переконався, що дружина не жартома настоює. Нікуди вона тепер не поїде. І здав Захар Лістровий.

9

И дым отечества нам сладок и приятен...
А. Грибоедов

Лістровий не виказував свого неспокою від того, як відбудеться ця зустріч Сакія з своєю родиною. Було щось урочисте не так у майбутній зустрічі, як перед нею. Дорогою про Чепеліївку говорили найменше. Сакій виявився неабияким співбесідником на всякі теми, цікавився проблемами міжнародного права чи розкопками Хеопсової піраміди в рівній мірі, як і збудником-бактерією висипного тифу, матеріалом для верхнього покриву грунтових грейдерованих шляхів чи роллю мистецтва у вихованні мас трудящих. Розпочаті ще за вечерею розмови закінчувалися вже в машині,— в тому й пролетіли час та відстань до Чепеліївки. Лістровий кілька разів намірявся підготувати Сакія, що батько його, коли ще й не виріс на куркуля своїм господарством, то поведінкою не зжитися йому з колгоспним активом. Про це вже йдуть розмови, і можливі нехороші наслідки з цього для старих Довгополів. Сакій може не розібратися в

обстановці, стати за батька дибки і поставить себе в невигідне становище.

Та тільки подумав це, Сакієві нічого не сказав. Сам Сакій, як і всякий свідомий громадянин Радянської країни, кілька раз висловлювався про куркулів у селі цілком правильно. Не вірити йому Лістровий не міг. Єдине могло бути, це те, що Сакій не припускав думки про свого батька, як про куркульського прихвосня, і не міг цього припускати. Та краще й це нехай він сам побачить.

Сакій попросив не їхати в село машиною. Тепло дякував Лістровому за допомогу, забажав устати з машини на вигоні, біля вітряка. Ще тільки минали великий ліс, почав переконувати, що в Чепеліївці можуть неправильно витлумачити появу Сакія в машині з начальником політвідділу. Почнуть улесливіше по батькові величати, до слів дослухатися. Це буде фальшивий цвіт, викличе нехороші поговори й на район... Лістровий нічого не міг заперечувати проти такого резонного зауваження. Та сподівався, що вечором чи й побачать, чия машина приїхала та кого привезла.

В'їжджаючи в село, Сакій здивувався. Не туди приїхали, не Чепеліївка це. Шлях був чепеліївський. І ліс, і яри, і вигін — все знайоме, рідне. А село чудне, неначе до свята вдягнуте. Чи не з того боку заїхали? Широка рівна вулиця, тротуари, обсаджені молодими деревцями, паркан замість плетеного тину. Почуття захопливого розчарування підпирало груди.

— Ну, я піду. Спиніть. Дуже дякую.

На розі стояв гурт молоді. Коли спинилася машина політвідділу, рушили парубки, щоб побачити, кого привіз Лістровий. Сакій схопив валізу й пішов у бокову вуличку, аби не йти оцим дивним проспектом, що простягся на місці колишньої крученої, кропивою заростої, вузенької вулички. І все ж проспект отой вузьким здавався Сакієві, тісно в ньому. Молодь неодмінно перевірить, хто це прибув у село з валізою, привезений начальником політвідділу. Хотілося лишитися на самоті, щоб перевести дух.

Вуличкою пройшов до Супою. І вуличка, і Супій лишилися незаймані. Сакій з тривогою впізнав їх. Ніби Тетяна переробляє село виключно на те, щоб не впізнав Сакій, щоб обминув його, як чуже. Та Супій привітав! Той же берег, кручі, стежечка. В таку пізню пору ні

прачок, ні телят, ні гусей на річці. Тільки кладки над стежкою де-не-де лежали неприбрані. Ніч ховала новизну над берегом. Колишні корінці такими ж гадючими вузлами перетинали стежку, неначе вчорашню ніч тут Сакій проходив... Сліди ніг своїх відчуває й зараз...

На одному зовсім звичайному клапті берега з найменше втоптаною стежкою спинився. Озирнувсь на річку. Рушив поза стежкою на кручу і знову став. Позаду річка, чорна й ледве блискуча, як наїжджений асфальт на шляху. Сів на суглинястий берег, голову обома руками обняв і дивився на річку. Це вже не море. Замість дельфінів — риба скидається у воді, неначе хтось чхає, приховуючись за кущами на тому березі. Закам'яніло сидів, а в голові зробилося порожньо Жодної думки, спогадів. Ніч тепла. Собака чи лисиця простувала понад берегом тією ж стежкою, що й Сакій. Не встиг усвідомити цей факт, як тварина порснула від нього вбік, прогула переляканим голосом.

Це врівноважило Сакія. Він став на ноги, дав собі раду, де він і що з ним. Подерся на кручу і пішов по старому, занедбаному садку. Тремтливий вогник пробивався крізь садовину, як зірка. Там мусило бути вікно, підказувало серце, набираючи загрозливого темпу.

— Вона,— вголос подумав Сакій. Кілька разів спинявся й слухав, як злодій. Здавалося, що чув чиїсь голоси, дико чужі йому,— зовсім не те, що звик уявляти собі довгими годинами думок. Може, помилився? Може, стара Мазуриха перейшла жити на інше дворище, а в цім живе який-небудь матрос із циганкою.

Але вибрів на стежку. Вона нагадала йому ще темнішу ніч. Отак дрижали ноги, німіло серце, вслухалася душа. Попереду від Сакія й до берега металася стара теща, щоб вчасно запобігти лихові, коли там були б гетьманці. Тоді подякував їй за схов, за пильнування, в пориві вдячності поцілував, єдиний раз за всі роки Мазуришиного тещування. А тепер?..

Тільки ноги так само дрижать, і думка в тон із серцем вслухається в найменший подих живого, людського світу. Низенький тин переступив і озирнувся на нього, чи не повалив, бува, підгнилих підпір. В дворі не було вистругаиого току, як колись, а пора тая вже підходила. Повіточка ніби скоцюрбилася під вагою літ. Зате ліворуч натрапив на нову, цегляну надбудову на льоху.

— Гм, диви! Заможніє стара...

І сам не знав, чи радість в тій, уголос висловленій думці, чи стороннє запитання, чи заздрісна іронія. Він звик відчувати себе тільки «далеким родичем» цьому селу. Заздрість, що люди таки живуть у Чепеліївці, лоскотала його свідомість. От і вікно новеньке,— в старій хаті нова, не вицвіла, може, бемська шибка! Яка безгосподарність, дражливий виклик!.. Тут живе вона, тая «жива любов». Як магніт, притягла його розбуркане серце, а напуває... напуває гнівом. Для чого й за що зіпсувала йому стільки літ?..

Та щось інше лагідно і безсоромно штовхає руки: підійди, радісно постукай у ту бемську шибку, як свій... А будь ти прокляте... Віник валяється серед двору, нагнувсь і відкинув його до хати — видряпаний, з позаторішнього віниччя віник, не мотузком, а рубцем з пелени зв'язаний. От тобі й цегляний льох, бемська шибка! Черепок для водички курчаткам... Тьху!

І здалося, заходить він до хати — відчинила теща. Хтось у сльози, в сміх. На шиї тепло обігнулися бархатисті руки, і шепіт... Ах, шепіт...

Шепіт прозвучить злісним шипінням: «Іди, йди геть, звідки й прийшов, доки знов не викликала міліції». А як же інакше! Орден, авторитет, більшовичка, а ти чий син, підкуркульника, забутий партизан, хвойда. В кишені в тебе довідка Чолбаської лікарні про смерть «дружини Домахи».

Підкрадався до вікна, неначе не по землі, а по небезпечно хисткій кладці через прірву. Рукою серце притримував, щоб не сполохати принишклу ніч.

— Карпо...

За вікном стояв чотирнадцятилітній хлопець, до пояса голий, жилавий і такий привабний, що Сакій обмер. В лиці на брата Павла скидався, в очах — розум і радість. Ще дитяче, але міцно складене тіло жевріє загаром дужості, здоров'я.

Карпо! Такий великий хлопець, без батька, а виріс.

До хлопця десь збоку скочила така ж на зріст, тільки гнучкіша, гарно підстрижена кучерява дівчинка — викапана Тетяна в дитинстві. Дівчина з дитячим завзяттям ухопилася розігнути зігнуту братову руку, у хлопця спортсменська гордість на лиці...

Сакій випустив з рук валізу. Хотів підняти її, нахилився — і не зміг підвестися, сів на призьбі. Ні в валізі,

ні в кишенях жодної цукерки. Навіть будь-якого подарунка дітям, дружині... Тільки довідка з Чолбаської лікарні.

У хаті загомонів шорсткий чоловічий голос. Як ошпарений, схопився Сакій з призьби, прикипів до бемської шибки. З хатини вийшла жінка. В мерехтливому світлі виринуло тільки обличчя. «Вона чи не вона?» — намагається відгадати Сакій. І соромно, і зле від того. Ніяких змін у неї на лиці, хіба що трішечки стиснуті, ніби закруглені в крайках брови — мистецький каприз художника. Неначе й сутінь хатня проти Сакія. На її тлі сповніле обличчя Тетяни відбивало всю жіночо-ніжну м'якість... Тетяна викликала заздрість свіжістю й цнотливою незалежністю.

Вона всміхалася загадково-інтригуючою посмішкою, кидала незрозумілі репліки на лаву, де сидів припомаджений, червоний і пітний Микита Коровайний. На лиці в нього відбита школярська ніяковість і... блазенська покора.

Не стерігся більше. Узяв валізу й пішов поза хатою на вулицю. Нікого не зустрічав, а може, не помітив. Валізою розмахував, неначе повертався з невдалого торгу. Дивився в землю й зітхав, і ще більше закипала злість. Тільки в очах мерехтіли риси жінки, загорілі дитячі м'язи та ніжна посмішка кучерявої дівчинки.

Неприємно здивувався, коли біля батькових воріт почув своє ім'я. З десяток парубків і дівчат стояли біля воріт, сперечалися: Сакія чи не його привіз начальник політвідділу в Чепеліївку? Хотів повернути, пройти геть, але помітили, розступилися, навіть ворота відкрила якась дівка. Довелось привітатися,— сухо вирвалось вітання. У відповіді чув, що його чекають у селі, на нього надіються.

— Приїхали, Сакію Оврамовичу? А тут ждуть...

— Да, приїхав. На кілька день у відпустку,— виправдувався, тамуючи неприємне відчуття, що він чийсь нехороший спільник. Його приїзду чекали,— це треба розуміти, як вихід із становища, в яке потрапив його ненажерливий батько. Його пов'язують з куркулями, з антирадянськими елементами, і приїзд Сакія мусив поліпшити таку загрозливу для батька і зовсім небезпечну для його спокою політичну репутацію. Але чи ж це врятує Оврама Довгопола, цілком виразну політичну по-

стать? Додивляться до сина, зрозуміють... Тоді батькові кінець...

Пройшов у незачинену батькову клуню й ліг на пахучому сіні. Душно в ньому. Сон летів геть, думки стривожені, як гайвороння перед грозою. В дворі метушилися парубки, мабуть, сповіщали його батьків,— не зважав на те. А ще до того — в пам'яті стримів спітнілий і певний перемоги Микита Коровайний. В руках мне грубошерстий кашкет, а на устах іскриться тонка школярська ніяковість і блазенська покора...

Його тривожних снів ніхто не турбував. Аж перед ранком з хаосу півсонного марення вирізьбився чіткий сон. В неосяжних просторах космосу хмари піонерів, червоне море галстуків. Хлопчики, дівчатка, подібні одне до одного, як крапля на краплю води: загорілі, неначе загнічені, готові до бою м'язи, радісні голівки в кучерях. Ішли, як хмара, піснею й сміхом горнули Сакієву скована волю, салютували прапорами та руками. І над усім дзвенів дивно мелодійний крик:

— Кар-по! Карпо-о!..

10

Коли читач обвинувачує письменника за «вигадки»,— не віриш, що то серйозно. Кмітливий, він запитує: чому саме на час розповіді про даний об'єкт відбуваються найінтересніші події, загострюються взаємини? Чому село починає бурлити сюжетним потоком тоді, як письменникові потрібні ефектні місця в творі? З спокійної родини, з тихого села вибухають вулкани героїзму чи гори підлоти, заколочується надлюдське, повне пригод життя.

З року в рік, влітку й зимою, щодня, щогодини події відбуваються. Скільки незаписаних трагедій, повних повчального досвіду, загинуло в льоті сторіч! Трагедії, події, життєві сплетіння, класова боротьба виховують письменника, а не письменник вигадує їх. Чи вигадаєш Чепеліївку, коли їх тисячі, готових Чепеліївок, натикано реальною, а не писаною історією на землі? Мільйони життів прикуто в тих Чепеліївках. Прикуто свідомістю життя та природною жагою плодити собі подібних. Віками боролися класи суспільства, шляхи до кращого життя встелялися трупами борців за нього. Це історія

людства. Існування класів обумовлює і боротьбу, і смерті...

Доки автор блукав, відшукуючи свого героя, Сакія Довгопола, Чепеліївка звичайно існувала. Там боролися, там умирали. Чи слід спинятися на всіх подіях, що відбувалися за десятки літ? Кожна з них на книгу проситься.

В селі утворився колгосп, ім'я йому дали «Ірдинська надія». А книги про це не написано. Зник комсомолець, сирота Василь Левада, невідомо куди. Активно викривав антирадянські махінації в часи суцільного колективного руху і постраждав. Або й одруження матроса Гната Ільченка з удовою циганкою Софією. Його обвинувачували в убивстві Софрона Моравка. Радянський закон довів, що це неправда, і Гнат став чоловіком Софії. В Чепеліївці за цей час збудовано нову школу-десятирічку, в церкві горобці плодяться, молящі ламали голови, на що б здалася церква. Убито попову наймичку в ту ніч, коли вона відмовилась в попа наймитувати. З кооперації не вигнано колишнього волосного писаря Гузія, хоч і не все чисто в кооперативі. Та самого процесу розгрому куркульського кодла на базі колективізації вистачило б на добрий роман. Ліквідацію куркульні проведено силами чепеліївських червоних партизанів і незаможників. Це був героїчний, повний драматизму рейд проти класу гнобителів, коли ідейно сильна свідомість підкоряла почуття сусідських взаємин, коли долі куркульського класу наставав визначений кінець. Там і Микита Коровайний особливо показно активничав, випихаючи свого батька з двору, через перелаз. Щоправда, старий Коровайний опинився всього тільки в Занудівці, осів в покинутій бідняцькій хаті і надмірно молиться богу.

Навмисно не спиняюся на цих численних подіях. Цікавить Сакій Довгопол. Він повернувся в село після цих подій. Готувалися до жнив. Тетяна заявила на колгоспному активі, що в селі ще є куркулі та підкуркульники. Вони заважають зростанню добробуту села. Налічила кілька вцілілих куркулів і серед їх прихильників назвала свого свекра Оврама Довгопола.

Ще коли Сакій спав у клуні, село вже знало про його приїзд. Для Чепеліївки цей приїзд загрожував перетворитися на подію. До схід сонця в хаті старих Довгополів перебувало четверо налічених Тетяною. Всі вони

приходили з гостинцями для новоприбулого. Крадькома заходили з городу, від Супою, з-під поли на лаву клали гостинець і висловлювали Оврамові свою радість. Потім ішли в село, ту радість розповсюджували. Вони почували загрозу своїй долі і, хто як міг, чіплялися за чепеліївський старий грунт. В надра землі закопувалося цінності, хліб і навіть одяг. І раптом приїхав Сакій, Оврамів син...

Ніби випадково, знов посходилися в хату. Пилипей приніс перший достиглий кавун із свого города.

— Ади? Їй-бо, цікаво. От не знав. Приходжу до сусіди, аж Сакій Оврамович приїхав...

— Та невже? Тю на тебе, щастить тобі, Овраме! Де ж він?

— Звиніть, і я не знав. Поздоровляю з приїздом сина. Діждалися-таки. Комуніст, мабуть...

На такого кидали очима, як блискавки. Таке й скаже чоловік: комуніст... Досить і того, що робітник, партизан. Входили в роль, намагалися випитати в Оврама, підживити свої надії. Сонце сходило, Сакій досипляв ранковий сон. Він не відчував, що в ці хвилини на його батька дивилися, як на іменинника. Догідливо всміхалися, і ті усмішки починали навіть Оврама Довгопола не в жарт турбувати. Воно справді, це ж чудо серед білого дня. Сакій, син Оврама Довгопола, якого Тетяна назвала прихвостнем куркульським. А син цього прихвосня — партизан, робітник, може, і ударник — мур, за яким, коли зглянеться Оврам, ні грому, ні колективщиків не страшно!

Коли всі вирядилися за ворота, погомоніли і розійшлися, стара Довгополиха розгублено запитала в чоловіка:

— Що ж нам робити, Овраме? Дорізувати курей та людей кликати, чи як?

— Похорон тобі чи храмовий день? Сиди, чуеш, і не рипайся, щедра... Ось довідаються, розкусять, що це за золото приїхало, перестануть поздоровляти, гостинці дарувати.

Стара склала руки хрестом на грудях, безперервно плакала, а Оврам Довгопол оберігав спокій сну свого Сакія, приймаючи відвідувачів біля воріт. До гурту знов прийшов Пилипей іще з одним кавуном. Тут же його хтось з молодших об коліно розбив і обділив присутніх,

шматуючи руками червону водянисту свіжину. Починався гомін, люди збиралися з усього села. І, дивно, збиралися здебільшого не колгоспники. Кілька чоловік колгоспників заходили до гурту і ніяково йшли далі — вкрадалася слизька неприязнь до приїжджого, хоч його ще ніхто й не бачив у вічі. Одноосібники прикипали до довгополівського подвір'я — це ставало їхнім подвір'ям, їм на захист прибув Оврамів син. Розповідалися анекдоти, котився регіт. Пізніше зайшов і Микита Коровайний, тимчасовий заступник голови сільради.

— Це що за збори одноосібного сектору, га? На діло вас не скличеш, село пунктуально проривне в общім і целом, а ви збори?

— Сакій Оврамович приїхав, Микито Дорохвійовичу!

— Приїхав?

— Приїхав же, чуєте, Микито Дорохвійовичу. У клуні спочиває. Може, навідаєтеся?

Серед присутніх чиясь лірична натура не втримувалася і через рівні паузи замріяно наспівувала незмінний куплет: «Зелений гай, густесенький, неначе справді рай...» Кожен раз на співця різко оберталися голови, співчутливо вислухували довге і сумне: «Зеле-е-ний гай...» Далі забували, продовжували своє в цім гурті, аж доки знов не зривався високою нотою той же замріяно ліричний голос: «Зеле-е-ний гай...»

Микита порадив одноосібному секторові розійтися. Сам подумав трохи, чи зручно йому заходити, як голові сільради, хоч і тимчасовому. Гм, як у нього виходить тужливо — «Зеле-е-ний гай...». Порішив на тому, що треба зайти. Як-не-як, а були вони з Сакієм і друзями в парубоцтві. Стався неприємний конфлікт у Сакія з міліцією за столом у Коровайного, але це було так давно, що згладилися всі неприємні подробиці, стара дружба відроджувалася у Микити...

11

У колгоспі «Ірдинська надія» того ранку скликалася нарада бригадирів, ланкових, щоб обговорити питання підготовки до жнив. Правління не обмежувало нараду тільки адміністративним активом колгоспу, запрошувалися і колгоспники, які виділялися своєю щирістю в колгоспній праці.

Поки що само збирання вже з годину затяглося. До-

сить дружно прийшли на нараду бригадири, але не всі. Бригадира першої ударної бригади Тетяни Довгопол досі ще не було, її чекали. Сиділи на колодках, лежали на вишарі, забавлялись розмовами. А розмовляти в цей ранок було про що.

— Сакій, Тетянин чоловік, прибився в село! До Тетяни, в Мазуришину хату, не пішов...

— Може, і не знав чоловік, що сім'я його не живе з батьком-куркулем.

— А таке... Хто б же йому в тім Новоросійську сказав, де живуть діти?

— То чого ж і до батька не зайшов, у клуні отаборився? — допитувалася людська цікавість.

— Забувся, давно з села чоловік...— не приховували іронії.

— Чи ми з тобою, Купріяне, теж позабувалися, де наші хати, що спимо в таку спеку на свіжому сіні в повітках та клунях? Прибув уночі...

— Хто його знає. В чужій душі все навиворіт.

А Тетяна досі не прийшла. Цілком зрозуміло, чоловік приїхав...

Діти вранці, як налякані, повбігали в хату, захлинаючись повідомили матір — батько приїхав! Звідки її дітям знати батька? В очі його не бачили, слова втіхи не чули, вулиця безбатченками дражнить... Безбатченківське життя в домі виховало якісь спрощені настрої, особливо у Карпа. Десь почув слово, додав до нього свої дитячі захопливі міркування, що й сам же він «громадянин», до чого йому ще якийсь там батько? Теж якісь... «залишки старого буржуазного міщанства в сім'ї»! Ну, мати — зрозуміло: без неї і жити б не можна. А батько... Подумаєш — батько, родитель.

Оленка трималася трохи інших поглядів. Від цього і настрій у неї з такої події в селі був значно інший. Та їй можна, вона ж дівчина: в мандри за океан не збирається, меча не вистругує, героєм десь у перемозі над злочинцями на великих шляхах та в лісах вона напевне не буде, як хвастається Карпо. Тому їй все рівно, нехай би вже й батько був у домі. Поривалася сходити до діда в клуню — балакають люди, що той батько там спить. Карпо стримував Оленчин порив.

Тетяна ж, як перелякана, весь ранок вискакувала з хати, визирала за перелаз і знов бігла до хати, за віник, за кочерги, за посуд хапалася. В хаті зрозуміли напру-

жене становище, говорили впівголоса, не згадуючи бодай натяком, про що говорить вулиця.

Нарешті на нараду прийшла й Тетяна. Колгоспники мовчки перезирнулися, а Левко Вихрест поступився місцем біля себе на колоді. Вдавали, що нарада давно розпочата, говорили про день жнив. Тетяна тут же включилася і настоювала, щоб жнива почати раніше від занудівських колгоспників. Колгосп імені Леніна межує з чепеліївським колгоспом і хоче жнива провести за шістнадцять днів, хоч ухвала пленуму обкому КП(б)У визначила на це по області вісімнадцять днів. Занудівський колгосп і посівну закінчив першим у районі, і в минулому році на трудодні видав по сім кілограмів. Земля поруч, люди такі ж самі, а в «Надії» ледве в лютому місяці дорахувалися, щоб видати по два кіло.

— В цьому році і в нас хліба непогані, як і в ленінців. Особливо озимина,— говорила Тетяна, вся вимучена тривогою, чому Сакій не прийшов хоч би до дітей, коли не до неї...— Товариш Лістровий обіцяє допомогу політвідділу МТС. Коли ленінці зберуть за шістнадцять днів, то ми не маємо права бодай порушувати строк, даний партією. Що, в нас руки не з того місця повиростали? Йдеться про те, чи здатні ми свій колгосп, найбідніший у районі, проривний в області, чи здатні ми вивести його на рівну дорогу. Справа тут не в букві ухвали, а в політичній нашій дозрілості. Нас хвалять за переробку села,— хіба це дурничкою далося? Василь Левада голову за це поклав!.. Нелегка справа і жнива більшовицькі, так і треба знати. Але у нас є все, щоб з честю впоратися. Що я маю в своїй бригаді? Коней у нас найменше — тридцятеро, двоє робочих та шестеро дурняка. Вісімнадцятеро найкращих коней ми виділили окремо до Вихреста в стайню, щоб пустити їх у косарки. В дві лобогрійки — по троє і в три самоскидки — по четверо. Снопов'язалку передаємо в другу бригаду, бо в них в'язальниць обмаль. Наша бригада готова. Хоч голова призначив жнива на середу, та я хочу післязавтра, у вівторок, почати на Шимкевичевих буграх. На день раніше з житом упораємося та, може, і Купріянові допоможемо в кутковій бригаді.

— Самі впораємося. Краще снопов'язалку собі візьми, а нам обидві лобогрійки в куткову бригаду дай, та я... пропоную зняти людей з будівлі бані. Обходилися без неї, вік зжили. До осені б відкласти баню.

— Баня, Купріяне, тут ні до чого. Тетяна правильно радить. Що ж ти другій бригаді даси, коли снопов'язалку Тетяні лишити?

— Для другої у нас візьміть нову самоскидку, що вчора привезли. Потім, по селу ходять чутки, що знов розкуркулювання...

— А ти й злякався?

— «Розкуркулювання»... Захворієш і тепер, як той раз?

— Я не злякався, а хвороба — хворобою. А як же його називати, коли не розкуркулюванням? Жнива, а ти по дворах підеш. Та й кого, скажи, Довгопола, партизанового батька?..

На Купріяна цикнули з усіх боків, і він осікся. Жодним словом ніхто не натякав на гостя в селі, знаючи, яке це враження справляє на Тетяну. А Купріян так небезпечно почав. Товариська солідарність, врочиста підтримка любимиці колгоспу Тетяни — і раптом цей Купріян... Діловий настрій наради зірвано, хоч Тетяна намагалася тримати себе на високому рівні.

У колгоспний двір, колишнє балашовське подвір'я, під осокори, де відбувалася нарада, прибіг стурбований Карпо. Тетяна зблідла, звелася, щоб рушити назустріч синові, і завмерла. Хлопець, як завжди, без сорочки, червоний галстук на загорілій шиї відтіняв брунатне тіло. Щось трапилося, він стурбований.

— Мамо!

Тетяна не обізвалася, з місця не рушила. Закусила ніготь на руці, потім обтерла руку об спідницю й сіла поруч Вихреста.

— Вона... нарвала за причілком квіток і... пішла з ними.

— Хто? — мати знов підвелася з колоди, готова рушити й нещадно покарати ту, що насмілилася рвати квітки в її квітнику за причілком.

— Олька.

— Олена? Нарвала й пішла? — Тетяна почала догадуватися, до кого пішла дочка з тими квітами.

— Чесне піонерське! Прирядилася, галстучок випрасувала з бабою, стрічкою чубру підв'язала, і от такенний-о букет нарвала, та й пішла. Сам бачив, як повертала до діда Довгопола в двір, от не брешу... Не пускав, а вона...

Левко Вихрест обняв Тетяну, як дівчину, за талію, голову її собі під бороду на груди пустив. На колгоспників так подивився, що більшість негайно ж підвелися й пішли геть. Жінки, дівчата з Тетяниної бригади ладні були річками пустити свої сльози, щоб притушити той раптовий і такий загрозливий плач бригадира. На грудях у Вихреста бродивом бродило горе і радість жінки, матері. Які нерви, яка воля, чиї гонор не вшанують тих сліз! Розчарування, чи відчай, а чи крихітна надія полоскалися тими слізьми?

Карпо зрозумів ціну своєї звістки для матері — відстала женщина! Підійшов, узяв її руку, озирнувся на присутніх. Він дорослий, навіть посмішка забриніла на вустах, посмішка, від якої кам'яніло серце в присутніх.

— Тю... Ну, я ж їй покажу, тій Ольці! Поставлю перед загоном і... на самоті їй доведу, хто з нас старший...

Обережно поклав материну руку, зазирнув у лице, засоромився. Мати заспокоювалася. На діда Вихреста гоноровито подивився і з ноги рвонув бігом у село.

Лилося сонячне тепло на землю, випарювалися запахи її плідної снаги. Далеко десь у селі ритмічно сіклося повітря, косар упевнено клепав нову косу. Внизу на ставках колгоспні качки галасливо справляли свою любов. А з парку одна за одною неслися бджілки — малесенькі, ніжнозвучні трудові крапки.

Життя!!!

12

— Ти ж куди ото з квітами бігала, га? І не соромно, велика така, побігла з квіточками... Мати вранці казала, я попереджав, таки ж побігла. Ось мати повернеться, вона з тобою поговорить.

Оленка йшла двором від річки. Чого від неї треба задавакуватому Карпові? Набридло таке старшування. Подумаєш, за старшого він править. Знаємо, не діти вже. Як хлопець, так і старший. Мужчина...

Це був мовчазний протест. Насправді ж Оленка боялася Карпа і ці думки приховувала за байдужим, зовні спокійним виглядом. Дізнайся він про такі думки, засміє, товаришам у загоні, в школі розповість. Краще мовчки пройти повз нього, ще й подражнити таємничою посмішкою.

— Олько!

Карпо знав з бабиних слів, що «Оленка в матір удалася», тонкосльоза. Почнеш отак допікати, розрюмсається, ні слова не розповість. А вже коли була вона «там» з квітами,— мабуть, бачила.

— Олька, дурка... То я так, клянусь, жартома. Хочеш, забирай сьогодні мій велосипед і катайся собі... Мати знов плакала.

— Де, чого? — Оленка спинилася, удавана байдужість зникла. Карпо підійшов до неї в тінь під шовковицю, не дивлячись сестрі в очі, розповів:

— Я тільки сказав, що ти з квітами пішла до Довгополів у двір, а мати... Та коли б я знав. Ти ж не сказала, може, то бабі квіти... Ну, Олько, бачила?

Оленка обома руками взялася за Карпові плечі. Іншим разом за подібну фамільярність Карпо ударом скинув би ті руки з своїх плечей,— візьмуть же таку звичку «оці жінки». А зараз терпляче зносив на плечах... «жіночі» руки.

— Понімаєш, заходжу я до клуні. Циганка Софія сказала, що він там. Брама, понімаєш, заскрипіла — я й злякалася. Та ще й дід, він же досі зло має за той плакат, що ми на нього з Пилипеєм... «А чого,— каже,— понесла бенеря?»

— Ну, ну... Заходиш ти в клуню. От, клянусь честю, оці баби не вміють по-більшовицькому розповідати, щоб раз-раз, і крапка. Заходиш ти в клуню...

— Заходжу. Так, понімаєш же, дід Довгопол...

— Каже, куди то тебе, чуєш, бенеря понесла?

— Еге, бенеря,— Оленка засміялася.— Я й не злякалася б його, думаю, тут же батько... А він спить. Лежить на сіні, здоровий такий, як Денис, а може, і більший. Тільки кожна штанина рубцем топірчиться, випрасувана. І такий, понімаєш, чудний-чудний, неначе й не батько. Аж боязно стало. Не те щоб, понімаєш, злякалася. Ти б побачив, скільки людей у діда біля двору, як на ярмарку.

— Плаксійка! Подумаєш, батько! Забобони нещасні... Ах, батько, родитель наш.

— А хто його знає, чий він. У інших он є й постійні батьки, та й не зважають на забобони, живуть. А потім і чоловіка робиться шкода, понімаєш ти чи ні?

— Є що понімать, подумаєш, проблема. Хоч розкажи толком: лежить...

— Заплющені очі, руки на півклуні розкидані, у головах бабине ряденце, оте, що ми на ньому, було, соняшники вибиваємо. Лежить на сіні випрасуваними штанями. Коли б не Софія, то дід мене вигнав би з клуні. Далі воріт нікого з людей не впускає. Там таке говорять — і про колгосп, і про баню, і про матір крайком почула, а як проходила — замовкли всі, як води в рот понабирали.

— Отак сам і лежить?

— Лежить же, а я прикрадаюся, квіти... на рядно, понімаєш, біля голови кладу. Коли він — блим очима, я й завмерла. А тоді як схопиться. Брови густі-густі, а погляд, як у дитини. Дивиться на мене, як сполоханий, жалко робиться.

— А ти б нуль уваги. От, чесне піонерське, плаксійка.

— Ух, і розумний же який, «подумаєш, подумаєш, проблема...». Чого ж не пішов, герой такий? А хто матері побіг скаржитися? Плаксійка. Там же люди були, в Софії спитай, чи я плакала.

Оленка образилася й пішла до хати, за нею пішов і Карпо. Йому було досадно, що то не він перший ходив до діда в клуню. Був певний, що тепер уже сестра все розповість. У неї стільки доброти, що ні разу не довелося її набити, а сусідські майже щодня б'ються. Кілька разів намірявся спробувати, і не вийшло. «Тю,— скаже сестра,— заступник вожатого, а як на класового ворога заміряєшся, соромився б...» Стане шкода Оленки, як і зараз оце,— хороша вона в нього сестра і одна ж. Мати якось порадила їм: «Ви ж рідні, обоє піонери. Живіть так, щоб на вас не казали безбатченки. Скажуть, мати вуркаганів виховала, а не піонерів, бо немає дома батька...»

— Думаєш, я б не сказала інакше... «батьку»? Сказала б і не боюсь нікого! Понімаєш ти, що тут і Софія, і дід на дверях. Та ще коли б він так не дивився на мене. А потім узяв квіти, а в самого руки спросонок... понімаєш, затрусилися. І каже тихо-тихо, ледве я почула: «Оленко...» А я й побігла.

— І-і! Тільки розказав би матері, щоб знала. Побігла вона, піонерка.

— А ти не смій розказувати, герой. Так би й доносив усе...

Карпо вийшов з сіней, зафутболив якусь ганчірку, по-

тім став і ніби прислухався до гарячого, безвітряного дня. Очі дивилися через городи, туди, де мала бути дідова клуня.

13

Був перший день Сакієвого приїзду в Чепеліївку. Ще вчора серед індивідуалів-селян декого гнітила страхітна думка: «Зліквідують». Тоді, як уперше готувалися висилати куркулів з села, не вірили, комсомольця Леваду вбили, щоб настрахать. А тепер є досвід, можуть «зліквідувати», як в око впадеш. І раптом приїхав Сакій. Інші настрої запанували. До двору Довгопола з нової вулиці — проспекту і з берега від Супою за ранок утоптались стежки, як до попа в старі часи або до веселої вдови на досвітки. І надії в одної частини, і сумніви в другої незримо породжував Сакій своєю раптовою появою в селі. Партизан, робітник на заводі, Тетянин чоловік, батько піонерів і... син Оврама Довгопола. В батька ж і спинився, а не в дружини. З ним ні слова ще не говорили, не бачилися, а все село так і вважало його на боці старого Довгопола.

Сакій упізнав Софію, коли дочка втекла з клуні. Згадав хлопця, дизентерика в Солов'янській лікарні, і розповів Софії про зустріч з ним. Мало не мліла. Старий Довгопол щось нехороше почав говорити про Оленку: «Без батька діти, без розуму голова. Старих не шанують, на сміх піднімають, дітвору в селі з розуму зводять...» Софія про сина допитувалася. Старий хотів-таки дошкулити своїм бурчанням про Тетяниних дітей, знов сказав якусь непотріб, та Сакій неприязно поглянув на батька, що в нього аж кольки пішли по тілу. Старий замовк і вийшов з клуні.

— Помочі від такого не жди,— промимрив своїй старій у сінях.— Квіточок байстрючка дівчиною, чуеш, прислала. Піддобрюється. Не буде з нього добра, спортився чоловік, краще й не приїздив би. Цей іще як злигається з ними...

А він вийшов з клуні, підтримував циганку за руку і йшов з нею до нової хати. На штанях сіно оббирав, циганка сльозу пеленою згоняла з очей. У Сакія квіти, відкрита голова, грудний чоловічий голос, яким він не говорить, а серце гріє, розповідаючи Софії про сина.

Оврам Довгопол за ці хвилини ще раз пережив свої шістдесят років. Здригався, наче крізь нього пропускали електричний струм. Чужий син! А скільки людей біля воріт, скільки заздрощів. Коли б то вони знали все... Коровайний ранком каже: «Такого батька син!» І справді, яка зустріч родинна була на світанку. З старою вийшли до сина, цілувався з матір'ю, розпитував про дітей, про жінку. Кулаки та зуби стискав, коли розповіли йому, як Тетяна чоловіка свого конокрадом і босяком узивати навчила всяку шантрапу. Дітей, особливо хлопця свого, виховує так, щоб забував про батька, а сама заміж безсоромно моститься за Коровайного при живому чоловікові. Батьків у куркулі шпе...

— Годі, будь воно прокляте! — закричав тоді Сакій.— Убивцею мене зробите, знаю, чув...

Як убивцею? Кого ж він убиватиме? Потім пішов старий городами понад Супоєм, і здалося йому, що Тетяни він убивати не буде. Особливо ж після квіточок доводиться й стиснуті кулаки та зуби під сумнів узяти. Не треба було посилати йому того листа. Чужий. Ну, ось і приїхав він, заступитель. Такий заступиться. Не було синів і немає їх. Павло — м'який характером, увесь у матір пішов, від царя тікав, а втік від батька та й пропав. А цей з путі збився: ні селянин, ні більшовик, ні колгоспник. Однак кістка довгополівська та злість, як у тхора...

Припікало сонце в зеніті, на косі купався Сава Мануйлович. Плавати не вмів, а воду полюбив, як рибалка. На обмілині по-жіночому хлюпався і завжди жменею сором'язливо прикривався навіть від самого себе. В селі напівсвятим скромником живе, для людського ока вдає, що не розуміє побудників злочину легендарного Адама. Про Саву Мануйловича, то яблука б ті нехай гнили собі, мовляв, на дереві життя чи й смерті. І їла б їх чи не їла прекрасна Єва Богівна — людина не мала б первородного гріха, і поту лиця, і мук родильних. Для Сави Мануйловича яблучко — тільки фрукта, і то сушена, в узварі подана. Такий він, мовляв, удався скромняга. Не смакує йому людське парування, і сором свій ладен у шкуратки зашити, не то що жменею приховати. Таким хотів здаватися Ляхович у Чепеліївці.

— Купаєгеся, Саво Мануйловичу?

— Авжеж, пробачте, полощемося. Така звичка, пилюга надворі. Прошу до гурту. Вода — що парене молоко...

У вас, здається, гість? Вітаю, вітаю. Все село зраділо, хороший чоловік Сакій Оврамович...

— Коли спить.

— Га? Він, напевне, теж любить купатися і плаває? Цілком зрозуміло, доводиться чоловікові, море. Га, в циганки? Гм, смак у людини. Чоловік її на перепідготовці, а вона... Ви ж далеко це? До речі, одну хвилиночку. Перепрощаю, ги-ги-ги, одверніться, коли ласка. Дуже вдячний, дуж-же вдячн... Як молоко, прошу. Ще, ще, будь ласка, хвилиночку, ги-ги-ги, не повертайтеся. Сьогодні там нарада бригадирів відбулася. Така презумпція, в жнива до колгоспу не приймати нових членів, хіба що загальні збори. Оце, дякую, пробачте, ги-ги-ги, можна, можна. Післязавтра збираються вийти в жнива першою бригадою. Га? Ви щось сказали, прошу?

— Кажу, мені не цікаво, Саво Мануйловичу.

— А так, пробачте, не цікаво. Да-а! Даруйте мені, будь ласка, ви ж одноосібник, і забув, бийся ти. Ну що ж — одноосібник, не куркуль, радянська людина.

— Саво Мануйловичу! Ви так багато, слухайте сюди, говорите і дивно, досі не вговорилися. Інші на цьому в'язи собі зламали.

— Га, не вговорився? Не розумію, прошу, як то не вговорився? Ви щось чули про мене, чи так?

Довгопол зареготав, підробляючись під веселого дідка. Старим розумом Оврам Довгопол по-своєму розумів учителя, що кинув школу й пішов рахівником у колгосп «Ірдинська надія», замулився там, як короп, і животіє. Навіть поплавця на поверхню не викинув. Рахівничить, багатомовством з усіма дружбу заводить, святим прикидається, опростився, як на заказ, сам собі оправи для окулярів робить з дроту. У газеті перший вичитав слово про запаморочення від успіхів і хвастав тим, як своєю заслугою.

— Нічого я про вас не чув, не лякайтеся. Так, кажу, говорите ви вчено.

— А-а, вчено говорю? Звичка, прошу вас, громадянине. А Сакій Оврамович надовго додому чи й назавжди?

— Доки батька доконає разом з жінкою. Така жінка на селі, а він комизиться.

— Он як, пробачте, не вгомоняється? А розумна ж людина, настрій у селі змінився з його приїздом, а він, пробачте, комизиться... Ви ж про це людям і не говоріть, прошу вас, народ тепер пішов такий нервовий. Нехай

собі ваш Сакій Оврамович на самоті відпочиває, до людей його, пробачте, не наближайте... Ну і кажіть, що син хороший... Гм, гм, така несподіванка. Ті заводи в людини мозок, так би мовити, набекрень... Так, так, прошу вас, набекрень. Та ви говоріть — хороший син.

— Хороший син. Сказав, чуєте, Саво Мануйловичу (хоч ви й колгоспний служащий), сказав — убивцею мене робите... Про що він — ніяк не доберемо з старою. А вбити він може, що йому. Його ж Карпо, піонер, каже, що батьки — то буржуазні теревені. Ну от, я й... теревені для нього. Оврам Довгопол тепер, чуєте, ніщо став, теревені! Убить його, як плюнуть. Все рівно, слухайте сюди, як куркуль, теревені. А я ж і трудящим був до революції, і гетьманцями битий. За орденоносну дружину йому не видне око братися, за неї можна, чуєте, й життям накласти. А батька в одну шуршу з куркулями, така правда пішла на світі. А ви — купатися.

— А це, прошу вас, дійсно альтернативочка.

— Хто?

— Альтернативочка, прошу. Тобто чи сюди, чи туди.

— Журіться за ним. Такий сам собі атирливочка ваша, от що... Ну, я піду, Саво Мануйловичу. Не подумайте, що я щось проти Сакія, проти робочого, боронь мене боже. Піду, чуєте, бо онде Микита йде, скаже, підлабузнюються до колгоспників. Та й вам, слухайте сюди, з такими, як я, опасно...

З-за городів виткнувся Коровайний. Як член сільради, він уже кілька тижнів заступає хворого голову села. За довгі роки в Чепеліївці ніяк не обере собі дівчину до пари й парубкує. Щороку міняються ситуації. Раптом заступником став. І дійшов висновку, що до життя він пристосувався «геніально», має право спинитися на Тетяні. Саме час. Голова хворіє, але ж і видужати може, і знов тоді, Микито, в холодок? Ні, таку «кон'юктуру» він не спустить. Домігся на вечірні одвідини Тетяни «по обческому ділу». Слівце, друге закинув — усміхається Тетяна, випитує. Треба ж було саме тепер приїхати Сакієві. Йому сказав уранці, що по селу негарні чутки про нього йдуть, босяком його взивають, може, гулящою хворобою («Їжибо ж, чув уночі такі опридільонні провокації...») Чи повірить же такий? Секретареві порадив закликати Сакія, документи обережно перевірити. Яка шкода, що Олександра Григоровича заслали. Той умів з такими говорити.

— Здрастуйте, Микито Дорохвійовичу! Хазяйнуємо? Рідко й бачимося, а пам'ятаєте: я й досі не забув, як Шимкевич при німцях нас у повітку разом тее...

Коровайний і всміхався по-діловому.

— Діла, дядьку Овраме. Проспекти на вулиці, в общім і цілом, шнуруємо, а це ще лазню трудовим колгоспничкам пунктуально созидаємо. Наше діло соціалізм будувати, а не обростати, як куркулі. Щастя ваше, що син приїхав, а то за ваше прихильництво та сочуствіє могли б во чистую... Жнива в акурат на носі, а село в послідніх списках. Цей іще колгосп мені — як гирі на ногах. Я навчу їх господарювати, соціалізм строїти. Люди з машинізацією на перше місце, а наші на останнє позорно потрапляють порайонно і село чернять, нет жизні. Вона, знаєте, дядьку Овраме, канкретна, розумієте, канкретная, як сказав товариш Лістровий на лекції. Сьогодні не нагадай вам про обов'язки перед державою, завтра не нагадай, післязавтра змовч і так даліє, то ви, пунктуально, забудете, в якій державі живете. Хочеться мені всякі там фінкампанії во чистую підігнати, а тебе знову регламентують, в общім і цілом, на останнє місце. Чому? А позаяк машини в колгосподі несправні, маєш два збоку, перебор. Діалектиця...

Утрьох пішли вулицею. В городах, біля перелазів люди перешіптувалися. Пилипей стояв біля свого перелазу, вирішуючи, зайти йому ще раз до Довгопола чи почекати вечора. Здалеку впізнав трійцю, повагався, чи не сховатися б, зачекав. Про що вони говорять? Колгоспний рахівник, новий сільський совецький староста і Оврам Довгопол. Щодня Пилипей чекає чогось нового. Життя йому зійшлося нанівець. Дякувати синові — заграбастав усе, убогим лишив. Бути б Пилипееві висланим з села разом з сином, коли б не це. Справді, будеш дякувати синові,— не зачепили старого Пилипея. Та мало з того радості. Дочка Катря в придуркуватих лишилася, «психою» лічиться в селі, а малий у комсомол пишеться. Нехай пишуться, куди хотять, аби старому зачепитися на цій землі, хатку втримати та сімдесят соток городця. Куди дінешся, поки воно таке зайшло? Вслухається й чекає. А Микита говорить дивними загадками, Микиту терпіти можна. Ось і зараз, доходять до Пилипея, Микита говорить:

— Про Україну ви, товаришу Ляхович, напрасно таких концепцій людям не скажете, що ж тут страшного!

Як Кубань, так і Україна були руськими, вєрно, а тепер висвобождені пролетаріатом, тоже вєрно. Ну, а козаками ж то ми, навєрное, зостаємося запорозькими, ніхто ж від цього не ослобождав. Ми ж крестянами не були. Це треба пунктуально знати кожному православному, тобто я про чепеліївчан говорю. От візьміть ви матроса, галантний більшовик, а по роду він з панських людей, батько його не нашого обчества і не козак, воно й понятно. Або Вихрест? Хто знає, з яких його дід вихрещувався або потомки? Мало їх вихрещувалося з... з такої ренегації. Це розуміти треба, діалєктіця! Їм інакше, як колгосп, і не можна. А ви горюєте. Та й у газетах говориться, що должні б піддержувати індивідуальне, і мєлке, і середнє крестянське господарство... Да-да, сам читав, сказано. У вас мєлке господарство, хоч ви й з козаків і трохи черственькі. А окромя того, ще й невістка ж у вас! Партейна предводительша, і німці вас, пунктуально, разом з нею били. Дрейфуєте ви, папашо. Якби син тільки слово сказав — і ваше індивідуальне хазяйство во чистую в передові вийшло б. Сакія треба стерегти, розмови всякі, може, і Тетяна розпускає їх, хіба я лікар — не перевіряв, не знаю. Лістровий чи не за старорежимну давню дружбу до Тетяни вчащає, емтеєсом не обслуговує «Ірдинську надію», а фордом який шлях до Мазурихи накотив. Нема кому вразумительного листа Рахілі Мойсеївні ще раз написати про його наїзди.

Біля Пилипея на хвилину спинилися. Розмова сама собою урвалася. Довгопол не все розумів, що плутано йому пояснював Микита, а Ляхович поспішив до «контори» колгоспу, не час було підтримувати таку небезпечну дискусію. Коровайний пішов з Ляховичем, а Довгопол затримався біля Пилипея.

— Ну, як вам? Чули, слухайте сюди, Микита бреше, що більшовики про нас пишуть?

— Про нас? Таке скаже, чи були вони тутка? Може, знов якийсь комсомол написав.

— Не про нас з вами, так тільки говориться. Про парахвію нашу одноосібницьку. Партейці повинні підтримувати і середнє, як у вас, і мєлке, як у мене, хазяйство. А ви стогнете.

— У мене ще «мєльше», як у вас, Овраме. Он дорожнеча яка кругом. Бодай діти не діждали такої підтримки.

— Діти діждали, їм що! Заможнє життя, чуєте, будують колгоспникам, а нас туди не приймають.

— А що робитимеш? Їхня власть, їхні колгоспи. Микита, може, й не знає, що сьогодні на нараді схвалили жнива закінчити менше як за три тижні. За шістнадцять день, о!

— Можуть закінчити. Хто це вам сказав?

— Катря прибігла, воно, сказати, дурне: «Вісімнадцятеро коней,— каже,— найкращих у Вихреста в стайні відгодовано для жнив». Га? Це ж тисячі по теперішніх цінах.

— Ну?..

Як дивовижно влад працювала думка цих двох одноосібників, що ніколи раніш друзями не були. Тепер їх інтереси зійшлися остаточно. Вони не змовлялися і зустрілись, бо розради шукають обидва. Розради — б'ється й вишукує вивихнута на дорожнечі думка Пилипея. Ранком повернувся від Довгопола, не побачившись із Сакієм (а хотілося тільки запитати, як воно далі буде). Став біля розчиненої, на щастя, опорожненої загороди, принюхувався. Не пахнуть давно наліплені на лісу кізяки. У дворі шпориш кучерями в'ється, поросяти просить — хіба ж його докупишся тепер? А пусти його в двір,— той же перевертень Микита побачить, скаже, який з тебе, «опридільонно», бідняк? В колгосп іти настоює, а сам у комсомол проситься. Згорить він їм, той колгосп, а не піде його просити Пилипей... не пішов би, коли б не таке... Чекали б вітру в полі.

Від загороди знов до воріт. Ноги самі прямували до Довгопола, а думки ж одна одної важча: «Усе чуже стало на цім світі. Хочеш свого, як колись свого, не діленого з чортом, хочеш почоту хазяйського, мало чого хочеш. Дорожнеча он яка, п'ятилітка за чотири роки, ліквідація куркулів на базі і жнива за шістнадцять день...»

А Довгопол, ображений сином, утішався Супоєм. Хороша річка, скільки риби взято з неї, скільки пережито трепетних хвилин у чеканні нетрудженого зиску. А хіба він так-таки й не трудився замолоду? Одно ярмо поки вистружеш, та й узір вирізати, теж пухирем на пальцях пахне... Але полюбив конячок: одна-дві конячини в тиждень на початку революції,— яке добро було! Тепер і те минулося вже кілька років. Ярма непотрібні, трактора в ярмо не запряжеш. На світі правда всяка буває —

своя і їхня, одною правдою не проживеш. Як яка правда, то вона тільки для неба. Чи зробив би ярмо з найчистішої правди, коли не маєш свого осикового надібка, чи сплів би ту матку з Тетяниних обіцянок заможності, коли мені сьогодні, ось зараз, кортить свого, власного... Дурень! На нові хати потягло, наділ землі приписала Радянська влада, а там і батюшка пообіцяв попадине придане тихенько Оврамові передати. Числилося наділу чотири га, а родити почало б з шести. А що тут наперекір правді? За непу потягло торгувати бочковою рибою, свіжої копійки за душею закортіло, будь вона проклята їм. І не сховався тим, все рівно говорять, що притаїв я дещо, і в куркулі пошпоть, це вже видно. Пролетарі всіх країн, а ти, Овраамс, як у мішку: ні в зав'язку, ні в гузир. От-от невісточка квіточками вкоськає твого рідного сина, пошлють своїх піонерів (бити їх не можна, це не Софрон, не Левада, і часи інші...), а піонери візьмуть Оврама Довгопола за вушко — і на сонечко. Віджив своє, старий, скажуть, показуй, де закопав прижите, та йди геть, пролетаріям заважаєш... А заважаю! Оврам я Довгопол, а не куркуль Коровайний, от що. Іч, вісімнадцятеро коней окремо відгодовують...

— Ну? — знов натиснув Довгопол, не слухавши Пилипея. З грудей вирвався затиснутий дух, застояне лукавство чи безсилля.

— Коні, кажу, цінні в Левковій стайні; а він же курящий. Я к тому, що не дай господи іскра... Коні трудящі підуть за вітром, от тобі й змагання, шістнадцять день. Докупись їх під таку дорожнечу.

— Тю на вас, слухайте сюди, за вітром... Скажуть, куркулі мстяться. А ви ж тут найближче живете, перший на оці.

— Я в колгосп уступлю, нехай вони пропадуть, комсомолець настоює. Подаю-таки заяву їм.

— Перед смертю, чуеш, не надихаешся. Не приймають до колгоспу, до осені відклали прийоми. Е-ех-хе... По такому случаю я б теж ще раз подав. А то, чуеш, там якась забильна іскра — та й пропало вісімнадцятеро живісіньких конячок перед самими жнивами.

І дивилися не в очі один одному, а в протилежні боки вулиці. Вулиця — не дзеркало, наскрізь не видно. А глянеш у очі, згубиш певність, скажеш дурницю.

— І ви б подали? А чого ж, діло чисте і безплатне, не дорого. Подати заяву — руки не відваляться. Мені й

здалося, що то ви Саву Мануйловича питаєте, чи не поміг би. Непогана душа в колгоспі. Всі хороші люди, господи мене прости. Моєму комсомольцеві он як подобаються. А Сава Мануйлович серед них... одно слово, грамота. Слід спробувати ще раз, вам же й не важко, а особливо тепер, коли син дома та й з грішми ж, мабуть. Чув я, що на жінку лютує Сакій Оврамович. Не дай господи, запалить Левкову стайню... Пишіть, Овраме, заяву. Приймуть, не приймуть — то така вже хвортуна, а гріх за всякі стайні на душу не ляже. Лістровий приїде в село...

— Чого, заяви розглядати?

— Ні. Кажу, на случай з стайнями що скоїться, не доводь господи. Вони відповідальні, їздять на всякі пожари, не з своєї ж кишені витрати. Ну, а заяви наші в колгоспі лежатимуть — навіщо б же чоловік палив, коли вступати до колгоспу збирався? Такі часи, Овраме: комсомол, Кузбас, трудодні на базі і дорожнеча. Чутка була, що германець затіває четвертий союз. Штука стоюща, коли вірити тому. Германець не всидить і здря союзів не затіватиме. Тільки знов переворот, прости господи, знов дорожнеча... Про якогось Левицького там не чули? Будто свій він чоловік, тобто наш, сказати б, у Польщу поїхав. Їздять люди...— і позіхнув.

— Про такого не чув. Про них, чуєте, і дослухатися небезпечно... Їздять, буржуазія,— і теж позіхнув, озираючись, як вовк.— Так я, слухайте сюди, пишусь у колгосп, коли таке. Вони Сакія бояться, приймуть. А ви?

— Уже й заяву приготував. Тільки розписатися б за неграмотного треба. Завтра думаю до Дениса навідатися, чоловік обходительний, ще з непи не віддав мені за гній і дев'ять карбованців брав на хрестини. Інший за проценти підписав би.

— А не спізнитеся завтра?

— Ні. Жнива в Тетяниній почнуться післязавтра.

Пізно увечері голова колгоспу Іван Удовиченко сидів із Савою Мануйловичем у правлінні колгоспу і ніяк не міг уторопати плану збиральної кампанії, як її тлумачив рахівник. Сава Мануйлович по писаному, а голова — по пам'яті. Не сходиться:

— Як же не впораємося, Саво Мануйловичу, дивіться: жито й озима шість днів, ячмінь три дні — дев'ять?

Лишається сім днів, тобто — на овес, яру пшеницю й на сочевицю.

— Іване Гордійовичу! На пальцях то воно так, а косити ж пальцями не будете. Бригад чотири, а кожній бригаді на косовицю жита менше як по три дні не положиш. Ну, може, Тетяна за два дні впорається, у неї вісімнадцятеро коней свіжих. Худо-бідно, як каже Микита Дорофійович, на одинадцять день і набереться. А пшениця, а ячмінь, а маку три га?

— Тю, чорт, мак і з голови випустив. Одинадцять день, кажете? Як же так: я кладу шість, а у вас одинадцять?

— Бо Сава Мануйлович побригадно вираховують і докупи складають...

— А-а! Це ви, громадянине Пилипей, а ми й не помітили вас. У вас якась справа до голови колгоспу чи ви так, з цікавості?

Удовиченко радісно всміхнувся. Репліка старого Пилипея так до речі йому допомогла. Справді ж бо: Ляхович не підрахував, що бригади коситимуть разом. Як одній бригаді на жито, нехай і три дні, то й друга, третя... всі коситимуть у ці ж три дні. Ха-ха-ха! Сказать, учитель, талігент, не хлібороб. От Пилипей зроду хліборобством жив, наймитів учив сіяти. Він зразу вкумекав.

Сава Мануйлович і собі щиро сміявся. Де правду дінеш, не хліборобив він. По книгах виходить одне, а практика інше. В соціалістичному колгоспі (уголос він тільки так висловлювався) важливо, щоб були люди з тією практикою. А в «Ірдинській надії» практиків небагато. Тетяна більшовичка, Вихрест ніколи на своєму не хазяйнував, матрос змолоду в Кривім Розі робив. Купріян один, а решта ж — тільки рядові колгоспники.

Зовсім несподівана для Пилипея ця велемудра розвідка Сави Мануйловича відіграла вирішальну роль. Саме в цей час він і подав свою заяву голові колгоспу. Заяву написано чітко, як графічний малюнок,— відома рука тихого й непомітного Павла Дем'яновича Гузія.

«...Тому й прохаю мене залічити членом артілі «Ірдинська надія». Так я за соціалізмом і старість свою доживу, в сім'ї вільній, новій, у сім'ї великій. Маю дочку-інваліда, Катю, та сина Охтанасія Остаповича, майбутнього комсомольця, в чім і підписуюсь — Остап Пилипей, а за його неграмотність розписався колгоспник Денис Журавель».

14

За день до жнив Тетяна поверталася з степу додому. Так звані Шимкевичеві пагорбки обходила, з кількох місць нарвала жовтих колосків. Просяться на косу, в сніп. Важкі й пахучі колоски! Жувала зернятка, ламала стебла — жати можна. З найвищого горбка дивилася в хвилі жовтого моря, чи не почали жати в сусідньому занудівському колгоспі.

Борозною вибрела з жита. Коли б не вечір, побрела б іще по полю. Ненароком глянула перед себе, туди, де сонце сідало в жита. Здалося, щось блиснуло проти сонця. Може, ластівка крилом викреслила іскру з сонця,— воно потухло в імлі далини. Та ні, то пішов хтось шляхом і сонце блиснуло на робочих вилах у нього на плечі. Нехай іде. В другій бригаді сьогодні збиралися вивершувати гної,— згадала й повернула слідом за ним, щоб не обходити стави великим шляхом.

Сонце зайшло, сутінь заливала степ. Тетяна набавила ходу, щоб наздогнати людину з вилами. Людина ледве майоріла в балці. Підкрадалася ніч. Тетяна вдивлялася перед себе, привчаючи зір до вкритої темрявою доріжки. Жита пахнуть і п'янять, відволожені вечором. Вітрець неначе народжувався в тих запахах і знічев'я, чи за кажаном погнавшись, чухнеться в остюки, зашелестить, запахне і знітиться. Скільки простору думкам! Пахучий степ, і ти одна. Тільки жита кругом утікають від тебе, співучі стебла, вітрець. А там...

«Приїхав! Приблудив, як мандрівник, застуканий безмісячною ніччю. Тримайся, Тетяно, вгамуй серце. Мандрівникові розчиниш двері, під покрівлею притулок даси, зігрієш радісним теплом. А пригріється та хлібасолі скуштує, тоді признається, якими шляхами ходив, від чого плакав і якою радістю втішався.

Тримайся, Тетяно!

Його гнів обернути на прихильність. Робітник, достойний батько своїх дітей, Тетяниних дітей. Оленка каже: «Обізвався, а руки з квітами тремтять...» Двері розчинено, мандрівник під покрівлею. Він гнівається, бо не правий, це відомо з писаної мудрості. Що зробила тобі Тетяна таке, що ти навіть не прийдеш виказати їй за це і, може, довідатися істини про наклеп друзів за чаркою. Грозив колись: «Поговóримо!» Учора на перелазі зустрів, як ворога, тільки запитав: «Верховодиш?» Невже

робітник радянського заводу може так запитувати у комуніста? Що це в нього: нажите чи кров жадібного Довгопола розігралася? Хочеться вірити, що це тільки підігріта стара неприязнь до своєї дружини. Не будьмо злопам'ятними. Хочеш, верховодь ти. Тільки ж верховодь! Ми розпочали велику справу, складну й нелегку. Верховодити в цій справі — треба вірити в неї. А віриш ти, Сакію Довгопол?

Тетяна не та, Сакію, що була. В одному ти мене впізнаєш — я не перестала бути жінкою та не перестала вірити, що зломлю твій норов, бо люблю. Може, і правда Сави Мануйловича, що це старі, міщанські забобони. «Ви,— каже Ляхович,— маєте все від Лукреції Борджіа, крім примхливості». Та римлянка з іспанською кров'ю не була таким однолюбом і Микиту Коровайного не відштовхнула б... Щасти тій Лукреції, але ж вона, здається, й комуністкою не була, не відповідала за майбутнє щастя людства і по-марнотратному надуживала схильностями красивої жінки... Не тому я стримую свої пориви, що комуністка, а тому й комуністка, що володію пристрастями. Ти, Сакію, багато чим підходиш для моєї трагічної спроби. Півтора десятка літ чекаю, вірю, що доба наша розв'язує й родинну справу. Але в мені грає людська кров, бо я переживаю період найвищого шумування, після якого й найкраще вино ціниться тільки своєю старістю. Роки — трагічна непослідовність природи, і я боюся зрадити високі принципи нової родинної любові... Зайди, Сакію, кращим хлібом-сіллю пригощу! О, за всі ці роки твоя Тетяна зневірилася в жданні, але ж не стратила теплих ласк, вона довго чекала тебе... Ми можемо показати зразок, перший зразок радянської щасливої сім'ї. За дурниці гніваєшся, а в зраді ж тільки я тебе можу обвинуватити. Я мати твоїх дітей, а ти... блудний батько і, може... розтратник найціннішого скарбу молодості — любові. Я зберегла свою любов, вона чиста в мене, як янтар. Може, по-твоєму — це порок. А я не червонію, я горда своєю чистотою. І не згадаю тобі твоїх провин — то данина проклятому минулому. Хочу радіти нашою радістю, тільки радіти, Сакію...»

— Ой... Невже то за мною так? Людочки, де ж це я? Замріялася, дурна. Ліс чи то хмари?

Позад Тетяни, на висхлім шляху, бренькнули кинуті вила. Почула, як захурчали над головою й упали десь недалеко. Про помилку нема чого й думати. Тетяна йде

сама, надворі ніч, темрява. Які з зірок світила! А це ті ж самі вила, що бачила їх на чиїхось плечах над захід сонця.

Спинилася, щоб перевести дух. Серце стукало як відірване, але ж воно було збентежене думками. Геть думки... Тривожно прислухалася. «Убита попова наймичка, зник Василь Левада, може, і живим закопаний».

Над лісом вітер гомонів тривкіше, як над житами. Але ж той гомін вітру не приховає найменшого шелесту злочинця. Не чути нічого, крім шепоту листя з вітром. Очима навіть шлях під ногами перестала бачити. Тільки чорна смуга попід небом — в ній Тетяна впізнала ліс праворуч.

Рушила далі. Позад себе почула й ще чиюсь ходу. Тепер серце перестало непокоїтись. Тетяна не з боязких, призвичаїлась до несподіванок, нехтує ними. Але ж приїхав Сакій, життя в ціні ще підвищилося. То, може, це й є Сакій? Одноосібна земля Оврама Довгопола якраз за Шимкевичевими буграми... Ноги набирають ходу, Тетяна біжить. Позаду теж гоняться, не стримуючи важкого гупання. Знов дзенькнули вила — мабуть, ногою зачепив чи розмахнувся, щоб знов кинути. Невже Сакій?

Спинитися, запитати, що йому треба від Тетяни? Безглуздо. Крикнути на бігу — хто почує? Таки крикнула:

— Хто це? Кинь дурні жарти...

Над головою знов просвистіли вила. Тетяна запобігливо присіла і порачкувала до лісу. На ріллі схопилася, побігла що є сили,— поклалася на ноги. Ліс Тетяна знала добре. Треба тільки перелізти глибокий рів, пробігти праворуч лісом, щоб не потрапити в провалля. В калинових та глодових кущах скотитися з бугра й улоговиною бігти до Супою.

Так рів же. Двічі покотилася в ньому назад, на дно. Кропивою та колючками жалилася, а на стінку з рову видертися не змогла. А там погрозливе гупання й гарчання, що в скаженого пса, ще ближче здалося,— дітей згадала. Не знаючи для чого, сніпок жита кинула з рову в ліс. Сама завмерла. Хотіла ще раз лізти на стінку, але прислухалася. Покотився сніп у низ провалля, збиваючи груддя. А над чорним ровом ось-ось, недалечко, замаячив силует. Тетяна приплюскла до стінки рову, дихання спинила в грудях. Зрушене снопом груддя сипалося в провалля, шелестіло.

Силует лиш на мить спинився, ніби прислухаючись до того шуму в проваллі. Тої ж хвилини сперся на держак вил і з розгону перестрибнув через рів. Повз Тетяну пробіг у ліс — чула його запальне дихання, воно, як під землею, прогуло звірячою жадобою крові. Та була рада — в ньому Сакія впізнати ніяк не могла. Вила дзенькали об віти, ритмічно гупали ноги, і виривалося з грудей бурмотіння — лайка. Злочинець побіг до калинових кущів. Та кращого місця для злочину не знайдеш. Може, і Василь Левада тут загинув...

Тетяні тепер додому заказано.

Круг балашовського лісу йшов той глибокий рів. Земля стійка на стінах, хвощем та кропивою обросла, дно дорідно вгноєне рослинністю.

Тікати! Злочинець може повернутися й застати її в ямі. Порачкувала ровом. Кропива не жалила, а пекла. Скакали жаби, холодні, як крига, на розпеченім кропивою тілі. Не дослухалася до того. Заплющувала очі, щоб оберегти їх від кропиви, від колючок, і плазувала, аж доки не знайшла в рові якихось свинориїв. Кілька разів падала на дно, не чула сили в руках, у ногах, у всьому тілі. Їй треба втекти від бандита, втекти!

Вибралася з рову не в ліс, а на ріллю. За мить під ногами почула шляшок. Не спокусилася на нього, перерізала впоперек, добігла до толоки і махнула манівцем. Млини треба обігнути — тепер вона стерегтиметься людей. З того краю толоки жінки коноплі мочать у болоті. Тетяна залізе в ті коноплі й чекатиме до ранку. Доки бігла до конопель, упевнилася, що ворог не доглядає. Понад болотом прийшла до села. Не впізнавала, чий город, не лізла через тини. Прислухалася, чи не повернув бандит з вилами. Попід городами стишено пішла і тільки тепер згадала, де була, чого ходила.

Жнива!

Вдосвіта збиралася бригаду вивести на ті пагорбки. То краще тут присісти й перечекати ніч або ось за тином залізти в п'ятки плосконі... На ранок зібрати женців — і в степ.

Тільки тут відчула втому та голод. Як у казці, десь лунали перегукливим гавканням стривожені чепеліївські собаки.

15

Четвертий раз, і вже настирливо, запрошено Сакія на «мирову» до Микити Коровайного. В часи юнацтва в Чепеліївці товаришували, разом були покликані в армію, а чи були друзями — важко сказати. Тепер те все — парубоцтво й роки, посилено підігрівається розмовами про стару дружбу. Конфлікт Сакія з міліцією в хаті Коровайного знизив температуру до холодного, часом неприязного знайомства, від якого Микиті загрожувала небезпечна суспільна простуда. Микиті боляче ставало. Щоб гарантувати себе від тієї простуди, він вигадав мирову. До всього додавалися ще й муки сумніву: хто цей Сакій? На заводі тримається, законну відпустку має, з документами, з печатями. А туди ж писано заявочку, та й не одну («Батько в Сакія непевний тип і з куркулями в одній компанії...»). Невже не допомогло чи листи не доходять? Чого доброго, ударник, винахідник, уповноважений шефської бригади. А в Чепеліївці більше мовчить, з батьком «кровно лається», по хатах колгоспників нишпорить, «підлабузнюється» і розпитує про мрії колгоспників та про перспективи колгоспу. Тетяну ненавидить — це добре. Приїхав і ніби притушив у селі полум'я суперечок, заспокоїв буйні голови. Як по команді — приїхав, і змовкло все. Це теж непогано. З Сакієм треба прожити мирно, доки виїде на свій завод, а це й не так легко, коли він буде й далі себе так поводити. На завод треба послати ще одну заяву, і не анонімну, а за власним підписом. Тетяна ж прилюдно добирається до Сакієвого батька (щоправда, вона може так добратися і до Микити...).

— Одним розкуркулюванням рідного батька не проживеш, Микито Дорохвійовичу,— далі заступника, на кілька тижнів, не піднімешся,— продовжував Микита вголос обговорювати своє становище в Чепеліївці.— Щоб жити певно, треба цій владі догодить, хоч би й сознательними вчинками. Батька через перелаз пхнув, контрою прилюдно тричі назвав, з Чепеліївки, як клас, виліквідував — це шматочок сознательності, похвалитися є чим! Треба буде, так і голову батькові відрубаю, мені з батьком не по дорозі. Але й заводові нащот чуждого елемента не вадить писати, це теж для мого сознательного амплуа не шкодить. Цей Сакій... О-о! Це елемент. Без заводу він опрідільонно не захоче лишитися,

а обратно ж, роздивиться на селі і констатірує Лістровому що і як. Задаром хіба машиною привіз його? Пиши тоді, пунктуально, пропаще все...

Сакій довго вагався — іти чи відмовитися від тієй «мирової». Дома набридли думки та одноосібники з своїми скаргами. Неначе він приїхав для того, щоб бути посередником між владою й кимсь,— небезпечним і ненадійним анонімом. Розумів причину скарг, і їх не хитрий, а лукавий зміст, підносився над ними, часом бачив себе уже відлученим від цих людей, але й пожадливість та відсталість їх ще знаходила в ньому якусь крихітку співчуття. Скільки раз намагався вигнати цих відвідувачів, уголос призпатися їм, що марно гріють надії, покладаються на Сакія. Він ненавидить їхні вболівання за минулим, а ті скарги напосідливо відроджують отруйного живчика власності Сакієвого, перебореного вже, здавалося, селянського «я».

Така роль тривожила Сакія. А скинути її одним замахом не міг. Скинути — значить дістати поразку від Тетяни, примиритися з нею, як переможений, що здається на ласку звитяжця. І таки пішов на вечір до Коровайного.

На вечір зійшлися старі знайомі, відновилася ілюзія давньої Чепеліївки. Як спогад про дитинство, романтизовано-туманна уява того села, людей, дивно постійних у своїх звичках, потребах і зовнішності. Все це було колись своє, але тепер уже лякало Сакія архаїчністю, отрутою пліснявості. Новий проспект, і паркани та деревця в два ряди понад тротуаром — це радувало і... теж лякало своєю войовничістю щодо нього, бо нагадувало йому Тетяну...

Павло Дем'янович Гузій — постать, пропахчена справжнім минулим Чепеліївки: горілкою, попами, старшиною, мордобоями та урядником. Він скромно наджидав початку вечірки, надміру уважно розглядаючи портрети наркомів. Стіну Микитиної хати завішано шістьма великими портретами (портрет Фелікса Дзержинського в двох однакових примірниках). Гузій розпочав з першого портрета і був спокійний, що йому на кілька годин стане мовчки і вдумливо вивчати їх, доки збиратимуться гості. Життя в селі призвичаїло Гузія до всього, він переживає більше тривог, аніж радості. Останнім часом заспокоївся остільки, що навіть зовнішній вигляд реставрував: сорочка з вузьким вишитим комірцем, з широкими, в протилежність комірцеві, довгими рукава-

ми, підперезана шовковим мотузком чорного лоску з розкішними китицями. Живіт не випинався, як замолоду, і це робило фігуру прямою, довготелесою, посріблений сивиною вус підкреслював «козацьку» вдачу Гузія («Маноментальна гордість наша»,— говорив Микита про Гузія), а надбана за час Радянської влади «щира», надміру вишукана українська вимова довершувала зовнішній «козацький» ефект. Його вік, постава, писарське минуле та гордовито-покірне згоджування із станом дріб'язково-непомітної людини ореолом закуткової величі вінчало Гузія. Де слід, він удавав, що не помічає свого приниження, а серед своїх пишався ним, як вислугою. Село — і писар! Доки тримається ще бодай найменша ознака старого села — він, як черв'як молі у недоглянутому хутрі, животіє й точить.

Голова кооперації в Чепеліївці був не з цього села. Десь на Чернігівщині в час партійної чистки 1924 року його викинуто з лав компартії. Кинув учобу й перебрався до Одеси, поповився в кандидатах партії. В район потрапив у часи труднощів, але не відчував їх у Чепеліївці. Кілька разів мав партійні стягнення по роботі в райнаросвіті, одружився з чепеліївською фельдшерицею-акушеркою, зиму попрацював у земельних органах району і, нарешті, потрапив на кооперативну роботу. З кандидатів партії вибув механічно, квитка не здав, про поповлення не згадував і почував себе цілком пристойно, коли часом у селі називали його партійцем. З великою радістю прибув з дружиною на вечірку до Коровайного.

Микита Коровайний не надужинав запрошеннями, ледве спромігся на кількох найближчих друзів. Не так з міркування щодо зайвих витрат, як з небажання поговору на селі проти його «кон'юктури». Крім Сакія Довгопола, на вечір прийшли: двоє учителів, помічник районного агронома, Пилипєєва Катря, Павло Дем'янович Гузій, голова кооперативу, колгоспний рахівник Ляхович та якийсь далекий родич Коровайних, що «випадково» приїхав з Києва. У центрі уваги був Сакій Довгопол. Це вплинуло на Сакія. Непомітно для себе він пив усе, що наливали, пив більше, аніж міг,— і тут діяла стара, давня Чепеліївка. Під впливом думок та настрою він скорився їй...

Гостей не цікавили розмови про мирову Сакія з Коровайним, бо мирової-таки ж і не було. Щоб зацікавити

цих гостей, треба переслухати їх самих, а це найбільше виправдувало Сакія, що прийшов сюди. Тільки приїжджий гість з особливою увагою поставився до Сакія, розпитувався про Новоросійськ, про ціни на юхтові переди та про іноземні пароплави в порту. Розпитував і намагався впоїти Сакія. Сакій догадувався, але з якимось хвастовством таки пив і про Київ у гостя розпитував. Помітивши, що в стакан підливають до горілки мішанину з пива та вина, Сакій презирливо відкинув обережність і визивно пив ту суміш.

Жінок на вечірці було три: учителька — молода особа; дружина голови кооперації — на велосипедах не їздить, на сонці не печеться і не голодує, тому непомірно товстіє. І третя дама — Катря. Їй присвячувалися тости, до неї тяглися чарки. Посадовили Сакія між Катрею та Микитиним родичем на покуті.

— А по цьому случаю, вип'ємо бакали палинеє...

— Не бакали, шановний господарю, а кришталеві келихи пінистого вина,— поправив Гузій Коровайного. Звівся за столом розчервонілий, з товстим сивим вусом. На комірі розстебнуто два гудзики, на голові романтична, відкинута назад шевелюра з сивиною — все це художньо доповнювало типового тамаду на подібних вечірках.— Я підіймаю цей умовний кришталь і волію спорожнити пінясту рідину (теж умовно) на честь високоповажних гостей: Сакія Оврамовича та його сусіди,— вільною рукою пригладив назад покірну шевелюру.

Тости він виголошував одстояним баритоном, напівголоса, з молитовною урочистістю. На останній тост усі встали. Сакій машинально цокнувся з Катрею. Зустрілися очі, і розмова блискавично мигнула в них. В зухвалості, з якою Катря хильнула чарку горілки, в її реготі та надмірній рухливості Сакій відчув глузування, чарки не випив.

— Дивись, моя ненько, гордує! Ха-ха-ха! Зазнаєшся, Сакію. Красуню жіночку свою прогавив, ха-ха-ха, скучається?

Різко вхопив чайний стакан, налив з верхом і надсадно випив. Ніби аж синці заграли під очима від напруги. А гості оплесками дружно вкрили цей жест. Ледве стримувався, щоб усидіти, щоб не почати бійку. Хата гойдалкою ходила, слова глушилися в тісноті, тютюновім димі та духоті. Говорив Ляхович:

— А Тетяну прошу тут не чіпати. Бригадир, ударник, соціалістичний кадр — і... прошу, тут відсутня...

Знов регіт і ошалілі оплески. Щось і Сакія смикнуло за куточки губ, ніби народжувалась дитяча посмішка. Та брови стискалися, вкладаючи на лобі сторчовий пруг. Ніяк не міг зломити свого швидкого охмеління, тільки скрипів зубами та підозріливо позирав на присутніх.

— Позаяк вона, собственно, відсутня, чому й не пошутить? Сакій Оврамович на таких гомосапенсів плював. Подумаєш, красавиця, на високих тибликах і під нумером щаблєти купує,— спробував Микита врівноважити регіт. Але Ляхович вирішив, що врівноважувати треба інакше, і продовжував своєї:

— Тетяна, громадянство, прошу, це — Наташа Ростова з «Войны и мира»... Відповідальна людина, парторг, українка.

— Це теж з «Війни й миру» ви вичитали?

— Звісно, байстрючка, ви маєте рацію щодо батьківського походження, але мати в неї, прошу, цілком українська мати...

— Стоп, громадянство! Тетяна цілком і пунктуально українка, я вам говорю. Хазяїн я в своїм домі чи Конфудзей? — Микита одворотно гикнув, нашвидку вкусив малосольного огірка, на гостей подивився гордовитим поглядом, щоб замовкли. Гості стихли.— Можеть, я Микита Коровайний, а можеть, і ні... Тетяна — ударниця, а моншер Микита в селі став вроді як старшина. Ми козаки, запорожці, треба й до колгоспу сознательность іметь. Можеть, я в своїй кон'юнктурі справжній старшина, позаяк можу бути обраний большинством голосов, дайте тільки мені вислужитися. А не виберуть, то головою колгоспу буду, о! Діалектиця... Такоє діло, уважаємі. Так сказав Микита Конфудзей... А станеть Танюша сопругою, пунктуально головою буду, і в действительні члени Танюша запише до компартії, о! Пойняли, ізувєри? Танюша...

Різкий удар кулаком об стіл заціпив Микиті. Він сп'яну не зважав на Сакія. Посуд підскочив, забряжчали черепки. Сакій зліг на стіл, бо не міг устояти на ногах. В руці тріщало блюдечко з-під меду, що вилазив крізь пальці й стікав на цератяну скатертину. Микитин «родич» завбачливо посунувся з-за стола.

— Контрреволюція! — ледве чутно крізь зуби процідив знесилений Сакій, видихаючи цілу бурю спертого в грудях повітря.

Панічна пауза. Учитель запобігливо випустив «родича» з-за стола і навшпиньки пішов з ним до хатинних дверей. Становище врятувала Катря. Її сміх божевільно вирвався так само несподівано, як і Сакіїв удар кулаком об стіл.

— Ха-ха-ха, кумедія! Тетяна захисника має, ха-ха-ха.

— Катре, Катре! — спинив її переляканий Сава Мануйлович, але Катря не вгомонялася:

— Плаксій, боягуз... Ха-ха-ха, приблуда! Шовковенька спідничка приманила. А знаєш, що вона чотирьох має. Оцей дурень Микита напополам з начальником політвідділу... Запитай, для чого вона дітей хоче в місто вирядити, ніби в школу. Здихатися хоче, діти заважають, бо знають, де беруться шовки... І кружевця, мило теже і радіво в хаті, купки газет. Плач за нею, побивайся, бий чужий посуд, а вона міліцію на тебе викличе... Ух ти, гирой, ха-ха-ха!

Сакій не витримав. Загріб графин з горілкою, як макогін. Катрин сміх — як електричний струм, що все тіло згинав у корчах. Вивернув руку з графином і щосили замахнувся на Катрю. Та Катря зважила на руку ще коли Сакій простяг її до графина. Його мстиву думку відчула Катря і вчасно пірнула під стіл. Графин тріснувся об лутку причільного вікна. З руки потекла кров.

— Хто докаже, хто? Спалю, уб'ю! Козаки, голубчики, старшини? Іч, сволота...

Стіл посунувся, і Сакій разом з ним упав на долівку. Микита відійшов до печі, а коли побачив, що Сакій встає серед черепʼя, підскочив і давай місити його ногами. Сакій спробував захищатися, але захистити себе вже не міг. Коровайний скаженів:

— Убить його, убить проклятого виродка!..

Гості лячно розскочилися, дехто тікав з хати. Сава Мануйлович збагнув увесь трагічний висновок такого кінця вечірки і заволав:

— Жах, жах! Микито, що ви робите з нами, схаменіться... Та схаменись ти, самогубцю, знайшов місце... Це ж розстріл нам...

Удвох з агрономом, що весь час сидів осторонь і лячно реагував на всю цю подію, стримали Микиту. З сіней увійшов Гузій, посадовив Микиту поруч себе на полу

і крізь зуби сичав слова незадоволення. Сакій піднявся на ноги, його хотіли посадовити на лаву, та не змогли. Сакій розумів, що діється з ним нехороше, і насторожливо стерігся кожного. Та сили ніяк не мав, і в очах чорно. Тільки бурмотів байдужим голосом:

— Оленко, додому...— і, поривaючись до дверей, мусив триматися лави, щоб не впасти.

Агроном припросив Ляховича, взяли Сакія під руки й повели. Ляхович турбувався, що з п'яним робити, і на пропозицію агронома відвести в клуню до старого Довгопола — нічого не відповів. Але погодився допомогти, повів з ним Сакія надвір.

На полу сидів Гузій, обнімав і заспокоював Микиту. Щоб підкреслити спокій, запалив люльку:

— Дура, а ще й заступник голови, на старшину пнешся. Та знаєш ти, що значить убить у хаті Сакія, коли село такі надії на нього покладає! Чи шия засвербіла, петельки хоче? Тоже мені козак, дура... Щоб завтра ж село і сам Сакій знали, що він трохи не в міру випив і впав, ідучи додому, пойняв? Може, кому з комсомольців погрожував морду бити — шкода, що оце немає тут Пилипеєвого Фоні... У всякім разі, коли б не Ляхович та не учитель, може, і вбили б... Пойнятно? Боротьба єсть боротьба,— гласить поважна мудрість. Сприймімо ж цю істину і пішли спать. Цей агроном наш мені не подобається. Одинаком живе в селі і прислухається до слів, Коли б його співчуття не обернулося на приязнь до Сакія... Скажи Катрі, нехай прийде до мене Фоню... А цьому,— Гузій виразно натякав на «родича», киваючи головою на хатинні двері,— йому до світанку треба бути вже на станції.

Микиту нудило, але врозумливі слова Гузія протверезили його. Підійшов до помийниці, вилив собі на голову два кухлі води. До кочерг, куди пішов утихомирений Коровайний, підійшов Гузій і зовсім новим, незнайомим тоном заговорив упівголоса:

— Перша бригада сьогодні жала на пагорбках?

— Жала. Завтра закінчують пагорбки, а післязавтра корпоративним кагалом виходять заспіль жати озимину. Занудівка того ж дня починає жнива,— відповів Коровайний.

— То-то, жнуть, а ти... Що то було з Тетяною позаминулої ночі, не чув?

— То... комсомолець наш. Я вдома її чекав і не дочекався.

— Пробу брала на степу. Так жартувати небезпечно. Буде чи не буде війна, а ми свою зброю зарані притупимо, а то й голови свої погубимо. За одну Тетяну половина наших людей лясне. Будуть тоді нам «козачі жарти». Надійсь на таких, чекай на війну.

— Як заступник сельсовета, я вне підозри.

— Розкажи про це Катрі, а не мені, вона, здається, до тебе в клуню втекла. Та не забудь, щоб Фоню мені прислала сьогодні ж... І не будь дурою. Говорять тобі, то так і роби, козак... Колгосп треба поки що підтримувати, розумієш? Он хникають по селу одноосібники, писатися їм у колгосп чи наджидати. Купріян говорив Сакієві, що в нього чобіт немає. Може б, кооператор юхтові черевики йому видав, ніби набір, колгоспник же. Отак треба діяти, а то — козаки. Пилипей подав заяву до колгоспу.

— Знаю, але, навєрнбє, нічого не вийде, дохлоє дєло. Зараз не приймають.

— Нічого, приймуть. Треба, якщо, як... нехай Тетяна заявить на розлуку з Сакієм. Бо інакше його не виженеш з села, а це б і селян обурило проти неї. Вони вже почали розуміти Сакія і від цього ще більше говорять про колгосп. Небезпечні розмовочки... У Фоні заберіть «ту» газетку і передайте своєму батькові, вона в Занудівці потрібна. А старий Пилипей починає міркувати не по силі свого розуму, дурному й розум на погибель.

— Ну, розсуждає?

— Правди доскіпується, та це ще не так страшно. Село треба вивести з прориву, для людського ока, щоб нас тут не намацали, погибнемо. Чув я, що Лістрового заберуть у район. Секретар зараз ніби на курорті і не повернеться в наш район. Лістровий його заступає. Це не зовсім добре, але те, що політвідділ лишається поки що без начальника,— дуже непогано. В МТС є Алілуяженко — я подарував йому пліть для верхової їзди, а він скористався нею значно ширше, навіть коли й пішки ходить на своєму шляховому будівництві. З ним треба не поривати дружби всім, тільки так, щоб і самого не угробити... Ну, а тепер спати. Неодмінно, щоб «його» не стало до ранку,— знов кивнув на хатину.

Не прощаючись, вийшов надвір. За воротями став і довго вслухався, як Сава Мануйлович на протилежному

боці вулиці запевняв Сакія, що стіл перекинувся через некультурність людську. Коли б Микита Коровайний не підхопив по-дружньому Сакія, то були б не тільки руки порізані об склянки, а й голова... П'яне бурмотіння — Сакієву відповідь — Гузій почув як белькіт дитини. Раптом щось вирішив і тихо гукнув Ляховича до себе. Агроном постояв біля Сакія, хотів кинути його, самому піти геть. Сакій тримав його за талію і щось незрозуміле шепотів над плечем. Агроном вирішував складну справу — сказати чи не сказати Сакієві про свої припущення і спостереження. І таки сказав над самим вухом:

— Опам'ятайтеся, вас... убити можуть...

Сакій принишк. Нічне повітря свіжило голову, фраза дійшла до свідомості. Нашвидку шепнув: «Дякую», і пішов сам попід тином. Зайшов у чийсь перший двір, і аж біля Супою зрозумів, де він...

Агронома того на ранок не стало в селі. Господарі, де він квартирував, сказали, що виїхав до нічного поїзда, чужу людину виряджав. І більше ніколи він в село не повертався...

16

Тебе родили, ти родить повинен...
В. Шекспір

Левкові Вихрестові йшов золотий шостий десяток літ. В розмові з Савою Мануйловичем скаржився:

— Ви тільки зрозумійте мене, для штуки, Саво Мануйловичу. Було двадцять літ, парубкував і сподівався. Підійшло, для штуки, тридцять, я у Плата косив херсонські незаймані степи і сподівався. В сорок у мене, для штуки, баба вмерла від розтяженія у здухвинах, але я, розумієте, ще сподівався. Навіть п'ятдесят клюнуло вже за Радянської влади, а я все, для штуки, сподіваюся. І ось іде, як повінь, неосяжний шостий десяток. Шостий десяток, Саво Мануйловичу, переживаю, для штуки, а не можу не сподіватися...

— Та прошу вас. На бога, прошу вас, ради неба... ради неба прошу...— Ляхович почав нервуватися на четвертому десяткові. На п'ятому — зняв окуляри і без них приязно вдивлявся у вираз очей Левка Вихреста, щоб зрозуміти, на що саме він сподівався так довго. Але Вихрест так і не сказав, вважаючи, що це зрозуміло кожному. Ляхович раптом заблагав, теж не сказавши, чого він просить у Вихреста, і збив його з пантелику тим благанням.

— Що ви, Саво Мануйловичу, облиште. Ми не прохані. Будь ласка, з дорогою душею. Ми не горді. Не багатий я, але грошей, для штуки...

— Ви про що, даруйте, не второпав? — Ляхович аж на лиці змінився, силкуючись зрозуміти Вихрестові пропозиції.

— Я теж, хоч убийте мене, для штуки, не второпаю.

Ляхович заморгав повіками, нервовим жестом надів окуляри, також красно подякував не знати за що і пішов геть. Ошелешений Вихрест довго стояв серед вулиці, намагався зрозуміти, що ж сталося. Привіталися. Хотів похвалитися, як розумній людині, своїм бажанням мати покоління, хоч би одну рідну дитину, сподівався на неї. Слово по слову — і почали один одного впрохувати та дякувати. Скільки тої ввічливості та зайвих слів. Не можуть люди зрозуміти глибоку істину його сподіванок і страждань.

— Сказати, п'ять десятків дожив, на шостий пішло, для штуки. Не вгору, до розуму, а вниз ідеться. Сподівався мати сина або дочку й сина. Було б для чого в люди вибиватися. Скажімо, замолоду став би старшоробочим в економії, чи об'їждчиком, для штуки, нащадкам дещо відклав би. А то живеш билиною, і сік з тебе не тече, так і черствіє на пні. З людьми поговорити не можеш. Почнеш о здравії — і от людину образиш. Неначе язик, для штуки, посукніє. От тобі й літа. А був і парубком, і чоловіком, та ще й яким! Не шився той рубець на пелені чи в пазусі, щоб Левко не рвав його... Ехе-хе!

Стоячи серед вулиці, розводив руками і не чув, коли поруч нього став новенький райпарткомівський газ. Захар Степанович з дружиною надибали серед вулиці замріяного Вихреста і спинилися. Машиною керувала Рахіль Мойсеївна. Усміхалися Вихрестові:

— Не виходить, дядьку Левко?

— Ніяк, для штуки, не виходить... А-а, це ви, товаришу Лістровий! Здрастуйте! І Рахіль Мойсеївна до нас?

— Що ж у вас не виходить, га? Може, коні до жнив не підготували як слід?

— Ні-ні, постривайте, не збивайте мене. Тут з одним була вже така розмова, для штуки. Він мені: про що пак ви, а я йому: хоч убий, для штуки, не збагну. Та так і розійшлися.

— То сідайте, разом поїдемо до колгоспу, там додумаєте. Удовиченко дзвонив, що ввечері нараду у вас призначено. А вже ж вечір.

В Чепеліївці жила вдова Явдоха. Про те, що бідна, знали всі, а як жила — складалися найдивовижніші догадки і поговори, та так і завмирали. Вдова мала деякі літа (тридцять вісім) і значно менший розум. Одначе його цілком вистачало, щоб славитися пристойною вдовою, заповітною мрією чепеліївських холостяків.

Цього вечора Явдоха трохи постраждала на громадській ретельності. Вона вважалася працездатною колгоспницею Купріянової бригади. В бригадах прочули, нібито Тетяна на завтрашні жнива літрами горілку брала в кооперації для косарів. У Явдохи, з дивного збігу, водилася запарка, і вона запропонувала свої послуги спантеличеному Купріянові. Крамнична горілка — то одне, а первак самогонний для косаря таки міцніший, що не кажи. І Купріян погодився, затаєно радіючи, що переплюне Тетяну. Ще з обід почалося в Явдохи священнодійство. Кабиця в городі за садком, з боків пшінка, соняшники — як ліс; море виварити можна, ніхто й не помітить.

Взагалі Явдоха непитуща, але не можна сказати, що вона й не куштує тих скажених капель веселощів. Ну, скуштувала, не будь дурною, первака. Пила необережно, захлинулася, запирхала і ненароком на огонь у кабиці бризнула перваком з чашечки. Огонь стовпом угору. Явдоха рвонула в бік з кабиці, спідницею за кран зачепила і вивернула куб. Запарка збавилася — пусте, первак із неї взятий. Та лихо, що кубом той первак із глечика вивернула, хотіла врятувати і присмалила собі повіки. Спершу злякалася, думала, що й очі випекла, а скінчилося значно веселіше: очі цілі, тільки повіками доводилося мимоволі моргати, де й не слід. З Явдошиними чеснотами таке моргання ввело в сором неповинного в залицяннях Вихреста.

На нараді колгоспу в президії сидів і Левко Вихрест. Поруч нього Ляхович протоколи вів, а в залі на передній парті, просто них, вдова Явдоха. Хто там знає, яке в людини нещастя, хто душу людську розгадає?

Лістровий порадив не зволікати з нарадою. Завтра масовий вихід у жнива. На столі лежав жмут колосків, принесений з Тетяниної бригади. Жмут красномовно,

просто і ясно говорив: треба поспішати з жнивами. Настала суха година, ниви по-зустрічному вистигають. Прогавиш — висиплеться. Колгоспники діловито обсмикали той жмут колосків, неначе доповідачеві подавали істотні репліки. Не в одного на зубах розгризалося дозріле зерно. Лістровий інформував, як в інших колгоспах району підготувалися до жнив, які колгоспи завтра виходять у поле, які на день пізніше. Це була не звичайна, нудна, а захоплююча колгоспна виробнича нарада. Кілька днів тому підписано змагання першої бригади з колгоспом ім. Леніна (сусіднє село Занудівка) зацікавило й третю бригаду. Бригадир, комсомолець, заявив від імені бригади про згоду змагатися з ленінцями. Варто було поглянути на обличчя в аудиторії! Світло бідне, але й воно не ховало особливо піднесеного настрою. Руки свербіли в косарів, тягло на пісню в степу.

І саме в такий настрій колгоспників — поточні справи. Ляхович невинно підсунув Пилипеєву заяву, а сам вважав, що цим і закінчив усе протоколювання наради. Приймуть не приймуть — записувати лишається мало. Більше за те, що таки приймуть. Здає чоловік готовий посів, коня, жниварку-самоскидку, трьох працездатних їдоків, має щире бажання прислужитися соціалізмові. Що ж тут лишалося доробляти вправному секретареві колгоспу, що так вчасно підсунув цю заяву? Записав відповідь Пилипея в урочистих висловах: «Все передається на службу соціалізмові за добровільною згодою всіх трьох членів родини»,— і потягся, щоб приховати свій неспокій,— приймуть чи не приймуть? А перед очима Явдоха на передній парті.

Вдова стримано, досить цнотливо кілька раз підряд моргнула повіками. Неначе крапля розтопленого смальцю впала на крижину — тільки піт виступив на чолі. Відвернув очі геть від мари на чорні шибки вікон, але ж то тільки голова відвернулася. Очі пильнували Явдоху. Вона ще раз і також настирливо моргнула. Крапля розтопленого смальцю обернулася на топлений метал. І не крижина вже Савине серце. Зашкварчало, затремтіло... Давно помічав зацікавлену посмішечку на вустах вдови, не вірилося, боявся. Згодом серце перемогло. Тремтливими руками зняв окуляри і ледве помітно моргнув удові своїми очима. Бачила чи ні, але інтуїтивно зрозуміла, бо недаром же ще раз моргнула...

Пилипея урочисто приймали до колгоспу, а Левко Вихрест знов про свої літа згадав. І прийде ж таке в голову — весь день як на прив'язі ходить у тих літ. Про Пилипея мав свою думку, не зовсім вигідну для Пилипея і для настроїв колгоспників. Літа баламутили розум, а тут перед очима ота моложава вдова. Куточком розуму десь віддалено убайдужнював подію з Пилипеєм — приймуть Пилипея до колгоспу, нехай приймають, їм, молодим, і карти в руки. Шостий десяток, учитися в них і то пізно, а не вчити їх. Перед очима ж удова.

Тю, сказися ти, спокусо довговолоса! Нема тобі молодших, маро городня?

І вус опущений донизу погладив, пряміше вирівняв груди. Явдоха ж раз за разом моргає йому так наполегливо і безсоромно. Тьху! Озирнувся біля себе. Ніхто не помічає нічого. Ляхович поспішно записує рішення про прийом до колгоспу Пилипея. Лістровий говорить до аудиторії про можливе утворення в районі другої МТС, про потребу дружніх стосунків з колгоспом імені Леніна. Удовиченко радиться з Тетяною про перший гуртовий вихід на жнива.

«Як розібратися, що ж тут дивного? — подумав Вихрест і ще раз випростав груди.— Удова при здоров'ї, прости господи. Я теж удовий, для штуки. Кому ж їй у біса й моргать, як не Левкові? Сказися ти, годі. Пойняв, пойняв, годі, розмордувало тебе, проклята...»

Бринів смішок на вусах. Двома пальцями намагався їх підняти, викласти поверх губ. Шорсткий, борщем замащений вус був далекий від бездоганності, як кнуряча щетина, бренькав з-під пальців. Вихрест не помічав цього. Лівим оком скосив на Явдоху — чого доброго, люди з боків пасуть за ними. Двічі прижмурив тим оком і встав з-за стола. Не чув, коли Тетяна сказала над вухом про кінець наради.

Ще вдень умовилися з коноводами, що коні з вихрестової стайні звечора заберуть на степ. Левко підійшов до одного з них на нараді — все було гаразд. Всі вісімнадцятеро коней розподілені по косарках, є призначені на це люди, нехай Вихрест не турбується. Колгоспна стайня порожня, туди й забрано коні від Вихреста. Справді, чого ж і турбуватися?

Стривожений удовою, старий переживав ілюзію молодості. Коли було та коли й буде. Не до Купала йдеться, а до втихомиреного листопада.

Ішов додому після всіх і міркував: чого йому тепер іти до тої стайні? З бригади там повно людей, а може, і виїхали вже на поле, збиралися ж. Візьме він свою косу на плечі і піде собі поки раніше. Принаймні так би повинно здаватися збоку. Кому яке діло до того, чи зайде Вихрест до Явдохи, чи йтиме потім з нею разом на степ? Може, чоловік і в загсі розпишеться з нею. Така молодичище, та не вродити їй хоч одного сина? До заможного життя йдеться.

Доки при каганці напосудив грабки, зав'язав шнури, мантачку піском з Супою натер у поцюкані щілини, молоток, бабку в мішок забрав,— минав час. Ляхович уже чимчикував із-за городів у незаплетений вдовин двір. Здалеку бачив: блищав у вікнах присліпуватий вогник. Блищав і погас, коли Сава Мануйлович доходив до хати. Воно й краще — ніяка шельма не бачитиме під вікнами, хто ходить до вдови. Село цієї ночі неспокійне, до жнив лаштується.

Оглянув село вниз попід Супоєм. Де-не-де зірочками світилися колгоспні хати. Світ навмисно принишк, урочисто віддаючи пошану гріхопадінню Ляховича.

Підійшов до хати й став. У яке вікно стукають у такому випадку? Причільне — хтось побачить з двору. Напільне — через густі кущі малини треба продертися, ризикуєш штаньми, ноги без носків (демократичніше виходить без такої дрібниці). Вирішив постукати в передпічне. Воно й біля дверей ближче, і шовковиця стовбуром приховує від зайвого ока. Щоб не вибирати, якою рукою стукати, лівою сміливо взяв окуляри, а правою обережненько постукав.

— Хто там?

Ну ось, так він і думав: запитає, хто там, а він відповість ніжно й тихо:

— Це я, прошу, Сава Мануйлович.

Вдова засвітила і вийшла з каганчиком у сіни. Колгоспний рахівник з простого дива не прийшов би серед ночі, видимо, справа невідкладна. Що він на нараді моргав їй, навіть не помітила. Торгнув старовинний засув,— його й Вихрест почув з другого кутка, така мовчазна стояла ніч. Поспішав теж поза городами і бурмотів собі: «У загс, то і в загс», йому вибирати не було з чого.

— Чого це так пізно, Саво Мануйловичу?

— Пробачте, вельмишановна, даруйте. Поспішав на крилах, але... ось прошу.

Явдоха відступила до димаря, ледве каганчика не випустила з рук. Трохи почала добирати, за якими справами Ляхович ушанував її своїм пізнім приходом.

— Що це?

— А це, прошу, квіти, ги-ги-ги! Культурна герань і троянда, мої старушки божі вивели. Тому й спізнився, даруйте, будь ласка. Від серця прошу вас. Мене вважають, пробачте, принциповим холостяком, така презумпція, прошу. Коли ваша ласка, я дверцята причиню, народ тепер такий пішов, прошу вас, ги-ги-ги. Не турбуйтеся, прош... Га? Ви щось сказали?

Явдоха стискала зуби, щоб не засміятися. Всі сили, аби б тільки не засміятися. Повіки ще й зараз потроху підморгували, але вдова, як могла, вдивлялася на Ляховича, ловила себе на гострім бажанні плюнути йому в фізіономію і не зважувалася.

Саме в цей час до хати підійшов Левко Вихрест. Косу та мішок поклав на причільній призьбі. Левко знав, у яке вікно стукають, підійшов до передпічного й постукав. Потім помітив світло в сінях, почув стриманий гомін.

— Чекає,— вирішив і повільно натискував на сінешні двері.

Побачити б у цю мить природу Вихреста. Сповні лагідний і пестливий погляд, ледь-ледь відволожена посмішечка під накрученим сивим вусом. Це не людина, а уособлення виразу: «Моя ластівочко!»

І все це раптом закам'яніло, як на цяцьковій ляльці. Зморшками взялося обличчя, гримаса завмерла, очі погасли в безнадійній апатії. У сінях Вихрест побачив картину: стоїть, у погибель зігнутий, колгоспний рахівник Сава Мануйлович. Однією рукою тримає окуляри, на відстані простягнутої руки, а другою цупить удовину руку до своїх відстовбурчених для пристрасного поцілунку губ. В хижих очах горять дикі вогники жаги й переляку.

— Не інакше, як збожеволів, для штуки,— висловив уголос сумну догадку.

Явдоха огиналася, наче зніяковіла. Каганчиком ніби лице Ляховича висвічувала, а надміру розкриті очі говорили:

— Отака сатана притьопалася.

— Е-е,— перший замимрив Левко.— Думаю, зайду. Жінці на жнива йти, боятиметься сама, а я ж ізроду ходжу сам... Було в Плата, як косимо, для штуки...

— От іменно, пробачте, я теж з вашого дозволу, прошу... А Явдокія Власівна ручкою засув... Га?

В цей час, також обережно, ще раз відчинилися сінешні двері. Підпилий, з пакунком в руках, вдавано безтурботний, на дверях стояв Микита Коровайний. Від нього пахло гасом і горілою гапчіркою.

Левко Вихрест посунувся спиною по стіні і сів на долівку. Сон, чи мара, чи шостий десяток літ розум надібрав? Знадвору почув убійчу репліку:

— От так тарапація, Левко женпться...

17

Сакієві не спалося тієї ночі. Після вечірки в Микити Коровайного цілий день не виходив з клуні, дерев'яним надібком валявся на сіні. Мати сирівцем напувала, торішньою калиною годувала, щоб осадити давлячу отруту алкоголю. До пам'яті почав приходити тільки перед вечором. Це було не похмілля, а народження на світ. За все життя не пам'ятає чогось подібного, хоч взагалі непитущим себе не вважав. Тепер лежав на лаві (мати послала постіль у хаті, як хворому), сон летів геть, думки поверталися, намагався усвідомити собі, що ж трапилося з ним. Горілка. Катря. Якийсь скандал. Посуд на долівці. Ляхович смоктав виполоскані в чаях скибочки лимона. Від кислоти сухе лице нервово пересмикувалося. Оце і всі спогади про ту вечірку... Е, ні! Хтось сказав: «Вас можуть убити...» Але хто це сказав, де? Може, приснилося?

Лежав на лаві нероздягнений. Знав, що Тетяна на колгоспній нараді, і не встеріг, коли поверталася. Все намагався піти на ту нараду. За якийсь час відриву від заводу він зголоднів на громадську діяльність. Аж дивно стало, що з ним робиться: на заводі з войовничою легкістю висловлював слова «куркуль», «антирадянські елементи». А тут замість слів — живі факти,— і Сакій мовчить, паралізований застарілим гнівом до Тетяни. Що зробила Тетяна — виказала його міліції? А може, їй теж виказали?

То чого ж не перевірила? Чого ж не прийде і не попроситься... За Коровайного заміж рветься, сознательна,

Яка це мені жінка? Чи здатна взагалі тепер стати справжньою жінкою колишня пишногуба Тетяна?.. Активістка, уже й начитана, орден має. Звісно, така не попроситься, сама того чекає. Не вона мені, а я їй за дружину повинен правити. Гм! «Тетянко, тобі борщику чи кашки? Оце здоїв, як хочеш, може, й сиренького налить? Тобі подушечки слати, Тетянко...» Тьху.

За ці кілька день говорив з селянами, порівнював. Такі, як Левко Вихрест, у порівняння не йдуть. Це не маса, не отой чорний шар грунту, що його доводиться підіймати з такими труднощами. Комсомольці — але ж це молодь, дивно було б, якби вони почували себе гірше. Ну, і, крім Вихреста, партизани, криворізькі шахтарі — це не характерні «селяни», клас. А хто ж лишається ще? Позаколективні одиниці або зрідка Купріяни з куткової найвідсталішої бригади? Говорив з Пилипеєм:

— Що б ви хотіли в своєму житті змінити чи налагодити, щоб не стогнати в жменю?

— Умерти найдешевше. Умерти і не сподіватися нічого від вас...

У Пилипея, зрозуміло, ніяких перспектив. Умирати він не хоче, бреше. То злоба його класу в такій формі прокляття життю висловлює, страхуючи себе (хто його знає, цього Сакія,— свій він чи... заводський). Лицемірно вкриваючись бажанням умерти, він живе і намагається протоптатися по трупах інших, в тому числі й по трупі Сакія, щоб таки жити. Але ось Купріян, колгоспний бригадир, принаймні доки повернеться Гнат Ільченко. За рік до вступу в колгосп почав спродуватися за порадою Пилипея. З пристойного середняка Купріян перетворився на «неімущого прожитія, тому й прошу прийняти...», як писав він у заяві до колгоспу. В колгоспі працює без прогулів, щодекадно цікавиться, скільки йому набралося трудоднів. Придбав теличку, цього року має з неї корову. Годує «двоє поросят, жінку (так висловився Купріян у розмові з Сакієм), троє дітей і до сотні кролів». Палива не купує і з колгоспу не возить соломи — для цього в лісі досить валящого та невалящого сушняку.

Купріян — не Левко Вихрест. Левко мріє збудувати будинок на шістдесят квартир, з круглими воротьми — в'їздом під будинком. Над тими воротьми зверху Левко проектує великий клуб, «для штуки», щоб там танцювала молодь хоч і до ранку. Аби світло з вікон було дале-

ко видно по степу! Можливо, у Левка Вихреста є й ще якісь потаємні мрії про колгоспне майбутнє. У комсомольців, наприклад, Сакій бачив цілі плани електрифікації на Супої. Ці плани приблизно обговорюють і тим озброюють комсомол, спрямовують життя. У Купріяна свої мрії.

— Про що ви мрієте, Купріяне Кузьмичу, на дозвіллі?

— Ботинки б купити з крамниці Ірдинських торфорозробок.

— Ботинки? Скільки ж вони коштують?

— Двадцять п'ять карбованців! Юхтові, з старорежимної юхти ботинки.

— І більше нічого, ніяких побажань?

— А які ж ще?

— Ну, про дітей, щоб училися, про село, про колектив.

— А що мені про них мріяти, коли там і без мене вистачає кому про це турбуватися. А діти... Сам я вчився, три класи вивчив, а що з того? І забувся. Хіба що трудодні у Ляховича самотужки перевіряю. От ботинки на торфорозробках мрійні, про них слід мріяти, бо в нашій копарації не діждусь ніяк...

Згадав і вдову Явдоху.

— Псі — куркулі! Таке й видумають, куркулі, а від нього слова поганого не почуєш. А ваша, звиняйте, партізаторша Тетяна, не куркулька, а як вибатькує кого! Та ще так лагідно вибатькує, що в очі не глянеш потім.

І хто така ця Явдоха, розбери її. Могла б бути позаколгоспною, але вдова пішла в колгосп і від тих грабарських десятників, що товаришували з покійником її чоловіком, не відривається. Як і вони, приходила до Сакія про «правду» розпитатися, і не гидує сама при нагоді втоптати правду в тванюку брехень та наговорів.

От поговорить би ще з Тетяною, снувалася далі думка. Сніп автомобільного світла різнув по вікнах, і після нього хата мов провалилася в чорну безодню ночі. Сакій схопився, сів на лаві. Розумів, що то Лістровий поїхав від Тетяни. Лістровий — секретар РПК, Тетяна — парторг; цілком зрозуміла причина пізніх відвідин Лістрового. Поза більшовицькими квитками, поза ентузіазмом колективізації, поза ненавистю до ліквідованих ними класів і поза любов'ю до Маркса вони ж таки обоє...

люди. Чоловік і жінка! А ці горючі речовини від дотику горять.

— Пара гнедых, запряженных с зарею...

Сидів, і в очах здавалося, що комини та стіни промчали в безвість, наздоганяючи снопи світла автомобільних фар. Вважав чомусь, що Тетяну він має право ображати. Лістровий здавався порядною людиною — доки його ім'я не ставало поруч з Тетяниним. А стало — нехай вибачить іронію:

— Пара гнедых, да, пара гнедых...

Знов ліг на облізлу материну кожушанку, застелену шорстким рядном. Рядно зсувається, кожушанка мулить товстими рубцями, лоскоче витертим хутром. Не перестає цвірінчати цвіркун з розчинених хатинних дверей.

— Або вмирати, або ботинки за двадцять п'ять карбованців,— ось соціальне коло, що особливо привертає мою увагу. Чому я так занепадаю? «Не вміємо живе любити...» — майже вголос висловив думку.— Чи треба батька ліквідувати? А чорт його знає. Може, краще зробити його чесним роботягою в колгоспі? — тихо засміявся з такої думки.— Роботяга... Такого й домовина вже не перевиховає... Кидати цей світ, як радить Пилипей, глупо. Радість теж треба заробити, бо даремна радість, як запізнілий цвіт на дереві,— більше здивує, аніж порадує. Може б, Тетяна... Тьху! Чи не махнути мені ще на Далекий Схід? Пірнув, немов крізь землю провалився. Ніхто тебе листами не бунтує, ти мертвий для... неї, але живий, чорт би його брав! Робота нашому братові скрізь знайдеться. Якусь сибірячку крилом пригорнемо до «чистої» совісті і заживемо...

Розплющив очі від несподіваної світляної гри. По коминах вигравали рожеві зайчики. Може, галюцинація? Зайчик мигнув, зник і знов зарожевив білий комин, стіну. Розвидняється чи сон?

Сів, і на стіні в розжеврілих зайчиках відбився грізний силует. Сакій злякався силуета. різко відвернувся до вікна.

— Пожежа?!

18

Коли вискочив з хати, десь за оселями вгору жмутами летіли іскри. Летіли високо, кружляли в чорній пустелі ночі, як слід комети, і згасали. Вирізьблювалися

силуети осель і верб, неначе декорації, вирізані з дикту. Розжеврювалася на небі лиховісна заграва.

Всякі думки вивітрилися. Сакія зустріла реальність, далека від щоденних його турботних думок. Тут не розмірковують. Горить колгоспне дворище, до неба злітають комети іскор. Позавчора Сакій був на цьому дворищі. Удовиченко розповідав про те, що в них є, і про те, чого хотять домогтися. Розповідав сухо, неохоче, як чужому, або як на іспиті відповідав невдалий урок. Ось натикано будівель, сіно звезли в двір, склали між будівлями. Левко Вихрест забрав вісімнадцятеро коней у свою довгу повітку, бо в цих стайнях, на випадок пожежі, не знатимеш за що вхопитися. Нова стайня відтягнута поодаль, але ж вона ледве вміщала решту коней, коли Вихрестові вибрали цих вісімнадцятеро з першої бригади... Згадалася та суха розповідь.

У вікнах хат починала відблискувати заграва, неначе запалювалася кожна хата в селі. На вулиці ще ні живого духу, тільки собаки знімали сумний гвалт нічного розпачу.

Сакій на мить спинився біля Мазуришиного двору. З-під ніг відгорнув розбитий бутель, що смердів гасом. Потім рвучко перестрибнув на тротуар і з розгону перехопився через новий паркан. Мазуришин двір ніколи не мав собак. Сакій забіг до дверей, раптово поторгав залізною клямкою. В сінях спала стара Мазуриха. Не добрала спросоння, чи то був стукіт клямкою, чи западався світ.

— Ой боже, що там таке? Хто це?

— Я... Сакій. Скажіть Тетяні, колгосп горить.

Стара, не чувши сил, схопилася — до дверей:

— Сакій! — шептали вуста.— Пожежа? Яка пожежа?

Відкрила двері, а Сакія біля них уже не було. Немов привид; та пожежа справді вирувала огняними язиками з-за осель. Чула, як той же голос будив сусідів. Вірити в сон чи в пожежу? Завмерла, задубіла б, якби не Тетяна. Їй спросоння здалося, що Сакій пробі гукає десь у непролазному чагарнику. Насилу добрала, що голос той ніби обполіскував її ім'я. Серцем ловила голос і в тривозі розплющила очі. У хаті було видно, темінь танцювала серед рожевого, гінкого світла. Немов хата палає зовні. Напівсонна схопилася й вискочила в сіни.

— Що це, мамо?

— Сакій. Прибігав Сакій, розбудив і побіг. Колгосп горить.

Тетяна не розпитувала далі. Городами побігла до колгоспного дворища. Бігти було видко, полум'я неслося під небо і висвітлювало стежки по всьому селу. В дворище збігалися колгоспники, тягли мокрі рядна на стоги сіна або оторопіло стояли, заворожені стихійним лихом.

Горіла нова стайня, куди вчора перед вечором перевели вісімнадцятеро коней від Вихреста. Полум'я з усіх боків оперезало стайню. Безвітряна ніч, тільки клекотів вогонь. Тріск полум'я обернувся на страшне гоготіння, неначе з надр землі вирвався вулкан. Шмаття стріхи та дерева зривалося, з іскрами неслося в небо, в безвість, до збляклих зір.

Сакій прибіг з другого боку, Тетяна побачила його розкуйовджену голову, стривожений вид. Почула, як звернувся він до колгоспників:

— Чого ж стоїте? Розчиняйте двері!

Відчула, що їй треба бути поруч. На бігу повторювала Сакієву фразу. Почула чийсь різкий крик:

— Коні в стайні!

Тетяна скам'яніла. Тільки бризки полум'я захлеснули Сакія. Плечем з розгону вдарив у обгорілі дошки дверей, в якусь щілину пірнув у дим і сморід.

Сакій за дверима наткнувся на лежачих коней. Закашлявся від диму та важкого духу. Стогнали й хропли коні, конаючи під дверима на підлозі. Рятуючись від вогню, вони збилися біля дверей, попадали і підперли двері своїми тушами. Збоку в диму одна коняка, стоячи на передніх колінах, гризла долівку в стайні і стогнала, друга божевільно била задніми ногами в стіну. Грива її палала...

Сакій блискавично усе збагнув. З покрівлі починали падати горілі крокви, зсередини вихоплювалися вогняні язики на стінах. Лежачих коней рятувати пізно, але ж тих двоє він не лишить, хоч би й самому довелося разом з ними тут загинути. Двері вже палали вогнем. Падав на кінські голови, провалювався між животи, плутався в хвостах і гривах, захлинався спекою та смородом. Втрачаючи притомність, хапався руками за горілі дошки дверей, з неймовірною силою рвав їх. Потім ухопив конячу голову, відвернув її і таки відхилив половинку дверей. Спочатку повітря рвонуло в стайню. Сакій щось гукнув до коней, кинувся зганяти тих двох, ще живих,

та коні вже зрозуміли. Першою вискочила та, з обсмаленою гривою, за нею вискочив жеребець.

— А-ай!..

Сакій упав уже за дверима, схопився і, хитаючись, простував без пам'яті. Тетяна була біля дверей. Як вихор, налетіла на Сакія, ніби ворога, схопила і разом з ним упала на землю. Вмить полум'я погасло на сорочці, тільки їдкий дим курився з неї.

— Води-и! — гукнула Тетяна. Хтось хлюпнув з відра на обох, аж дух забило. Сакій опам'ятався, перший підхопився на ноги. Щеміла спина, важко в грудях. Тьмяно відчував і розумів близькість другої істоти, гарячої не вогневою, а життєрадісною теплотою! І був радий від того, хотілося когось поруч себе про це сповістити, а застаріла образа, як іржа, в'їдалася й дражнила.

Обсмалена коняка впала між гуртом, її облили водою. Жеребець оббіг аж поза старою стайнею, кілька раз заіржав та довго і завзято качався під тополями.

Чорний, брудний, з вигорілою латкою на сорочці, Сакій прожогом кинувся знов тушити огонь, хрипів до людей, щоб стерегли сіно, будівлі. Потім побіг на іржання врятованого ним коня, зловив його, як дитину, пестив. Жеребець весь тремтів, загрібав передньою ногою землю і лагодився дружньою губою чухати Сакієві попечену спину...

Люди здалеку розмахували відрами з водою, за долонями ховали обличчя від вогню, а воду часом виливали навкидя, просто в білий світ. З тріском упала покрівля стайні. В усі боки розскочилися язики вогню. Іскри ніби подражнилися чи поглузували з колгоспників.

Запахло горілим м'ясом...

З нагірної частини Чепеліївки до пожарища йшов очманілий Левко Вихрест. За ним назирці ступала Явдоха, а осторонь, як побитий собака, чимчикував Ляхович. Вони були таки вирядилися на степ і вже від лісу повернулися на пожежу. Десь згодом у романтичній позі рятівника з вулиці виїхав на пожарище Коровайний з пожежною бочкою та з іржавою помпою.

— Давай на вирла! Ану, подубіли, на божу вашу матір... На вирла-а! — командував Коровайний, намагаючись горлати так, щоб його голос панував на пожарищі.

Його послухалися. Вода боязко зашкварчала і в шлангу, і на вогні. Та в цьому зараз уже була мала потреба. Вогонь і сам згасав на стайні, а далі його не

пустили колгоспники під енергійним керівництвом Сакія та Тетяни.

Від жеребця Сакій підходив до обсмаленої коняки, що таки встала; її колгоспники водили, не даючи лягати, щоб не залежалася. Сакій оглянув печене, хитнув головою, але помітно усміхнувся і вимовив:

— Негайно вимастити несолоним смальцем, поки прибуде ветеринар...

Потім несподівано пішов. Тетяна рушила за ним. І бачила, як два молодих колгоспника повели Сакія городами до двору старого Довгопола. Забігали думки: послати Оленкою сорочку, Карпа — по лікаря, а самій... сама не знала, що діяти. Чи сісти десь у потаємному куточку трохи спочити духом, а чи наздогнати Сакія і за одним разом розв'язати затяжну проблему свого родинного щастя.

19

Гей на горі та й женці жнуть...

Але проблема лишилася надалі невирішеною. Погасла купа недогарків від стайні. Темряву прорешетили зірки, і ніч байдуже підкреслювала самотність, ятрила біль. Збоку підійшов Коровайний. Злякано відсахнулася. Може, знов якийсь злочинець заміряється вилами на її життя?

Аж тепер із степу настиг Удовиченко з колгоспниками, з кіньми. Було взагалі важко говорити, а ще більше кожному відповідати на запитання:

— Як же воно сталося?

Ледве згадала про жнива, про змагання з ленінцями. Саме вчора прочитала в «Правде» замітку про їхнє змагання. «Правда» високо цінувала роботу в колгоспі імені Леніна, але недвозначно нагадала про ударників «Ірдинської надії», про жінку-бригадира, на яку покладала надії...

— Удовиченку! Значить, люди по хатах розходяться?

— А розходяться. Хіба під такий настрій підеш... І не гавкнуло шістнадцятеро коней, та й сімнадцятий чи виживе.

Тетяна не відповіла на репліку. Підвернувся Ляхович,— звеліла скликати колгоспників просто на пожарищі. Не чекаючи, доки зберуться, почала говорити, що, втративши коней, не слід втрачати глузд. На полі стоїть

золото, треба його дбайливо і вчасно зібрати. Чепеліївський колгосп прийнято вважати відсталим колгоспом, машинно-тракторна станція його не обслуговує. Тільки перемога в змаганні приверне до Чепеліївки більшу увагу і повагу...

— Збираємося будувати електростанцію, гатити стави в балашовському парку. Хто нам довірить державні кредити? Уряд ухвалив будувати на селах великі звукові кінотеатри. Хіба Чепеліївка не потребує такого? Ми заздримо робітникам, їхньому життю. А чи заслуговуємо ми на те саме? Хто з нас Ізотов? Чому багатьох з нас ще й тепер треба просити на роботу, запрошувати в поле, як на гуртовий обід?

Тетяну підтримали, вирушили в поле. Але знайшлися й такі, що таки лишилися вдома. Тетяні доводилося зупиняти декого з колгоспників на городах, соромити і посилати на степ.

Так паралізувала роботу ця нічна подія.

Коровайний весь час вертівся біля Тетяни, запевняв, що він усе зробить. Що саме,— він гаразд не знав. На потвердження своєї обіцянки завзято мітингував:

— Глядіть мені,- аплодисмируєте на агітацію Тетяни, а хліба дядя положить?.. Жиловини вимотаю, дихати не дам ледарям. Довольно мені село, пунктуально, на опортуніческе дно садовить! Іч, вредителі, я візьмуся за вас! Чи хочете, щоб одноосібників вам на допомогу я посилав, як інші посилали торік на гречку? Нет, шабаш, позаяк влада вручила мені руля, которого пролетаріат у сімнадцятім році, наверно́є, кров'ю завоював і трьохцветное знам'я сугубо розірвав царській монархії, кровавого Ніколки... По цьому ми й аплодисмируєм, і красное знам'я труда... О, щоб ви знали! А то, чухаються вони. Ану, марш на степ!

Доки говорив Коровайний, Тетяну оточили кращі колгоспники. В односкладових запитаннях, репліках, у зітханнях вчувалася тривожна розгубленість:

— А як же далі?

Разів зо два порвавши отак «на шмаття» царські прапори, Коровайний таки зібрався їхати додому з пожежною бочкою. Ще раз уловив Тетяну наодинці і сказав, що він зараз зайде до неї додому поговорити про «сурйозні свої справи».

— А відчепись хоть ти, Микито, доки... доки очей не заплювала.

По-блазенському облизався Микита, сів на бочку, тамуючи мстиву злість. Спересердя наобіцяв переарештувати півсела за цю пожежу і поїхав.

Тетяна відчула слабість. Відчувала гостру спокусу побігти до Сакія, довідатися, що з ним. Може, і справді б відкласти жнива на один лише день, з пожежею розібратися, з районом порадитися? Збоку чула ремствування:

— Хто тобі ту косу потягне, коли таке? Смалятина воняє... Хати попалять.

Хтось уперто поширював чутку про те, що палитимуть і хати ударникам першої бригади. Призвичаїлися й не вірити провокаційним чуткам, але знаходилися такі, що вишукували нагоди, аби вирватися додому.

Левко Вихрест знов з'явився на пожарищі з косою та з торбою. Підбив гурт іти на степ, і пішли. Тетяна розуміла, що замість удосвіта дехто виходитиме в сніданок. З семи десятків косарів на весь колгосп може вийти тільки половина. На свою бригаду втрачала надію. Одну жниварку на себе візьме, решту поведе за своєю. А от косарі? Чи всі тринадцять вийдуть у поле, чи всі сорок одна в'язальниця та загрібальники стануть у покіс?

І побігла по хатах. Кількох чоловік своєї бригади застала вдома, умовляла, як малих. Вставали, чухалися, вигадували:

— Що мені за таку ретельність, піонери на тім світі свічку до раю засвітять? Я попрусь удосвіта, а Лупій — у сніданок. Я получу за день паличку у табелі від Ляховича, і Лупій паличку. Та в нього хата буде ціла, бо він вдома, а мою покинь серед ночі — як є запалять.

— Не запалять, дядьку Сидоре, що ви говорите! Загорілося, бо каганці непогашені залишили в стайні, а коні непов'язані пустили... Хто там нас палитиме? Таке й вигадаєте! А Лупієві, клянусь, півпалички поставимо, не я буду. Зрозумійте, наша бригада межує з лепінцями. Вони вийдуть, поставлять полукіпки, а ми в сніданок плентаємося, чухаємося. Ну, скажуть, і ударнички ж у Тетяни. Який бригадир ледачий, така й бригада.

— Хто скаже? Ти, дівко, такої не співай, Сидір тобі не Лупій. Знай сама. Нема чого нас ледачими взивати. Подбай краще про харч косареві, щоб знов не почали поділяти по чотири галушки, як минулого року... За га-

лушкою не накосиш. Ледачі. А самі — цілий місяць у них огребки лежали на пшениці.

І вставав Сидір, сусідів підіймав з собою. Один перед одним обурювалися на тих, що їх ледарями називають, і йшли, ніби втікаючи від жевріючого небосхилу на сході. Тетяна ще раз перевірила колгоспниць, що збирали приправи на борщі косарям. Дуні горілку для косарів віддала, наказала мовчати про це, сама з великим клопотом перелічила курей у клітці, картоплю в лантухах помацала і побігла у поле.

Коли манівцями доходила на ділянку, бригада заходила в покіс. Тихо прокидався ранок. Його подихом злегка прирошувало шелесткі стебла, замирав їх гомін у дрімотній насолоді.

— Ху, таки спізнилася. То що ж, почнемо? Раз, два, три... одинадцять косарів. Кого нема з нашої бригади?

— Дениса Журавля нема.

— Ївзі хвоста підв'язує, щоб не заросила.

— Лупіїв Семенів Гриць вернувся від млина. Боїться, щоб хата не згоріла за те, що він в ударній бригаді опинився.

— Ну що ж, нехай стереже. Миколо, хто сьогодні отаманує, ти?

— Нехай дядько Сидір або дядько Левко.

Левко Вихрест сидів над шляшком, де починатиметься ручка. Подія відібрала йому волю, неначе пов'язала й руки, і ноги. Сусіди — мовчазні, суворі, незадоволені. Пожежа втушила в душі живець, яким жила Тетянина бригада. Чи знають же вони, що старий сватався перед пожежею? Чи Явдоха, глузуючи, не розповість у своїй кутковій бригаді про нього, старого бабія?

Сидір вийшов наперед Вихреста, зітхнув і гордовито вдарив мантачкою по косі. В мовчазнім світанку, неначе в припишклому ставку, кружалами покотилися відзвуки з коси. У косарів затремтіли руки, вони-бо змагаються за честь села, району, області. Про їх бригаду «Правда» писала, на них колгоспи перевірятимуть свою заможну долю.

Микола не витримав, відвернувся вбік, трохи прихилився і поклав на груди далеку подобу хреста, боязко помахав рукою з борта на борт свого старенького піджачка. Коли озирнувся на косарів, здалося, що всі дивляться на нього глузливо здивованими очима. Здушило каяття, нащо було в полі, при людях, хреститися? Над-

мірно злостиво сплюнув і став за Сидором. Одинадцять косарів ударної бригади скребнули мантачками по косах. За Сидором та Миколою вишикувалися, об землю коси на п'ятку навертали, бренькали шнурами з грабок, а по нивах одиноким дзвоном носився перший звук коси. В густій ранковій свіжості він то погасав, то знов тремтів, і косарі мимоволі ловили вухом ту далеку самотність їхнього першого голосу в цьому принишклому ранку. Всміхалися лиш думкою. Віддалік в'язальниці стояли купкою, хоч би слово з уст.

— Ну, дядьку Сидоре,— тихо нагадала Тетяна, щоб не злякати.

Сидір поспішно повернув косу з плеча на землю, ще раз оглянувся на косарів і злегка смикнув косою по окрайкові ниви. За другим разом, ніби спересердя, махнув далі, розгортаючи широку косарську ручку. Ще далі, ще вглиб. Невисоке колосисте жито п'янило косаря. Ще мить... і Сидір, присідаючи, вгапався в гони, клав покіс за покосом. Оком назад злегка накинув — Микола такими ж ривками закошував ручку. Його обходив суворий, як суддя своєї холостяцької долі, Левко Вихрест.

По діагоналі протяглися одинадцять косарів. Тетяниної бригади. Бригадир сіла на жниварку-самоскидку, ще раз глянула на бугор, де лобогрійки заходили в жито, чи за ними по шляху не вирине з темряви хтось із запізнілих. Мимоволі зачарувалася першою хвилиною жнив. За косарями в'язальниці вхопилися за перші снопи, любовно мотузуючи їх крутими перевеслами. Дзвенить стебло на стальному лезі, руняться колоски на гладеньких зубках грабків з пареної ліщини, стелеться в свіжій стерні дві борозни від косаревих ніг. В Тетяниних очах гойдалася земля, як на шарнірах прикріплена до ритмічної діагоналі косарів.

— Поїхали й ми! — гукнула погоничеві.

Коли сходило сонце, одинадцять косарів прогнали на повні гони по третій ручці. Гони виходили до озимини ленінців. З того боку трактор притяг снопов'язалку, а спритні в'язальниці в «Надії» вже вінчали шапками перші полукіпки над межею. Цього року озимий клин ленінців востаннє був сусідою чепеліївцям. Землевпорядні роботи закінчувалися тільки в цім році, і вся їхня ділянка відходила в протилежний бік, за Занудівку. На сьогорічну озимину доводилося їздити за вісімнадцять кілометрів. І не дивно, що тракторна снопов'язалка

прийшла на ниву з МТС на сході сонця, а чотири кінні самоскидки з людьми ледве в пізне снідання доплентались. Від цього й змагання розпочиналося на користь Тетяниної бригади. На перепочинку зустрілися бригадири двох колгоспів, один одному в аркушик змагання записали цей початок. Тетяна порадила сусідам людей і машин додому на ніч не відсилати. Вона знає колгоспників, з ними ж можна творити нову планету, коли не кидати самих, коли будити в них свідому гордість участі в цьому творінні нового світу.

Бригадир ленінців, на жаль, не зовсім розумів Тетянин запал (задається жінка), і в цьому його докорінна помилка. Тетянині косарі сіли спочити, погострити коси. Трохи схвильована підпесеною розмовою з сусіднім бригадиром, Тетяна підходила до своїх косарів, мимоволі вслухалася, що говорить бригада.

— Як ми, було, в Плата косимо на Херсонщині,— згадав Сидір,— управитель пообіцяє чарку до обіду та другу до вечері. Хитрий був, ірод. І ну піддрочувати, хто ширшу ручку візьме. Оврам Довгопол...

— Царство йому небесне...

— Чого там небесне? То живучий Оврам, він ще й на земному себе покаже...

— Дайте ж розкажу, політики! Оврам Довгопол неодмінно в таких випадках об'їдався свіжих огірків, напивався води і без штанів на поле виходив... А Левко Вихрест, їй же бо, на півтора сажня загрібав. Оврамові якраз на дві ручки.

— Що в Плата? Я й у себе, для штуки, ще прогорнув би.

— Та й чого ж, дядьку Левко? Може, ми, молоді, заважаємо? Дуня шепнула ненароком, що дівка руськогіркої косарям винесла.

— Хіба я за чарку кошу? Горілка — особ стаття. Якби ти, Сидоре, став за мною, для штуки, а то я таки боюся, щоб Миколі п'яту часом у покіс не покласти, хоч він, здається, й хрестився перед початком...

Сидір тільки всміхнувся. Вихрест устав і пройшов у Сидорову ручку. Дивилися, як старий мовчки послаблював пасклин, правцем ставив свою дев'ятиручну косу і востанне прийшовся по ній ще дідівською мантачкою.

Це був розмірений, без надриву, волею внормований похід на стиглі лани. Від одного замаху Вихрест на грабках виносив у покіс по півснопа. Ручка йшла пов-

ним циркульним півколом. Неначе скрипіли старечі рамена, коли він вивертав ними, виводячи косу з ручки. Скинув давній зчорнілий бриль, і Микола шанобливо відніс його на сніп. Левко перехилив набік голову, неначе вухом прислухався до розмови стебла з дев'ятиручною, правцем поставленою косою. З-під пояса випорснула недоглянута жіночою рукою полотняна сорочка. Серед спини ледве темнів «орел» трудового поту.

Свідомість пройнята впевненістю: емтеесівські машини в ленінців вирішають долю змагання. Виходиш у гони — і машинний скрегіт, гуркотіння тракторове перекраюють душу. Ленінцям нема чого боятися, що не впораються з жнивами. Вся державна система ввімкнулася в жнива на їхніх ланах, бензин і сталь доповнюють годину. Ні настроїв, ні чарки! А Тетяна говорила, що на пшеницю до ленінців прибуде ще й комбайн. Ніхто не уявляв собі цього чуда-машини. Не може бути, щоб косила й молотила разом. Хто ж полову відгрібатиме на певиструганім току!..

Змагайся з ними... Та й «надіївці» не на смітнику знайдені! Доки й проривними бути! Тяжкувато з таким тавром вилазити на ряст, та перша бригада спробує, а її підтримає третя з комсомольцем-бригадиром. Коли правду Тетяна каже, куплять вони цими двома бригадами вантажну машину, тоді коні з підвід геть усі підуть у косарки, в плуги, в лущильники. Спочинуть випрацьовані за життя кістки... Це буде тоді! Тепер же треба не відставати від Вихреста (бодай з вужчою ручкою), не зважати на той гомін трактора у гонах. Життьову радість і ленінці, не гуляючи, знайшли. А те, що Тетяна ходила з бригадиром сусід, соромила його за спізнення і поради давала,— підбадьорювало косарів-ударників. Тільки зухвалий свист та приспівний дзвін по прикорню слався степом.

Піднялося сонце. Манівцями поспішав Денис Журавель до жита і цілився встрявати в ручку за останнім косарем. Журавля помітили ще на пагорбках, недавно скошених. За ним стежили, і, тільки розігнався Денис махнути в лад із косарями,— мовчки припинився ритмічний рух, стали косарі. Вихрест ударив по косі, загарчали одинадцять мантачок.

Тетяна в цей час обійшла косаркою, поверталася в гони. Побачила Дениса і косарів, теж спинилася, підійшла. Косарі мантачили довше, аніж треба. Вмовкли.

— Це ж ти, Денисе, як — поденно чи від куба, як у підрядчика на грабарях,— збираєшся працювати в бригаді? — стримано запитала. Денисових очей не випускала з своїх.— Люди п'яту ручку гонять, а гони ж тут, знаєш сам, повні.

— У мене порося... чи пожежі злякалося, чи не по двору йому, переторгувати б слід повести... Та чого ви іржете, як нутряки? Їй-бо, вилізло і понад Супоєм аж за міст угналося.

Сидір підійшов до Журавля, під самим носом кілька раз промантачив косу:

— Махай, нехай косять, а на своєму пасу, Денисе Прохоровичу. Брехала Вівдя свекрусі, що вони не родичі. Так-то ми й повірили. А чого ж це твоя Івга злякалася і не вийшла в'язати та дівчину вислала? Хіба це в'язальниця? Змагаєшся, ударничку? То йди до Купріяна в бригаду і не паскудь нас. Чи, може, і Івга не по двору прийшлася? Переторгуєш, Денисе?..

— Ось що, ударнику з ударної бригади,— вирішила Тетяна.— Становись, брат, окремо, отам, коло вишняка, за скошеними пагорбками. Коли викосиш норму, запишемо трудодень нарівні з усіма в бригаді. А коли ні, то краще і не починай. Справді, може, перемінив би бригаду, а ми самі поралися б. Робити мені немає чого чи не вмію та буду ходити упрохувати кожного? До тебе сьогодні вдосвіта тричі забігала, а ти порося пильнував.

— Було б шевською смолою йому переполох вилляти. Кажуть, здорово допомагає.

— Нічого. Скоро почнуться місячні вечори, надолужить, чого там! Викосить і норму, маленький хіба?

— Яка ж норма, Тетяно? — запитав осоромлений Денис.

— Яка припаде на бригаду в кінці дня, а ти ж як думав? Звісно, не поставимо тобі дядька Вихреста норми,— відповіла Тетяна і пішла до косарки. Хтось заспокоїв:

— Коси, Денисе Прохоровичу, нажимай, не дрейф. Зайвого не перекосиш, а бригаду впросиш,— Совєцька власть скривдити не дасть. Нажимай бери...

Журавль стояв присоромлений і злий на дружину. Простежив, як Тетяна дійшла до жниварки й сіла, віжки від корінної пари розібрала. Вухо різонув останній вередливий дзвін коси з-під Вихрестової мантачки. Коли ранок сполохався щемливим виттям одинадцяти ви-

мантачених кіс, Денис присів, мов під тягарем гріха. Косу не на плече, а під руку взяв і пішов до вишняка. Бачили, як дівчину додому послав, а сам, не гаючись, пригнувся до коси, неначе ховався від бригади із своїми настроями змагатися за норму.

В сніданок Тетяна сама привела Дениса до гурту і налила йому рядову чарку. Одволоженими від повноти почуттів очима роздивлявся на товаришів і хильнув різаний стаканець.

— От, їй-бо, переторговувати з поли треба кляте порося. Не сьогодні, конєшно, сьогодні я таки проспав...

Косарі взяли Дениса дванадцятим у свою косарську валку.

Сніданок закінчився. Чи то сніданкова чарка, чи завершення пригоди з Денисом піднесли настрій у бригаді.

— Хомо, а ти починай гуртової, не соромся,— спинилися дівчата, йдучи в покіс.

Демобілізований з Червоної Армії Хома Бережко голосніше розпочав свою пісню. Миколина молодиця підхопила, дзвінким жіночим голосом виводить за Хомою. Встрявали чоловічі, дівочі голоси. Вихрест уже біля жита перев'язував грабки й спинився. Десятки літ минуло, забувати почав пісні. Коли це було, що женці від столу в роботу з піснею б ішли? А Хома ту пісню брав з землі, як шари в цілинній борозні, і славу повітря, як сонце літню хмарку пригортало і розтоплювало на марево. В тій пісні Хома гасив вразливий біль, і лихо нічне оберталося на сумну пригоду.

Тетяна перестала заливати мастилом свою жниварку. Вуста всміхалися й дрижали, вітрець ворушив на скронях кільця невгамовних кіс. В руках тремтіла мастильниця, в очах палало вісімнадцятеро коней у новій стайні, а серце радіти зажадало. Повної радості! Вирватись, побігти в гурт... Нехай би степом розляглася пісня, в вінках якої переможно спліталися б одстояні, як море в тиху годину, зголоднілі на дружній простір, спаровані голоси Тетяни та Сакія...

...Ой вернися, козаченьку,
Віддай тютюн-люльку,
Візьми свою жінку
молоденьку!
Гей, долиною, гей, широкою,—
молоденьку!
Тютюн в люльці прогоряє...

А жіноче серце
Козака в недолі
розважає...
Гей, долиною, гей, широкою,—
розважає...

20

А тим часом, як кажуть, розгорталися події. В селі колгоспу владу зосереджував у своїх руках рахівник Ляхович. Голова, заступники, бригадири, все живе — на полі. Поле жило своїм життям, село — своїм. Пожежа розбурхала настрої, і думка працювала цілу добу. У Коровайного вона особливо працювала. На сході сонця зайшов у канцелярію колгоспу і Ляховича застав уже в бойовій готовності. Він рвав якісь папери, з кишень виймав зім'яті клапті і переписував їх, не переставаючи бурмотіти своє незадоволення життям. Коровайного зустрів традиційно влесливо і покірно:

— Прошу, заходьте. Діла, Микито Дорофійовичу, га? Ще нікого нема, прошу.

Микиті не хотілося говорити. Всі його нехитрі плани руйнуються. Та пожежу він використає, не буде останнім бовдуром. На такому факті люди зближаються, йому ж того треба. Зблизитися, стати своїм в оновленій Чепеліївці, одиницею серед офіціальних колгоспних мас, тоді спокійніше чекатиметься Гузієвих обіцянок. А з Тетяною треба стати рідним (так радив і Гузій), за такою спиною, як у Тетяни, в селі повірять і в його громадську активність та справді-таки головою оберуть.

— Сидите, Саво Мануйловичу, пишете? А коні горять, будь вони прокляті, і, навернóє, нам з вами інкримінальну статтю впечуть за всіма правилами, як плюнуть, упечуть.

— Габеавт суа фата лібеллі, прошу вас, Микито Дорофійовичу. Тобто, всяка, сказати б, правда має свою долю, о! Коні горять, вибачте, а люди, прошу, розуму набираються. Га? Ви щось говорите, ні? Ви ж, даруйте мені, саме голова села, старшина.

— Ну, вот, а ви кажете, хвата лібельні. Сугубо говоря, так я, во-первих, що схочу, те й зроблю з селом за цю пожежу. А в-третіх... такоє дєло, позаяк я в ответственних ходжу. Бутель з-під гасу паліїв коло Мазуришиного двору вже лежав, о! А від бутля чоловічі ступні до

паркана, це ж я собственними очима, пунктуально, констатірував.

— Га? Бутель, скажу вам, не на місці ліг. Ніхто не повірить ні в бутель, ні в чоловічі ступні до паркана. До речі, вам би для такого случая, прошу, перевдягтися б у черевики слід...

— А те, що бутель з-під гасу?

— Ніхто не повірить, запевняю вас. Не на місці бутель...

— Ну, то по-робочому кажіть: жеребчик ваш, із племінних, дома?

— Прошу, як то дома? Той, що врятований з пожежі,— в лузі, не велено три дні запрягати, а опечений лікується. Ви про племінного?

— Не про якого ж. Він не на степу? Я повинен доскочити до ДПУ і до...

— На бога, схаменіться. Не чіпляйтеся ви до тієї організації, прошу вас. Досить робочо-селянської міліції, щоб... заарештувати Удовиченка і віддати його до суду. Не так важко їм заодно прихопити й Вихреста, щоб знав, як... а Тетяну... Тетяну налякать. Там розберуться, хто винен, провчить не шкодить, і вона погідливішою стане. У міліцію, прошу, Микито Дорофійовичу, в міліцію, а не в ДПУ. Ви в тій організації заблудите між дверима. Не раджу, дітям закажіть.

— Що ви мене в страх угоните? Та я й до самого секретаря партії дійду з цією подією! Що це вам, фунт ізюму? Пожежа. От нащот Тетяни ви правильну хвилосохвію нагадали, подумайте, а я в район з'їжджу.

— Тільки, прошу вас, не микайтеся, де вас не просять. Особливо до партії чи до ДПУ, заплутають недосвідченого. У МТС є товариш Алілуяженко, солідний, прошу вас, шляховий фантазер і любить з себе начальника корчити. А може, справді, відклали б район? Ваша робота, Микито Дорофійовичу, даруйте мені, тут, у селі. Телефон є, до міліції додзвонитеся, а самі заходжуйтеся біля Тетяни. Хороший полководець завжди про тил піклується перед серйозним, прошу вас, ділом. В селі говорять про розвод, але ж так, знаєте, на вітер. Знов же, Сакій, прошу, засиджується, Купріянові черевики з Іринця приніс. На пожежі коней рятує, рубчик у сорочці спалив, так йому шість сорочок колгоспники віднесли новісіньких. Та це, даруйте мені, чортзна-що! Годі! Він у селі зайвий, прошу вас, зовсім зайвий...

— То що ж, можна Фоні натякнути...

— Е, ні-ні! Не ті часи настають, спізнилися вже... Просто подякувати і нехай собі їде, він ще й живий пригодиться. Так прямо й сказати йому: чутки, мовляв, усякі про вас, Сакію Оврамовичу, пішли. Тобто на заводі вас вигнали за батька, а тут народ теж незадоволений, що ви Тетяні ходу не даєте. Хоче жінка розлучитися з вами, побратися з Микитою, тобто з вами, даруйте мені, Микито Дорофійовичу. Давно пора, прошу вас, одружитися вам з Тетяною, надаремне зволікаєте. Не велике лихо, партійна. В добрих руках партійність ту можна так, пробачте, підлаштувать, що й безпартійній... справі пригодилося б. А чи й виключили б її згодом... ви ще молодий, прошу, Микито Дорофійовичу, розлука — і нова дружина... Сакієвого батька ніяк не можна випускати з рук, обережність не вадить. Та й тут Сакій заважає... А втім, як собі хочете, їдьте в район, жеребчика я вам не шкодую.

Коровайному таки запрягли колгоспного племінного жеребця. Поїхав сам, без погонича. Сава Мануйлович не радить брати зайвих свідків.

Алілуяженко на дозвіллі самотужки поставив собі у хаті чотири телефони (центральна містилася в тому ж дворі). Якось, відвідавши директора великого тресту, Алілуяженко замилувався кількістю телефонів у його кабінеті. Директор розмовляє з відвідувачами, не вгавають телефонні дзвінки, директор всякий раз перериває розмову з відвідувачем — весело, велично! Подобалося Алілуяженкові вражати величезними масштабами! Уся сила великого адміністратора збиралася, як у фокусі, в отих телефонах. А знеможений директор, удаючи розпач і безсилля впоратися з телефонами, мило-премило стискає плечима — це створює інтимний настрій; директор усміхнеться, на дзвінки махне рукою — весело і велично!

Щоправда, чотири Алілуяженкові телефони не дзвонили так часто та настирливо, як у того директора, але зовнішній вигляд, як для районних масштабів, був досить імпозантний.

Коровайний немало порадував Алілуяженка своїм візитом саме в таку хвилину. Подзвонив один з телефонів уперше, відколи їх улаштував Алілуяженко. З незвички не розбереш, який з чотирьох. Одну по одній хапав

телефонні трубки, доки дійшов до того, що подзвонив. Абонент поклав трубку, вважаючи, що Алілуяженка нема. Довелося ще раз перебрати всі чотири телефони, мило «по-директорському» стиснути плечима і посміхнутися на ці приладдя культури та масштабів. «От роботи в чоловіка!» — подумав Коровайний.

Алілуяженко любив не так лагодити шляхи, як говорити про це з «масами». Небагатьох своїх відвідувачів намагався приймати не сидячи за столом. Неодмінно виходив з-за стола, одну руку тримав у кишені навіть і тоді, коли треба було припалювати сірником цигарку. Якщо в таких випадках відвідувач не догадувався допомогти, запобігливо подати запаленого сірника, то господар мав закріплену в футлярчику на столі коробку сірників. Безперестану ходив по хаті або сідав на лаву поруч з відвідувачем.

— Ну, що скажете, дорогий товаришу? З якого колгоспу? Сидіть...

Коровайний не поспішав. Роздивлявся по хаті і робив висновок, що господар мав «опридільонні» смаки щодо культури. Неодмінно, вирішував про себе, так же оформить свою хатину, де він прийматиме відвідувачів. У Алілуяженка портретів значно менше, ніж у Коровайного в великій хаті. Добір потретів теж грішить «на недостатню лінію уровня». Але між портретами скільки картинок з «обнажонною Венерою»! То з гадюкою, то з яблуком або з квіткою, на яку пожадливо падає в'їдлива муха. А то просто фотографії жінок у збідненому одягові чи й зовсім без нього.

«Чудово! — думкою захоплювався Коровайний.— Ото смаки в чоловіка!»

— Здрастуйте, товаришу Алілуяженков. О, у вас художні смаки...

— Тільки Алілуяженко без «ов». Моє прізвище суто українське, дорогий товаришу, і старовинне... Так у вас шляхи не в порядку? Не стісняйтеся, давайте по-простому, по-робочому.

— Сугубо говоря, я к вам по дуже індіферентному ділу заскочив. Ми з Чепеліївки, так ви не обижайтеся.

— Чепеліївські шляхи не обслуговуються нашою МТС.

— Знаю, позаяк я сам... головою сільради зараз состою. Але Совєцька власть завсігда одинакова, а коли, ік примеру, в колгоспі, во-первих, безобразія чиняться,

то до кого ж і звертатися, як не до відповідальних товаришів? Шляхи шляхами, а, будемо откровенні, опридільонно нема з ким, пунктуально, порадитися по-робочому, як ви сказали. Ну, а в-третіх, обратно ж таки, справа сурйозна. У нас текущої ночі произойшов настоящий пожар, із жертвами, якій і спалив во чистую шістнадцятеро коней із шкурами, принадлежащими першій бригаді. Двоє там один чудак урятував, і то одне досить об'єктивно попечене...

Алілуяженко спинився проти Коровайного («Що ти говориш!»), виказував неабияке зацікавлення чепеліївською справою, Що його мають за відповідального товариша — це зобов'язувало і лестило самолюбству.

—Хто?

— Підпал хто вчинив, неверное, питаєте?

— Да. Хто шкідник, питаю?

— Позаяк це случилося вночі, наверно́е, й сам Лістровий би не відповів конкретно на такий вопрос. Але, принципіально, таку контру, в общім і цєлом, знайти можна. Деякі сліди і бутель...

— Хто голова колгоспу?

— Правильно! Він, то єсть Удовиченко, але партія і Радянська влада, во-первих, не смотрить на прошлі заслуги. Позаяк ти голова, то і відповідай. Хамулуватий він, хоч це й не позор, ось що я повинен вам константірувать. І притім же, опридільонно, немає желєзної дисципліночки в колгоспі. За кіньми ходив Левко Вихрест, пунктуально, готовий тобі анархіст і безродний.

— А-нар-хі-іст? А ви звідки знаєте?

— Ну, як же мені б не знати, смішной народ? Іть я ж зараз головою состою в сільраді? Як розібратися розумному чоловікові, то я в Чепеліївці єдиний безпартейний марксист.

— Дозвольте, дорогий товаришу! Ви кажете, той Вихрест анархіст і він же колгоспні коні доглядав? Хороші порядочки. А де ж ви були, марксист, доки коні живі стояли, чому раніш не доложили? Тепер поспішаєте на других наговорити? Ну, ладно, розберемося. В міліції не були?

— Ні...

Після таких одвідин Алілуяженка, Коровайний вирішив послухатися Ляховича, ні до кого більше не заходити. Повернутися в Чепеліївку і телефоном сповістити

міліцію, надати пожежним справам звичайного ходу. Але тільки сів на дрожки, ще й не рушив, як з-за рогу виткнулася машина Лістрового. Лістровий узнав чепеліївського жеребця-плідника, спинився.

— З Чепеліївки? Що ви тут робите, у вас же жнива? — З машини вийшов, привітався до Коровайного. Довелося встати з дрожок, секретареві райпарткому подати руку. Голова працювала, обдумувала поради Ляховича.

— Здрастуйте, товаришу секретар! А я до вас у конкретній партейній справі.

— Партійна справа? Ну, давайте, що там у вас. От тільки коня цього який вам дурень дозволив у таку путь? За скільки часу доїхали з Чепеліївки?

— З досвіта і аж оце, тілечки-тільки що спинився. А справа-таки трохи сурйозна, но ви не лякайтеся. В общім і цілом плоха справа. Цієї ночі во чистую згоріло, пунктуально, шістнадцятеро коней з шкурами. Першої бригади конячки...

— Як згоріли? Чи не у Вихреста в стайні, найкращі коні?..

— Отак откровенно і згоріли. Вихреста не було, а комсомольці перевели коней у нову стайню, пустили нев'язаних, це вже я встановив кандіфенціяльно, не безпокойтеся. Згоріли во чистую, тільки одного жеребця врятовано та ще кінь молодий один, но він обпечений же. Словом, злочинно прибризкано гаском, може, ганчірочку... Ще добре, що я нагодився з пожежним обозом.

— Нагодилися? Ну-ну, я вас слухаю, нагодилися з обозом...

— Примчався, честь честю! Но деревина ж — словно як порох у суху погоду або ганчірка в гасу. Ні вода, ні чорт його не втушить. І потім же, во-вторих, во чистую вся стайня. А діло опридільонно в дисципліні. Голова колгоспу хоч і партейний, но позаяк малограмотний, конкретно гробить колгосп. Чому прорив, я вас питаю, товаришу Лістровий? Та коли б не я саме головував, то село Чепеліївку і в цім році викреслити треба із списків українських сіл. От що накоїли.

— Ну-ну, далі, я вас слухаю.

— Тепер, ік примєру, візьмемо знов же мене,— у Коровайного виступив третій піт.— Я гетьманом за припаганду битий? Битий... А в-третіх, і кілька років на земельнім відділі сидів у сільраді. Свого рідного батька,

куркуля, пунктуально, як клас, виліквідував з села во чистую, не побоявся родинних зв'язків і, канкретно, при всьом народі за перелаз випхнув. Тепер обратно ж, кого в сільраді заступником лишили — мене. І кампанії в мене під метьолку, во чистую. Одноосібнички,— як скажу, так і буде, нагадувати не треба. Дисципліну заводжу, у мене так.

— Пунктуально? Так. І скільки ж ви за цю ретельність правите, громадянине Коровайний?

Коровайний остаточно розгубився. Зовсім не сподівався на таке. Лістровий сперся на дрожки і з Коровайного не спускав очей. Спочатку обличчя ніби трохи всміхалося. Потім по ньому, як по втихомиреній хвилі, неначе вітрець пройшовся, воно закам'яніло. Чоловічки в очах маюсінькі поробилися, от-от випорснуть і пронижуть Коровайного смертельним променем.

— Іть я, сугубо говоря, за тим і приїхав до вас, товаришу Лістровий, щоб поговорити канкретно. Хочу в дійсні члени Векапебе записаться, та ніколи. Набридло нашому братові, во-первих, безпартєйним груші окалачувать. Сьогодні шістнадцятеро коней во чистую спалили, шуточки! А завтра обнагліють і хату в заступника за вітром пустять, їм що? Я откровенний марксист, не люблю безпорядків, ви ж це знаєте, позаяк я відповідальний, хоч і ненадовго... Чи не можна б, товаришу Лістровий, сьогодні записатися? Забився я так оддальонно, а більше знайомих у мене в партії немає, та й пора гаряча, як ви сказали. Чи ви кудись поспішаєте?

— Он як? Гм, на жаль, поспішаю. Та ще встигнете, куди вам: недавно в заступники висунулися і вже в «дійсні»? Якось запишетеся, дрібниці... А ви ж усе сказали?

— Во чистую. Вот іменно, товаришу Лістровий, зробіть так, щоб без мороки — я ж членські внески буду сплачувати. Комусь там передайте, не вам же такими дрібничками займатися. А я безпремінно заскочу, позаяк... зараз треба питання ставити руба...

Лістровий не міг далі стримуватися, сів у машину. Потім вийшов у протилежні дверці. Коровайний затримався, бо з хати вискочив Алілуяженко.

— Там у Чепеліївці знов нещастя?

— Так. Я чув уже, коні погоріли. А шляхи ж їхні не до нас...

— Не в шляхах справа, товаришу Алілуяженко. Я зараз поспішаю на села. Хто там у вас з партійців найвільніший? Да, забув передати в МТС, начальник політвідділу до вас уже призначений замість мене, днями приїздить. Та, поки приїде, треба б зайнятися Чепеліївкою. Голова колгоспу в них поганенький, а в сільраді — ніякого. Народ, бригадири є зовсім добрі, а голова... Коли б їм такий, як Воропай у ленінців. Словом, поміркуйте там, як їм допомогти, і допоможіть. На цей випадок, очевидно, міліція виїде до Чепеліївки. З шляхами у вас ніби терпиться, катайте й ви з міліцією. Розберетеся і завтра заходьте до мене, і начальник прибуде, розповісте — і вирішимо.

— Єсть, Захар, замьотано. Я тільки що з занудівських шляхів — як часи! Ленінці, здається, змагаються з Чепеліївкою. Голова сам збирався на поле.

— А як МТС з комбайном?

— Сьогодні, здається, пропускали на холосту. Завтра думають, коли прибуде комбайнер з курсів, пускати в колгоспі «Зірка».

— Надаремно. Колгосп малий, землі нерівні.

— А куди ж його? Взагалі це нам нахабу прислали. Що в нас, Канада чи хліба одночасно вистоюються? Тільки морока з ним і колгоспні обурення.

— Товаришу Алілуяженко! Ви б потроху підчитували літературу і не шляхового будівництва. А в районі щоб не було оцих канадських розмовочок! Хто це вам сказав? Негайно ж нехай відправляють ленінцям на озимину. В «Комінтерні» сьогодні не вийшли на жнива, якесь свято святкують. Скажіть там, щоб комсомольця послали в «Комінтерн»...

З найближчої сільради подзвонив до уповноваженого ДПУ:

— Алло, Борис? Привіт, я, Лістровий. Да, да, здоров був. Кілька слів про «Надію». Там знов весілля справили і, здається, на цей раз бучно... Да, да. Чорт їх знає, виходить, мало женили. Слід терміново зацікавитися. В першу чергу весільний батько, Коровайний,— превесела натура, скажу я тобі. Ну, а жениха я не знаю. Певен, що це «тот» парень... Що? Знов газета? Ось і маєш... Повернуся тільки завтра, заходь...

Доручення Лістрового хоч безпосередньо і не стосувалися шляхів, та Алілуяженко давно збирався проситися на більш відповідальну ділянку роботи. Він покаже всім, на що здатний («Подумаєш — шляшки...»).

На сонце не додивлявся, сам собі господар. Взяв інспектора в машину, міліціонера з ним прихопив для певності і, як грім ясної години, вибухнув у Чепеліївці.

— У мене з ними розмови короткі,— хвалився в дорозі.— Некультурна маса всяких там футі-нуті не розуміє. Їй говори прямо, чого ти хочеш. Лістровий панькається з ними, панібратничає з кожним. А в мене — по-козачому: де голова? І щоб уродився голова тієї ж хвилини! А бояться мене, алах небесний, як вогню. Інакше ж пропали шляхи, компрометація партії, і класовий ворог учепиться за таке послаблення. Йому б тільки вчепитися. Зараз оце був у мене заступник з Чепеліївки. У-у, жук! Просто хлюст, геніальність. Я, каже, безпартейний марксист, а в самого очі, як у хвойди, бігають по стінах.

Чепеліївка спорожнена, аж луна по ній стелеться від одинокого голосу. Дітвора за машиною біжить вулицею-проспектом. Алілуяженко долонею вухо затуляє, щоб не чути дитячого крику вслід машині. Якась жінка показала на попелище. Наполеон так не оглядав спаленої Москви, як Алілуяженко кидав оком з машини на попіл, вугілля. Промимрив: «Да» — і як уродився в канцелярії колгоспу.

— Де голова колгоспу? — крикнув ошелешеному Ляховичу.

Рахівник,— то тільки зовнішня машкара Сави Мануйловича. Оця машкара й діяла на таке запитання. «Переляканo» показала рукою на двері. Кращої ілюстрації до недавніх Алілуяженкових характеристик «мас» прибрати важко. Збіднений, у три погибелі зігганий, уособлення бездушності та нікчемності. Коли Алілуяженко показав на нього класичним жестом зневаги — збіднений Ляхович мимоволі вхопив себе за живіт. То був справжній переляк. Робітникам міліції скоріше було неприємно, аніж смішно.

— Де ж голова, питаю? — пристукнув ногою Алілуяженко.

— Голова, прошу, там, на жнивах голова. Вибачте, я не сподівався. Прошу сідати, даруйте на слові, у нас

лихо, а така презумпція... Може, чай замовити, будь ласка, пробачте. У нас лимонів, хе-хе-хе, нема, самі знаєте, хіба в Павла Дем'яновича. О, куди ж ви, прошу?

Алілуяженко пройшов повз Ляховича з достоїнством володаря чотирьох справних телефонів. Втішався насолодою від того, що аж вітер шумів під напористою його ходою. Інспектора лишив у селі вести слідство про пожежу, а з міліціонером махнув у степ. У першу бригаду встигли машиною в той час, як бригада після полудня рушила в покіс. Хома розповів якогось загальноприступного анекдота, і за розкотистим сміхом ніхто не помітив машини на стерні. Левко Вихрест ішов перший, на нього і визвірився Алілуяженко:

— Де голова?

— Голова? Де б же їй, для штуки, бути — де ноги, там і голова.

— Як відповідаєш, тетеря? Ти хто такий язикатий?

— Вихрест, колгоспник, Левко Вихрест із першої бригади,— злякано відповів Вихрест. Устиг збагнути весь жах своєї невдало-веселої першої відповіді.

— А-а-а! Вихрест, голубчик хороший. Той самий Вихрест, що шістнадцятеро коней спалив перед жнивами. Ну, сідай!

— Як то сідай? Чи я їх палив? Від мене їх, для штуки...

— Сідай, говорять тобі, штукар знайшовся!

Вихрест озирнувся. Поради жодної в очах оторопілих товаришів, жодного слова. Принижений, поліз у машину, нарікаючи на Хому, що вигадав забавляти робочий люд анекдотами в таку пору. Який настрій, така й відповідь начальству. Алілуяженка він сприйняв за начальника міліції.

Тим часом Алілуяженко ще раз запитав, де голова, дістав пояснення, що «голова пішов з дівкою он туди геть, у копи». Не знавши, що в колгоспі дівкою звали Тетяну, Алілуяженко кипів гнівом: «Знаходять люди час на балощі з дівками». Стоячи на крилі машини, погнав просто в копи третьої бригади.

Удовиченко забрав Тетяну в третю бригаду, щоб полагодити снопов'язальний апарат у жниварці. Снопов'язалка два роки робила в першій бригаді, сама Тетяна її нову складала і найкраще вивчила цей хитрий механізм. Снопов'язалку оточили жінки, дівчата, що зносили снопи після жниварки. З-за кіп вискочила політвідділська

машина, дівчата з вереском порснули геть. Тетяна вовтузилася біля в'язального апарата, їй допомагав Удовиченко.

— Де голова? — почули, коли ще й не замовк мотор машини.

— Голова колгоспу? Це я, Удовиченко.

Здивувався Удовиченко. Праву руку об штани поспішно витирає, сподіваючись на вітання. Він знав Алілуяженка, зустрічаючи його лише на районних партійних зборах. Не знати Алілуяженка було важко. Не було таких зборів, де б Алілуяженко не виступав із запальною, мітинговою промовою. Тріщали слова про «сто процентів», про криваву міжнародну буржуазію, про відданість соціалізмові самого промовця... Знав Удовиченко й про те, що Алілуяженко працює в МТС по шляховому будівництву. Поява його на полі чепеліївського колгоспу найбільше здивувала. На машині сидів Вихрест і міліціонер.

— Сідай!

— Чого?

— Сідай, кажу, арештований. Я вас навчу перебудови роботи. Поїхали, Сьомо!

Машина заревла, буксуючи в стерні, виправувалася на шляшок і понесла на Чепеліївку. Тетяна ледве випросталася з снопов'язалки,— Удовиченка тільки курявою застеляло ген-ген, на битий шлях.

— Ну, так-так... За що ж це він арештований?

Косарі кинули коси, поспішали до гурту. З першої бригади прибігла дівчина, послана Хомою, сповістити Тетяну про арешт Вихреста за спалені коні. Тетяна не зразу спохватилася, що визріває паніка в колгоспі. Ударила руками об спідницю. Кинула снопов'язалку і хотіла бігти до себе в бригаду. Та комсомолка Ганна запитала з снопов'язалки:

— А як же мені з цією сатаною?

— Кидай к чортовій матері, все рівно...— поспішив хтось із гурту і вмовк.

Тетяна збагнула свою помилку. Непроханий піт виступив на тілі. На колгоспників третьої бригади подивилася, впізнавала. Язики замкнулися.

— Який то дурень бовкнув? Софіє, потримай отут за шпагатину, поки зав'яже перший сніп. А ти, Валю, вертай до Хоми, я вже знаю. Скажи Хомі, що він бригадир першої. Нехай докошують той стовп, понад ленінцями,

а на мою косарку посадовіть хоч і Карпа, він упорається. Та живо мені... Ну, чого ж збіглися? Ганно, ввімкни косу та рушайте.

В грудях млоїло. Підбурювало бігти в село, до телефону. Заступника голови колгоспу, Гната Ільченка, нема, а на бригадирів не на всіх покладешся в такий час.

Жниварка рушила, апарат працював, але бригада не розходилася. Окремі постаті ледве ворушилися, неначе не могли розірвати прив'язь, якою трималися гурту. Тетяна пройшлася за жниваркою, ніби перевіряла полагодження. Насправді ж вона була в цьому певна і тільки вигравала час, щоб вирішити, що робити з бригадою. А інші бригади, особливо куткова, з бригадиром Купріяном?

— Гаврило Хведорович! Ти ж бригадир, комсомолець. Чого це твоя бригада закурює не зовсім у пору? Я вам не нянька, у мене своя бригада. А того, хто сказав Ганні кидати жнива, негайно вирядити з ниви. Розпустили язики! З такими наробиш!

Бригада посунулася, розпливлася. Відвернувшись, прикурювали, реп'яшки з рубця зривали і рушили до кіс. Інші огиналися довше, а таки йшли за гуртом. Та було кілька й таких, що не рушили з місця. Тетяна йшла до них:

— І то не соромно? Тетяні хочете завгорити? Авжеж, страшно завгорите. Тетяна не така полохлива, та й ви не діти. Бригада називається! Ось що, бригадире: на це жито постав охочих звечора, як трохи відлигне, бо воно посиплеться. Я з першої кілька душ пришлю та машини. Всіх, що не йдуть у жнива доброю волею, не проси, нехай ідуть у барліг додому, то те й матимуть. Справді, як діти вередують цяцькою. Таких уговоряти на якому році революції! — страм один і дорого обходитиметься.

— А як ми не хочемо додому?

— То йдіть косіть і не дуріть собі голову.

— І косить не хочемо... віддай нам коні, віддай підмети біля Супою. Розумна.

— А кому це в а м підмети повертати?

— Нам... ось нам...

Два косарі, що стояли за Хтодотом Крамаренком, раптом уклякнули. Хтодотові слова стривожили їх. Слова застарілі, від них у душу віє небезпечною простудою. Один повернувся праворуч, другий — до нього спи-

ною,— пішли, зриваючи під ногами бадилля. Спочатку нога за ногою, потім набирали ходу і от-от зірвуться тікати від Хтодота, нагнати косарів. Тетяна бачила ті муки Хтодотових прибічників і мужніла.

— Куркульське кодло заговорило. Ти мені не смій каламутити воду. Підмета захотів? Ух ти, Молячин зять, за тестівщину і шкуру свою ладен продати. Страшно ми нуждаємося в таких куркульських уламках. Бригадир, я б зняла з роботи цього художника, нехай би дід Мусій у сільраду відвів за такі балачки.

— Утече від діда. Дід благенький для такого.

Дід Мусій відчув себе ображеним таким припущенням:

— Не втече від Радянської влади. Такі здалеку видні, чортом мічені. А ти й казала, Тетяно, не приймаймо його до колгоспу, інших загадить.

Тетяна пішла до себе в бригаду. Від злості тремтіли губи. Левко Вихрест заарештований, а вона ні. Чому? Адже вона бригадир, та хіба тільки бригадир? Що скаже Лістровий — і не подумала раніше.

22

Дух завдяки вправам стає діяльнішим і рухливим.

Ціцерон

Алілуяженко поважав і своє тіло, але жив духом. Наскрізь пройнятий вагою справи, що випадково потрапила йому до рук (це не так часто буває), діяв, як непотухлий вулкан. Нікого не повідомляв, ні з ким не радився — йому треба несподівано і заразом вислужитися. Заарештованих — Удовиченка та Вихреста — здав у район міліції ніби з доручення Лістрового, а сам з міліціонером погнав машину в Занудівку.

Був день, та стала й ніч. Зійшов ненадійний молодик, зірки звикло встеляли небо. В прохолодженім повітрі мотор автомобіля рвався з шоферових рук, тільки шум у вухах та латка світла з фар танцювала на придорожніх бугорцях. У колгоспі імені Леніна спали. Омелько Воропай тільки повернувся з озимого клину, цілих півтора десятка кілометрів пішки прошмагав увечері і ліг у солому спати. В таку пору він спав чотири-п'ять годин за ніч. Віддаленість від колгоспної оселі загрожувала успішності жнив. А там сусіди з «Надії», відсталий про-

ривний колгосп,— викликали на змагання кількома бригадами. Воропай знає бригадирів, особливо Тетяну,— завзята жінка. Ходив на перевірку змагання — тривога зародилася, ленінці піддадуться «Надії». Скоріше б МТС комбайна того присилала.

І тільки задрімав у таких турботах, як здалося, що на нього налетів цілий ескадрон кінноти. Спросоння розгубився, недобре щось сталося. Політвіддільська машина спинилася біля ожереда торішньої соломи, де спали колгоспники. Мертвий ожеред ожив. З соломи виринали люди, збігалися до машини, чекали. Воропай привів себе до ладу, підійшов до відчинених дверцят машини, зазирнув.

— Воропай? Ага, оце й гаразд. Сідай.

— Куди, чого?

— Сідай, кажу! Ще й він буде мені тріпати нерви. Хто в тебе заступник, Данило? Передай йому колгосп, і поїхали. Сідай, говорять тобі, очманів, чи що?

Воропай нашвидку оббирав солому з голови, озирався, де ж Данило Решітько, але не поспішав сідати в машину.

— Ну, Воропай! Чи я просити тебе приїхав?

— Та сяду. Це ви, Алілуяженко? Що за спішка, де горить? У нас усі шляхи впорані. Данило, чуєш? Там барки з кузні забереш удосвіта для Іванця в другу бригаду та Якилині ситець одміриш у дитясла. Не напинай тільки на метрі. Під гас для тракторів пошлеш Юхимцевого, а Мотьку вилаєш за вчорашні витребеньки. Та не зараз же, нехай виспиться дівка. Щоб завтра ж чуть світ починали пшеницю, бо я не знаю, коли повернуся. Оту, що за яром, з того боку заходьте, там вищий грунт.

— Сідай, розквоктався. Коли вас навчиш!

— Ну, і сів уже. А далі ж що? Хоч би попередити кого, щоб трактористам хліб спекли. Віл у Іванця ратицю заломив...

Машина неслася в глибінь степу. Алілуяженко палив цигарку за цигаркою, запропонував міліціонерові, а потім Воропаєві по цигарці. Воропай відмовився.

— Панькаються з вами, ніякого зламу...— пробурмотів Алілуяженко. Зробив якесь різке зауваження шоферові, потім увесь опустився. Їхали на Чепеліївку не широким грейдерованим шляхом, а межовими поїздами через яри, старі обміжки, через тракторні борозни,

просто на степ колгоспу «Ірдинська надія». Машина повільно йшла, азарт гонки спав, і в Алілуяженка прокинулися людські риси. Ніби напругу струму електрики в цій людині вміла рука трансформувала з високої на меланхолійно-розмірену. Навіть цигарку викинув з рота. Обернувся до Воропая:

— Ось що, Воропай: жарти жартами, а справа серйозна.

— Хороші жарти.

— Пусте. Справа важливіша. У твоїх сусідів, чепеліївчан, діла ні к чортовій матері. Ця нещасна «Надія» знов посадить район на останнє місце в області, а ми могли б іти першими. Радив я Лістровому передати Чепеліївку сусідньому районові, не послухали... Я в них сьогодні голову заарештував.

— А я ж тут причім? У них і коні погоріли перед жнивами.

— Знаєш і про це? Ну, так ось що — будеш головою в «Ірдинській надії».

— Та й усе. Тю, з якого це дива я в «Надії» головою? Нізащо не буду. Чи бачили таке, в колгоспі голови собі не знайдуть, загрянишного подавай. Нізащо!

— Не гарячкуй, Воропай, і пожалій свій партквиток. З такими настроями, раз плюнути, станеш безпартійним. З тобою говорю я, Алілуяженко, а не баба Палажка та баба Параска, пойняв?

І замовкли. Надаремно було б далі обговорювати цю справу в такий спосіб. До того ж і машина вирвалася на широку дорогу, приплюскла до грейдерованого чола і понеслася, збуджуючи Алілуяженка. Він знов почав палити цигарки, кров енергійніше оберталася по тілу — Алілуяженко діяв!

У «Надії» бригадири та колгоспний актив четверту годину обмірковують становище колгоспу. Нічна пожежа, втрата тягла, арешт голови й старого активіста Вихреста постали перед активом як катастрофа. Справа не клеїлася в усіх бригадах. Крамаренка в третій бригаді з поля не вислали. Він повернувся в покіс і жартами та брехеньками обернув усю пригоду на посміховисько з Тетяни. Надвечір у першу бригаду прийшов старий Лупій і заявив, що скошений хліб пропав, поквапилися з жнивами. Купками бродили по царині, жували зовсім сухі зернята, а не хотіли переконувати Лупія. Для цього бракувало в бригаді Левка Вихреста. А на нараді

активу знайшлися й такі, що спробували виправдати Крамаренка, мовляв, жартівливий чоловік. Слова його словами, але ж він таки повернувся в покіс, до колективної праці. Це діло, а не слова — на слова тьху, а тут свідомість у чоловіка.

Спочатку говорили, хто як міг і коли міг чи хотів. Потім обрали Хому на голову наради. Тетяна спробувала порядок навести, нагадала, що гарячими нерозумними вчинками не визначається громадська активність.

— Активом радянським ми звемо людей, що не потребують агітації, що здатні виправляти недоліки, а не мудро вишукувати їм виправдання. Ти, Максиме, недавно повернувся з Маріупольського заводу, ми не питаємо чому. А от говориш ти дурниці підозрілі, на жарти все звертаєш. Ті Крамаренкові жарти — то димова завіса, знаєш ти про це, комсомольцю! Димова завіса, за яку Хтодот ховає свої куркульські ріжки. Та мало того: цим він не тільки маскує себе, а й з Тетяни робить не парторга, а «полталони з кружевцями», як він висловлюється. Я не потребую Хтодотової підтримки мого авторитету, але й не потерплю, коли хтось подібними речами намагається мене знеславлювати.

— Та то ж не він і вигадав.

— Ну, от бачите! Є, значить, інший вигадчик. А ми їх прикриваємо, сором один.

В цей час правосуддя потрясло грішну землю — під'їхало авто. Не ногами, а духом увійшов Алілуяженко, за ним — Воропай у супроводі міліціонера.

— Прекрасно! Бригадири таки мобілізувалися, відчуваю зрушення, перебудову.

Алілуяженко почав піднесено-врочистим тоном. Тетяна примовкла на півслові, бригадири підвелися з лави. Алілуяженко пройшов до стола, поклав на нього свою не раз уже реставровану шапку-кубанку, яку носив ще з «тих» часів... Неприємну анкетну деталь про те, що Алілуяженко був вахмістром батурінського ескадрону Другого Кубанського полку, було значно пізніше розкрито для широкого вжитку. Взагалі ж вона звучала так: «... в імперіалістичну війну служив у козачім полку, не захотів воювати на царя, передався в полон (там і шляхову справу вивчав)...»

Ніхто з присутніх не знав про цей «героїзм», але його відчували. Раніше ж, коли Лістровий був начальником

політвідділу МТС, Алілуяженка майже і не бачили на людях.

— Ось вам новий голова колгоспу, товариш Воропай. Домовтеся і... проведіть обрання, щоб завтра мені в колгоспі, як часи, на сто процентів! Я ввечері навідаюся, перевірю вашу перебудову.

Воропай ще раз спробував заперечувати, нагадав про район, про погодження, мовляв, людина ж він тут чужа. Алілуяженко був невмолимий.

Машина поїхала, міліціонер, що лишився «для підтримки», пішов спати під солому. Воропай сидів на діжці з сирівцем, рукою свого чуба ворушив, як гриву, сплетену ласочкою в пітного коня. Зовсім немило дивився на цих два десятки активістів-колгоспників. Обличчя мовчазні, виморені неспанням, насторожені, в очі просто не дивляться — не потрібен їм Воропай. Про свій колгосп у Воропая роїлися думки. Затіяли це переселення за село, можливо, доведеться колгосп ділити надвоє. Решітько — хороший парубок, та малописьменний і не досить досвідчений. А тут: хто це сказав, щоб отак — нате вам голову, і взяли. Колгосп проривний, надмірно великий, село куркульське...

— Ну і назвочка ж у вашого колгоспу,— заговорив і голосу свого злякався.

— Не гірша, як і у вашого села. Яка є, вибирати не думали.

— Погана, та наша, за назвами не гонимося,— буркнув з кутка недружелюбний голос. Надворі бралося на світанок.

— А я й не віднімаю її у вас, носіть на здоров'я. Тільки головувати у вас я не хочу.

— Ми й не просимо, чоловіче добрий. Ось ріг, а он поріг, двері після зачинимо...

Воропай устав з діжки, озирнувся на той непривітний голос, похитав головою:

— Ну, от і договорилися, прощавайте.— На устах забриніла іронічна посмішка, від якої не тільки Тетяні стало соромно.

— Не ображайтеся на нас, товаришу,— заговорила.— Тут такі діла, а він підтися із своїм. Ми поміркуємо, а ви відпочиньте.

— Ні, дякую. Коли не заперечуєте, то я...— махнув рукою в простір.

Тетяна вийшла за Воропаєм надвір, пройшлася понад

купами гноїв, на обміжковий шляшок вивела. Навіть руки потисли одне одному на прощання, але не промовили більше ні слова.

23

І поле, і село, і вітер у затишках шепталися про цю нічну пригоду з Воропаєм. Коровайний розповідав анекдоти з цього приводу і затаєним смішком зітхав: «Діла!» Про ці діла в колгоспі почув і Сакій. Відчувши Коровайного, як ворожу крайність проти Тетяни, Сакій зрозумів, що в колгоспі сталися погані новини. Захотілося й собі втрутитися, ледве тамував злість від тих анекдотів у селі. Він весь був начинений почуттям громадського обурення. З батьком знов полаявся, наговорив прикростей учителеві, що був у Коровайного на вечірці. Село здавалося виразкою, копирсаються в ній такі учителі — аматори слизьких новин. З якогось фатального непорозуміння називаються учителями, сидять у Чепеліївці. Він теж приїхав. Чого, якому богові вклонитися тягло його в це розбуркане село?

Він у дворі, ніби вдома — який чужий йому цей дім. Злоба, як камінь, на душу налягала. Чи знов із батьком лаятись, чи розшукати Коровайного або вчителя та вдати з себе п'яного, щоб мати право на деякі не регламентовані ввічливістю вчинки. Тетяна їм на хвіст наступила.

Дома застав сніданок, принесений дочкою Оленкою. Шестеро яблук, дві теплих оладки, сире яйце (Тетяна часто згадувала, що Сакій любив сирі яйця) та великий пиріжок з кислицями. Може, потай взяла у баби Мазурихи той сніданок.

Мати не радила Сакієві зачіпати того сніданку — чи знаєш, мовляв, що туди покладено замість солі? Хотіла прибрати з лави, навіть почала якісь слова осуду. Та Сакій ступив до матері, рукою відгорнув її, мало не розсипалася стара, і задки вийшла в хатину, а він урочисто присів до сніданку, немов священнодіяв. У думку знов анекдоти повернулися, у серці важнів камінь. Забрав яблука в кишеню й пішов на степ. Місцями попечене пожежею тіло ще дошкульно давало про себе знати, щеміло, нервово збуджувало...

Десь під обідню пору його бачили в кутковій бригаді. Хапався за косу — косити не вміє, так і сказав. У третій

бригаді про Крамаренка розпитував, до нього в покіс підходив і питав, чи сам Хтодот дійшов розумом про кружевця в Тетяни, чи йому хтось про них сказав.

— Ви, Хтодоте, щастя маєте, що бездітний. Не буде кому плакати, коли за вас узятися по-справжньому. І забудьте про кружевця, бо... про мене, то і ребра ваші переплутаю тими кружевцями, я... нервовий. Щоб і сусіди ваші попереджали інших, розумієте? А то комусь кружевця весь вік чортом ввижатимуться...

До снопов'язалки підходив, допоміг урегулювати ослабле конвейєрне полотно, всміхався до Ганни, підбадьорював і пішов поміж копами. У першу бригаду не заходив. Ленінцям у той день привезли комбайн. Ще ранком притягли до ниви і майже не працювали, туди й попрямував Сакій.

Комбайн стояв загнаний у покіс. Колгоспники всією громадою топтали хліб круг комбайна, на Сакія й не подивилися. Данило Решітько, весь мокрий і захриплий, кричав на людей, лаяв комбайнера, тракториста і нічим не міг допомогти. Те, що комбайн не працює, здавалося цілком нормальним, такі балачки ходили ще й тоді, коли про нього тільки почули. Але люди не працюють біля жниварок, стоять трактори в снопов'язалці, в лущильниках, стоїть життя, як загачена вода в ставу. Данило — дезорієнтований, ущент зруйнований парубок. Новій людині поскаржився:

— Не робить вона, лиха личина, на наших хлібах, це ж не Канада... На днях Алілуяженко попереджав про це...

— А ви й повірили? — запитав Сакій.— Я бачив цю машину не в Канаді, а в Сальському «Гіганті», як чорт, працює, гадова машина! Що тут у вас?.. Е-е, та ви й колосків не вистригаєте. Іч, йоржик який лишили.

— То пусте. Ми десяток дівчат поставимо за комбайном і позбирають колоски. А стерня... потім запалимо за вітром. Коли ж барабан не бере, забивається і ні сюди ні туди, господи.

Сакій поліз на площадку комбайна, з комбайнером привітався. Запитав, чи мотор пускали на великі оберо-ти в час праці.

— Пробували, пас спадає, не можна давати великих оборотів.

За порадою Сакія опустили хедер на височину стерні, яка лишалася б після женців серпами. З іронічною по-

смішкою тракторист послухався, навернув трактора, щоб комбайн ішов на повний хедер у пшениці. Сам Сакій став на штурвал хедера, а комбайнерові порадив регулювати мотором. Рушили. Половина хедера сікла попередню стерню, на головному конвейєрі назбирався шар дрібної січки і законопатив прохід, конвейєр забуксував. Комбайнер, не без мстивого задоволення, констатував цей провал нового «вчителя», пустив мотор аеропланною швидкістю. Все раптом спинилося, тільки трактор оскаженіло копав під собою ями лапами з коліс. Ледве заспокоїли тракториста, забігши наперед, бо ніякий крик не доходив до його вух.

Зогрітий пас лежав долі. Сакій подивився на нього, похитав головою і повернув іншим боком та надів, як показувала стрілочка на пасу. Кілька разів рушали знов, і знов те саме. Тоді Сакій попросив Данила відрядити людей на свої місця, щоб біля комбайна не маячила жодна зайва людина. Довго дивився на шківи прискаленим оком.

— Ви, товаришу комбайнере, не ображайтеся на мене. Я міг би й піти, але ж і вечір не за горами. Працюєте ви відрядно, за скошений гектар. Що мало заробите, то ще й дрібниці, а от прогнати вас можуть з цієї роботи, можуть і записати дещо. Коли ж машина піде працювати, як їй личить, тоді ви й на мене не шкодуватимете. Не гарячкуйте, мені на зло не чиніть, нічого не поможе, я ж вам потрібний. Оберти мотора ви даєте, але не тоді, коли треба... Ну, ось бачите, ваші шківи не зрегульовані, перекіс, і пас повинен спадати. Давайте ключі.

Хто він, цей чоловік, чого ходить по нивах, лагодить комбайн? Може, хто з нових начальників, міняються ж саме в політвідділі, хіба всіх знаєш? Навмисно не признається, а потім і бахне.

І комбайнер, і тракторист, і бригадир, та і сам Решітько стереглися цього чоловіка, не перечили йому, може, новий начальник політвідділу. Сказав Сакій, що дівчат не треба на збирання колосків, бо під комбайном ніщо не повинне лишатися,— Решітько послав дівчат до жита. Сакій раз за разом оступався назад, прискаленим оком націлявся на шківи, соломинкою виміряв від гайки до гайки, сам перевіряв ключами, як поставлені контргайки, мастив підшипники, під решета лазив, у купках полови та в соломі рився, зерно вивіював, переставляв решета.

— Готово!— сказав упевнено.

Комбайнера поставив поруч себе на площадці, Решітька посадовив на трактор, передом назад, щоб приймав команду з комбайна, і рушили. Поволі трактор наближався до пшениці, хедер занурювався в неї, знімалося виття мотора. Сакій пригнувся, неначе от-от уловить щура. Через бильце на пас поглядає і важеля від мотора не випускає з рук. Другою то штурвал наверне в балочці, то тракторові гасло подасть, щоб давав ходу, то заспокоєно зжене з лиця марудний піт з пилюгою. Комбайнера покликав до себе, запитав, по скільки разів авто має забирати зерно з бункера на одні гони.

— А ми ще не знаємо. Мова йшла про один раз на гони.

— Скажіть, щоб два рази на гони. Перевірте зерно в полові. А бригадир ваш, чи хто то на тракторі, нехай іде собі до людей, ми самі.

Два рази спинялися, надживали автомашину, щоб забирала зерно з переповненого бункера. Комбайнер перейшов на мотор, і Сакієві стало легше на одному тільки штурвалі хедера. Потім і штурвал передав комбайнерові, сам спускався вниз, бігав круг комбайна, на ходу підшипники мацав, шукав зерна у полові, колосків у стерні. Неначе він здає комбайн у роботі і боїться, щоб найменша дрібниця не зрадила його. І тільки увечері, не бачили й коли, відстав і пішов у Тетянину бригаду через межі.

Тетяни не було з села, та і без неї вшанували Сакіїв прихід. Про подію з комбайном у сусідів знав уже весь колгосп. Кілька разів поривався Сакій підійти до косарок, де їздив Карпо. Повернеться до них, рушить і стане. Поночіло, шабашили женці. Сакій повертався з ними, розпитував, цікавився мріями колгоспників. Біля бригадної хати бачили його самого — їв яблука і про щось думав, не помічаючи нікого. Знов десь зник і після вечері з'явився серед молоді.

24

Весь день Тетяна стежила за Сакієм. Вперше дізналася, як він лагодив снопов'язалку. Піти чи не слід і показуватися йому на очі? Скажуть, як дівчинка бігає за ним, а він і дивитися на неї не хоче.

— Хто це насмілиться сказати так? — і пішла. Та Са-

кія вже не було в бригаді. До Ганни на снопов'язалці Тетяна не підходила, зловила бригадира.

— Чи не Сакія Оврамовича шукаєш, Тетяно? — запитав бригадир. І не чекаючи, відповів: — З півгодини тому пішов у куткову бригаду, до Купріяна.

— Хіба приходив Сакій? А я й не знала. В моїй бригаді ще не було.

— Мабуть, зайде. Інтересний став. Крамаренка як узяв на копил, лихо моє! «Не я у вас,— каже,— голова колгоспу».

— А Крамаренко?

— Замовк, як занімів. Тільки в землю по-вовчому дивиться. Його потім колгоспники благословляли по батькові і по інших кревних родичах, згадуватиме.

— Оце ж я й прийшла... Не знаю, як там в інших бригадах...

І не сказавши, чого приходила, йшла далі по степу. Потім дізналася, що Сакій поміж копами пішов до сусідів. Стерегла, коли повертатиметься, приховувала свої хвилювання в надмірній бігашині по бригадах і таки пішла в село.

До Лістрового не додзвонилася, а в інших установах не знала, як сказати про Алілуяженкову роботу. Сіла з матір'ю за пізню вечерю. Мати розповіла, як у неї Оленка крала сніданок для свого батька. Тетяна й не повечеряла як слід.

Згадала про Алілуяженка — обіцяв на вечір навідатися. У скрині на дні пошукала, дістала давно перозгортаний пакуночок, на сонну дочку подивилася: «Спи, прекрасне дитя, моя непідкупна спільнице...» І проти ночі пішла в степ. Ніч за колиску ставала, тягло на сон.

Алілуяженко справді з'явився в колгоспі, коли збиралися вже спати. Стривожився колгосп. Сміливіші з бригадирів, комсомольці збиралися в хату першої бригади більше з цікавості, аніж з наказу Алілуяженка. Сакій теж зайшов на ці загальні збори.

— Де голова? — лютував Алілуяженко. Наобіцяв сто кар тому, хто посміє не подати йому в ту ж мить Воропая, голову колгоспу.

Тетяна поспішала на поле. Натрапила на Карпа в копах із хлопцями, що пасли коней в свіжій стерні. Карпо повідомив, що в хаті збори, що Алілуяженко кричить на всіх, що в хаті й... «нашого діда син, чи як його...».

— Батько?

— Ну да, «товариш батько»...

Тетяна відчувала сором за хлопця. Її рішучість раптом зів'яла на якусь мить — «товариш батько». Але то була тільки мить. З кишені дістала пакуночок, що з скрині взяла, і рішуче пішла до хати. Повз машину пробігла, у хаті між бригадирами та колгоспниками пропхалася до стола, де лютував Алілуяженко. Мимовільний рух... Сакіїв погляд зловила на собі, відсахнулася, але не розгубилась.

На грудях горів орден Червоного Прапора, уперше надітий за кілька літ. Навіть забули про нього в селі, а наростала така молодь, що й не знала.

— В чому справа, що за дівич-вечір? — запитала стриманим голосом, звертаючись до бригадирів. Їй дали прохід до стола.

— Де голова колгоспу? — почула Алілуяженкове запитання. Не помилилася, що в тоні було збавлено вчорашньої войовничості. Алілуяженко очима прикипів до ордена на її грудях.

— Голова? — Тетяна оглянула бригадирів, через Сакія перескочила поглядом, ще ближче підійшла до стола.— Я голова!

Приголомшила такою відповіддю навіть своїх. Сакій ледве стримував щирий сміх. Алілуяженко згубив ініціативу, «начальницькі» запитання завмерли на розкритих, здивованих устах. А Тетяна витримала напружену паузу, повернулася до бригадирів:

— Хомо,— звернулася тоном, в якому розтанула загостреність події, неначе в степу тільки цей тон і голос рішали справу.— Ти ж бригадир першої, коли мене нема. Та й вам, бригадири... соромилися б, серед ночі. Ну, чого зібралися? Годі! Насміялися вже з себе, досить. Передовими йдемо! На зорі треба розпочати пшеницю, а жито Купріян докошуватиме.

— Ага-а, он воно як! То ви, голубчики, прогнали Воропая? Гм-гм... Кращий голова в районі не догодив, добре, голубчики. Сідай, голово, зо мною, ти заарештована. Іч, самовластя яке!

— Я? Та ви при розумі? Я заарештована! Самовластя! А ви хто такий... начальник? Пшениці, жита висипаються, а він комедіянчить. Арештована! Та я тобі покажу такої заарештованої, що й додому не втрапиш! Знайшовся командир, зривщик поганий. Ану, марш з поля!..

Принизливим поглядом зміряла Алілуяженка з ніг до голови, навіть усміхнулася куточками губ, і пішла з хати. Бригадири товпилися в дверях, шарпав сміх у темряві. Оторопілий Алілуяженко лишився в хаті, побачив з собою тільки Сакія.

— Ну ось, бачили, товаришу... до чого доводить ця демократія? — розгублено звернувся Алілуяженко до Сакія.

— Да, співчуваю. Народ пішов самостоятельний, кожен сам собі начальник. Ви покваптеся, а то й машини можуть не дати. Сміливий пішов народ...

Уже в дверях Алілуяженко виразно почув, що з порожньої хати його вирядж ав принизливий сміх. Чи хата, чи повітря в ній заражені тим сміхом — обернутися страшно. Скоріше в авто, геть від сміху, від тої дивної нетутешньої людини, що так переможно вирядила Алілуяженка з хати принизливим смішком. Тільки ніч і довгий шлях угамують осміяну лють.

«Сміливий пішов народ».

25

— Бабусю, а мама знов не приходила?

— Ні.

— А чого ж я голос її чула?

— Спросоння тобі здалося, Оленко. Ягідки б нам з тобою зірвати сьогодні.

Мазуриха без якогось умислу говорила неправду. Тетяна таки заходила вдосвіта додому, сказала, що піде в сільраду, а чи повернеться — стара не знає. Скажи дівчині про це — на цілий день образи, чому не збудила.

Оленка — не Карпо. Карпо — мужчина, йому дозволено йти на степ, разом з матір'ю працювати там, а Оленка мусить допомагати бабі на господарстві.

— І вчора її не було, і сьогодні нема.

— Вчора була. Та, мабуть, і зараз вона в управі. Таки зірвім, Оленко, сьогодні оті великі вишні, а то горобця, як лепу, їдом їдять. На узвар зсушили б.

Дівчина побігла на річку, її нудьга гнітила. Щось у родині сталося з того часу, як приїхав у село батько. Чому він такий нещасний, руки трясуться, а люди його стороняться, Карпо всякі дурниці на нього вигадує? Якщо він справді батько, то йшов би додому, нехай і мати

перестане вигадувати всячину, а Карпові вкоротив би язика...

Ранкова прохолода ховалася попід кручами, оводи, набридаючи, гули над головою. Оленка сиділа на кручі, вигрівалася проти сонця, ніби досипляла ранок. Той батько не виходив з голови.

— Бабо! — Мазуриха топталася біля дозрілої вишні.— Бабусю, вони ще зеленуваті, бо не чорні. Скажу мамі, щоб прислала Карпа, і завтра ми з ними обнесемо до останньої ягідки. Ходімо, бабусю, посидите, щоб я скупалася.

Отак щоразу просить бабу, щоразу Мазуриха не відмовляє. Стало вже органічно невідмінним сидіти бабі на березі, охати й погрожувати: «Утопнеш, клята дівчино!» А Оленка ніби й не чує, Супоєм бавиться, на дно поринає і грязючку бабі дістає. Або перепливає на луговий берег, здалеку подражнить, що боїться назад повертатися, а вкусить овод — закричить й миттю опиниться в річці. Мазуриха знає кожну деталь цього купання. Вона особливо любить свою онуку за те, що не згубила дівчина людського характеру. У кого пішов Карпо: сміється він і плаче не серцем чи душею, а губами, животом. Йому вже ніхто не потрібен, а Оленці ще потрібна баба, щоб сиділа на березі, щоб стерегла й приймала на себе дитячі жарти, щоб розповідала про своє убоге, безрадісне дитинство, щоб життя не сполохало дівчачу долю. Стара взяла на свої руки Тетяниних дітей, жила й ділила ними — це було все, що завершувало її житейське коло.

— Утопнеш, клята дівчино! — кричала Оленці. А коли б сторонній хто припустив таку можливість, Мазуриха гордо заперечила б:

— Хто втопне, Оленка? Авжеж, утопне. Та вони обоє за матір краще плавають.

Листоноша приніс газети, Мазуриха зустріла його під вишнею. Оленка вдягалася й чула, як баба припрошувала листоношу до ягід і тут же запевняла його, що вони ще зеленуваті, бо не чорні. Ранок починався і закінчувався, як кожен з цих літніх ранків, одноманітно й тепло.

— А що б ви бабусю, робили, коли б виграли багато грошей?

— Як то виграла б? Я зроду в карти не граю.

— Ну, коли б на облігацію виграли? Скажімо, ось

в газеті таблиця, а в вас облігації. Раз — і ваша облігація виграла тисячу карбованців!

— Ого! Тисячу карбованців! Який же дурень дав би тобі ту тисячу? Не вірю я газетам. Не мале й діло, тисяча карбованців! Так би всю казну розіграли охочі.

У хаті Оленка кинулася до скрині, в шухляді розшукала квитки Тсоавіахіму, довго й мудро рилася в них і закам'яніла:

— Бабо!..

Такою ще не бачила Мазуриха Оленки. Онука дивилася надмірно збільшеними очима кудись «на той бік», де немає ні баби, ні Карпа; ніякої людської думки в тих очах. В руці тремтів квиток Тсоавіахіму.

— Що з тобою, цур йому, Оленко?

— Виграли, бабусю, виграли. Ось номер у газеті, а ось у квитку: дивіться, той же самий?

Мазуриха вдивлялася, аж очі боліли, намагалася збагнути, що ж сталося, і ледве прошепотіла:

— Наче ж той самий. Та я ж недоберу, не вчилася...

На 19-й номер справді припадав виграш — подорож навколо світу. Сама Оленка це зрозуміла повнотою, та хотілося, щоб і баба збагнула таку подію. Вона в своїм наймитівськім житті чимало подорожувала з дівчатами аж на Кубань — це було потрібно, на Кубані жили хазяї, які шукали робочих рук. В таку подорож молода Мазуриха рівно йшла, не думаючи про віддаль. Але щоб відчувала від цього задоволення, щоб захоплювалася тими подорожами — не було цього.

— Та й чого його битися в таку далечінь? Близенько мені, на край світу! Може б, нехай хтось інший, хіба матері є тепер час на такі гулянки?

— Бабусю, ця подорож культурна, щоб людей побачити.

— Мало їх і тут надивишся, аби хотів. Скільки я їх бачила, набридли.

І те, що Оленка вважала потрібним їхати матері в цю подорож, зрозуміла, як державний обов'язок. Життєвий розум шукав полегшення для дочки. Обережно радила:

— Віддаймо батькові, щоб ніхто й не знав. Упросім його. Ще причепляться до матері — їдь. Казала Тетяні, не бери того Овсохіму, відмовся. Чи не на моє вийшло: гроші заплатила, а теперки ще й їхати примусять. Дорога незнайома, люди чужі... І так живемо самі, та ще й їзда припала. Віддай, Оленко, він візьме від тебе.

Йому не звикати в поїзденьках, нехай. Скажи — баба просила. Я ж і його колись послужалась, віддаймо. Примовчимо, так ніхто й не взнає.

— А й справді! Нехай їде...

— Нехай, дочко, їде собі. Такі балачки в селі, ще вб'ють.

— Кого?

— Левадиного ж убили. Той Оврам як ніч ходить. А батько твій, кажуть, і в потребительці порядки наводив, Гузія лаяв.

— То й як же його, бабо?

— А хіба я знаю? При людях, кажуть, вилаяв, петлюрівцем називав якимсь, а Левадин Василь теж про таке писав в газетах. Та й на степу, тобто за Коровайненка, щось прикре говорив, а він же теперки за старосту в селі. І зроду було за це не милували. Хай би їхав собі, поки що...

Підсвідомо дівчина була певна, що вона так і зробить. Ніхто і ніщо їй у цьому не перешкодить. Але ж мати... Не так мати, як Карпо: причепиться, де квиток, і все село взнає.

— Побіжу в сільраду, з мамою пораджусь.

— Біжи, та й їсти покличеш. Я б і їй не радила говорити. Знаєш, яка вона в нас: ще подумає, що батька виганяємо з села.

— А подумає. Чудачка мама. Пішла б до батька, забрала б його з клуні і привела додому. Він такий, бабусю, смирний.

В сільраді Оленка довго стояла перед дверима в кабінет голови, читала напис червоним олівцем:

«Заходити собственно суворо забороняється».

— Неграмотно,— вирішила і хотіла вже зайти. Вийшов Коровайний, розгнівано буркнув, що ніякої матері він не бачив сьогодні, і Оленка майнула на степ. Замість матері найшла тільки Карпа. Може, порадилася б з ним, коли б Карпо не нісся так високо з своїм розумом. Не дав він Оленці поговорити просто, по-рідному, як вона уміла. З Карпом треба говорити якимись іншими, вкрай сухими, не «сердечними» словами. Більше його слухала. Карпо, як дорослий, знає, що матері треба йти в район, партійні справи полагоджувати, Удовиченка та Вихреста звільняти з міліції.

— Тут і... «товариш Сакій Довгопол», наш батько.

— Ти... говорив з ним, Карпо?

— А що з ним говорити? Що це, піонер з іншого колгоспу? Подумаєш, батько. Міщанство одне, та й годі...

В Оленчиних грудях стислося повітря. Вона знає ці Карпові думки, чула їх не раз від брата. Було боляче знати, що Карпо вважає її міщанкою. Це давало йому величезну перевагу не тільки перед Оленкою. Справді, може, так треба розуміти свободу, культуру, може, Карпові думки аж надто нові, вірні. Інші хлопці в загоні хотять не відставати від Карпа, а вона відстає. Оленка не може без внутрішнього трепету згадувати, як уперше почула з батькових уст: «Оленко!» Цього вона не забуде все життя («Материна вдача»,— дражниться Карпо). А воно, як живодайне зерно, впало на плідний грунт і живущими корінцями вп'ялося, жадібно проростає і «глушить свідомість», не дає зрозуміти, що ж саме міщанського в почуттях дитини до батька. «Товариш Сакій Довгопол» — ні, ні! Карпо, звичайно, розумніший за неї, але й він «серійний», такої великорозумної серії, як каже Захар Степанович Лістровий. Мати каже, що Карпо скороспілий, раніше розвинувся. І соромно було дівчині признатися, що вона глибоко в душі протестує проти природи, яка змусить і її таки «розвинутися», стати «серійною», спокійно сказати на батька: «Товариш Довгопол», розвинутися, щоб не почути пестливого — «Оленко!».

— А як його вб'ють?

— Хто? Тю, дурна, вб'ють! То нехай не бариться тут. Он і мати через нього наче загубила себе й не знайде. Їхав би собі. А то всякі провокації в селі, розмови про нас. Адже знаємо тепер, де він працює. Їхав би, а потім...

Оленка не хотіла чути, що було в Карпа за отим «потім». В самому слові, в паузі після нього прозвучав мимовільний перегляд Карпових ставлень до батька. Це ріднило Оленку з братом, він не зовсім «серійний», і далі його слухати Оленка не буде.

— Піду я, Карпе, у нас з бабою ще й вишні не обірвані.

«Бреше Карпо, що це міщанство...» — думала, вибродкуючи з вівса до косарів куткової бригади. І стала. Ще з вівса побачила, як один косар вийшов з ряду, поклав косу і пішов Оленці назустріч. До неї йшов... «товариш Сакій Довгопол». За думками не звернула уваги. А він уже ось, біля неї, «товариш батько»...

— Оленко, це я...

— А ми... не звикли...— бурмотіла спантеличена Оленка. Серце як не розірветься. «Правду казав Карпо — плаксійка»,— збігло на думку. Тоді підбадьорилася. А Сакій стояв зачарований, дивився на дочку вперше так зблизька. Чому про неї ніколи не будилася думка, чому тільки Карпо, Карпик заполоняв його мрію? Якою сирітно-одинокою безбатьківною здалася ця чарівна дитина.

— Чого ти втекла, Оленко, від мене, як квіти приносила? Вони й досі в глечику, я поливаю їх, а вони давно вже сухі... І не приїхав би в село, коли б не Карпо...

— Ну да... Карпо у нас... дорослий, хороший.

— Хороший. І ти, Оленко, хороша. З матір'ю, мабуть, гніваєтеся на мене. Карпо й не зустрічається.

— Ні, батьку, не гніваємося. То Карпо взиває нас плаксійками.

Вони вже познайомлені, вони свої, вони рідні. Косарі та в'язальниці довше затрималися, спостерігаючи цю зустріч. Потім дзенькнула мантачка, друга. Сакій обернувся, затримав зір на косарях.

— А ти, батьку... їхав би ще на завод.— Сакій не зразу збагнув. Думка шарпонула на Тетяну. Це її робота, вона так виховує дітей у неприязні до батька. Не раз на селі його про це попереджали. Недарма й Карпо так уникає зустрічатися з батьком.— Їхав би ти на завод, поки трохи... А там Карпо виросте, я...

— Хіба мені не можна в Чепеліївці?

— Мабуть, не можна. Понімаєш, тату, можуть убить. Це таке село.

Нічого не розбере спантеличений Сакій. Розхвилювалась, наговорила-наговорила всякого, в жменю ткнула якийсь квиток Тсоавіахіму і раптом побігла. На могилу виходив Сакій і вдивлявся в біленьку пляму, що віддалялася од лісу. Вдивлявся, доки й очі заболіли, і все шепотів:

— «Понімаєш, тату, можуть убить... Таке село...»

Пізно повернувся Лістровий з колгоспів. Рахіль між іншим розповіла про заарештованих чепеліївчан, кортіло їй висловити своє здивування, чому ж бригадира обминули, і стрималася.

Ранкова телефонна розмова з Тетяною прозвучала коротко, стримано, і в тому Лістровий відчув, чого накоїв Алілуяженко. Жоден з чотирьох телефонів не відповідав, хоч телефоністка запевнила здивованого Лістрового, що в Алілуяженка таки чотири телефони і всі цілком справні. «Глупство — дар божий, нехай і так,— подумав Лістровий,— але ж цим даром зловживати небезпечно».

Сходив поголитися і, повернувшись, уже застав Тетяну в себе вдома в холодно офіціальній розмові з Рахіллю. Знав, що дружина неприхильна до Тетяни, з великим трудом розумів такі настрої і всіляко зменшував свої зустрічі з Тетяною.

З приходом Лістрового Рахіль ніби ненароком вийшла, лишивши непричиненими двері, і ця дрібна образлива деталь не сховалася від Лістрового.

Привіталися: Тетяна щиро й тепло,— Лістровий сухо і офіціально. Чекала, доки він перший звернеться до неї. І сухість, і відсутність Рахілі, як жінка з розумом і серцем,— зрозуміла. Зітхнула, газету взяла зі стола. На останній сторінці «Известий» зацікавилася таблицею виграшів лотереї Тсоавіахіму. Здалося, що один номер знайомий — скільки раз передивлялась їх у себе в жмутку. Тьохнуло в грудях, відсахнулася від газети.

— Що там? — запитав Лістровий, сідаючи до стола.

— Нічого, показалося...

— Кругосвітнє виграла?

— Да, здалося... Телефоном я ніби про все сказала. Добавити можна б тільки дрібниці. Я от не розумію таких партійців. Може, за це й гнати мене слід...

— Не розкидайся так.

— Ви ж зрозумійте, Захаре Степановичу. Він ні з ким не радився, всіх має за класових ворогів, погрожує арештами. Так колись і Шимкевич та його об'їждчики вміли. Чи ми знаємо, де пішов Воропай? Міліціонера того мало не бив біля машини, неначе Воропай був теж заарештований і до нас у колгосп, як на виправу, засла-

ний. А в нас, крім Удовиченка, ще двоє комуністів, один кандидат і одинадцять комсомольців.

— Не нервуйся, Тетяно Іванівно, це основне. А що вигнала його — значить, слід було, краще б зробила, коли б привезла Алілуяженка до Бориса його ж машиною. Та зараз розберемося.

Підійшов до телефону:

— Борис? Зайди в РПК. Що? Не може бути? Я зараз викличу його з Занудівки. Говоритиму, не посилати ж за ним загін міліції.

— Ну, Тетяно, вчасно потривожила. Цей герой подвизається в Занудівці.

— А там що ж він поробляє?

— Облогою обложив Воропаєву хату, щоб живим чи мертвим узяти Воропая. Зараз я викличу його до телефону.

Перейшли до РПК. Борис привів і голову райвиконкому, викликали директора МТС. Нарешті Занудівка подзвонила на виклик центральної, Лістровий узяв трубку:

— А-а, Алілуяженко, здоров, здоров. Працюєш? Нічого, виспишся...— У Лістрового зберігся тон людини, що ніби знічев'я розпитує про всякі нецікаві речі в селі.— Воропай? Що ж він натворив? Ото, і таки не покорився? Ну, звісно, він упертий, давно відомо... І ти теж? Так, так; приїхав опівночі, а вона не впускає. Позапартійна?.. Звичайно, не чекати ж було тобі до ранку. Да, да, слухаю... Родичів привів, батька й матір? І знов не впускає, так... А що ти з ним маєш робити? Ні, краще вези його негайно до мене. Да, в райпартком, розберемося.

— Бачили такого ідіота? Цілу ніч облогою сидів, все село підняв на ноги і аж рапком таки добився до Воропая в хату, до дружини. Воропая справді не було вдома, тоді поїхав і забрав його біля комбайна.

Попросили Тетяну ще раз детально розповісти про всю подію, починаючи з пожежі. Коли ненароком згадала Сакієву поведінку на пожежі, директор МТС кинув репліку:

— Передавали, що вчора він у ленінців прекрасно комбайна налагодив.

Тетяна розповіла з усіма подробицями. Тільки-но закінчила, приїхав Алілуяженко. Він переможцем зайшов, пропустив поперед себе Воропая, як пропускають зло-

чинців. У Воропая була передряпана щока, розірвана сорочка.

— А то що? — запитав Лістровий.

Воропай не відповів, тільки тремтіли в нього стиснуті кулаки. Пояснив Алілуяженко:

— То його, голубчика, ми в машину попросили, не хотів.

Мертва пауза. Борис ліктем сперся на стіл, підпер долонею щоку і, глибоко зацікавлений, роздивлявся то на Алілуяженка, то на Воропая. Лістровий пройшовся по кабінету, спинився проти Воропая. Відчуваючи нервовий приступ, ледве стримував себе, навертав на жарти. Знов пройшовся по кабінету і таки вимовив:

— Що ж це ти, голубчику... Ну, сідай.

Підійшов до стола, кілька разів перекинув з місця на місце якісь папери.

— Оголошую засідання бюро РПК. На порядку денному одне питання: поведінка члена партії Алілуяженка.

— Воропая,— поправив Алілуяженко Лістрового.

— І Воропая, він член партії. Товаришко Довгопол, давай коротенько суть справи.

— Суть така, товариші: або мене треба вивести з членів РПК, бо я не згодна з такими ділами. Або цього... Алілуяженка виключити з партії, віддати під суд. Це підрив, компрометація партії, Радянської влади. Він серед ночі, як хортовий пес за лисицями, ганяє по степу, ловить голів колгоспу, міняє їх ім'ям секретаря райпарткому, нікого, виявляється, про це не питавшись. До того ж і міняє дивними, не радянськими методами. Заарештував Удовиченка, на його місце живосилом привіз Воропая, нагнав паніку на обидва колгоспи, паралізував у них таку гарячу роботу під час збиральної. Оце і вся моя інформація. Потрібні свідки, то їх є два колгоспи.

— Дозвольте, товаришу Лістровий. Вона мене ображає. Таких у вісімнадцятім році...

Лістровий тільки підняв руку, щоб Алілуяженко замовк. Запитав у членів бюро думку про виключення Алілуяженка з лав партії. З-за стола встав Борис, підійшов до Алілуяженка:

— Вахмістром був?

— Ну... А це ще до чого? Я ж не криюся.

— Віддай зброю, живо!

— І партквиток...— додав Лістровий.

Алілуяженко зблід, пересів на інший стілець і, силячи, віддав Борисові браунінг і партквиток. Не чув і не розумів Бориса, коли той гукнув з машини міліціонера і наказав забрати Алілуяженка.

Тоді продовжили засідання бюро РПК. Становище в Чепеліївському колгоспі було складне. Сама Чепеліївка являла собою дивний збіг крайностей. Великий, на все село колгосп, надійні люди в ньому, а поруч приховане кубло ворога. Чепеліївку лишили саму, не прилучили до обслуговування МТС з якихось формальних дрібних причин. Треба це докорінно змінити, кинути туди партійні сили, оточити увагою колгосп, взяти на буксир силами МТС...

— Ось що, товаришко Довгопол: шістнадцятеро коней прогавила ти, а не Левко Вихрест, теж безперечно чесна, пряма і віддана справі людина. Будемо ми судити Тетяну Довгопол за ті коні? — Помовчав.— Гадаю, що палієві саме цього й треба було. Догану ми їй запишемо, коли не заперечуватимуть товариші.

— Заперечую,— обізвався Воропай.— Немає за що розкидатися доганами, це провокаційний підпал. А Тетяна має й заслуги. Чи часто ми їх відмічали по району?

— Положим, правильно. Тетяну знаємо і шануємо за більшовицьку стійкість, як парторга, одного з кращих по району. Вона власним прикладом і партійним авторитетом утримала рівновагу в селі, особливо в колгоспі, навіть у час пожежі. Колгосп не зірвав початку жнив, поки що йде першим не тільки по нашому району... Яка буде думка в членів бюро?

— Правильно говорить Воропай! Тетяна Довгопол не заслуговує догани.

— Добре, ухвалюємо. Пропоную записати, що з цього дня в районі ударний колгосп — чепеліївський. Туди треба послати члена бюро, товариша Юренкова, до кінця збиральної. Порадити — змінити голову колгоспу. Удовиченко не зовсім справляється, а... Тетяну Довгопол рекомендувати на голову.

— Треба б голову сільради. Він у них безнадійно хворий, а з Коровайного ні голова, ні... заступник.

Лістровий подивився на Бориса, той розвів руками:

— Глупий і плутаний до чортів, але... жодних фактів, поки що... Пропоную порадити Чепеліївці на голову Гната Ільченка.

— Його нема вдома.

— Знаю, Тетяно Іванівно, повернеться цими днями. Крім того, там у селі відбуває відпустку цей самий... Сакій ваш.

— Не чіпайте Сакія. Я сама з ним упораюсь, брешуть про нього.

— Дай же Борисові висловити свої міркування. Давай, начальнику.

— Все вже. Хай би їхав собі на завод. Звичайно, чогось поганого про нього я сказати не можу. Але його особою спекулюють у селі. Він став буквально рисаком, на якого ставлять великі ставки на перегонах. У вас з ним... Я, звісно, не знаю ваших взаємин, я тут новий. Та зрозумійте, що інтереси державної безпеки змушують. Сакій зараз непотрібен у Чепеліївці. Я вночі довідався про його винятково корисне, радянське поводження біля комбайна. Здавалося б, що такий факт відвернув би від нього чужі нам елементи в Чепеліївці. Та сталося навпаки: його батько трубить по селу про цей вчинок сина, як про свій власний, героєм себе виставляє: за що ж, мовляв, на мене всякі наговори? З цими людьми ще доведеться сперечатися нам, а вони на Сакія надіються, і хоче він того чи ні — мимоволі створює в селі нехороші настрої. Найгірше те, що в першу ж чергу вони на ньому й помстяться,— я вже маю деякі попередження в цьому плані... А Сакій сам одверто проти них хоч і виступає, але якось по-своєму. Не вірю я, щоб він не відчував, яке фальшиве становище посів, живучи загадкою в свого батька. І, виходить, не знаємо, піде чи не піде він у ногу з Тетяною, помирившись з нею.

— Піде, даю слово, піде! Дайте мені до нього добратися. Товариші, це не така проста й легка справа, я сама... Він піде в ногу з нами.

— Знов ви, Тетяно, мені заважаєте. Я шаную ваші почуття, заспокойтеся. З заводу відомо, що там він непоганий робітник, на майстра його висунули. Щоправда, дивний якийсь. Але це... індивідуальні особливості. Та об'єктивні умови в Чепеліївці не на його користь і боюсь, що ті ж провокаційні елементи таки уб'ють Сакія...

Кінчилося засідання бюро так само раптово, як і почалося. Тетяна попросила дозволити їй піти з засідання, їй треба в Чепеліївку. Вона вживе таких заходів, що Сакій поїде собі, сама скаже йому про це. Лістровий

висловив думку, що це буде найправильніше, нехай Тетяна сама розбереться, треба чи не треба їхати Сакієві з села.

Їдучи в машині, Тетяна відчула самотність і знов не витримала. Гнівалася на себе, на свою жіночу слабість. І коли такою стала? Скільки років жила, терпіла, а тепер — як дівчинка...

Вишукувала думки, щоб забавити себе, відірватися від Сакія. Згадала про можливий виграш, що прочитала про нього в газеті, і замріялась. Шестимісячна подорож навколо світу або двадцять п'ять тисяч карбованців! Яка краса, сісти і поїхати, погуляти на всі краї. Де вона була за своє життя? Далі Києва все збиралася, в Москву кілька раз мала можливість поїхати — і не вирвалася, бо ніколи. А тут ціла подорож, ніяких турбот, увесь тобі світ!.. А може, і не виграла?.. Знов же — двадцять п'ять тисяч, що за них купиш? Хіба коні замість погорілих. Шістнадцятеро коней — шістнадцять тисяч карбованців. Лишається дев'ять. Стайня обійшлася шість тисяч триста... «Серія ОГ № 037421, квиток № 19, шестимісячна подорож навколо світу із заміною двадцятьма п'ятьма тисячами карбованців».

Ще раз дома при каганці прочитала в газеті. Оленка спала. Скільки днів застає дочку тільки сонною. Пішла в хатину й тремтливими руками розгорнула пакунок облігацій Автодора, Озету, Тсоавіахіму. У мозку горів дев'ятнадцятий номер, сліпив очі, доводилося кілька разів передивлятися облігації, квитки. Тетяна гартувала волю, найуважніше перебирала ще раз і ще, доки дійшла до останнього квитка. Здивовано, вголос нагадала собі номер, що виграв: серія ОГ, номер 037421, квиток номер 19. Такого номера в пакунку не було. Підрахувала квитки — одного не вистачає. Тетяна — до шухляди в скрині: мусить бути, вона гаразд пам'ятає № 19, на ньому чорнильна клякса і ріжок загнутий. Напевне, випав з жмутку, десь окремо лежить у скрині. Все нервовіше та настирливіше перекидала лахміття в скрині. Нема того квитка! Чи, може, його й не було, треба буде перевірити в списках Ляховича...

— Мамо! Оленка нічого не казала про виграшний квиток?

— Який квиток? Бідна дівчина весь день на вишні вилазила, ноги тремтять.

Тетяна погасила світло. До ранку так і не заснула.

Amicus Plato, sed mogis amica veritas[1].

Такою й пішла до Сакія. Кілька разів перед тим таки зазирнула в дзеркало. Гнів брав на те мертве скло. Чи горя вона не зазнала, що в дзеркалі впізнала себе молодою. Лице загорілось молодечим задором, шия просилася в дівоче намисто. На лиці крізь загар пробивалися барви. Якої дружини йому треба, чиї вуста вимовлять йому найщирішу радісну любов? За що ти, Сакію, гніваєшся? Не роби з неї собі найлютішого ворога...

Про виграшний квиток намагалася забути. Куди ж подівся квиток № 19? Одеколоном бризнула на себе і таки пішла. Щоб люди бачили, що не крадеться вона до свого чоловіка,— пішла вулицею, а не городами понад Супоєм. Софіїні діти вигрівалися на високій призьбі проти сонця, Гнатова мати поралася біля дверей.

— Тітко Надеждо, не бачили, чи виходив Сакій? — напівшепотом запитала.

— Не бачила, золотко моє. Сава Мануйлович зарані був у старого, а Сакій... не скажу, коли хоч, не буду брехать.

Чотири роки Тетяна жила з Сакієвими батьками, батьком, матір'ю звала. Було так просто, а тепер відвикла, і які з них батьки, коли в окропі, як муху, втопили б її. На порозі стояла Сакієва мати, стара, зашерхла, як перекислий сирівець у поставці.

— Здоровенькі будьте, мамо... Сакій спить?

Довгополиха здригнулася, за поріг ступила в сіни. Про невістку вона такого наслухалася, таким звіром її собі уявляла! І хазяїв вона з села виживає, і її, стару Сакієву матір, на людях нехорошим словом узивала. Навіть церкву не побоялася забути невістка. Довгі роки не зустрічалася, здалося, що невістка перебрала вже на себе образ самого нечистого. Не говорить, а блюється анцихристовими словами і на корню живих, як вовчиця, загризає...

«Мамо!» — це їй почулося. Хто назве — невістка? Не може бути. «Мамо...» І очі, справжні людські очі в неї усміхаються до матері. А хто її, стару, матір'ю тепер назве? Нікчемний Оврам і той «луб'ям» дражнить, в ложку зазирає, чи не зайве стара з'їсть...

---

[1] Платон — друг, та істина ще більший друг.

— Заходь... дочко...— і впала. Тетяна встигла підтримати, щоб голову врятувати. Поклала стару долі в сінях, води дала, сама стривожилася.

— Не приходив Сакій. Кажуть, на степу він, дочко.

Тетяна гукнула тітку Надежду. Попросила її допомогти доглянути стару.

— Ой, не вхожі ж ми до них, Тетяно.

— Прошу вас, молю, тітусю. Тільки наглядайте, бо я... поспішаю.

Ця пригода вкрай розмагнітила настрій. Тетяна пішла в степ, не заходивши додому. На толоці кілька разів озиралася, все здавалося, що стара Довгополиха її гукає. Підходила до лісу, журбою та спогадами повертала собі настрій. Ось ліс, а онде й... чоловік, як і колись, на шляшку. Ноги вклякнули. Тетяна впізнала Сакієву ходу. Але набралася рішучості, пішла назустріч. Тепер не ніч, як тоді. В балочці обривався кінець балашовського лісу. Балочка вигиналася аж на шляшок, де зараз ішов Сакій. Там саме прохурчали над головою в Тетяни чиїсь вила. Отут у рові ховалася — кортіло підійти і... подивитися, а може, знов сховатися, як і тоді.

З балки виходив Сакій. Спочатку виткнулася неприкрита, розкошлачена вітром, похнюплена до землі голова. Потім висунулися з-за землі плечі, одна рука вимахувала сильніше за другу.

Побачив! Руки збилися з ритму. Ні, не став. Вирівнялися руки, переходить на Тетянин бік, до лісу...

— Здрастуй, дівко.

— Здоров будь... парубче.

Була мить, що і Сакій, і Тетяна відчули себе парубком і дівкою на вулиці. Блиснула така іскра в очах, що доторкнись вони одне одного — запалає, і обоє обернуться на попіл. У Тетяни почорніло в очах, так напружувала вона волю, так погрозливо розгулялося грою серце. Сакій пересилював природну усмішку слабкодухості, відвернувся і сплюнув, неначе вимовив: «Тьху ти, прокляте зілля...» Зробив рух іти далі.

— Сакію!

Зачекав, ніби дивився на ліс, дивився на порожнє випарене небо, заглиблювався у власну думку. Тільки сторонне досвідчене око змогло б помітити, що Сакієві очі, крім Тетяни, нічого не бачили. Вони стежили, як знімалися й тремтіли груди, вирівнювалися і згорталися складочки на полотняній пазусі, дрижали набрунені, як

змальовані пензлем майстра, губи. Це природна краса! Людина не може не замилуватися нею. Коли б це не його законна дружина, з якою прижито близнят. Коли б він уперше в житті здибав її отут... Благословляю, сказав би, земле, твій природний твір і вклоняюся йому. Душею впірнути б, серцем віддатися цьому життєдайному морю людської краси. Століттями, в ім'я Ісуса, релігія називала ту красу гріхом, заклинала пеклом, брудцила попівською мораллю. Молодість, краса обдарованого природою людського тіла — то гріх за церковною мораллю, а захоплюватися нею — то бруд і неморальність за світоглядом бундючно пуританствуючих міщан...

Та перед ним дружина, перед ним традиції. Скільки непотрібного й злого принесено з цим поняттям — «дружина», «жона». Хто перший укладе в ці слова справжній, не підсолоджений крикливими моралістами, не отруєний традиціями, людський зміст: «мати», «жінка», «друг», «людина»! Перед ним Тетяна, яку намагається розгадати Сакій. Тверезa свідомість вогнем пройшлася по жилах. Ще вчора сказано Сакієві, що Тетяна хоче взяти з ним розлуку. І здалося, що не важко зрозуміти, чого спинилася вона, чого вимагатиме.

— Чого ми, Сакію... ворогуємо, не поговоримо? — спромоглася на вбоге запитання.

— Нема про що говорити. Ти живеш своїм, а я своїм життям.

— Це правда. Нам тісно стало...

— Я заважаю тобі? Знаю, знаю. Ти мені також заважаєш не менше.

— Не мені заважаєш, Сакію. Мені... я могла б і виїхати геть. Он у селі таке твориться, твоїм ім'ям намагаються спекулювати. Ти, колишній червоний партизан, не бачиш, що батько твій на куркуля вирости пнеться, на тебе надії покладає. Та й не тільки він...

— Ну, коли говорити на совість, то на тебе покладають надії елементи не набагато вищої якості, як і на мене. І не безпідставно надіються, стережись, Тетяно, прислухайся, чого вони від тебе вимагають, бо вкрутять з головою. Я був — і нема мене. А ти на оці в них... Дітей пожалій, як виховуєш, паскудиш дитячу натуру, до батьків...

— Не тобі мене вчити! — спалахнула Тетяна.— Я, а не ти, виховую наших дітей. Поки що не спаскудила, з циганами не розгулювала.

Сакій різко повернувся до Тетяни, аж злякав її.

— Мовчи, Тетяно... З ким ти розгулювала, від кого подарунки дістаєш, з ким збираєшся догулювати... мене це не цікавить. Не займай мого гуляння, от і вся розмова.

— Сакію, постривай! Гніваєшся за якісь дурниці, гнівайся, твоя справа. Хоч би ж розпитався в мене... Але на заводі ти людина. Їдь туди, їдь з села, не заважай.

— З села? Я до чорта в зуби поїхав би, не тільки з твого села. Це не життя в мене, а мука одна. Маю жінку, дітей... Та і по-твоєму не буде, так і знай. Тобі я ще заважатиму.

І пішов. За мить Тетяна рушила за Сакієм. З уст вилетіли слова:

— Сакію, Сакію! Буде по-моєму, постривай. Намучив ти мою душу, кого ж я чекала стільки літ? Всяким брехням віриш, така тобі й ціна...

Сакій не міг не спинитися. Це не просто цікавість послухати, що скаже йому Тетяна. Він згадав попередження дочки, його попереджали комсомольці. Слух різонули останні Тетянині слова, хвилюючі, серцем вистраждані слова: «Намучив ти мою душу». А може, в тій душі і справді, крім Сакія, нікого ще й не було. «Всяким брехням віриш, така тобі й ціна...».

Пересилив себе і став. Коли б Тетяна відчула все, коли б побачила вона, що Сакій став, на цьому б кінчилося її вдовине життя.

Та вона за мить перед цим різко повернулася і пішла на степ. Не озиралася й не бачила, як на шляху стояв ошелешений Сакій Довгопол. Кілька разів поривався доганяти ту жінку, що пішла. Вона віддалялася й зростала, а сонячне небо от-от упаде, придушить, назавжди розрізнить їх. Спинити її й просити прощення за Домаху... Просити ради Оленки...

«До чорта в зуби!.. Е-ех, не минала б молодість... Ти, Тетяно, випитуєш мої нерви? Хочеш, я й поїду. Мої нерви ще міцні, прощай!..»

— Ну, ось вона, моя кількарічна любов...— іронією картала себе Тетяна, заходячи в балку. Обернулася, він пішов до села, немов п'яний. Потім хода стала бадьорішою, голова знялася догори, рука махнула раз, удруге... Пішов!

Доганяти? Ні, тепер не доженеш. Повернула нивами,

не бачачи землі під ногами, пішла до жнив. Злітали в стерні цвіркуни, вітрець маяв непокірними кільцями кіс на скронях.

Частина четверта

Уміли ж ви у мріях буть великим,—
Зумійте стать великим і в ділах.
В. Шекспір

1

У Лістрового щось недобре вчулося в житті з Рахіллю. Було як слід. Потім все це обернулося в якесь опудало. Сімейну лагідність починали труїти зачіпки та несподівані нарікання. Неначе на битому шляху хтось перейняв Рахіль, засмітив голову і пустив такою в люди. Захар Степанович несподівано для себе відчув, що він за щось незадоволений дружиною. Отак серед ночі прокидається і поміж численних думок чомусь знаходить одну, гостру та противну. Вона проходить невинним спогадом. Прекрасний місячний вечір (Рахіль запевняла, що то, справді, не була ще ніч). Вона поверталася з Чепеліївки, довго затрималася,— хвилювалася. Поїхала в справі пожежі сама, без шофера. Та що ті хвилювання в порівнянні з почуттями, викликаними приїздом Рахілі з Чепеліївки...

Вона повернулася в підвищеному настрої. До кімнати зайшла — горить, радісно дише. Підмінили жінку...

З нею їхав і Сакій Довгопол.

Це сталося у ті ж жнива. В той вечір вирядили Сакія на поїзд. Рахіль чемно і зовсім солідно прощалася з ним на підніжках вагона, коли рушив поїзд. Потім розповідала захопливо, життєрадісно. Все в розповіді було звичайне, а її захоплювало. Зіпсувався мотор в авто, «іскру загубила», водій! Довгопол його лагодив, не шкодуючи одягу, який безжалісно мастився об брудне залізо. Потім їхали і дискусію про «нову мораль шлюбів» розпочали. Про так звану незалежну від шлюбу любов сперечалися («для ясності ж, зрозумій, Захаре...»). Сміялися, коментуючи відому обом стару брошуру — «Любов, як соціальне лихо». За розповіддю Рахілі, Сакій у цих питаннях виявився добре обізнаним, начитаним і «просто

чудовим співбесідником». Що й казати, теми співзвучні самотній жінці з таким же мужчиною в машині, на протязі тридцятикілометрового шляху. Місяць, посріблена даль і туман, як павутиння в думках...

З того й почалося, даючи хоч і малопомітну, але дошкульну для старішого літами Лістрового тріщинку в житті. Не витримав, спробував пояснити Рахілі — дружина ж вона йому, товариш,— пояснив, що такі поїздочки при зрадливім місячнім півсвітлі, коли й фари світити здається блюзнірством, такі поїздочки («дорога Рахіль») вимагають інших тем для розмов одинокої жінки з мужчиною, напевне ж, шлюбоненависником.

Гадав, що, як старший товариш (літами, звісно), повинен попередити Рахіль від можливих помилок у житті. Краще на початку запобігти, нехай це покажеться й брутальністю з його боку. Собі, в рухливій фантазії, дозволяв трошки більше. Навіть спробував змалювати можливі варіанти такого поводження дружини, від того ще більше розпікався. Але їй сказав сущі дрібниці.

Образилася, почала соромити — облюбований маневр жінки — від оборони до нападу. І пішло, на диво обом, часом виходячи далеко за межі жартів і дотепів. Помітив і сльози якось. Тоді, перейнятий каяттям, зарікався ніколи не нагадувати про це непорозуміння. А воно, як шашель, таки точило, скребло й... нагадувалося. Рахіль від посмішки переходила до дорікань. А воно зовсім випадково, поза власною волею, дивись,— вирине знов.

Так зачепила його невинна хвилина безпосередності й захоплення Рахілі людиною...

— Захаре, читав?

— Що, «Любов, як соціальне лихо»?

— Тю! З тобою стало важко жити, навіть... не поговориш.

І пішла з кімнати. Очі знов наллялися слізьми, листа кинула на лаву, повернулася і пішла до себе. Напевне, плаче — в таких випадках жінки плачуть і проклинають свій невдалий шлюб. З цього починаються не прості фантазії, а вже знамениті діла занедбаного побуту.

Трохи присоромлений, ніби побитий, Захар кинув обід. Кортіло й собі піти геть, а щоб догадалася дружина про це — грюкнути дверима. Чи йти за Рахіллю? Та не вистачило сміливості зайти заспокоїти, може, жартами вивернутись з неприємного становища.

Повернувся до стола, взяв з підлоги лист. Згадав: га-

зети й листи читає тільки перед сном або коли дружина їх подасть. Рахіль — людина. Може, жінка хотіла похвалитися листом — їй з Новоросійська написав Сакій Довгопол. Чотири сторінки листа, повного настроїв, думок. Два рази, ніби між іншим, згадується в листі і Лістровий. «І то добре,— думає Захар Степанович,— міг би ні разу не згадати».

«Ваш чоловік такий зайнятий щоденною працею... Все ж прошу вітати від мене товариша Лістрового. З ним я маю говорити в багатьох справах після повернення...»

В листі солідно лише натякнуто принагідно про дискусію і ті ж «раціоналістичні» погляди Рахілі. Але основне, що повідомляв Сакій,— це про своє відрядження за кордон. З метою ознайомлення з цементним виробництвом у технічно розвинених капіталістичних країнах завод відряджає кількох інженерів і майстрів за кордон. В групу потрапив і Сакій Довгопол.

Це повідомлення не внесло спокою в настрої Захара Степановича. Поза всім, що знає він Сакія з Тетяниної інформації, в свідомість прокрадалися сумніви про сина Оврама Довгопола. Підігріте дивними взаєминами Рахілі та Сакія, це відчуття виростало в недружелюбність. Але ж становище на заводі показує Сакія в іншому, далеко вигіднішому світлі.

Так і не закінчив свого похватного обіду, узяв кашкет і вийшов надвір, до машини. Біля машини стояла чепеліївська підвода, а з шофером розмовляла Тетяна. Лістровий зрозумів, що вона не йшла в хату, щоб не заважати обідові. Згадав про лист, повернувся до кімнати і вже вдруге вийшов з тим листом.

— Читай, Тетяно!

— Що, знов допис якийсь на мене з Чепеліївки?

— Ні, на цей раз з Новоросійська. На, проглянь оце місце та скажи свою авторитетну думку.

Від хвилювання ледве читала. Сказати авторитетну думку, коли раптом згадала про квиток Тсоавіахіму. Напевне, дурить Сакій про відрядження, ховає сліди, щоб не догадалася про його вчинок. У неї прокрадалася підозра, що квиток той потрапив до рук Сакія не зовсім чистими засобами. Зрозуміло, чого хвилюється жінка. Хіба Лістровий не знає історії її радості, її печалі, її прагнень? Скільки раз йому доводилося розважати Тетяну, підтримуючи її надії. Ось і зараз. У самого такий настрій, весь час поривався піти до Рахілі, помиритися з

нею остаточно. Таке прекрасне життя, навколо люди і їхні рушійні пристрасті... Забавився Тетяною:

— Просто, скажу, Тетяно, життя як навмисно складається. Ну, прочитала? Трюк, га? Проїдеться по закордонню, повернеться збагачений враженнями. Просто не розумію, чому ви не приберете з ним спільної мови, щоб помиритися...

Тетяна вагалася з відповіддю. Дивилася в землю, збирала свої розгойдані думки. Віддала Лістровому той, не їй написаний лист, простежила за кожною жилкою на лиці, коли він ще раз перечитував місце про ту подорож. «Наш Сакій...» — непідроблено прозвучало в Лістрового. А наш, хоч і не мій, з ним вона аж тепер, здається, покінчила все...

Пішла в хату за Лістровим, не висловила своїх думок. У хаті, дивлячись на Рахіль і Лістрового, стиха заздрила їхньому родинному щастю. Щоправда, слідів жіночих сліз не приховати від Тетяни,— пусте, жіночі очі на мокрому місці, а сльози — що осіння мряка, і на годину мрячить. Приємно бачити Рахіль веселою, почути від неї непідроблене вітання з Сакієвим успіхом.

— Я приїхала до вас, товаришу Лістровий, в дуже серйозній справі.

— Знов щось нове? — Лістровий насторожився. Тетяна дрібниць ніколи не зве серйозними ділами.— Ще вчора я говорив телефоном з Юренковим. Незвично йому, впізнає людей, обдивляється, але... Ніби все гаразд.

— Усе й гаразд, нового нічогісінько.

— А що ж? Починаєш мене інтригувати? Жнива закінчили, область здивували, ленінці числяться по району передовими, а Воропай говорив учора, що змагання з вами програли. Да, вітаю Чепеліївку: нову назву вашого колгоспу затверджено. Ми, звісно, не спустимо вас з очей, допомагатимемо. Юренкова прикріпимо до вашого села на довший час, незалежно від того, чи буде він там постійно, чи повернеться до райцентру. А він робити вміє. Що робить тепер Коровайний? Ця людина дуже нас почала цікавити. Чув, що ніби женитеся з ним?

— А тебе, секретарю, це страшно обходить,— втрутилася Рахіль.

— Не турбуйтеся, Рахіль Мойсеївно. Ми з Захаром Степановичем давно повіряємо одне одному наші особисті справи... Чи женимося? Не знаю. Певна, що з цього пива не буде дива.

— Чому?

— Закваска різна. Та киньмо це... Коровайний, на нашу думку (Юренкова і мою), теж непотрібний у селі. Гнат працює добре, але наявність Коровайного заважає й Гнатові. Сам мені говорив днями: «Не подобається,— каже,— коли оцей перевчений муж, Коровайний, сунеться мені допомагати в роботі». А ми ж лишили Коровайного членом ради, земельні справи досі в нього.

— Да, це помилка. Що каже Юренков?

— Він же й послав мене. Юренков каже, що Коровайного треба зняти з тієї роботи. А я вважаю, що і з Чепеліївки треба вирядити його. Це особливий тип крота, що кротить ниву і землю під себе, а не на поверхню прогортає.

— Які мотиви? Район не заперечуватиме, коли... село. Це ж не така проста річ.

— Про це й треба порадитися. З того часу, як повернувся Гнат, наново обрали президію сільради, мене, як голову колгоспу, туди ввели, перейменували свій колгосп, почалося в Чепеліївці щось дивно нове. З одного боку, до колгоспу ми дістаємо заяви про вступ, у колгоспі підвищені настрої, чотири бригади вже включилися в змагання за високі врожаї, Вихрест подав заяву про вступ до партії... А з іншого боку — неймовірні чутки, розмовочки, брехні, оті анонімні дописи, що часом доводиться їх читати у вас. Юренков абсолютно має рацію, коли настоює, що в Чепеліївці є не тільки підкуркульники, а й куркулі.

— А хто каже інше? Пам'ятаєш, на пленумі райпарткому яка була думка про Чепеліївку? Чому ми послали члена бюро до вас, і саме Юренкова? Та справа в тому, щоб ви самі там не пороли парка, не гарячилися, не втрачали розуму, а діяли солідно, як комуністи, більшовики, продумано. Вислати, кажеш, Коровайного. Язиком він плете дурниці,— проте ще жити можна. Розум не вищий за те плетиво, але за це не висилають. Його ж і гетьманці ударили, неначе навмисно, щоб він мав право тепер чванитися тим. Землю націоналізував від імені Рад... А що проти? Оті його безглузді вченості в розмові? Мало, товариші, слабко працюєте. Ви обоє з Юренковим маєте рацію: Коровайний в Чепеліївці зайвий, та хіба тільки Коровайний? Борис певен, що деякі діла і в інших селах району ниточками тягнуться до Чепеліївки. Хто це робить у нас? Треба працювати й знати хто.

Так і Юренкову передай... Вихреста, дивіться, приймайте до партії. На нашу думку, старий — чесний колгоспник і свідома людина. Не гарячкуйте тільки, Юренков післязавтра приїздить на бюро, їдь і ти з ним, поговоримо. Вчора він телефонував про ваші широкі плани перебудови села. Це продумано чи тільки фантазуєте ви разом з Юренковим?

— Продумано, Захаре Степановичу, давно продумано. Юренков тільки оформляв цю нашу думку. Однією горлянкою набридло вже агітувати, коли можна ораторські промови ділом підкріпити. Ми зробили тільки вулицю, закінчуємо баню,— і то вже зовсім інше ставлення до всіляких новин у селі. Це вже не обіцянки, а реальність. І потім, ми ж не так багато хочемо.

— Дрібниці, що й казати: звукове кіно, радіо...

— Радіоточки, Захаре Степановичу, так. Технікум душ на півтораста, двісті...

— Ого!

— І зовсім небагато, двісті чоловік. Машинно-тракторну станцію ми з Юренковим вважаємо доцільніше утворювати у нас, а не в Занудівці, да-да, Захаре, у нас. Ми маємо більші для цього дані, аніж Занудівка.

— Які ж саме, доведіть і мені з своїм Юренковим.

— Про це після поговоримо і доведемо. Але... ми подумаємо, щоб поновити колишню балашовську греблю, туди за наші землі і збудувати...

— Я так і знав — гідроелектростанцію?

— А що ж, як і електростанцію? Може, непотрібна? Нам тільки устаткування та керівництво. Робочу силу дамо, камінь дамо, греблю загатимо. А вода крутитиме,— скільки її дурно йде в Дніпро!

Лістровий відчув неприємність за своє надмірне іронізування, коли людина так щиро його запевняє. Перед ним та сама Тетяна, що десятки літ обіцяла суспільству вирости з куховарки на керівника держави. Вона помітно зблідла проти попередніх років. Та то тільки зовнішнє. Може,і справді махнула на Сакія, збирається заміж. А вона говорить. Спробуй не повірити, коли й сам радієш від такої ж думки.

— Вірно, крутитиме вода. Давайте вашу пропозицію, почнемо. Ну, а це ж як? — показав на лист від Сакія.

— Це? — махнула рукою.— У всякої казки свій край. Почекаємо кінця-краю і цій казці.

2

Ніколи Ляхович наочно не виявляв стану тривоги чи радості. Ніби природа його таким затесала і з-під сокири пустила в люди. Як амортизований паровий казан, він не грівся до найвищої температури і до найнижчої не спускав. Звичка чи обов'язки змушували читати газети. Читав поспіль усе, що писалося в них, зітхав або всміхався від прочитаного, робив вирізки. Неначе він ще тільки готується до справжньої, по своїх руках і здібностях, діяльності. Ранком був на поштовім пункті, коли поштар привіз кореспонденцію. Ляхович завжди заходив у таку годину, щоб мати нагоду продивитись і ті газети, які приходили не на його адресу. Поштар попросив допомогти відібрати кореспонденцію для чепеліївських колгоспників, бо він поспішав. І Ляховичеві до рук потрапив лист від Сакія, адресований Тетяні.

В конторі колгоспу, не замислившись, прочитав той лист: «Тетяно! Хто з нас двох винуватіший, мені поки що важко добрати. Але я повів себе погано — це факт. Пробач, і коли зможеш, напиши кілька слів, розберімося в заплутаному питанні нашого співжиття... Хотів солідніше поговорити з тобою про колгосп, а вийшло — тільки полаялися при зустрічі.

Мені здається, що в Чепеліївці лишилися не потрібні там, а може, і шкідливі людці. Не говорю про Коровайного, щоб не подумала, що з особистих міркувань... але, крім нього, там є такі, що, може, і ним керують. Я був на тій ганебній вечірці в Коровайного, і здалося, що там зібралися недобитки ворогів Радянської влади. Хто там був, відомо на все село. Не важно те, як вони споювали мене та що говорили про тебе. Важно, що це люди, які ненавидять колгоспну Чепеліївку. А серед них були й колгоспні службовці... За кілька день я їду з бригадою інженерно-технічних робітників заводу за кордон. Може, пощастить і Павлушу розшукати.

Передай мій привіт дітям, особливо Оленці. І подякуй їй за квиток... Ще раз прошу пробачити за гарячковість. Як бачиш, я перший іду на примирення і ці кілька днів буду чекати відповіді. Це й буде ствердженням, що я помилився, припускаючи твої близькі стосунки з Коровайним... Це буде нашим «перемиренням» до більш розумної зустрічі. С а к і й. (Новоросійськ)».

Ляхович устав із старезної канапи. Напруженням м'язів розпирало його не так ушир, як угору. Зникла сутулість, вирівнялися ноги, примружилися завжди прості, тепер лукавством упоєні очі (Ляхович носить окуляри, але на самоті воліє користуватися тільки природними очима). В правлінні колгоспу нікого не було. Тетяну рано вирядили до району, а правління й завжди порожнє літньої пори.

Ще потягся на глуху стіну ніби спросоння, аж затріщали кістки. Тоді зіщулився в свою постійну позу, згадав, що з степу обіцяв приїхати райуповноважений товариш Юренков. Коли спить ота людина, думалося зо зла, де він обідає? З того часу, як появився Юренков у селі, Саву Мануйловича безсоння мучить. Те, що Коровайного раптом вивели з президії, а потім і з членів сільради,— хотів оскаржити в області. Та не зрадила передбачливість,— «на тому пустомелі ще вклепаєшся»,— стримався і до Юренкова, як завжди в інших випадках, у близьке знайомство не поліз. Тепер ще оцей лист: а що, коли це не тільки Тетяні написано?.. Поза шкірою мороз ошпарив, зашуміло в голові.

За вікном тупіт. Сава Мануйлович прикрив розчинене вікно — не чує вухо шуму, не знає серце глуму. Поклав перед очима вирізану з газети таблицю виграшів. Сакіїв лист зім'яв і пхнув у кишеню штанів. З шухляди витяг палітурку з паперами, розшукав потрібний йому список розданих колгоспникам квитків Тсоавіахіму і старанно вчитувався в кожний рядочок. Догадки справдилися, про який квиток натякає Сакій у листі,— затяжно і щиро засміявся, не стримуючи тонісінького голосочка. В газеті підкреслив номерок, що виграв шестимісячну подорож навколо світу, у списку проти Тетяни зробив відмітку — її квиток виграв ту подорож. І сміявся нестримно довго.

— Що це вам так, понімаєте, весело, товаришу Ляхович?

— Га? Що, прошу вас... Ах, це ви, вибачайте, товаришу Юренков. Да, розумієте, весело, ги-ги-ги, щастить людям. Га? Ну да...

— Кому це так щастить?

— А тут, прошу, одному землякові нашому. Га?.. Да, да, одному тут нашому, ви його не знаєте, даруйте на слові.

— Не знаю. А що йому за щастя? Орден одержав? За що?

Сава Мануйлович перестав сміятися. Такий собі дурень, га? Дрібниці за щастя прийняв. Ото справді інша річ, коли б людина орден дістала. Тут дрібниці, звичайно, тільки виграш — щастя дріб'язкове, але хто як зможе ним розпорядитися. Юренков запалив цигарку. Ляховичу запропонував.

— Як там, прошу, жнива? Так кортить, так, даруйте на слові, рвуся в поле і, хоч ти сказися, пробачте, не вирвешся з роботи. А цікаво б, знаєте. Це ж лани, прошу вас, соціалістична власність... Дозвольте, прошу, в мене потухло. Га?

— Жнива, понімаєте, нічого собі, не гірші, як і в людей, закінчили, молотить починаємо. А от... Та горить вона у вас, понімаєте.

— Що, прошу? — Ляхович витягся в струну, зняв пенсне, дивився на Юренкова, як і природно, присліпуватими очима.

— Хто у вас записує трудодні та як ви їх оформляєте в трудові книжки колгоспників? Ви ж роздали на руки ті книжки?

— О, то прошу вас... Але ж книжки не роздані. Даруйте мені на слові, це ж ад кромешний. Сам я один — і канцелярія, і секретар, і листування, а тут ще й трудодні, прошу, га? Дали мені комсомольця на допомогу. Пилипеїв тут один, я його й посилаю писати трудящим колгоспникам зароблені дні. Звісно, комсомолець, молодь, прошу вас, не повинно б. Га? Як коли, то й на вечір приносить, а інколи за кілька день разом. Взагалі справний хлопчина, про політграмоту мені розповідає.

— Скажіть тому комсомольцеві, щоб він, понімаєте, зі мною поговорив про це.

— Про політграмоту, прошу вас?

— Про трудодні. Про політграмоту ж він з вами говорить. Та не забувайте, як забули, попередити Явдоху, що самогон гонить. Поставимо, понімаєте, на зборах про виключення з колгоспу за такі штучки.

Юренков повернувся, щоб іти, попрощався з рахівником, по хаті подивився. Та в дверях його гукнув осяяний якоюсь думкою Ляхович. Він покірний, як пес:

— Пробачте, прошу вас, товаришу. У мене маленьке проханнячко, даруйте мені. На кілька день, прошу, на

кілька день поїхати. Мати в мене... Ось прошу, телеграма. Умирає, га? Телеграма, прошу.

Юренков повернувся в хату. До нього простягає руки наче рахітом посудомлена людина. На лиці скорбота, на устах рабська покора. В одній руці тремтить клапоть паперу — зловісна телеграма. Юренков ступив до Ляховича. Десь і в нього лишилася мати в Орлі. Стара, може, і вмерла, ніхто не прислав бодай слова.

Простяг руку, щоб узяти в Ляховича телеграму, самому прочитати. Не міркував, для чого це йому впевнятися про чуже лихо,— звичка така. Ляхович раптом глянув на руку Юренкова, тоді на телеграму і заторохтів:

— Ох, прошу. Тю, здурів з лиха, даруйте мені на слові, товаришу дорогий. Де ж вона, та капосна телеграма?.. От, прошу, попутало — рахунок на цвяхи для лазні, пробачте, за телеграму подаю. Так і є, даруйте, дома лишив телеграму.

— Про це поговоріть з головою колгоспу, з Тетяною. Не моя, понімаєте, справа. Така пора саме...

Ляхович упрів. Хто б подумав, що він захоче прочитати ту телеграму? Тепер роди йому, а дай таку телеграму, нізащо не забуде, кілька разів нагадає. Могла ж вона й зовсім загубитися? Іч, принесло його в село.

Вночі з району повернулася Тетяна, застала Ляховича в конторі. Надворі, допомагаючи розпрягти коня, повідомив, що був Юренков («Товариш Юренков заходив, просив попередити Явдоху, щоб перестала гнати самогон, про трудові книжки турбувався, щоб не погубили їх колгоспники»). Потім іншим голоском попросився на кілька днів у відпустку. Мати в нього на... холеру, чи що, захворіла в... Чернігові. Самотня, неодмінно вмре, стара.

Тетяна розміркувала і дозволила, то більше, що Ляхович попередив її про згоду на це від Юренкова.

Тієї ж ночі бачився з Гузієм. Розповів про все, крім телеграми. Разом прочитали кілька раз підряд Сакіїв лист, і Гузій, пожмакавши його злісно, потім таки обережно поклав собі в кишеню. Ляхович нервувався:

— Їду я, Павле Дем'яновичу, треба їхати. Порадьте цьому дурневі Коровайному подати заяву... Загине, як муха в окропі. З нашим учителем нехай домовиться, їм потрібен у школу інструктор ремісництва, тесляр для техмінімуму. Якого ж кращого диявола чекати Коровай-

ному? Інструктор з нього абиякий, а посада тиха і надійна за добрими людьми. А... того чорта треба приборкати, зараз така перспектива накльовується...

Розмова з Гузієм була коротка, але змістовна. Павло Дем'янович провів Ляховича до двору, де стояла запряжена коняка. Підводчик тільки й чув, як гукав Сава Мануйлович:

— На Київ раннім поїздом і в Чернігів до матері...

Так і не дістала Тетяна Сакієвого листа.

3

Скажіть двома словами, пане патер,
що вам тут потрібно?

Ф. Шіллер

В свою холостяцьку кімнату аж на «трапезунді» Сакій повернувся сьогодні зарані, тільки починало поночіти. Ще з вулиці чув у розчинені вікна: між камінними одноповерховими будівлями лунала милозвучна гра на баяні. Зайшов у кімнату, не вмикав світла. Петрик на хвилину примовк, а коли Сакій рукою підбадьорив,— знов розгулялися звуки в тісній кімнаті. Петрик грав запоєм, з самого ранку, коли Сакій приніс йому баян. Грав захоплюючe, темпераментно; тільки гуділи тонкі дерев'яні простінки в квартирі.

— Ну, як, Петрику, грає машина? — запитав Сакій, перериваючи гру. Безплідне чекання відповіді на свій лист примирення викликало почуття дошкульної образи. Несправедливо!.. Тамував непроханий сум у розвазі з Петриком.

— Грає, дядю, як грім, грає. У санітара дрянь баянишко в порівнянні з цим. Старе барахло, дев'яносто басів, та й ті заскакують кожен раз, тільки по-справжньому заходишся біля басової варіації. Хороший баян, дядю Сакій. Невже зовсім, навіки даруєте його мені?

— Навіки, Петрику. Поїдеш до матері, заграєш їй отого Шопена, що санітар тебе на нотах вивчив, і про мене згадаєш. Хороша мати в тебе... Тільки коли переходиш на приспівну мелодію, то не поспішай. А оту останню, що починається вечірнім, душевним мінором,— її треба особливо підкреслити, щоб дійшла неушкодженою до найтонших почуттів і не такою журливою. Ех, Петрику, почути б, як сам Шопен грав цей свій вальс почуттів!

— А ви чули того Шопена?

— Я? Не чув. Він, здається, помер, Петрику. А ноти тепер добре тямиш? Купити нот?

— Ноти? Ті, що дядя санітар грав,— знаю. Та він і грати не давав, коли без нот. «Ти,— каже,— малюк, не танцюй по клавішах, а почувай кожну ноту слухом та душею. Бачиш, що в нотах стоїть «легато»,— не деренчи, не розривай, щоб голос у тебе не захлинався, нехай краще плаче». Чудний дядя санітар, він би тільки плакав із своїм баяном. А хороший чоловік. А як же він ту «суботу молдаванку» грає, як бог!

— Бог — то вигадка, Петрику, а вигадка не заграє... Значить, купити нот?

— Купіть, дядю Сакій.

— Ну, грай Шопена, а ось і ноти. Щоб, поки я повернуся, ти зустрічав мене найкращими успіхами! Той баяніст, що продав нам оцю машину, пророчить тобі велике музичне майбутнє. Ось як, Петрику! Спробуємо його діждатися. А тепер грай Шопена...

Петрик поклав праву щоку на баян — так робив і санітар у лікарні. Якщо він грав санітаркам до танців, то ніколи не клав щоки на баян. Тільки в хвилини піднесеної гри, коли мелодія повинна «за душу брати», тоді в баяніста грають не самі пальці, грають примружені очі, грає щока, а з нею і вухо, наближене до інструмента. З лікарні Петрика забрав дядя Сакій саме в той день. коли лікарі збиралися виписувати хлопця. На цей раз не повів пішака через станиці, через степи по пилюзі кубанських доріг, а поїздом з усіма догодами та затишком, який годився малому після хвороби. Поки що привіз до себе в Новоросійськ, пообіцявши допровадити Петрика до матері в Чепеліївку. Під цю урочисту обіцянку хлопець замріявся, намагаючись уявити собі щасливу хвилину зустрічі з мамою...

В цьому піднесенні хлопець уперше відчув, що і без матері він уже не самотній, не кинутий напризволяще, у нього вже назавжди є «свій дядя Сакій»!

Тому гра обіцяла бути піднесеною, душевною. Уже виладнав пальці лівої руки на басах, навіть для ритму торкнув заворожливе «раз, два, три».

В цю мить і постукано в двері. Сусідка просунула голову крізь відхилену половинку дверей:

— Земляк, чи що, проситься відвідати вас, Сакію Овpамовичу. Говіркий за трьох, а чемний, що аж плакати хочеться...

Петрик перестав грати. Що означає той «земляк», він ще не гаразд розумів, але відчув, що прибув хтось свій дяді Сакію.

А дядя невдоволений пішов у сіни, де його чекав земляк. Не встиг і перебрати в голові, хто ж це міг бути. Перед ним стояв загадково засмішений Сава Мануйлович Ляхович. Зовсім незалежна поза очікування, неначе його тут охоплять зараз гарячими обіймами з радості. Одягнений у простий костюм, але не в той невиразний чепеліївський одяг-«всюдихід», який носили колгоспники щодня, при всякій негоді чи в годину, дома і на полі. Можливо, що це було його святкове вбрання, та Сакій ні разу не зустрічав Ляховича в Чепеліївці в цьому костюмі. Щоправда, лише один раз і зустрічався з ним поза працею на вечірці у Коровайного. Та пам'ять загубила найменші сліди тої зустрічі. Тільки обличчя присутніх врізалися в пам'яті — обличчя він би впізнав...

— Пробачте, Сакію Оврамовичу, прошу вас, здоровенькі були. Вітаю, щиро-радісно вітаю з успіхами.

Сакій буркнув привітання, потис «землякову» руку, запросив до кімнати. Петрик поставив баян у куточок, сам зійшов з стільця, звільняючи гостеві місце. Сакій не особливо кохався в хатніх меблях, але кімната говорила до гостя хазяйновитим затишком. Сакієві здалося, що гість, окинувши оком кімнату, відчув якесь розчарування. Він чекав застати Сакія в спустілій кімнаті. Для людини, яка виїздить за кордон у таку складну, як на думку гостя, добу перебудови, можливо, нормальнішим здавалося б залишати квартиру порожнісінькою...

Гостя всадовили. Сакій засвітив електрику, і Ляхович побачив на столі непогану настільну лампу.

— Оце здивували, Саво Мануйловичу. Хто міг сподіватися! На курорт по путівці їдете чи альпінізмом бавитеся, на Ельбрус зібрались?

— Га, на Ельбрус?.. То справді була б подія, прошу. А я просто, прошу, з добросусідської натури завітав. Так, так, даруйте, Сакію Оврамовичу, не здужав розминутися. Як же, прошу! Така подія, щастя чоловікові. Щоправда, це не орден...

— То ви просто з Чепеліївки?

— Що, прошу? З Чепеліївки? Так-так, з Чепеліївки, але не просто. Га, Ельбрус?.. Ні, мати в мене, гостець у неї, вмирає.

— В Новоросійську?

— Га? Так-так, прошу вас, ось тут, під Новоросійськом, у цьому... Геленджику. Вчора поховали.

— Ото вам горе. Співчуваю, Саво Мануйловичу.

Навіть Петрика пройняло це горе. Його морозом обдало при думці, що мати може вмирати. Сакій пообіцяв доправити його в Чепеліївку до матері, хлопець радіти почав, думкою звикав до рідних. А в чоловіка мати померла. Ляхович пересів на інший стілець, що стояв далі в кутку кімнати. Світло однаково світило на всю кімнату, але стілець стояв далі, принаймні тінь приховуватиме обличчя, коли повернути його в привітній шанобі до господаря. Страх не поважає він бути центром надмірної уваги збоку, особливо коли треба за етикетом безконечно всміхатися.

Жалібний настрій тривав недовго. Сава Мануйлович кілька разів зітхнув, а чемний господар підтримав його тим же. Потім почалися розмови. Ляхович помітив у кутку баян, згадав, що чув його з вулиці, коли шукав Сакієву квартиру по довідці адресного бюро, бо на листі Сакій давав заводську адресу. Висловив своє задоволення, що такий неповнолітній, а грає голосно. Хто цей хлопець — не цікавився. Кому відоме життя Сакія,— може, друга сім'я була в чоловіка. Петрик не звик соромитися, коли про нього говорять. Зрештою, пішов у куток до баяна, розіклав ноти і — грім йому не звуки — не вслухався, про що говорив дядя Сакій з цим дивакуватим чоловіком.

А розмова сама собою навернулася на закордонну подорож. Це так зрозуміло: хіба часто люди в наш час по закордонню мандрують? Спочатку Сакій припускав, що «земляк» прийшов проситися на ночівлю — зроду люди їздили до міста, не відмовлялися скористатися гостинністю та квартирою «земляків». Якийсь день, два — не пересидить людина хати. Ламав голову, куди він покладе його спати? На звичайні захоплення гостя своєю подорожжю відповідав неохоче. Та Сава Мануйлович від того ще більше розпалюється цікавістю:

— Все ж таки, прошу, це країни буржуазні, капіталістичні. Хоч і гниють, а... на свіжу людину, гадаю, може те вплинути, даруйте мені, вплинути, як отрута, так-так, га? Мало хіба отак лишалося... спровокованих.

— Повірте, то все брехня, Саво Мануйловичу. Стільки ще є на землі мерзотників, яким тільки й лишилося,

що оббріхувати радянських людей. Якого біса лишатися там, коли ми тутешні, тут нас мати породила, маємо таку державу!

— Може, і брехня, прошу, сам такої ж думки. Вибрехати, знаєте, можуть. Справді, чого б це людині з соціалістичної, даруйте мені, в капіталістичну країну заманулося? Дійсно, дивацтво, прошу вас, хоч вони й технічно розвинені країни. Але ж там фашисти і ці, як їх... соціал-демократи! Боронь боже, пробачте, лишатися в них. Хоч робочому чоловікові, звичайно, скрізь робота однакова, а «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!», та все ж таки — у нас воно готовеньке, а там ще революційну боротьбу провадити треба, пробачте, ги-ги-ги...

— Я навіть не розумію, Саво Мануйловичу, для чого ці розмови? Кого ви і що захищаєте? Від кого мене застерігаєте?.. Облишмо, будь ласка.

Сакієві показалося, що його випитує цей підозрілий чоловічок. Що робить така невиразна людина в чепеліївському колгоспі? Учитель — рахівник у колгоспі, дивна ситуація, у всякім разі.

— О, прошу, Сакію Оврамовичу, даруйте мені на слові, ні крихтиночки застережень або, помилуй боже, ще й підозри на вас. Так до слова припало. В район же ви секретареві сповістили...

Ляховичу здалася малесенька хмарка розгубленості в очах Сакія. Такий жаль, аж зітхнув, співчуваючи. Кому цікаво, щоб його ловили як на гарячому? Ще раз оглянув кімнату, та раптом вирішив виправдатися. Нахилився вперед до Сакія, притишеним голосом, без примовок на цей раз, сказав:

— Згадалися слова вашого старого, він розповідав, як ви клопоталися поїхати хоч і в Австрію до брата... Певне, згарячу, досадити комусь мали. Нервуючи, людина чого не наговорить... Ну, і припустив, що випадок такий блискучий трапляється. Думаю, підвезло чоловікові, їде. А раптом... Тетяні ж відомі теревені батькові...

— Що? — Сакій ледве втримується, щоб не вхопити Ляховича і в кращому разі — викинути геть через вікно з такими образливими натяками. Можливий і інший варіант, сверблять руки... Помітив, як Ляхович насторожився, цілком випадково, звичайно, руку до кишені штанів сунув, оком на Петрика показав:

— Замру, ні слова! Аби б тільки цей... отрок. Сам забуду, Сакію Оврамовичу, за якого ви мене маєте, цю

чесну людину, колгоспного роботягу? Аперцепція така. Словом, кришка! Ніхто того не знає, а Тетяні мовчатиму, що таємниця її мені відома...

— І ви за цим билися в таку даль? — почав догадуватися Сакій, але стримував себе: цікавість і його розбирала, скортіло до кінця розгадати свого гостя.

— Не за цим, прошу вас, мати в мене тут... під Геленджиком... Чи варто за таким забиватися, схаменіться, бога ради! А поговорити... чого ж і не поговорити. При всіх варіантах така чесна людина, як я, прошу вас, завжди ще і в пригоді стане. До речі, в мене навіть і в Відні є приятель. Нещасний чоловік на чужині... Га?

— Я не їду зустрічатися з чужими приятелями.— Сакій відчув, що остаточно стримав себе.

— Та прошу вас, Сакію Оврамовичу, за кого ви мене маєте, даруйте на слові? А коли б і не чужий, цур там з ними. Мій, розумієте, колись здуру мобілізований, хороший товариш, а опинився в гнилому капіталістичному болоті... Презумпція, слово честі, мобілізований у ту дурну петлюрівську вояччину, та й маєш. Не хотів, як от і Коровайний, а взяли. Інтелігент, побоявся, власне, посоромився прилюдного нагая. Тепер у Відні перебивається сим-тим, рветься повернутися на рідну батьківщину. Як і ваш браток... Чутка така, що Павлушка в комуністах. Як бачите, і в Європі не марнують совісті... Зайдете не зайдете — ваша справа. Бог там з ним, як то говориться, хоч чоловік він і хороший, будемо говорити, славний. А про цю розмову — покладіться, як на домовину! Тільки сам знаю, слово честі. Тетяні там чи Коровайному — виду не подам, чи я не розуміюся. Хоч і Павлуша: комуніст він у них не комуніст, а все ж — Європа. Ні-ні!

Сакія спантеличила така напориста нахабність Ляховича та його місія. Тепер це зовсім зрозуміло. Вигнати його зараз, а він вийде і почне плескати: «Боронь боже, і не думав Сакій емігрувати. Презумпція така...» На брата посилатиметься. Почнуться розмови, скандал, на заводі зацікавляться. Виправдуйся тоді.

— То інша справа, Саво Мануйловичу. А я гадав, що неодмінно заходити до нього радите, листи всілякі. Не люблю, знаєте, з чужого кисета махру розкурювати.

— Ги-ги-ги! Ну й Сакій Оврамович, га? Махру розкурювати, ги-ги-ги. То дійсно, прошу вас, махра, чужі приятелі...

На тому й покінчили складну розмову. Ніби остаточно порозумілися. Сава Мануйлович удало перевів тему знов на хлопця, що справді захопився нотами, не зважав на тонкозвучну дискусію. Сакій теж пожвавішав, йому спало геніальне рішення:

— Саво Мануйловичу! Це ж Петрик, син циганки Софії, що за Гнатом Ільченком тепер замужем. Чи не взяли б ви на себе такий благородний обов'язок? Це, звісно, не закордонні приятелі, хоч вони й комуністи...

— Що, прошу вас, який обов'язок?

— Довезти цього «отрока» в Чепеліївку і здати від мене Софії на руки. Я їй обіцяв і не знаю, як виконати. Хотів просити товаришів із заводу, а тут ви так щасливо нагодилися. Власне... нещастя у вас. А хлопець він дорослий, дизентерією перехворів, багажу зайвого не має. Аби компанія.

Ляхович усміхнувся дикою посмішкою, за якою крився розпач. На гострих витівках тренована голова працювала над тим, що з того виїде, коли він візьме на себе такий клопіт. Припускав, що хлопець не чув їхньої потаємної розмови. Але повернутися з ним із Новоросійська, коли ти їхав у Чернігів до холерної матері! Хлопець може сказати, що мати та вмерла під Новоросійськом, гостець у неї, а не холера. Розгардіяш піде на всю губернію, чого ти до Сакія потрапив, те та се. А відмовляти Сакієві вже ніяк не можна: така розмова сталася, крути не верти — сталася!

— Ну, що ж, прошу. З дорогою душею, ги-ги-ги. З ким же йому й доїхати до матері, як не з своїми... Так це синок того нещасного цигана? Так-так. А він же, прошу, схоче зі мною?

Голова обертом пішла, шукала планів, мотивів. Смикнуло ж його за язик сказати в Чепеліївці про той Чернігів... Ледве чув, як сам Петрик виявив охоту їхати з ким завгодно. Раз його дядя Сакій посилає, то він і з самим чортом поїде! Засміялися гуртом. Сава Мануйлович хихикав, як змовник. Знов згадали про Сакієвого брата у Відні. Ляхович, між іншим, висловив філософську мудрість, що брати — нехай вони і комуністи в «Європі» — люблять багату рідню. Краще, мовляв, обійти десятою вулицею, щоб менше знали навіть про цю скромну згадку про братів та старих приятелів колгоспного рахівника...

Такі складні проблеми Сава Мануйлович завжди вирішує не сам. Власного розуму вистачає йому дорозумітися, *що* треба вчинити в найскрутнішому стані. Але *як* найкраще, найвигідніше те вчинити — завжди радився. В Чепеліївці він уже досить твердо осівся, порадитися має з ким. А в Новоросійську Гузія немає! Чимало розумних людей, крім Гузія, пришвартувалося до тихої пристані, як і сам Ляхович, але шукай їх в Новоросійську, скніючи від тяжких думок. Раптова, зовсім свіжа спасенна думка осяяла його в останню критичну хвилину. Адже поїзд ітиме неодмінно через Ростов, а, дякувати провидінню, він має їхати виключно поїздом!

Ростов-батенько! Хіба не «в Ростов за піснями» збирався і Сава Мануйлович перебиратися відразу ж після розгрому більшовицькими військами «Січового корпусу», прокляття на його голову? Фортуна спровадила його до Чепеліївки, а... чотовий Богдась прибився до Ростова. Референтом при Державному цирку служить колишній чотовий...

При цій спасенній згадці Сава Мануйлович, як на морозі, туго потер рука об руку. Охоче даючи згоду забрати в Сакія хлопця, він у думці вже редагував телеграму «молнию» Богданові в Ростов...

Отже, Петрика він бере з собою.

4

Другого дня об одинадцятій годині ранку Сакій вирядив Петрика з Савою Мануйловичем у московському поїзді.

— Гляди ж, Петрику, не забудь привітати матір від мене. Шопена їй заграй та... з Карпом потоваришуй.

Довго стояв на пероні, потім вийшов на перехідний міст і вирядив поїзд. Попід горою черв'яком звивалася смужка, то зникаючи в проваллях, то виринаючи на укосах. Високі гори вкривав туман хмар. Ліворуч, під поїздом, глибока долина, аж чорна зелень, смуги рейок, шляхів. У долині білів вапняковий кар'єр, і десь, однією догадкою стверджений, темнів у зелені перший новоросійський тунель. Здалося, що поїзд свиснув перед тим, як упірнути в ту темну пляму. Так тільки здалося. Поїзд розтанув у топленій імлі.

«Чи не протекцію привозив мені Ляхович?..»

Ходив понад морем, на кораблі чужих країв задивлявся, у рундучках кілька разів пив воду з сиропом і відчував, що тіло його — не тіло. Якась спрацьована машина. А душа... порожня умовність. Що душа, коли радість у нього самотня, коли найближчій людині похвалився успіхом, а вона наплювала на його щирість...

Щоб не стояти — рухався, і тільки дзвінкий дитячий плач розбудив Сакія від дум. Роздивився, аж був уже на Адамовичевій балці, недалеко біля свого кар'єру. Подерся вгору, стежками дійшов до місця роботи. Біля тринадцятого бремсберга стояли вагонетки, на естакаді товпилися люди. Іти до них, слухати про той же закордон, приймати їх попередження, поради, побажання...

— Чудачка ти, Тетяно...— уголос висловився і пішов назад, униз.

Від «Стандарта» катером «Альбатрос» переїхав до центру міста. Додому йти не хотілося. Кортіло більше бачити людей, ніби радитися з ними. Рибалка ловив на гачок барабульку. Гачок зачепився за скелі на дні моря. Лається рибалка, смикає, а гачок намертво тримається скель. Коли Сакій підсвідомо вирішив допомогти рибалці, мовчки роздягся і поплив рятувати гачок, рибалка ніби сприйняв це, як обов'язок Сакія, подякував без захоплення, без здивування. Як борг від Сакія взяв.

Коли в пам'яті визріло ім'я — Денис Скоробогатов, Сакій видихнув весь тягар з грудей. Це ж і є те, чого весь день йому бракувало. Скоробогатов не тільки секретар заводської партійної організації — він чутливий товариш, колишній каменелом. Це він радив Сакієві взяти відпустку, відпочити, батьків відвідати. Він же й вилаяв Сакія, що не хотів брати преміальних грошей за свій винахід.

На сходах зустрів Скоробогатова, пройшовся з ним назад, до катера. Секретар уважно слухав Сакія.

— Про це все-таки треба тобі написати, товаришу Довгопол. Мені також здається, що це вороги і вони плутають тебе в свої тенета. Пропозицію його про віденського приятеля напиши як можливо найчіткіше... І ті міркування про чепеліївських женихів твоєї дружини неодмінно додай. Це все одна нитка, ти не помиляєшся. І немає чого соромитися, що Тетяна тобі небайдужа, як людина. Вона ж мати твоїх дітей. Може, через те вони й накручують, це ясно. Неодмінно напиши... Певне, доведеться тобі ще де з ким поговорити перед виїздом.

5

Кожній річці своє море, кожному свої думки, своя радість. Тому радість, тому думки затяжні — всяк буває. Петрик радіє, він найщасливіша людина в світі. Всі його пасажирські речі — чемодан з баяном. За баян дядя Сакій заплатив сотні карбованців! Баян — то мрія золота. На нього Петрик збирався заробляти довгими роками всієї своєї молодості. Чотири роки тому, в Тамані, покинув його старий Кирило Шулежка. Не загинув Петрик, покинутий серед чужих людей над поганим морем, а за діда дещо таки знає... не забуде йому. Двоє сліпих баяністів забрали Петрика; за харч та одяг їм працював і з великою жагою перехоплював їхню гру. Молодший сліпий навчив Петрика пісень, танців, щоб долю ними звеселяти на баяні...

Саву Мануйловича досі напосідали думи, як чорні круки. Телеграму то він послав. А чи референт Державного цирку досі ще той самий Богдась, який був у Січовому корпусі? Чи зрозуміє він скупий виклад стогону душі його вірного побратима?... Привези цього «отрока» в Чепеліївку, здай матері на руки. А Гнат неодмінно запитає: «Де це ви його взяли, шановний Саво Мануйловичу?» — «У Чернігові, мої милі, взяв я його».— «У Чернігові? Диви: чутки були, що він на Кубані від дизентерії в лікарні лікувався». А хлопець же й сам не німий, навіть гірше — циганенко, циганська багатослівна натура. Почне ляпати, що Чернігів той перейменовано на Новоросійськ. Думи тяжкі, хоч у Чепеліївку не потикайся. І куди ж тоді? Не Сава Мануйлович, а Сакій Довгопол їде за кордон. Ух...

Не відступався від вікна вагона майже до самого Ростова. Озирався на Петрика, констатував самогіпноз річчю. Петрик дивився на чемодан з баяном і блаженно всміхався з радості. На станціях Ляхович вискакував до буфету, нічого не купивши, повертався до свого вікна. Петрикові кортіло кавуна, та ж боявся виходити, ще вкрадуть баян. У Батайській Сава Мануйлович попередив, що в Ростові вони обидва пообідають в їдальні. Поїзд собі постоїть, а вони пообідають — треба ж дитину нагодувати, а може, і з референтом по телефону зв'язатися!.. Думки несподівано розвіялися буйним вітром винахідливого розуму. Заблищали очі природним, а не присліпуватим блиском. Які хороші люди повелися на

цім світі, думав Петрик. Один на спогад про тьотю Домаху баян купив, другий турбується, щоб неголодним доправити Петрика до матері. Хороший люд пішов, на зло дідові Шулежці. А йому Петрик не подарує. Дитина він, дитина, а шепіт дідів пам'ятає й зараз... Два діди та ще хтось шепочуться собі, а потім батька вбито. Як живого, бачить діда. «Не потрібен,— каже,— вам Софрон, давайте його нам. Сю ніч і витяжки пошиє...» Тепер Петрик розуміє, про які «витяжки» йшла мова.

Щоб заспокоїти хлопця, Сава Мануйлович сам сходив на Ростовський вокзал. Петрик ніяк не хотів кидати без нагляду баян. Ляхович пройшов на вокзал. Біля запертого кіоска, освітлені великою лампою з стовпа, сиділо четверо обірваних утікачів з будинку неповнолітніх правопорушників. Потріпаними, колись атласними картами четверо билися в азартну гру.

— Руж е нуар, братва! Червона виграє!..— почули і схопилися. Один потер руки, всміхнувся.

— Червона виграє. Вчора ще чекали вас, як Богдан дістав вашу телеграму. Це своя братва — як часи, влаштуємо...

...А потім Петрикові довелося пройти через вокзал, за майданом розшукати їдальню, пообідати (Сава Мануйлович дав оплачені талони). Це забере на круг півгодини, а Сава Мануйлович тим часом постереже баян.

Тільки вийшов Петрик, Сава Мануйлович попросив постерегти речі, бо душа його, мовляв, не спокійна. Хлопець він дорослий, але ж малограмотний, заблудить і спізниться на поїзд. І пішов назирці...

Петрик вийшов з вокзалу на майданчик. Людей мало вештається по ньому. Великі ліхтарі, повно світла. З вокзальних дверей прочитав за майданчиком — «Кафе» і пішов туди. Проходячи повз кіоск, позирнув у притемнений куток, здалося, що гаманець лежить під стовпом. Повернув до стовпа — гаманець. Справжнісінький гаман, непоганої шкіри, брунатненький і визивно повний. Мимоволі зазирнув поза кіоском — нікогісінько. Секунди досить, щоб гаман опинився в руках у Петрика. Ще раз озирнувся, прискорив ходу в «Кафе». Ще гаразд і не всівся, не заспокоївся. Тремтливими руками шукав талонів і не бачив, що в двері зайшов гурт людей, а серед них горем убитий чоловік. Тільки почувши галас, стривожився Петрик. Принишк і чекав, що з того буде.

— Ось він, проклятий...— показав пошарпаний вуркаган на Петрика. Коли б придивився Петрик, то побачив би, що на щоці у вуркагана не кров, а фарба.

— А-а, в ресторан потягло, голубчику... Аристократ.

— Віддай мої гроші, босяцюро...—і нестямився Петрик, як у лице йому прийшовся замашний удар. Поточився з стільцем, але не впав. Чув, як схопили його кілька рук, слова не дали сказати. Вивернули кишені, витягли гаман, зчинилася катавасія... Нагодилися міліціонери, врятували побитого Петрика, інші зникли. За плачем і ляком Петрик не міг слова вимовити для виправдання

— Поїзд, баяп...— молився Петрик у міліціонерів. Поїзд відійшов з вокзалу хвилин вісім тому. Ніхто не зважав і не вірив трагічній мольбі.

— Таких убивати на місці,— хрипів Богдан, розігруючи жертву обкрадання. Це був відомий, але невпійманий ростовський маклер найбрудніших справ.— Нехай учаться працювати, хамли...

А в вагоні мало не в «істериці» бився Сава Мануйлович. На черговій станції забіг до вартового, заявив про хлопця, що лишився в Ростові, домігся квитанції про заявку. В заявці значилося: «Білявий, в матроску зодягнений хлопець, на ім'я Алик, їде з Ставрополя до Москви...». Ще на одній станції Ляхович зовсім устав з поїзда і пересів у другий — так безпечніше.

6

Несподівані відвідини Ляховича та його загадкові натяки в розмові про закордонну подорож ніби стріпонули Сакія, залишивши неприємний осадок на душі, як ускладнення після хвороби. Що ближчав день від'їзду групи в ту цікаву мандрівку, то відчутнішим ставало ускладнення. Часом каяття терзало його сумління. Можливо, краще було б вимовчати, не хвалитися нікому про той неприємний епізод. Сам Ляхович — людина, може, і не така страшна, як дивна. Що, справді, він сказав? Позаздрив, що людина їде в таку цікаву мандрівку? А хіба сам Сакій не вважає її такою? Чи неодмінно треба з отої плутаної нісенітниці про «капіталістичне загнивання» та про якогось там приятеля припускати, що це є брудна пропозиція встановити зв'язок з ворожими Радянській країні елементами?..

З другого боку — пояснення появи Сави Мануйловича в Новоросійську з усякого погляду не переконливе. Випадок? Не буває таких випадків у реальному житті...

«Можливо, ліпше, благородніше було б Сакієві подати заяву, відмовитися від подорожі?..» — завершувався складний хід думок. Та й від такого кардинального рішення не ставало легше. Ляхович же таки відвідав його, розмови ті сталися. Про все це відомо не тільки Скоробогатову на заводі, але і Кравцову!

Напередодні виїзду ще раз пішов до Скоробогатова.

— Що ж тебе так непокоїть, товаришу Довгопол? — дивуючись, але і співчутливо запитав секретар заводського партійного комітету.

— Мені справді хочеться розшукати брата. А ця людина дивовижно точно відчула моє бажання. Не можу собі простити, що не порадився з тобою, товаришу Скоробогатов, ще до цих провокаційних відвідин...

— Дурниці. Справа від того ніскілечки не міняється. А що відвідини провокаційні, жодних сумнівів немає, це ти дійшов правильної думки. І слід також зрозуміти, що провокують не тебе. Провокують твою дружину, активну політичну одиницю села... Абсолютно вірна думка. Знаєш що, зайдім ще раз до Кравцова і порадимося про розшуки брата... Я зараз подзвоню йому, умовимося. Виїзд призначено на завтра?

— Навіть квитки в кишені.

Кравцов прийняв негайно ж. Він навіть не приховав того, що квапиться з цією розмовою.

— Ну, ось так...— заговорив Кравцов по привітанні. Помітивши стурбованість Сакія, з хвилину помовчав, неначе вивчав його.— Повинен вас розчарувати, товаришу Довгопол, деякою гумористичною деталлю. Ні в Геленджику та в його околицях, ба навіть і в Новоросійську за останні два тижні не вмирала жодна мати такого віку, якою малася б бути бабуся Ляховича. Не кажу вже, що в матеріалах останнього перепису населення Чорноморського краю прізвище Ляхович відсутнє зовсім...

— Що й казати: від такого гумору, товаришу Кравцов, мені засвербіли руки. Може, краще замінити маршрут подорожі з Парижа на Чепеліївку, наздоганяти осиротілого Ляховича?..

Засміялися. Кравцов устав із-за стола і вийшов ближче до своїх гостей, які сиділи на дивані.

— А нам, виходить, сідати в поїзд замість вас та прогулятись по Європі? Знаєте що, товаришу Довгопол, коли б ви були працівником моєї установи, мабуть, ми погодились би з вами. І то — щоб розвіяти ваші підзори, заспокоїти вас. Як бачите...— він розсунув Сакія і Скоробогатова на дивані, сів між ними.— Як бачите, ми дещо зробили... А вам слід викинути все геть з голови і їхати собі. Коли повернетеся — у нас буде чим позабавити один одного. У всякім разі, ви матимете що розповісти й мені про віденські зустрічі, коли б вони справді виявилися цікавими.

Сакієві раптом відпало все тяжке з душі, а в голову збігла цікава думка.

— Чудово, товаришу Кравцов! Мені спала щаслива думка: щоб нічого не забути з цих зустрічей, я буду вести щоденник.

Кравцов аж схопився з дивана:

— Ну, і все зіпсуєте.

— Як то, чому? — не зрозумів Сакій.— Я ж записуватиму щодня, по свіжому сліду.

— Не треба, кажу. Запис буде вас зв'язувати, слова підуть кругленькі, події прилизані... Це годиться для журналістів, газетярів. А мене цікавитимуть живі, не причесані грамотою люди та зустрічі з ними. Ви мене розумієте, товаришу Довгопол? Бачу, ні. Дозвольте пояснити трохи ширше...

Він знову сів між Сакієм та Скоробогатовим, запалив цигарку, яку давно вже м'яв у пучках, і заговорив. Докладно спинився на тому, що за кордоном справді можливі всякі несподіванки для прибулої з Радянського Союзу людини. До цього треба бути готовим. Але не слід Сакієві Довгополу розуміти це, як застерігання його від якогось не зконтрольованого вчинку. Наші організації посилають у закордонні подорожі людей, які заслуговують на цілковите довір'я. А всякі щоденники — це вже якийсь контроль.

— Я не хочу ніяких ваших щоденників, товаришу Довгопол. Якщо ви зрозуміли вже, що провокувати в даному випадку можуть саме ту вашу Тетяну, то це чудово! А спровокувати її дуже легко, обравши вас, її чоловіка, за об'єкт... Цілком можливо, що все це є лише наші припущення. Я, власне, більше стою на цьому. Надто-бо дурні виходять наші вороги, коли вони так відверто нариваються на власне ж викриття: приїхав до робітника

цементного заводу і на тобі — пропонує антирадянські зв'язки. Отже не дивіться великими очима на всякого, хто заговорить до вас у Відні рідною мовою. За кордоном є чимало і хороших, доброзичливих нам людей. А ви будете кожного приміряти, яким він вийде у вашому щоденнику. Краще без нього, але зі справжньою пильністю, якої навіть не відчувають ваші віденські співбесідники.

— А брат? Я ж знаю Павлушу... Та коли б я дізнався, що він став...— Сакій відчув, що червоніє, а руки самі стиснулися в кулаки, ніби аж заскрипіли.

— І з братом теж. Це не означає, що його треба уже з Новоросійська залічити в вороги. Цілком можливо... навіть імовірніше саме те, що він є комуніст, чесна людина!..

З цієї розмови Сакієві стало якось легше на душі, але він зрозумів, що подорож не буде суцільною прогулянкою без клопоту та можливих ускладнень. Ще розмовляючи в кабінеті Кравцова, згоджувався з ним, що вигадка його вести щоденник — безглуздість. Але на самоті обмірковуючи всю розмову, відчув, що слова Кравцова навіть ображають його. Кравцов не велить писати щоденник, бо припускає, що Сакій писатиме в ньому неправду, прикрашатиме події чи згладжуватиме всі гострі кути...

«Е, ні, товаришу Кравцов! Я таки запишу тобі все в щоденник! Міркуй собі тоді, що хочеш, а Сакій Довгопол не з того десятка, який може людською совістю, як лисиця хвостом, маневрувати...»

На березі, вийшовши з дебаркадера переправи, зайшов у крамницю і придбав великий зошит у палітурці з рельєфним портретом Чапаєва.

«Оленці б та Карпові послати по такому зошиту». «...Не ти, а я виховую дітей...» — згадав раптом і зошитів для посилки дітям у Чепеліївку не купив...

7

Поїзд Варшава — Відень мчав Сакія на південний захід. Зажалів, що не подбав про візу в Празі. П'ятеро сусідів по купе дрімали на своїх місцях, відокремлених боковинами, як у кріслах. Молода панночка сиділа навпроти Сакія, набридала хлопчакові-офіціанту з вагона-ресторану «Мітропа»: то сухариків просила, то бутер-

брод. Панночка довго кріпилася, але дрімота все ж її змагала — вона куняла, як і всі, а потім звернулася до Сакія:

— Проше пана...— і без сорому поклала Сакієві повз коліна на крісло свої вишукано взуті ніжки. Сакій зіщулився, щоб проринуло те панноччине добро в тісному кріслі. Коротенька спідничка ледве сягала панночці до колін, здалася злиденно скупою, а панночка від того — неохайною, навіть недобропорядною.

Спати отак не звик. Згадав вагони радянських залізниць. Щоправда, в них відсутні скляні дверцята, але чи красять вони потрібний затишок і спокій пасажира? Зате ж — сядеш чи ляжеш — як у себе вдома. Ніякому «проше пана» не кланяйся, щоб дати ногам відпочинок, і, бувши порядною дівчиною, отаких зубожілих рубців на глум і огиду людську ця б панночка не виставила.

В Європі він другу добу. Надивився у вікно з вагона на цю Європу. Наслухався у Варшаві і в вагоні нудотно перепрошувальних розмов, як у того Сави Мануйловича або в Соняшника-Мироносицького. Може, панночка всю себе витратила, щоб уразити Сакія своєю зовнішністю, причарувати його специфічно ніжною вродою, карамельною спокусою юнацьких літ.

Та здешевленою здалася її душа, як і ота убога, зужита визиском спідничка...

Знесилена панночка якось-то спить. Сакій згадав свій намір записувати в щоденник всі свої враження. Під ногами в себе дістав чемоданчик, майже порожній і легкий, зісподу витяг найкращий зошит, який зміг придбати для щоденника. Крізь паперову обгортку на палітурці вирізьблювалися знайомі риси барельєфу любимого героя — патріота Соціалістичної Вітчизни... Заплющив очі, тремтливою рукою потер свого лоба і розкрив першу сторінку. Олівцем «Южхимтреста», без засмічування датами та надуживання заголовними літерами, почав свій щоденник:

«...От і їду за кордоном сам. Мабуть, привикну ще, а поки що маркітно здається. З досвітку відірвався від товаришів і їду сам по чужій землі, серед чужих людей, з настроєм покинутого. Ну, Сакію Оврамовичу, візьми себе в руки! Ще небагато побував, а вже нажився містер Довгопол. Нехороше співзвуччя. Містер Лоуренс, сеньйор Валентіно, гер Ланге, пан Довгопол... Співзвуччя, звісно, приберуть, кому треба.

Їдемо після Праги. Кажуть, через годину з гаком будемо у Відні. З Варшави телеграфував у бюро «Інтурист» про зустріч і шкодую.

А втім... Проїхали цілі океани вогнів електризованої Праги. Зовнішньо імпозантне видовище. Шкода, що не можу спинитися в Празі. Можливо, то тільки зовнішній ефект. У мене на кріслі вишукано майстерні жіночі ніжки, як дзеркало душі капіталістичної Європи, зверху горять блиском цнот, навіть принад. А на куцому зубожілому ерзац-шовку — сліди брудних спекулянтських жмень...

Побачимо далі. Здається, товариші щиро сприйняли цей мій заїзд, бажали успіхів, теплої зустрічі з Павлушею. Неодмінно їх ще в Парижі дожену. Треба сповістити про це телеграмою з Відня...

Панночка «прокинулася», щось буркнула, може, подякувала або вилаяла — тут усього чекай. Душу ту — блискучі ніжки — спустила на підлогу, на годинник поглянула і зашамоталася. Під'їздимо до Відня».

8

«...скільки всього записати треба! А він — «не треба нічого писати». Зовсім не сподівався на таку зустріч. «Інтурист» перестарався. На вокзалі натовп, поліція. До речі, Відень має непогані вокзали. Електрики до чорта, можливо, більше для крику. Воно й не диво: через кожні п'ять хвилин підходять іноземні поїзди, скільки туристів проїздить через цю зубожілу країну...

Зустріч мене трохи здивувала. Я викинув з голови нагадування в Новоросійську: тутешні робітники можуть мене зустрічати, як гостя, і трохи розгубився. А їх чимало зібралось на вокзалі. З учорашнього дня страйкують шофери Відня, та для мене виїхало одне авто.

Виходжу з вагона, галас — нічого не доберу. Потроху починаю розуміти ситуацію. Серед робітників, бачу, метушаться поліцаї. Вони проганяють робітників з перону. До мене підійшов старий посивілий робітник у поношеному солдатському мундирі, які я бачив колись на полонених. Він дав мені розкішну троянду і з великими труднощами заговорив нашою мовою:

— Вітаємо... Дуже раді вітати дорогого гостя з Радянського Союзу. Незвиклому, вам здаватиметься у нас

непривітно,— робітник показав рукою, де поліція гнала робітників,— та це ж... не Радянська країна...

Ця троянда і теплі робітникові слова сп'янили мені голову, і я розігнався бахнути робітникам запальну відповідь. Рвучко знімаю кепі з голови, озираюся, на що б стати, хоч на малесеньку трибуну, і чую — мене щось торкнуло за плече. Протверезився. Глянув на перон. Моїх господарів поліція гнала з перону досить брутальними способами. У себе на плечі я помічаю білу рукавичку, а потім і її власника — поліцая поруч себе. Він облудно всміхався, до козирка прикладав праву руку і чистою нашою мовою заговорив:

— Пане Довгопол, не раджу вам промовляти...

— Чому? — автоматично запитав я. Але відразу ж і сам збагнув недоречність такого вияву емоцій та симпатій до віденських робітників. До того ж бачу, що їх розганяють, не було до кого промовляти на пероні.

Поліцай знов зробив подобу ввічливої усмішки і відступив, даючи мені прохід до авто. Представник з «Інтуриста» взяв мій чемодан, а я озирнувся на поліцая і промимрив йому на прощання:

— Ага... На все добре...

На пероні ставало порожньо. Окремі робітники, підштовхувані поліцаями, ще встигали махнути рукою чи капелюхом мені на привітання, зникаючи в воротах перону. Ось вона, слава про наш Союз! Виходить, що нас перестали вже вважати ведмедями. Для зустрічі одного радянського інтуриста — скільки поліції виряджено на вокзал! Нам інколи погрожують через бундючну пресу, а це виходить тому, що смертельно бояться навіть нашого голосу...

Удвох з представником від «Інтуриста» ми вийшли з вокзалу і сіли в авто. Я не знав,— маю я право говорити бодай наодинці з цим чи ні. Але ж офіціальні звертання не заборонені мені. Навіть поліцай дозволив себе запитати: «Чому?» Та ми їхали мовчки майже до готелю, лише зрідка перекидаючись офіціальними фразами.

Авто їхало швидко по порожніх вулицях. Зовнішність Відня мене цікавила, хотілося б спинити машину і роздивитися більше. З вокзалу ми виїхали якоюсь невиразною вуличкою на широкий проспект. «Це Рінг»,— сухо інформував мене представник «Інтуриста». Тут же повідомив, що номер мені замовлено на Кертерінгу, в «Гранд-отелі». Їхати Рінгом, звичайно ж, гір-

ше, аніж пройтися б по ньому. Хотілося не тільки побачити, як промайне перед очима якась будівля, а й промацати її, зрозуміти, чим живе це місто. Був досвіток, вулиці порожні, і ці будинки вишуканих стилів, майдани, пам'ятники — все здавалося розкопками давно вимерлого капіталістичного міста. На Люгер-плацу прошу спинитися. В стилях я розуміюся поганенько, але добираю, що передо мною якийсь «італійський ренесанс». Пам'ятники знаменитим ученим, як привиди, вставали в півтемряві та ніби докоряли мені: то ж прибрав, мовляв, час оглядати пам'ятники! То була будівля університету. Поруч — писана, визивно нахабна готика, за якою відчуваються вогнища, тортури і кров, проллята багатовіковою історією інквізиції. Ніби прахом спалених на вогнищі Джордано Бруно, Яна Гуса... притрушено цей будинок ратуші, і від того його зчорна-похмурий вигляд відштовхував, лякав. Фонтан Мінерви не працював у цей час перед сусіднім будинком парламенту. Але й він чи зміг би прикрасити загальне враження та змити бруд, що прикрашав цей стиль хреста і смерті.

Шофер, не знавши, проїхав «Гранд-отель». Наставав ранок. Сусіда не заперечує, щоб заїхати в готель «Брістоль». На щастя, місце знайшлося й тут (пізніше я довідався, що «Брістоль», як і інші готелі Відня, зовсім порожній)...

Старий виконував свою роль акуратно, організовано. Тільки ми на двері,— шепнув комусь слово, друге. Ціла армія муштрованих невільників забігала біля мене. З'явилися комісіонери одягу, рекламні дівчата. Я розгубився, з усіх боків мені пропонують щось купити, байдуже що, аби купити. Здалося, що я мушу купувати їх самих з пір'ям, з душею. Оберуть, як цуцика. Стараються,— кожному ж треба давати.

Уже в номері полегшено зітхнув. Важко вдавати з себе байдужого туриста. А старий збирався прощатися і наджидав. Потім непевно поворушився (думаю — теж давати треба), запитав:

— Ви не комуніст?

— Власне, це ж не має тут принципіального значення.

— Має. Ви ж робітник?

— Так,— відповідаю я, не зовсім розуміючи, чого треба від мене цій людині. Адже я за кордоном, для чого тут така анкетна точність?

У кімнаті вешталася грайливо настроєна служниця. Поки вона вийшла, старий або відмовчувався, або говорив про дрібниці. Нарешті, вона вийшла.

— Те, що ви робітник з Радянської Росії, мусить вас до дечого зобов'язувати в цій країні,— порадив мені зниженим голосом.— Наші робітники знають і люблять ваш Союз, багато нового ви їм не скажете в запалі. Але своєю гарячковістю ви можете напсувати нам, собі ж зіпсуєте все. Стережіться в нас і тіні від власної особи, ну, а говорити... обережніше, раджу вам.

Чудний старий. Як же я не мушу тут говорити? Хай то буде Відень, чи Париж, чи Лондон, чи, може, Калькутта. В своїй особі я тут являю цілу країну. Не така вже вона мовчазна, щоб тут приглушувати її відчутний голос... Прокинувся об одинадцятій годині. Якісь пахощі розіллято по кімнаті запобігливими дівчатами, на вікнах спущені гардини з малюнками жінок, роздягнених аж до душі... Уміють тут полоскотати слабості людські. На стінах картини безіменних художників. Як дешево треба цінити труд художника, щоб за безцінок використовувати його для таких готелів.

Прошу чаю, а чаю в них нема. Ну, що ж, думаю, нема, значить, чаю. Зате дівчатка, зі смаком підібрані, стараються догодити всякою дрібницею. Тільки дико ж... Запитую в однієї, чому так тихо в готелі. А вона, дивачка, ніби таємниці мені викриває (дав на чай), каже, що на всьому поверсі я один пасажир, а взагалі на двісті тридцять кімнат — шестеро постояльців. Мене, не криюся, пробирає сум. Виходжу в коридори — ампір з килимами, з швейцарами. До речі, ці люди встигли вже мені набриднути. Вони, як оті брудні рубці в панноччиному туалеті, підкреслюють зовнішньо заличкований рельєф із запрілою порожнечею, з нудотою.

Іду розшукувати брата, роздивитися місто. Адже я відлучився від групи всього лише на три-чотири дні. У вестибюлі готелю мене чекають газетярі з фотолейками. Коли вони сунули до мене, я відсахнувся, думав тікати. Та догадався — газетярі. Їхні олівці, вічні пера «Паркер» — це високоорганізоване знаряддя націлилося й чекало кожного мого слова.

— Ніхт ферштейн! — кидаю я їм у гурт. Ляскають затвори, бігають лакеї. Більше я їм нічого не сказав. Мій учорашній знайомий з «Інтуриста» досить грубенько їх прогорнув і привітався до мене. Сьогодні він зодягнений

краще, але видно, що одяг той уперше на його плечах. Не інакше — позичив у знайомих або взяв напрокат. У бедекері, видання 1910 року, значиться, що Відень має чимало спеціальних «торгових домів» — конфекціонів, де можна брати одяг напрокат для шлюбів, посольських прийомів, танців та прогулянок.

На вулиці — жодного авто, страйк шоферів тривав. Це мені подобалося, для великого міста — помітний ефект. Я забажав у свого провідника допомоги в розшукові брата. Показав адресу. Маріагільфештрасе вплинула на провідника, як освіжаючий душ. З суворого він зробився лагідний, охоче давав пояснення мені про пам'ятники, будинки, парки Рінгу. Ідеш вулицею — кінця їй не бачиш, вона весь час плавно загинається і розгортає приховану перспективу. На вулиці мене охопило те саме почуття самотності, що і в «Брістолі». Центральна вулиця, а таке безлюддя! Неначе я потрапив у величезний музей світового зодчества, який оглядають тепер тільки відсталі та безнадійні ледарі або заїжджі, як от я. Музей цікавий, що й казати! Будинок парламенту такий же суворий і чужий, яким здавався і вночі. Фонтан Мінерви перед ним працював і тим ніби відмежовував стиль будинку від сучасності. Поруч — якийсь псевдокласичний стиль згладжував відчуття педантичності в отих готиках, ренесансах. Мій чичероне гаразд розумівся на цих музейних експонатах Відня, і я починаю пройматися до нього почуттям щирої подяки.

З метою огляду міста ми пройшли за Дунай, кілька разів переходили мости не то самого Дунаю, не то дунайських каналів. Величезне колесо в парку «Пратер» манило зайти, погойдатися в ньому. Та мене тягло до брата. І ми пішли плутати вулицями, вуличками, парками. Відомо тільки моєму старому, якими путями знову потрапили ми вже з іншого боку до фонтану тієї ж Мінерви, до величного пам'ятника королеві Єлизаветі в розкішно-зачудованих стрижених кущах зелені. І тут же повернули. «Це вже Маріагільфештрасе...» — повідомив мій супутник.

Маріагільфештрасе — не Рінг. Нема того зовнішнього ефекту величі, аристократизму. Звичайна вулиця. І не рівніша за Рінг, але ж є в ній прямота. У Відні я зовсім не помічав прямих вулиць, хіба що нова, і то не в центрі міста. Ми пройшли десятки вулиць і вуличок, як черноточина, покручених і тісних. На Гріхенгасе зустріли

кілька арок, що перекривали цю вуличку. Старий розповів, що уряд до війни поширював вулиці Відня з року в рік. Тепер остаточно припинено цю роботу.

Людей побільшало на вулиці, люди зодягнені інакше, простіше, обличчя в них не такі закам'янілі, як на Рінгу. Здебільшого жінки. Це робоча вулиця. На одному з провулочків, у дворі, знайшли квартиру мого брата Павлуші...

— Здрастуй, брате...— вітаюся до якогось хоч не старого, але зовсім зужитого чоловіка, в якому важко мені впізнати брата. Павло — мій менший брат, а передо мною навіть не брат, а батько... Як він ріс — не бачив. На війні я був, лишив його підлітком, а з війни повернувся — Павло був у полоні.

— Здоров, здоров, Сакію...

Голосу не впізнаю, а холодність зустрічі просто дивує мене. Сидить, сльози на очах, худий, як після хвороби, на мене не дивиться. В кімнату зайшло з півдесятка дітей, серед них я бачу худого хлопчика, на Павла схожий. Говорить німецькою мовою до мого рідного брата.

— Ти надовго, Сакію, до Відня приїхав? Робітники говорять, що ти маєш і в інших країнах побувати, щось аж на кілька місяців затіяв?..

— Павле, я хочу говорити з тобою... рідніше. Скільки я буду подорожувати — це ж ніщо в порівнянні з нашою зустріччю. Що з тобою робиться? Ми не бачилися близько двадцяти років...— відчуваю, що хвилююся надмірно, робиться соромно. Майже за нами зайшов до Павла в кімнату й той старий робітник, що на вокзалі дарував мені квітку. Він привітався до всіх, як старий знайомий, мовчки сів на старезному диванчику. Павло, видимо, теж хвилювався. Мені стало одне зрозуміло: брат чогось мною незадоволений, але чого?

— В сьогоднішній одній газеті надруковано, що ти давно мав намір емігрувати з Радянського Союзу. Це правда, Сакію?

— Неправда, Павлушо!..

Що я міг йому ще сказати в першу хвилину, будучи ошелешений такою звісткою? Та хіба є слова, якими можна цілком висловити обурення чи прокляття силам, що так нахабно провокували мене? Я тільки вирячив очі на брата, на присутніх. Потім процідив крізь зуби все, що я знав з арсеналу найбруднішої лайки, на адресу Ляховича,— у мене не було жодних сумнівів, що це його

робота. Павлуша зрозумів моє становище, заговорив:

— Знаєш, брате, я тобі не наставник і не суддя, моралі читати не хочу. Ти продумай це все, а я зайду до тебе в «Брістоль», і поговоримо. Бо зараз я мушу йти з дому.

— На роботу?

— Ні, я безробітний. У нас це основна професія — безробітні...

Здалося, що брат одвик говорити з рідними. Все те, що він устиг мені сказати, остаточно отруїло в мені всяке бажання лишатися далі в цій країні. Яких ще провокацій можна чекати в ній, коли кожну хвилину, годину, добу шалено рухаються механізми підступів і спекуляції людською совістю, душею!»

9

«...Павло прийшов не сам. І не такий суворий, і не такий мовчазний, як у себе вдома. За цей час газета більше, видимо, не насмілилася мене паплюжити. У мене найбільше говорив брат, почавши знов з того наклепу в газеті. Як дивно — говорить з чудним акцентом чужинця, а таки ж брат. Говорив і я, інші сперечалися. Мене дуже турбувала доля брата. Він, мабуть, і не знає, що батько наш із харпака-ярмороба зробився упертим власником і без нашого догляду виростає на куркуля... Брат говорив:

— Це добре, що ти, брате, і до мене завітав, хоч мені від цього тепер ще більше несолодко стане, коли вони переконаються в своїм програші на тобі. Як радянський робітник, ти їдеш куди хочеш, таких можливостей робітники жодної капіталістичної країни не мають. Тебе цікавить Відень — роздивись, тільки ж роздивися повнотою, гляди, щоб тебе не засліпили оті вишукані світляні фейєрверки, щоб не захопили дівчата в шантанах та крикливі афіші. Тут іде жорстока боротьба цього рекламного, роздмуханого в мильні бульбашки світу з тим новим, нашим... Я — безробітний. Тиждень тому я поховав свою дружину, вмерла від туберкульозу на грунті систематичного й тривалого голодування. У нашій «культурній» столиці кладовищ вистачає. І не прості кладовища: на центральному поховані класики світової музики — Брамс, Бетховен, Шуберт, Моцарт, Йоганн Штраус... Просто честь умирати, щоб бути похованим

у такому товаристві. Тільки місця для могил зросли в ціні, недоступні для нашого брата, хоч і не вмирай. Вночі носимо туди своїх покійників і лишаємо. Сторожам під будки чи просто серед могилок ставимо, інколи без труни, в лахміття замотаних мерців. Я теж поклав отак свою Еллу, а де вона похована, ніхто не знає. «Культурна» країна. Півмільйонна армія безробітних у Відні тільки й зменшується... за рахунок голодного вимирання. Ця армія, коли б могла, пішки б пішла в Радянський Союз, щоб там працювати, щоб не вмирати та не бути трупом, викинутим на славетне центральне кладовище. Інші мріють таки потрапити до вас на працю, жінок, дітей забрати з собою, змінити батьківщину, аби врятуватися. Серед нас ось тут є двоє, що були в Радсоюзі на минулих Жовтневих святах. Пролетаріат Відня знає Радянську країну, Сакію! Ось на фото, в натовпі, оцей товариш, колишній робітник з Лінца, тепер безробітний після подорожі до Союзу. На картці ось Дніпрогес! А це Краматорський завод, ось Штерівка, Харківський тракторний, Горьковський автомобільний, Маріупольський трубовальцівний... Лихо цих моїх товаришів у тому, що вони не знають мови, вони б тобі докладніше за мене розповіли про тутешню «культуру». Нещодавно потухла остання домна в Австрії, затоплені рудокопальні, що лишилися після розділу імперії. «Райніше Вестфаліше Ферайнігте Штальверке» щодня проводить «раціоналізацію» підприємств, внаслідок чого і я, твій брат, уже другий рік безробітний. Зауерверке, Даймлер і Пух, Броун-Бовері... десятки їх ледве тримаються ротшільдівським банком, Кредитанштальт. Відень перестав бути законодавцем мод і світовим постачальником готового одягу, не постачає він і славнозвісної «віденської» меблі. Те, що ти бачиш то стара музейна облуда. Придивись до неї: цвіллю припадає, трупним запахом віддає. Готелі порожні, ресторани зачиняються... Ми переживаємо трагічну розв'язку цієї зубожілої держави. На черзі дня останній іспит для народу, загарбання його імперіалістичною Німеччиною або Італією... Знай, що і я, і мої товариші, тут присутні,— комуністи. За оці одвідини нас можуть і заарештувати... Стережись! Ну, а тепер прощай. Коли будемо потрібні, заходь. На село якщо захочеш поїхати, радимо тобі поїхати до Бургенланда. Всі села досить показові для капіталістичної Європи, але Бургенланд — це особливий «рай» графа Естергазі, що

володіє половиною всієї орної землі, лугів і лісів округи!..

Брат на півслові спинився. До кімнати хтось ніжно постукав, і майже тої ж хвилини двері розчинилися. В дверях стояло четверо добре зодягнених джентльменів. Їх обличчя привітно всміхалися, ніби вже сприймаючи мій дозвіл увійти. Я тільки кивнув головою, мовляв, заходьте, чого даремно стовбичити вам у дверях. Павлуша в ту ж хвилину попрощався зі мною і без єдиного слова пішов з кімнати, за ним пішли його товариші.

Четверо вдали ніяковість, що вони перешкодили нашій бесіді. Я ж гадав, що це поліція, і з несподіванки тільки жестом показав їм сідати.

— Дозвольте, шановний пане Довгопол, відрекомендуватися: я — Штучка, Остап Ларіонович, з Полтавщини; це... теж українці — Горчаков з Переяславського повіту; пан Ланде, а то... теж...

Я ледве стояв на ногах, в очах помутилося. В тому четвертому я легко впізнав «родича» Микити Коровайного, що разом зі мною був у нього на вечірці.

Штучка — спекулянт, не сумніваюся ні на хвилину. В руках у нього якийсь пакуночок, загорнутий у папір. Коли говорить, неодмінно голову спускає вниз, щоб дивитися на мене спідлоба. Вимова в нього підкреслено галичанська, а голос солоденько-дячківський. Причесаний, як чернігівський куркуль, зодягнений у добротний віденський костюм (я знаю вже, що Відень претендує на звання другої матері мод і фасонів після Парижа). Запахло від нього, крім фіксатуара, ще й гречаною галушкою, звареною в європейській кухні берлінським кулінаром... Такого я ніби теж бачив уже в своєму житті. Це — штучка в повному сенсі слова.

— Я робітник з Радянської України,— відповідаю всім заразом на вітання Штучки.— Чим можу прислужитися шановним панам? А ви, пане родичу Коровайного, просто здивували своєю спритністю...

Не встаючи, пани зробили порух чемності та подяки чи догоди. Штучка ж знов підійшов і простяг пакуночок:

— Оце, прошу ласки, подаруночок вам від українських добродіїв, пожильців Відня... Прошу ся не стидати, приймаючи сей убогий дар...— і поклав пакунок біля мене на столику. Мені зробилося і гірко, і весело, закортіло образити цих панів, познущатися з них. До пакунка не торкаюся, питаю Штучку:

— Ми з вами теж десь бачилися, пане Штучко, і не так давно. Чи не були й ви «родичем» у когось?

— О ні. Я тутка з двайцятого року ся маю, з польщизною армією мі прифартовано сюди.

— То, може, з рідні вашої когось? Така подібність...

— І теж ні, прошу добродія. Трапунок міг ся мати, аж і то випадково. Років штери-п'ять тому мого брата червоні стратили. Та він си... жив у Армавірі, студіював їм танці.

Знайшов я в собі ще один дар природи. Інший на моїм місці схопився б і на весь голос запитав би: в Армавірі? Соняшник-Мироносицький? А я... Тільки ворухнулося щось у мене всередині, піт пройняв усього, але лице, певен, що моє лице, очі являли цілковиту байдужість, наче б повідомлення Штучки було сказане остільки ж незрозумілою мені мовою, як, скажімо, мова полінезійця...

— Як фі фподобаль наш город Фідень? — запитав фон Ланде, не ховаючи акценту.

— А я ще й не встиг ознайомитися з ним повнотою. Пройшовся один раз. Город як город: здається надмірно великим, а зовсім порожній. Мені він здався більше містом минулого, аніж майбутнього...

Я прибираю пристойного тону, не кваплюся з словами. Мої гості залементіли навперебій. Виявляється, мене водили «не тими вулицями», показували не те, що «скрашає» місто. Мені не показано, бачите, чорного мармурового вівтаря в соборі святого Стефана, не показано готичних лав та гробниці «принца Савойського Євгенія роботи знаменитого Антоніо Канови...». Словом, я ще мушу те все роздивитися, і ці «друзі» беруть на себе клопіт показати його. Вони запобігливо викидали рекламу про «знаменитості» Відня, викидали, як собака викидає надмірну з'їдену поживу...

Нарешті, Штучка повів розмову про Україну. Його, мовляв, цікавить «правда» про Полтавщину з уст робітника: чи Полтавщина справді лічиться на території України, чи відійшла...

— Як у око вліпили! Відійшла, сердешна... Аж дивно,— кажу я їм,— що у Відні така точна поінформованість. Воно й зрозуміло, адже цей пан «родич» недавно звідти... Напевно ж він бував і за Дніпром, і за Сулою!..

— Добродій має сі жартувати? Ми серйозно запитуємо.

— А чому б і не пожартувати з веселими людьми, які з жартів про Полтавщину розпочали таке приємне знайомство? Без жартів, коли серйозно, то нема про що й питати. Знаєте, Україна тільки тепер, за радянських часів, стала державою, стала культурною і багатою. Та, певне, знаєте й самі... тільки так, може, для сміху допитуєте мене...— ледве стримуючи гнів, намагаюся говорити якомога спокійніше із своїми гістьми. Навіть закортіло дещо в них випитати. На мої слова зчинився такий лемент, матінко моя!

Дивлюсь на них, слухаю їхні розмови, переконання, а бачу, що самі вони собі не вірять, вони нікому не вірять. Чи вони поклали собі, що перед ними дурник, якого можна налякати зливою слів?

— На що ж ви надієтеся? — питаю, вдаючи, що їхній лемент аж он як уплинув на мене. Запитання звучало наївно-щиро, але гості мої перезирнулися, їх діймав сумнів. Заговорив Горчаков, нервово тріпаючи прилизаною головою.

— Надіємося? — перепитав і гостро подивився на мене.— Будемо одверті з вами, добродію. Нас поінформовано дещо... Отже... На чорта лисого лишилося тільки покластися.

— Дозфольте, прошу, дозфольте,— перебив Ланде Горчакова.— Сфіт фступає ф нофу еру, еру спрафедлифості. На черзі дня центральноефропейські держафні аншлюси...

Але Горчаков кинувся у дискусію:

— Обіцяють вони чимало, ваші центральноєвропейські аншлюси. Ми — демократи в душі і навіть соціалісти, але що нам лишається? Вередувати? Звичайно, ми згодні. Прилучити Україну до загальноєвропейської державності (байдуже, як держава зватиметься, якою мовою говоритиме), повернутися нам у свою Полтавщину, повернути собі маєтки в Переяславському повіті, мої стави в Ташані, королівські та бенгальські коропи, березові діброви, зсипку в Єйському порту... Європо, ти ж не Скоропадський! Такі можливості!.. А ви, любий добродію, часом не спокушені вже більшовизмом? Відчувається, що ви його переоцінили, запевняю вас. Ваші успіхи — це ж міраж, солодкий сон, а нам... і цій... світовій цивілізації від того не кращає, запевняю вас. Цивілізація дає вже тріщини, ви розумієте це? Справа не в одній Україні зараз. Маємо цілий світ, що вивчає, цікавиться

вашими успіхами, тобто — більшовизмом, шановний добродію. А ви... Ми стаємо есдеками найновішого гатунку, аби боротися проти комунізму якими завгодно методами та ціною. Чортові, не то що німцям, душу свою, як у ломбард, закладаємо. До чого тут ваші... українці?

— То ви й не українці? — допитуюся я.

— Байдуже, двоє українців, а ми... вивчаємо мову. Моє прізвище Горчаков, а мого друга — фон Ланде. Зараз, любий добродію, для нас шпаринка українства найбільш блищить, щоб пролізти нею, як то кажуть,— за теплу пазуху. Ми ліземо, щоб утішитися. Для цього слід стати українцями. Для повернення нашої правди і предківських прав на власність ми вже поробилися есдеками, не вадить стати японцями, маньчжурами, німцями — рація одна. Нами керує одне прагнення: не дати більшовикам перемогти капіталізм, принаймні на наше покоління. «Апре муа ле делюж» [1],— розумно пророкав Людовік XV. Дайте нам Росію на кілька років, на один півдесяток літ. А тоді чорт з вами, хоч потоп! Повернемося в цю альма матер, мову знаємо, було б за що жити... Та ви перестаньте прикидатися, тут всі свої.

— А то, прошу, добродію Довгопол, надаремне нас так довго «мацаєте». Маємо точні відомості, що ви наш, ось ваше фото вкупі з цим шановним добродієм, якого ви мали честь шанувати на великій Україні...

— І фото теж маєте? — запитав я тихо-тихо.

Найрозумнішим серед них виявився все ж таки Горчаков. Він ту ж мить цілком зрозумів моє запитання. Поквапними кроками кинувся до дверей. Поторгав, чи замкнені, відімкнув завбачливо і приклав вухо до щілини. Розмова набирала характеру виняткової «конфіденції», сторонні втручання, хоч би й поліції, зовсім не бажані.

Не тямлячи себе, я торгнув стільцем, так уп'явшись у його спинку пальцями, що аж побіліли суглоби...

— Та облиште ви, пане Довгопол, гратися в більшовицьку лояльність. Не лише ця дрібничка — фото є вже і в ДПУ.

— А ще що?

— Шістнадцятеро коней перед більшовицькими жни...

Клянусь, мимоволі стілець віхнув угору. Захищатися від стільця в моїх руках спробував Ланде і тут же впав, потім поплазував до дверей.

---

[1] По мені хоч потоп.

— Геть, мерзота! — вимовив я тихо, з погрозою в голосі. Стілець побився на Ланде, з стелі посипалося скло від канделябра. Горчаков витяг браунінг і ніяк не міг справитися з ним. З десяток готельної прислуги з'явилися і стали стіною між моїм побитим стільцем та гостями. Метрдотель забрав з рук Горчакова браунінг, докірливо назвавши його дурнем. Штучка, білий, як та стіна, навшпиньках тримав курс на двері, а «родич» Коровайного схопив із стола призначений для мене подарунок і щез разом з Горчаковим...

Я тільки почав заспокоюватися від цих паскуд, як мене забрали в поліцію. Спочатку огинався, говорив, що вони не мають права, але мені переконливо довели, що візьмуть живосилом і віднесуть у поліцію. Довелося погодитися. Бо справді ж — канделябр побив я, стілець понівечив...

У поліцайпрезидента зіщулений сидів і Штучка.

— Сідайте, пане Довгопол, заспокойтеся і розповідайте.

— Що ж тут розповідати, коли й так усе ясно. Я прошу пана начальника розповісти мені, чому тільки мене арештовано, а тих хуліганів, що прийшли до мене в номер, обминула поліція?

— Хуліганів?

— Так, прошу, пане начальнику, всяких бандитів, що нападають на вашу честь, мали б право виганяти всілякими засобами, навіть стільцями?

— Он як! А мені ще й досі здається, що то ви тільки так... для більшої конспірації. Це похвально...

— Тобто? Я вас не розумію, пане начальнику.

— Повинні б уже зрозуміти, пане Довгопол, самі ж кажете — все ясно. Раджу облишити цю затяжну гру... Заспокойтеся, прошу вас. Коли пан Штучка вам заважає...

— Прошу, прошу. Я сі можу відпести...

Начальник рукою зробив жест, яким посадовив Штучку на своє місце:

— В цьому немає потреби, пане Штучко. Пан Довгопол діє, як справжній конспірант, і це дуже корисно йому. Він уже переконався, що нам відомі не тільки його... так би мовити, антирадянські вчинки та настрої, але і його зв'язки з довіреними людьми Берліна. Він уже, як бачите, заспокоївся.

Я справді... заспокоївся і мовчав, ледве розуміючи своє становище. Трохи паралізований таким цинічним нахабством та підлотою, я мобілізував усю свою винахідливість, щоб вийти з такого складного становища. Адже багато чого було передбачено ще в Новоросійську, тільки не таке, як сталося.

— Прошу пана начальника не ображати мене, громадянина Радянського Союзу, і негайно ж повідомити наше повпредство про мій вчинок і арешт...

— Можна ж повідомити не про арешт, коли вже на те пішло, а, скажімо, про... ваше загадкове зникнення. Та нам бажано... щоб ви не зникали в такій голосній, сказати б, ситуації, а...

— Що, прошу...

— Ну, подали б свій голос хоч би і в соціал-демократичній пресі... Прошу, прошу, спокійніше, пане Довгопол. Ви ж не в руках кримінальної поліції, та і ми не якісь провокатори. Який же тут арешт? А канделябр... Гадаю, що ці ваші гості доброзичливо візьмуть на себе деякі збитки...

— То це, виходить, з вашої, пане начальнику, настанови ця банда порушила мій спокій?

— Спокойне, пане Довгопол!

— Я наполягаю, щоб ви сповістили наше повпредство...

Начальник рвучко підскочив з-за стола і вдарив рукою по паперах. Потім, крадучись, підійшов до мене:

— Послухайте, ви, комедіант. Не ламайте дурня, ніхто вас не чує, а нам усе відомо. Ось ваш «паспорт», фотографічний знімок у дружній співбесіді з відомим агентом Берліна, що був разом з вами в гостях у того... Коровайного. Тепер для вас усе зрозуміло?

— Майже все. Але для вас ще не все зрозуміло з того, що я говорю. Це шантаж, недостойний цивілізованої країни. Я б вигнав вас з посади, бувши вашим начальником, за таку грубу роботу.

— Що саме, прошу?

— Ви прогавили, що я громадянин Радянського Союзу!..

— Ха-ха-ха! Та ви справді цікавий експонат. Копія цієї фотокартки може опинитися з відповідними коментарями значно далі вашого повпредства. Більшовики фактам вірять, а це факт незаперечний. Заспокойтеся, глупенький ви. На вас і так ми вже досить витратилися,

з Берліна людину виписували. Трохи погарячкували — й досить. А такі люди, з таким темпераментом, нам потрібні.

...Надаремно я образив прислугу готелю «Брістоль». Як виявилося потім, знайшлися серед них такі, що своєчасно сповістили листом наше повпредство про мою скруту. Поліції важко було щось заперечити, так несподівано і настійливо вимагали мого звільнення або вказання провини, за яку я потрапив під арешт. Тоді я довідався, що мене судитимуть, як карного злочинця, за дебош у готелі. Це загрожувало найменше одним роком позбавлення волі або штрафом...

...Щоденник мій переривається нагальними подіями. Та чи слід писати про все, що вже минуло. Адже я сьогодні знов на волі і вже в повпредстві! Не можу тільки не записати про свій глибокий жаль, що стілець я побив тільки на Ланде. Він, звісно, більше не буде ходити в гості до радянських інтуристів, а ті троє...»

10

«...Дивно, але факт. Знов пишу щоденник, цілком спокійно. Закордон уже осточортів, а я ж перебуваю тут не так давно. Цей чортів закордон так побудований, що людина дичавіє, відвикає від кращих звичок, від людей. Тут навперейми, один поперед одного, женуться за сьогоднішнім днем, підставляють ногу найкращому другу, аби бути спереду, спожити самому. В таких егоїстичних перегонах топчуть слабкіших, топчуть людину, її душу, лишаючи на волі звіра у випрасуваних штанях чи в фільдеперсових панчішках. Гончаки, з гнилим політичним минулим, з ненавистю до трудящих, прислужуються тим звірам, не гребуючи наймерзеннішими засобами, вся атмосфера заражена всілякими пройдисвітами, вигнанцями-білогвардійцями, петлюрівцями, і фашизмові не бракує злочинців-наймитів.

Живу в гуртожитку повпредства. Як прибитий, чекаю кінця своєї справи, щоб їхати скоріше до бригади.

Хочеться крикнути: «Тетяно, голубко! Не читатимеш ти цього щоденника, не знатимеш моїх до тебе почуттів». Справді, я гордий — це хвороба, але й ти безжалісно повелася зі мною, не відповіла на такий щирий лист... Я вже зрозумів, що мушу схилити свою голову перед твоєю вірою в свою роботу, перед твоєю енергією,

Чим віддячу тобі за добру, хоч і тяжко набуту науку? А це ще й Європу я побачив, знаю її. Це, поза всім іншим, країни народів із задавненими традиціями, задушених лещатами непомірної жадоби наживи, мироїдами, що дурять людство так званим раєм організованого капіталізму. А цей «рай» визначається панчохами, яким заздрять і деякі наші хвастухи. Панчохи, універсальні гребінці, якими можна чесатися, стригтись, забивати капсулі в патрони і... забризкати кислотою очі суперника. А вічні пера, чорнило яких не блякне від найпаскуднішої брехні, а мудрі запалки, на які падають і наші модники курці? А приладдя для манікюрів та педикюрів, володіючи якими, людина вже відчуває себе аристократом світової «цивілізації»? Немає в нас і кишенькових патефонів, немає й дешевих препаратів, призначених здивувати в дорозі, а потім розчарувати... Це яблука «раю»...

Тут тільки занедбано людину. Її роздушили конкуренцією та безробіттям. Потвори ж, що лишилися поза цим, то все продавці: продають усе й самих себе, хоч би за безцінок, аби зберегтися в колі торгу. Нашому братові звикати тут важко, ми виховали в своїй країні гордість людини. І здається мені, що я заведу, не витримаю до кінця всієї подорожі. Коли б хоч не відривався від гурту, не потрапив би в таку паскудну пастку, і було б кому почути твій голос. А то живу, як серед глухонімих. А товариші ще можуть теж подумати, що я затримуюсь тут з власної волі. Цього ще бракувало...

Згадався мені Купріян. Він небагато жадав — черевиків з кооперативу ірдинських торфорозробок. Але ж Купріян — філософ, порівнюючи з тутешніми приреченими. Купріян живе не тільки ради сьогоднішнього шматка хліба, а вперто домагається зрозуміти весь процес,— «як воно буде?» — і таки знаходить собі спокій та відраду. Старе його мучить, повертати до нього він не хоче. Він колись у Балашової крав ліс, а тепер той ліс вважає своїм, бо він його підчищає, він його ростить, стереже. З великим трудом, але ж таки переборює і Купріян ідеологію дрібного власника. У нього є свої прагнення, мрії... А ці? Сприймають вони безробітне, безпросвітне життя, як фатальну неминучість, чи таки загадують собі щось краще? Пробував запитувати в декого, нічого я не витяг з їхніх уст. Може, не на тих натрапляв? Про соціальні проблеми один навіть порадив мені поговорити з

поліцаєм, що стояв за рогом. Він соціал-демократ, йому й належить про це знати.

Серед робітників же основний стрижень розмов крутиться біля питання роботи та безробіття. Безробіття — то епідемія непоборної хвороби, і вся істота людини полонена нею. Інколи сезон порадує, безробітні кинуться врозтіч: частина в Лінц на прядильні, частина в Штейр на машинобудівельні заводи тощо. Тепер лінцівські прядильні скорочуються, бо майже всі ткацькі фабрики зовсім не працюють в Австрії. Народ кинеться до Зальцбурга, до Брука. Налинуть на підприємства, а вони скорочуються, банкрутують. Лісорозробки припиняються, не до них тепер,— триває зубожіння та вичікування. Безробітні звуть такий стан «штилем». Цей «штиль» і визначає всі розмови робітників у Відні.

Мені скортіло піти по музеях. Був у них, великорозумно вивчав полотна знаменитостей, голосно або байдуже міркував над іменами, хоч вони мені аж нічого майже не говорили: Рубенс, Корреджіо, Дюрер, Тіціан, Ван-Дейк, Рафаель, Веронезе (скільки їх, тих імен, у палацовому художньому музеї бундючно виставлено напоказ отаким простакам, як я!)... Розумнішав я від того чи навпаки — важко сказати. Роботи їхні, напевне, переплутаю, крім, може, Рубенса з його м'ясистим повнокрів'ям і повнофарбним малюнком. Що за цими картинами, за музейними експонатами в країні — також уже знав, як і той куций туалет панночки, що їхала зі мною з Варшави до Відня. Щоправда, я бачив іще багато військових і особливо поліції. За які тільки блага утримується отака Європа, припомаджена панночка зовні, з багнетом і маузером замість камелій...

Зайшов у порожній ресторан і став господарем душ, що скучали, виконуючи в ньому обов'язки офіціантів, музик і танцюристів. Замовляю музикам грати похоронні марші всіх часів і народів, а в розчинені двері зазирають поперелякувані обиватели. Хтось із адміністрації підійшов і запропонував:

— Може, накажете на чардаш перейти музикам?..

Я розплатився і погодився, щоб грали після мене чардаш. Захотілося знов піти до брата, до Павлуші...»

11

«...Щоденник мій — убога змістом жменя записаних фактів. Можливо, я не вмію мальовничо описувати свої враження. Не часто в житті трапляється людині писати такі щоденники. Записати б основне, а там пригадаємо деталі, можна буде й переписати вільним часом.

Сходив до брата. Краще було б не йти. Його таки заарештовано тої ж ночі, що й мене, через кілька годин, як він повернувся від мене. Чи арештовано і його товаришів,— не знаю, але певен, що їх не минула та доля. За що ж арештовано Павла? Закордонні довідкові бюро галасливо сповіщають, що дають довідку на всякі запитання.

— Скажіть, будь ласка, за віщо арештовано мого брата на Маріагільфештрасе? — запитую в такім бюро, пояснюючи дівчині, хто мій брат у Відні. Мені кортіло задиратися з ними, дратувати їхню лискучу пиху.

Спочатку дівчина визирнула у віконце, чи далеко поліцай,— він був далеченько, на моє щастя,— потім хлопнула заслоночкою у віконці перед самим моїм носом. І знов відчинила, але жодного слова. Чи вона припустила, що я знущаюся з неї, вона ж тільки службовка,— у всякім разі, мене поліція не чіпала біля будочки бюро. Ці бюро точно інформують, в якому кабаре після другої години виступає відома танцюристка, на якому місяці вагітності доходжає дружина поліцайпрезидента чи яку нову любовницю обирає собі директор банку Кредитанштальт...

У брата я застав смерть. Здавалося, така ж самотня, як і я, смерть бродила по кімнаті. На брудному, вбогому ліжку лежав хворий братів хлопчик; чиясь жінка навідувалася до нього. Та смерть не була тут одинока, не скучала, як я. У неї стільки роботи! Тут нема Слов'янської лікарні, куди я поклав хворого Петрика. Немає тут товариша лікаря, якому б я, як Петрика, доручив життя цієї братової дитини. Тут є тільки чужа жінка та смерть. Жінка, небалакуча, взяла мої гроші для хворої дитини пожадливо, з рабською подякою. Поможеться братовій дитині від цього,— забув запитати в смерті. У жінки ж можуть бути й свої діти в ліжку...— Сміялася з мене смерть у хаті брата Павлуші.

Спочатку я обурився, хотів до когось іти із скаргою, погрожував розправою з негідниками, що допустили до

такого стану братову дитину. І схаменувся від тупого безсилля,— згадав, що я вже раз спробував запротестувати, і ледве душу виніс... та чи ще й виніс? Адже я ще в Відні, далеко від Новоросійська, від Слов'янської лікарні, від Чепеліївки. Ходжу, щоправда, не наодинці, а в супроводі когось із повпредства. Та це мало гарантує тут... Знаючи, що дитина вмре від недогляду, я мусив іти з квартири брата, як побитий, обпльований...

Скучаю за... Тетяною. Десяток років прожив майже байдуже, потім настала реакція і ось... почав скучати. Танюшо, дорога! Ти мати моїх дітей, зрозумій, я далі вже не можу. Чому ти не відповіла на мій лист?..

Знов неприємність — у повпредстві занепокоїлися, що я довго ходив по місту. Докоряли разом з тим і за мою «невитриманість», мовляв, хіба можна бити мерзоту чужою меблею? Ну, знаєте, коли приверне бити, то людина не встигає продумати, є в неї свої стільці чи нема. А в таких випадках, як у мене трапився,— тільки б'ють... Згадую один випадок, що трапився зі мною ще в Мінську, коли я був молотобійцем у кустаря. Троє ковалів і нас чотири, робітфаківці, щодня вислухували хитрющі знущання кустаря з нашої роботи. Ми знали, що роботу він здає на ринку, і як найкращу по якості, а нас шпетив на те, щоб дешевше платити, щоб інтенсивніше ми йому працювали. Колись би він з нас шкури дер, а за непу обрав іншу, цілком лояльну форму. І я не витримав... ну, словом, бив. От ще з більшою насолодою кортить бити паскудні морди і тих моїх «гостей», і їх нахабних поліцайгосподарів...»

На цьому обірвався Сакіїв щоденник.

12

Суворі розвороти життя і пломениста радість. Що можна дорівняти до щастя здобути ту радість, перемагаючи найскладніші перепони?

Тетяна не молилася богині Геї — покровительниці шлюбів — і милості від неї не прийняла б, нехай і в вигляді підкореного Сакія. Їй потрібен був Сакій, як утихомирений нею, втихомирений життям чоловік, якого вона довго і вперто чекала. Це виправдувало б її розуміння шлюбу в новому, радянському суспільстві. Така перемога ввілле в кров омолоджуючі еліксири, і радість

соціальна дістане своє завершення в інтимній радості людини.

Повідомлення районної газети про Сакіїв від'їзд у подорож по світу зачепили не одну Тетяну. Коротенька інформація про подорожуючих почала інколи траплятися і в центральній пресі. Перша людина в районі, що найскоріше знала про етапи подорожі,— це була Рахіль. Газет для неї мало, та це і застарілий засіб своєчасної інформації. Рахіль з великим успіхом користувалася для цього своїм радіоприймачем ЕЧС-2. В одному з повідомлень якогось європейського агентства промайнула звістка, що робітник з «Радянської Росії» порушив маршрут спеціальної подорожі бригади цементовиків і прибув до Відня...

Повідомлення коротке, але для Рахілі було цілком зрозуміле, про кого йде мова. Адже і вона чула, що в Сакія є брат у Відні. Телефоном повідомила чоловікові в якийсь колгосп. Рахіль гордилася, що про це вона перша знає. Взагалі для Рахілі з якоїсь дивної причини невимовним задоволенням стало відчувати себе захопленою від того «оригінального», як вона говорила, Сакієвого життя. З сухості інформацій преси про поведінку Сакія зрозуміла, що вчинок його у Відні не з пристойних. І хотілось їй запевнити всіх, особливо Тетяну (демократичною красунею звала її Рахіль), що Сакій тут тільки жертва настроїв. Йому бракує хорошого друга — жінки. Нехай Тетяна не вдає з себе героїні-мучениці за новий побут, бо саме на цьому вона й повелася не чуйно, навіть брутально, погнавши від себе таку людину... Лістровий. Не можна сказати, що йому були байдужі інформації Рахілі про Сакія. Не раз міг зловити себе на думці, що Сакієве повернення внесе в його сімейне життя спокій, і Рахіль перестане дорікати йому за Тетяну. Тому захопливі інформації Рахілі сприймав з відповідно підвищеним інтересом.

Тетяна. Вона, ніби розірвала вже пуповину шлюбу, поклала хрест на якісь права на Сакія. Довідалася з листа в Лістрового, потім з преси, що їде він за кордон, здригнулася, як після гарматного пострілу. Та й вирішила спинитись. Однієї ночі, самотня, за Лістрового думала: напевне, вони могли б стати не тільки хорошими друзями? Хіба дружба — межа взаємин?

Досить часто почала згадувати привітні усмішки районного агронома. І кожен раз вирішувала, що ця пісня

для неї вже проспівана. Одинадцять день прожила з чоловіком за кільканадцять років, юнацтво своє загартувала болями та розчаруванням,— так і вмирай. Краще весь вік мріяти про те інтимне щастя, аніж переконатися, що його в природі не існує. Літа її всі знають. Хоч і дівкою прозвали, та надто переконані, що дівоцтво своє вона вже відгуляла.

Кілька разів вирішувала порадитися з Юренковим або поїхати до Лістрового. Признатися їм про квиток Тсоавіахіму та про підозри на Сакія. Та зробити цього не могла, перечікувала. По ниві йде, біля полукіпка спиниться, забуде, що поспішає до молотарки, потрапить на кухню в бригаді, а то й до сусідів на стерню.

А Ляхович тим часом не марнував часу. Він відчув у собі якусь нову силу, громадського «носа» задер на кілька градусів і навіть на поле вийшов перевірити роботу табельника, Пилипеєвого комсомольця.

— Тетяно Іванівно! Прошу пробачити, я людина позапартійна, даруйте, будь ласка.

— Що таке, Саво Мануйловичу?

— Комсомолець оцей, Фоня Пилипеїв, не справляється на табелях, прошу вас. Га? Здавалось би, ги-ги-ги, табельок, прошу вас, не велика грамота, га?

— Тож ви самі обирали собі помічника, Саво Мануйловичу. А це добре, що ви на поле вийшли. Скаржаться люди на вас.

— За віщо, даруйте? Скаржаться, га? Не сподівався, прошу, так стараєшся...

— Кажуть, трудодні переходять з одного колгоспника на другого. Потім товариш Юренков щось вам припоручав, і ви не виконали... Та чому ви не даєте щоденних звідомлень про молотьбу, про виконання державних зобов'язань?

— Даю, даруйте мені, Тетяно Іванівно, на бога, за що ви мене маєте? Я не якийсь... співучасник ворогів, прошу. Не моя вина, що біля молотарок немає грамотних людей, вагарів. А звідомлення, прошу, ось вони. Нате, прошу, за чотири дні разом...

Такого рішучого відпору не чекала Тетяна від колгоспного рахівника Ляховича. Завжди нудотно-лагідний, він зараз переходить не тільки на захист, а й у наступ. Неодмінно треба ще раз поговорити з Юренковим про цю людину і... кінчати з ним...

Погодилися з Ляховичем на тому, що Фоню можна

поставити вагарем (грамотний же) до ланцівської молотарки, а табелі вестимуть бригадири і щовечора даватимуть їх Саві Мануйловичу. Він же на ці гарячі дні з канцелярією переходить на поле. Здибав і того Фоню. Це не Фоня, а оте гірке «золото» нещасних батьків. На зріст вищий за середнього мужчину, тонкий, як скалка, з неприхованим дитячим зеленцем і горобиними заїдами. Маленькі, невиразні очі (землистий колір — материна спадковість), як у зайця, ніколи не моргали повіками, здається, не полоскалися слізьми.

— Фоня, знов, прошу, не гаразд з дорученою тобі справою. Підеш до молотарки, вагарем будеш, га? Саме пшеницю молотять, піонери колоски збирають, прошу, боротьба за зерно йде. Соціалістична власність догляду вимагає...

— А табелі ж кому, Саво Мануйловичу?

— Чорт з ними, з табелями! Юренков, прошу, знає по пам'яті більше, аніж ви запишете. Вчора на мене напав, шість помилок знову виявив. Галині Овчар чотири дні не записали. Купріянові приписано шість зайвих днів, прошу, за понюх табаки. Данилові, з четвертої бригади, незаслугований штраф бахнули... Він усе знає, той ваш, даруйте мені, Юренков. Товариш Юренков співає з дівчатами, на похороні в Довгополихи яку промову сказав, баби, прошу вас, ідуть до нього за порадами, до чужинця, ось до чого дожили люди, товаришу Пилипей. Бригади змагаються. Почалося чортзна-що, як він появився. «Правда» кореспондентів присилає, самольоти, прошу вас, «Крестьянской газеты» прилітають, щоб кращого ударника Вихреста під хмарами повозити.

— То й що ж я зроблю?

— А то, прошу, твоя справа. Гадаєш, що як комсомолець, то оце вже і все? Ні, то тільки форма, а треба в ній діяти. Ми тепер колгосп імені Паризької комуни, а не якась «Ірдинська надія», і нас стало далі видно. Боротися, Фоню, треба. Іди до ланцівської машини вагарем, там батько воду возить до двигунів. Трудоденьочків у тебе з Катрею малувато, у батька їх ще менше. А хлібець, що ви посіяли для себе, прошу, вродив на совість.

— Да, озимки по шістнадцять кіп поставили, Вихрест клав...

— Той покладе!.. Соціалістична власність, а він у кандидати пролазить. Батько ж твій дурня клеїть, по-

грожує з колгоспу вийти, підозри всякі накликає.

— Батько в нас якийсь пришелепкуватий, неодмінно викриє він нас.

— Га? Викриє, хіба натякав?

— Натякав. Каже, крутите голови, надійся на вас, повіситися не даєте...

— Ото б повісився! Як би просто здихалися його. Може, допомогти, га? Сам, Фоню, помічаю. Твій батько викликає в Юренкова незаслуговану увагу. Той з Воронежа небезпечний нам, любимчиком другим став у наших колгоспничків. В правлінні завжди вродиться саме тоді, коли твій батько туди зазирне, хоч і ненароком.

— На полі те саме. Батько погрожує, що задушить Тетяну та Юренкова, а сам от-от піде до наших і розплачеться. «Нехай,— каже,— беруть мене, до права притягають, я більше не можу: туди або сюди, не дуріть мою голову...» Батько наш страшний становиться, неодмінно викриє. Навіть на Довгопола, колишнього злидня, і то більше можна надіятися, аніж на мого батька...

Після такої розмови Сава Мануйлович не спав усю ніч. То здавалося, що горить солома, в якій він спить на полі під гул і голоси нічної молотьби. То голос Тетяни або Юренкова будив його півсон. Ляхович схоплювався, шукав затишнішого кутка, але й там ще довго заснути не міг.

На ранок у голову прийшло геніальне рішення. Під покрівлею для реманенту додумував те рішення, зважував — виходило справді геніально. І тут же написав заяву до секретаря райпарткому. У грамоті йому позаздрив би кожний. Заява виходила коротка та ясна:

«До секретаря РПК(б) товариша Лістрового
від позапартійного колгоспного службовця Ляховича, Сави Мануйловича, з Чепеліївки
Заява

Не моя позапартійна справа втручатися в етичні норми деяких зарекомендованих більшовиків. Але обов'язки громадської чесності змушують мене звернутися до вас, дорогий товаришу секретар, з запитанням. Єдино, щоб моя радянська совість була заспокоєна, покорніше запитую: чи достойно члена Комуністичної партії, орденоносця Червоного Прапора, таємно від партійної організації, високоавторитетного органу нашого району, радити чоловікові їхати за кордон, а потім приховувати це під виглядом законного відрядження? Запитання це в

мене виникло, коли я з обов'язків громадських, перевіряючи облігації позик позикодержавців села Чепеліївки, натрапив на список номерів квитків Тсоавіахіму, одержаних Тетяною Довгопол, законний чоловік якої виїхав недавно за кордон. Серед квитків Довгопол значиться і № 19, серії ОГ № 037421, який виграв шестимісячну подорож навколо світу. Запитайте в Тетяни, де цей квиток, і прошу вас перевірити.

А Сакія Довгопола ми ж у своєму селі не знаємо. Хто він і чого поїхав за кордон, напевне, по чужому виграшу, судити не мені. Міг, для блезиру, пролізти і в бригаду цементовиків, аби тільки виїхати. А в Чепеліївці не тільки мені відомо, що бідкався він їхати за кордон до брата в Австрію. Прошу перевірити.

Громадянин села Чепеліївки С. М. Ляхович...»

Кілька разів перечитав заяву, додав відповідні коми, після підпису поставив дві зайвих крапки. Замріяно подивився на світ, повний ходів і виходів, як у лисячій норі, потім усміхнувся назустріч Софії, Гнатовій дружині («Жіноцько складена чортова циганка!»), згорнув папірець і сховав у кишеню. На просторах пекло сонце, лущала під ногами стерня. З-під коліс автомашини на стовповому шляху кужелилась пилюга.

Ляхович вирішив навідатися в село.

13

Розпочиналося зовсім просто: Тетяна пообіцяла на бюро РПК, що село буде виведене з проривних. Перші ж дні збиральної кампанії Чепеліївка звернула на себе увагу району, області. Лістровий не раз в області почував себе зовсім не погано, коли мова заходила про чепеліївський колгоспний актив. Коли б не Чепеліївка, будемо одверті, район і в цьому році не вийшов би на перше місце в області. Про чепеліївський колгосп почали писати газети особливо охоче. «Комуніст», «Правда» зацікавились заявою Тетяни і вже не випускали з-під нагляду цей колгосп. Вперше з'явилося кілька прізвищ колгоспників Чепеліївки серед імен ударників соціалістичних ланів. Юренков і сам відчував, що в активі колгоспу та села він запалювався ще більшою енергією, а роботу його бачив увесь район. Та й сам Лістровий частіше став наїздити в Чепеліївку, говорити з людьми, допомагати

Тетяні, Гнатові Ільченку. Районна газета «Соціалістичний наступ» організувала на полі свій пост, через день випускала бюлетені про роботу в колгоспі.

У розпалі молотьби з Києва приїхала бригада кінохроніки, щоб зняти виробничі та побутові процеси в колгоспі. Лістровий приїхав з новим начальником політвідділу МТС і в обідню пору скликав летучку-мітинг. Кінооператори звуковим апаратом зафіксували виступи ударників колгоспу. Ударники говорили, що «сором почувати себе винними перед державою». Галина Овчар знає, що говорять в ЦК про колгоспниць, як про велику силу в колгоспах.

— А раз так про нас, то й ми... Запевняємо, що ми, жінки, виправдаємо це, о!.. А колгоспу свого не дамо на поталу. Нас вісім жінок у бригаді, що осмілюємося, о... взяти на буксир бригадира та їх... наших чоловіків, о! А коли, як доведеться, то...

— Давай, давай, Галино! — гукають підбадьорені молодиці.

— Та що ж тут говорить, я така... як приймуть, і таких, о... то я й попрошуся до лав партії, щоб прийняли та навчили. А чоловіка мого пропоную в актив колгоспний записати, о...

Лістровий на мітингу говорив мало. Порадившись з Тетяною та Юренковим, оголосив список найпередовіших ударників колгоспу, про яких район повідомить обласні організації та пресу. Запевнив колгоспників, що ні в районі, ані в області їх не вважають нікчемними. В селі є ще люди, які це роблять нишком, намагаючись шкодити Радянській владі. Але дружною роботою в колгоспі та більшовицькою пильністю чепеліївчани виправдають почесне ім'я передовиків. Юренков запропонував, щоб ударникам, які показують це на своїй чесній праці, записувати в трудову книжку не одиницю за день, як і всім, а одиницю з чвертю.

— Нікому, понімаєте, не заборонено стати в лави найпередовіших ударників і мати ту ж, понімаєте, одиницю з чвертю.

Потім виступила Тетяна. В кількох словах похвалилась ланками, бригадами, що ведуть перед у боротьбі колгоспу за перехідний прапор області. Спинилась на ідеї агромінімуму для колгоспників. Вона просила допомоги з району, щоб організувати хату-лабораторію та надсилати агроперсонал для постійних лекцій колгосп-

ників про підвищення врожаїв. Для цього ж колгоспу треба надіслати з МТС одного дільничного агронома, а лісовода-агронома, що живе в Чепеліївці, можливо, краще буде забрати та передати на Полісся («...Чи я знаю, де такий буде придатніший, коли він захоче чесно працювати»).

Ляхович відчував, як кожної хвилини грунт у нього під ногами ставав хисткіший і хисткіший. З'явиться в селі хата-лабораторія, а з нею ще один уповноважений РПК, як-от Юренков, потім колгоспні курсанти на тих лекціях... І в той саме час старий Пилипей спорожнив свою бочку в переріз біля двигуна. Коняка в стіжок голову сховала від мух, а Пилипей запитав у сина-вагаря, який на зерно хлібець з їхньої «мачухи» (урочище, де була Пилипеєва земля).

— Пшениця, як горох,— відповів син, зводячи підрахунки.— На сто пудів витягне, майже як і колгоспна.

— Сто пудів з десятини, як горох! За що? Дві з саженями десятини пшениці, більше двохсот пудів гостинця Тетяні, щоб вигравали щоки...

Підійшов до мішків, зерно процідив крізь пальці. Мітингували колгоспники за гони від току (не закурив би якийсь необережно). Ожередом соломи закривало живу душу на току. Був ясний, погожий день.

— А скільки, Хванасію, пшениці влізло б у ту бочку?

— В яку?

— В оту-о, що я воду для двигунів вожу.

— В ту? Нашої ввійде не більше, як шість мішків. Пудів тридцять.

Пилипей подивився на сина, син на батька. Потім Фоня слухняно склав свої квиточки, записи, закрив палітурку, взяв її під пахву і пішов.

— Невдобно якось, що я не на летучці...— і не озирався, йшов. Поза соломою пішов просто до колгоспного шумливого гурту.

Пилипей і не чекав, доки сховається синова спина за ожередом соломи. Лійка не була потрібна — в бочці зробили широку дучку, а щоб не розливалася вода, Пилипей накривав бочку двома кропив'яними лантухами. За кілька напружених хвилин у бочці опинилося шість мішків і дві коробки чистого зерна. Коли повертався Фоня з мітингу, батькова конячка з бочкою спускалася в балку, де викопали криницю. Батько сидів на бочці, хиталася голова в дрімоті, лежали на дучці мокрі лантухи,

Згори коняка не натужилась. Тільки повернувшись до молотарки, помітив нестачу зваженого, записаного хліба. Досадував на батька: мало йому було отого вороха, ніякий біс не знав би. Подумаєш, свій хліб. Пшениця не пахне пилипеївською бороною. А тут неприємності, батько сина в скандал підводить.

Другого дня увечері Хома Бережко причепився до підводчиків, де вони дівають хліб? З токів забрано більше мішків, аніж прийнято їх на зсиппункті. Фоня прочув про цю розмову, заметушився, про соціалістичну власність заговорив і констатував, що хліб крадуть від машини. Від другого току передали, що і в них не стало кілька мішків пшениці. Колгоспники як перед стрибком спинились, один одному в очі соромилися дивитись. Хліб розкрадався. Хто сподівався такого? Боялись попервах невиходу на роботу — напружилися і перебороли це лихо. Боялися, що не вистачатиме тяглової сили, важко було — сама Тетяна щоночі розподіляла коні, гектар вівса їм першим пустили в молотарку. Справились і з харчами для колгоспників. А про можливу крадіжку зерна й не подумали. Піонери дітвору в селі мобілізували, арміями ходили по стерні, збирали колоски, комсомол весь час був на ногах — все спрямовано не зменшення втрат. Була певність, що жодне зерно не потрапить поза колгоспним обрахунком. І раптом — крадіжка.

З трьох токів, де молотили молотарки двигунами, не стало близько сотні пудів хліба. Нова тривога, нова турбота. В темряві, серед ночі на полі відбулися збори комуністів та комсомольців колгоспу. Тетяна запевнила, що поставить догори дном усю Чепеліївку, на метр землю перериє, а хліб знайде.

— Треба відшукати хліб! Порушників соціалістичної власності покараємо...— гаряче ствердив і довготелесий вагар Фоня Пилипеїв.

14

У Дениса Журавля була дружина Івга. Мати її — черкаська перекупка — Івгу ще дівкою вчила ніколи ні на що не надіятися. Денис одружився з Івгою випадково. Їздив до Черкас, коли в Чепеліївці стояв Шимкевичів загін білих. Не хотілось повертати з підвід, щоб знов не послали, затримався в Черкасах. Івга — дочка господині, де спинився Денис на постій. Слово по слову, як

говориться, Івга знала свій вік, набридло їй вважати себе двадцятилітньою (третій рік, як «двадцятий пішов»), сподобалася Денисові при місяці і приїхала з ним у Чепеліївку.

В сім'ї проти чоловіка ніколи не виступала. Дійшов він думкою, що треба встрявати в колгосп,— його хазяйська справа. Про себе ж мала своє — не надіятись на колгосп і господарство дома мати. І мала. Городина, курчата, чепеліївський та занудівський щонедільні базари. Денис Петрович не мав на що скаржитися в господарюванні на дружину.

На полі йшов мітинг, працювали звукові кіноапарати, а Івга в селі зайшла до Лупієвої молодиці. За столом у Лупіїв — Ляхович. Івга заздрила Лупієвій. У Лупія було кому на полі, було кому й дома, молодиця не ходила на роботу в колгосп. Старий Семен порядкував дома. Жонатого сина посилав на поле з двома дівками. Парубка вчив на курсах трактористів, а найменшого приладнав на робітфак у Шостку. Дочок-дівуль ніхто не сватав, бо «прості вони в мене дівчата, хоч і грамотні обидві», говорив Семен Лупій. У грамоті він розумів корисний сенс і всіх п'ятьох посилав до школи.

На цей день старша дочка лишилася вдома. Запросили Саву Мануйловича за стіл і запитали, чи правда то, що він комусь казав про одруження з старшою? Ляхович не пам'ятає, де це було сказано, з якої причини він дав таку похапливу обіцянку, але... коли одружуватися, то й одружуватися. В дружині йому, як у жінці взагалі, власне кажучи, потреба скромна, можна б і обійтися. А хату свою набридло тримати на старих монашках... За столом довелось погодитися, що такий грішний намір турбував його самотнє життя. На це й натрапила Івга.

— О, надворі те, година така, а тутеньки те...

— Сідайте, Івго Харитонівно.

Івга, звісно, сіла, та що з того буде? Не за тим зайшла. Що Сава Мануйлович тут, їй аж он як до речі.

— Ну, як його те, Саво Мануйловичу? Городець у мене й курчата те... У Занудівці на тій неділі по шість карбованців поганеньке бралося і не вистачало. Денис кее, на степ тра те, а я б же й радніша вийти. Я, куу, піду, і як же те, з городиною, з базаром?

— Ви, прошу, Івго Харитонівно, по-індивідуалістичному міркуєте...

— Моя ти матінко!..

— Да, по-індивідуалістичному. Так, даруйте мені, соціалістичний колгоспник, прошу, міркувати не повинен.

— А як же його те?

— У вас є городець, у папаші ось, прошу, клаптик. Кустарі-одиночки! Наша влада, прошу, оголосила соціалістичні методи праці. Чому б вам, Івго Харитонівно, не оголосити себе ударницею соціалістичного, прошу, більшовицького городця, викликати на змагання товаришів Лупіїв, у великотиражку виїзної редакції написати про це, ще когось із господарок викликати. О! І працюйте собі тоді на своїх городах, ніхто, прошу, на вас не має права пальцем показати. Соціалістичні методи, аперцепція.

— Отаке, диви. Гм! Хіба ж я, те... Чуєш, хіба ж його важко те, оголосити? Хоч тричі те...

Івга змикитила, а Ляхович дав усіляку гласну і негласну допомогу. Того ж вечора й на полі деякі перешіптувалися, а ранком бригадири недорахувалися в бригадах по кілька жінок. Редактор, він же й друкар багатотиражки, згарячу видрукував підготовану Ляховичем «декларацію» домашніх господарок, що включилися в «соціалістичні методи господарювання на городах». Видрукував також і кілька викликів на змагання. Журавлева викликала тільки Лупієву та Купріяниху, а Лупієва викликала аж дев'ять господинь на змагання. На степу не зразу второпали, до чого те йдеться. Змагання господинь на кращий обробіток своїх городів спочатку видалося як нове, додаткове зрушення найконсервативнішої частини жінок села.

— Куди це ви, Оришко? Хто ж на віялці стоятиме?

— А я, людочки, Тетяно, змагаюся на вгороді, треба бігти.

Юренков про це дізнався вдень, збираючись їхати в район на бюро РПК. Тетяна здибала його біля підводи, в руках у неї дві листівки багатотиражки,— ткнула їх Юренкову. Наскоро перечитав:

— Це ж... понімаєш, зрив молотьби.

— Понімаю. Двадцять три жінки «включилися» в це «змагання» і покинули поле. Чоловіки з ними нічого вдіяти не можуть.

— А ти?

— Я порадитися прийшла. Учора вночі полаялася з редактором, а сьогодні хочу і з тобою, коли не дозволиш мені оголосити це «змагання» шкідництвом.

— Правильно. Шкідництво, понімаєш, розраховане на зрив молотьби. Тільки оголошувати його не треба, а з жінками тобі слід попрацювати, понімаєш, і ліквідувати. Слід би дізнатися, хто таку ретельність виявив перший.— І Тетяна теж включилася в рух городніх господинь. Прибігла в село, попросила Гната скликати жінок за її списком, до Івги сама сходила і привела її на збори жінок.

15

Лістровий зайшов додому, як учаділий. На столі стояла вечеря, прикрита, позагортана рушниками, щоб не вичахала. Рахіль за кілька років співжиття вивчила вираз його лиця. Захар сидів за столом, відкинув назад голову і дивився в стелю. Рахілі здалося, що Захар весь дрижить.

— Що сталося, Захаре?

Неприродно всміхнувся до дружини, очима здавив, неначе намагався перебороти в собі якусь тяготу. Устав Рахілі назустріч. Такого й за все життя не було, щоб Захар, ні з сього ні з того, почав би горнутися до дружини, цілувати її в голову. Це не ніжність, а якесь прощання,— здалося Рахілі. Ставало приємно від такої зустрічі, а душу пройняв холод. Що сталося? Він дрижить.

— Тетяну Довгопол виключаємо з партії. Борис поїхав у Чепеліївку.

Ще довго Рахіль намагалася зрозуміти несподівану новину — і не могла. Розуміла, як тяжко Захарові.

Рахілі розповів усе. А сталося воно як по-писаному. ...На бюро Юренков привіз заяву Ляховича на Тетяну. Заява адресована персонально секретареві, заліплена в конверт, тому й стала відомою всім п'ятьом членам бюро тільки на засіданні. Лістровий кілька разів прочитав її сам. Хотілось не показувати на бюро, поїхати в Чепеліївку перевірити все, про що написав Ляхович. Але ж це не анонімка. До того ж і поводження Сакія за кордоном стало невідоме далі. Становище створилося несподіване й загрозливе.

— Тут, товариші, заява. Борисе, прошу, прочитай присутнім.

Борис цілком спокійно прочитав. Членів бюро раптовий грім не так би приголомшив, як оця заява. Лістро-

вий не міг усидіти, за звичкою ходив по кабінету. Юренков бурмотів про себе, що такого не могло бути. Начальник політвідділу Короп, найспокійніша серед присутніх людина, сказав багатозначне «да» і забрав у Бориса з рук заяву. Кілька разів дивився на неї проти світла, придивлявся до почерку.

— Заява, не фальшивка, товаришу Короп.

— Бачиш, Борисе, всяка фальшивка руками автора не пахне, але... надто сенсаційно. Я людина тут нова, тієї Довгопол гаразд не знаю, крім преси...

Ці кілька реплік прозвучали, немов у порожній кімнаті. Лістровий тільки на мить спинився, щоб прослухати те вбоге заперечення Коропа,— все ж таки заперечення, хоч дріб'язкове гальмо...— і знов пішов по кабінету. Тягтне мовчання починало ще більше нервувати. Першим почав Борис. Він повідомив про те, що поводження Сакія за кордоном не збігається з закидами в листі. Може, і справді Сакій мав намір використати подорож, щоб лишитися за кордоном, але факти категорично цьому суперечать. Юренков обережно висловився за те, що рішення бюро треба робити при обов'язковій присутності Тетяни. Її нема, бюро має тільки однобокий документ.

Та Лістровий попередив товаришів, що факти документа, на жаль, вірні. Нагадав, як Тетяна вичитала при ньому в газеті про виграш, як просила за свого чоловіка і взялася вислати його з села. Сакій дійсно виїхав раптово, майже на другий чи третій день, а потім надіслав той лист і, цілком можливо,— спровокував оголосити в газеті про свою подорож. Тираж виграшів оголошено за день до тієї зустрічі з Тетяною та засідання бюро. Все збігається з заявою.

— Які будуть пропозиції?

— Поки що...— почав Юренков і замовк. Пропозиція мала бути рішучою.

— Пропоную... виключити з партії, а решту доручити Борисові,— сказав голова райвиконкому і сів на своє місце. Лістровий тримався, щоб не показати свого хвилювання. Але коли запалював цигарку, тремтіли руки, товариші відверталися, щоб не дивитись на такий стан секретаря. Він був до крайньої міри збуджений.

— А я... проти виключення. Перевірити треба. Ви ще не знаєте, хоч би так, як я знаю, автора цієї писульки. Я руки, понімаєте, не підніму за виключення і буду про-

тестувать, писатиму в обком, понімаєте, в ЦК...— спокійно заявив Юренков, і собі припалюючи цигарку.

Голосування не було. Воно мало пройти мовчазною згодою, коли б така була в членів бюро. Технічна секретарка позаписувала пропозиції і чекала, котру ж з них записати, як ухвалу. Лістровий після тяжкої паузи промовив:

— Так... Ну що ж, тоді відкладім і перейдемо до інших справ. Борисові доручимо негайно виїхати в Чепеліївку, а Юренкову разом з ним взяти на себе врегулювання всяких там... організаційних справ на випадок... потреби.— В цей час на засідання потрапив по-дорожньому вдягнений чоловік. Його всі впізнали ще в дверях, схопилися. Враження таке ж, як би потерпілі з затопленого корабля вздріли поруч себе рятувальну експедицію. Приїжджий усміхнувся, віддав плащ товаришеві, що згодом увійшов за ним.

— А ви все засідаєте, ухвалюєте? Ну, здорові були. Повертаюся в область і вирішив несподівано завітати. Слава про вас, знаєте, іде. Сусіди з обох боків скаржаться.

— За що?

— Не знаю. У одних ви обласний прапор загрожуєте забрати для вашої Чепеліївки, а другі область обвинувачують, на нас трохи нападають, кажуть, не байдужі ми до вашого району. Їм не даємо хороших людей, а вам посилаємо. Ну, чого ж, продовжуйте. Я на кілька хвилин, доки машину заправлять.

Коли йому сказали про справу Тетяни та про рішучі пропозиції — перестав усміхатися. Прочитав заяву Ляховича, подумав трохи:

— А хто такий цей... Ляхович? Ні-ні, я вас питаю,— звернувся до Бориса.

— Ляхович? У Чепеліївці з 1919 року. Учитель, активний фундатор колгоспу, зараз рахівник, трохи плутана людина...

— Може, лукава, а не плутана? Та не в тому справа. Той Довгопол зовсім нічого поганого ще не накоїв і там... Ще можлива зовсім інша характеристика Довгопола, на це ми мусимо зважати. І потім же, судити мусили б Довгопола, а не Тетяну...

— Вона дала йому виграшний квиток Тсоавіахіму...

— А, дурниці! Довгопол поїхав з відрядженням заводу... Виключити, коли буде за що, встигнемо. Тетяну До-

вгопол по області висунуто, як зразкового голову колгоспу. Цим питанням не лише ми цікавимося. Москва запитує інколи, ім'я Тетяни й там уже відоме. Треба перевірити, а тоді рішати. А що той учитель — фундатор і рахівник колгоспу — це зовсім мало для його характеристики. Не забувайте вказівок партії про тактику класового ворога. Тетяну партія гаразд знає, а Ляховича й ви,— показав на Бориса,— не зовсім вивчили або й зовсім не знаєте. Хто він, чого раптом така ретельність у заїжджого вчителя? То більше, що ось з Новоросійська від секретаря заводської парторганізації дуже цікаві матеріали надійшли, я їх вам передаю, саме до речі. Поїхав Довгопол не по виграшу, це ж нам відомо всім... Ну, а ще що у вас? Комбайнер Іванченко з вашої МТС заслуговує на більшу увагу району. Ми з центру вкажемо вам на це. Людина заслуговує на похвалу, а може, і на нагороду...

— Це той самий комбайнер, що його інструктував...

— Сакій Довгопол? Знаємо, інструктаж непоганий, дякувати мали б... Чому ти, товаришу Лістровий, не заглянеш на зсиппункти? Загатили хлібом і залізничні пакгаузи, стіни тріщать, хліб може злежатися, черги підвід. Проведіть електрику від цегельні, щоб прийомка йшла всю ніч, цілу добу. Подбаємо про вагарів. Коефіцієнт використання тракторного парку в інших МТС переганяє вас, і досить виразно.

— Я застав... Власне, тут був такий період. Алілуяженко на шляхи забрав трактори,— спробував виправдатися начальник політвідділу.

— Не виправдуйтеся, це не схоже на вас. Алілуяженко — одне діло, а тракторний парк зараз у ваших руках. Потім, товариші, зверніть увагу на вашу споживчу кооперацію.

— А в інших районах?

— В інших районах і областях пишуть, як в інших районах. Я говорю про вашу районну кооперацію, про всю сітку, її працівників. Засмічення ворожими елементами. У тій же Чепеліївці, та й у вас під боком, у райбазі, не знають, хто кого обслуговує: кооперація колгоспника чи колгоспник кооперацію. І не забувайте культурного фронту. У вас, звісно, краще, як в інших, але недостатньо. Кампанійська робота відчувається і у вас. Чепеліївський колгосп просить інструменти для духового оркестру, до нас уже зверталися.

— Вони просять тільки дев'ять інструментів.

— Дев'ять інструментів. Треба допомогти купити їм дев'ятнадцять! Ми вступаємо в таку фазу росту, коли найвідсталіші починають розуміти і впевнятися в реальність заможного життя в колгоспі. Класовий ворог може використати ту заможність, корчма з'явиться, коли ми по-більшовицькому не візьмемось та не очолимо похід за побутові, культурні потреби колгоспника... Ну, і, здається, все, товариші. Обговоріть, надішліть області, але й нас не забувайте, нас цікавить ваша повсякденна практика у всіх питаннях. А про Тетяну Довгопол... не поспішайте так, а то заберемо...— закінчив, посміхаючись. І поїхав. Лістровому стало легше на душі, та страждав ураженим відчуттям, що у самого довіра до Тетяни похитнулася. Рахіль горнув до своїх грудей, неначе боявся, що сліпий випадок обікраде його, і Рахіль викрадуть, як грубо віднімають у них Тетяну Довгопол.

16

Шлях устелився шаром тонкого пороху, бризками летіла пилюга з-під коліс в обидва боки, і за машиною клубилося пекло. Неначе з рухливого кратера вулкана спираллю рвалося в небо дихання землі. Борис їхав у Чепеліївку з Юренковим. Нігтям його діставалося — немилосердно гриз зубами. Юренков спостерігав нервування Бориса, намагався дрімати і ні слова не говорив довгий час. Нарешті не витримав:

— А я, понімаєш, не сказав і ще одне... в Чепеліївці...

Голос Юренкова розбудив Бориса від дум. Що там у нього за «одне»?

— Знов якийсь куркульський трюк?

— Да!

Здавалося, що Юренков потішався з Бориса, з його до крові обгризених нігтів, і розтягав своє повідомлення, як гуму. Треба мати добру витримку, щоб, як і Борис, таки дочекатися Юренкова:

— Жінки, понімаєш, ударництво та соцзмагання завели на роботі у власних городах. Кинули поле, колгоспну, понімаєш, роботу і змагаються.

— Не може бути?

— Чого ж не може, коли є. Тетяна вчора пішла в село, щоб таку, понімаєш, «стопроцентну свідомість» якось угамувати.

Разом побачили, як із шляху на стерню повернув обірваний хлопець, забіг за копу, потім зірвався і бігом почав тікати в степ. Одяг як на безпритульному, поведінка ж явно злочинська. Перебігає від копи до копи, ховається і знов тікає до балашовського лісу. Борисові здалося, що це може бути посланець, який пробирається в Чепеліївку для якогось зв'язку. Шоферові гукнув:

— Давайте на стерню, за ним...

Стерня рівна, машина легко доскочила до хлопця. Юренков уловив безпритульного, вимученого тривалими мандрами.

— Ти чого тікаєш, братішка, від Юренкова? Юренков, понімаєш, дожене.

Хлопець плакав розпачливим плачем. Неначе його розпинали, закривав руками лице і ридав.

— Ну, чого ти, тю, дурний, понімаєш, реве, як дитина,— Юренков стримував хвилювання від того плачу.

Борис теж вийшов з машини, наджидаючи втікача. Пригода в дорозі трохи розвіяла його настрій, повернула веселість. Сміявся з того, як Юренков умовляв хлопця, сміявся з того, як Юренков тримав утікача. А тримав він його з такою силою, ніби зловив свого смертельного ворога.

Коли привели втікача до машини, він, непроханий, сів на підніжку і перейшов на тихий, безнадійний плач. Потім зовсім замовк, чекав, що з ним робитимуть ці люди. Одяг Бориса він упізнав і, видимо, вирішив, що його доля тепер визначена назавжди. Знов попровадять у колонію правопорушників. Це був Петрик. Третю добу він б'ється до Чепеліївки. Кого не запитає, не хотять говорити з безпритульним, їсти — і то не в усякого випросиш. Коли вирушив у цю подорож, мав трохи грошей за одяг, що дістав в евакопункті. Довелося все збути, переодягся в огидне дрантя; кілька днів, не ївши, ховався від міліції, шукав шляхів до матері. «Тепер,— вирішив він,— усе загинуло, тепер не втечеш нікуди».

— Звідки ж ти?

— Не знаю.

— Ну, понімаєш, такий великий — і не знає. Не вірю. Утік з колонії?

— Утік.

— Отак краще, говорити треба правду. Як звать тебе?

— Петрик. Я до матері хотів утекти.

— До матері? Ну, це ти, понімаєш, хочеш нас обдурити.

Борис весь час мовчав. Коли ж хлопець сказав, що він тікає до матері, заворушилося в нього глибоке почуття жалю. Сів поруч хлопця, запропонував йому таблетку «Вальда», що завжди мав при собі і вживав як цукерку для лікування горла. Заговорив до хлопця:

— А ти давно їв?

Петрик подивився на Бориса очима, повними сліз. Кількома словами, перериваючи їх плачем, розповів про своє поневіряння, про втечу. Коли ж його взяли в машину, заспокоїли, він і зовсім осмілів, почав проситись, щоб довезли його в Чепеліївку, там у нього є мати. Тільки побачитися з нею, а тоді не заперечуватиме, хай його знов віддадуть до колонії. Умілим і спокійним тоном Борис розпитався, що Петрик їхав до матері з якимсь Савою Мануйловичем, віз баян, а в Ростові потрапив у скандал і відстав від поїзда. Тепер у того Сави Мануйловича забере баян, а тоді... хоч і на край світу.

Борис очі розкрив, на Юренкова моргає, щоб не втручався, видає себе зовсім за спокійного, байдужого, і, як подорожніми пригодами, цікавиться, де він здибався з Савою Мануйловичем, де дістав баян. Відповіді були остільки несподівані, прості й інтересні, що Борис ладен повернутися в район, пóрадитися з Лістровим, як діяти далі. Повідомлення Петрика значно доповнювали матеріали з Новоросійська. Вони додавали ще багато й такого, що заплутувало справу. У матеріалах, де є писана заява Сакія про одвідини Ляховича та його пропозиції, зовсім нема нічого про цього хлопця, про умову між Ляховичем та Сакієм — «послуга за послугу», за яку розповів Петрик. Для чого так поводився Сакій? Невже для більшого заплутання кінців? Піт виступив від таких висновків. А яка ж роль Тетяни? Для чого Ляховичу писати на неї таку заяву? Невинна жертва чи продуманий, лукавий хід диверсанта?

Юренков не знав, про що думає Борис, і не намагався догадуватися. Тільки запропонував під Чепеліївкою повернутися машиною в район, відправити хлопця до Лістрового і розповісти йому про все, що знав. Борис погодився, вийшов з машини, обтрусився й пішов у село. Петрика запевнив, що через дві-три години в нього буде

мати і баян, коли він у Чепеліївці. Тепер же його повезуть, нагодують та вдягнуть. Як же їхати до матері такому замурзаному, обірваному?

17

Того ж дня ранком Чепеліївка переживала ще одну подію.

Піонери натрапили на сліди. Хліб, покрадений на токах, мав бути в селі. Про це натякнула Івга, приперта запитаннями Тетяни. Не знає, в кого той хліб, але сама чула, як кілька ночей вулицею скрипів віз біля Пилипея. Так і думала, що хтось крадеться, бо чого б же хазяїнові з своїм добром ночами ховатися. А що її випитують, то це глум з неї. Робила ж як краще. Сам Сава Мануйлович порадив і сказав, що так буде по-радянському:

— Каже те, робитимеш на городі, як те... соцялізма.

Тетяна не казала нікому, що випитала в Івги. Наказала їй ні з ким не говорити про це, доки Тетяна їй не скаже, а інакше Івзі доведеться відвідати район. Всю ніч воловодилася з жінками, що, «змагаючись», кинули степ і пішли на свої городи. Значна частина призналася, що не розуміють того змагання. Бачили, що це дає можливість іти додому, на свій городець, ну й ішли, змагалися. Можна б і дітей самих послати порати городину, гусінь на капусті обібрати, соняшник від горобців устерегти, коли ж оті розмови, що в «колгоспі робитимеш літечко, а в себе матимеш сміттячко...». З великим трудом розуміли Тетяну, що то вигадки куркулів, шкідників, їх викривати треба. Тетяна пояснила, що змагання придатне тільки тоді, коли воно покращує роботу в колгоспі, в громаді. Коли ж воно зриває колгоспну роботу, погіршує стан колгоспу, то, значить, спотворюється велична ідея соціалістичного змагання.

Дві жінки та одна дівчина зразу ж пообіцяли Тетяні стати на полі ударницями, зняти з себе ганьбу через ті городи. Уже надходив пізній сніданок другого дня, а Тетяна ще не закінчила своєї наради з жінками. В сільраду, де відбувалась ця нарада, прибігло двоє піонерів, відкликали Тетяну і дали їй записку від Карпа:

«Мамо, Митька курносий та Удовиченкова Манька знайшли хліб у злодія в клуні. То колгоспник один, приходь додому, а ми стережемо».

Ляхович тривожився разом із селом. Ще вночі збу-

рався тікати з Чепеліївки. Тетяна повелася ніяк не передбачено, навіть з такою головою, як у Ляховича, не можна було передбачити її кмітливість. Несподіваний провал Івги Журавлихи, розмови в селі про жінок, зібраних у сільраді, про їхню поведінку на закритих зборах, про «войовничі» настрої піонерів, що розшукують покрадений колгоспний хліб,— все це видавалось бомбою, яка от-от вибухне під Ляховичем. Щоб продумати до краю свої наміри та заходи, Ляхович удосвіта приліг, не спавши звечора, та й заснув. Прокинувся, коли зійшло сонце, тікати пізно, відклав на наступну ніч. Узяв палітурки з паперами й пішов на степ. Біля ланцівської машини обірвався пас, люди зарані сіли снідати. Ляхович шепнув Фоні, щоб той негайно біг у село.

У сільраді Фоня не застав Тетяни. Запитав у голови, де вона, що діється на селі. Гнат по-своєму розумів ті запитання, заспокоїв гарячого комсомольця і запевнив, що хліб уже розшукали.

— Розшукали? Оце ж я й прибіг. Катря сказала, товаришу Гнате, що наш батько... із своїми куркульськими замашками.... Давайте комісію, виконавців, ідем до батька, в нього хліб.

Ретельність Фоні не кинулася в око Гнатові. Здавалось цілком природно: син заможного середняка надмірно старається показати себе як комсомолець, от і все. Гнат зовсім не подумав, що такий син, може, шкуру свою рятує цією ретельністю. Не знаючи, до кого пішла Тетяна, Гнат прихопив ще двох чоловік, які підвернулися під руку, і пішов за Фонею. На вулиці приєдналися жінки, дітвора. Перед двором у Пилипея стояв запряжений кінь з діжкою і знов же дітвора.

— Там і тітка Тетяна,— повідомили Гната.

Фоня рвонув уперед до хати. Незачинені сінешні двері, в одвірках стояв старий Пилипей, спиною до вулиці, батіг у руці. Гомін біля воріт привернув його увагу. Рвучко обернувся і вмить спалахнув. Пилипей зрозумів сина, зрозумів його намір на цьому батьковому падінні заробити собі довір'я комсомолу. Поява Гната з виконавцями, як сірник, запалила його. З Тетяною до того говорив лагідно, відчував, що от-от не витримає, заплаче від безсилля й сорому і таки розповість усе. Нехай знають, нехай вирішують, дають йому лад, коли за таке взялися. Ну, крав — стара натура, люди підмогли порадами,— карайте чи милуйте, старому вже один шлях. Та

раптом побачив сина з Гнатом, зрозумів, що признаватися вже пізно, син устиг його видати, заробити на цьому. Одна мить — замість батога в руці опинилася сокира. Внутрішня бомба таки вибухнула — Пилипей звіром вискочив назустріч Гнатові. Фоня повернув за батьком, почув, як той пробубонів брудну лайку і погрозливий натяк:

— Матроса привів, за матроса ховаєшся?.. Не поможе!

Гнат не сподівався на такий опір старого. З сіней Тетяна гукнула: «Тікай, Гнате». Вирішувати було пізно, скочив убік, спіткнувся об зарослe поруділим шпоришем коритчатко для поросят і впав під загороду, до високої дривітні. Коли схопився, перед ним був Пилипей з грізно знятою сокирою над головою. Гнат опанував себе, і думка майнула, як блискавка: рубати не посміє, на це в нього не вистачить сили. Ззаду до батька підбіг Фоня, рахітично довгий і блідий, як на смертному одрі. Вся його напружена постать ніби кричала: «Та рубай же, рубай...» Але з вуст ритмічно зривалися слова істерики:

— Куркуль, стрілять... Куркуль, стрілять...

З піднятою сокирою, Пилипей озирнувся на сина, прошипів:

— Куркуль? А ти хто? Кам-са-мо-лець, душі віра... камсамолом прикриваєшся?..— гидливо і безнадійно відкинув геть сокиру.

В таких випадках діє вже підсвідома сила, прихований людський динаміт. Динаміт як динаміт: вибухає раптово, катастрофічно...

Фоня скочив до батька, як кіт до горобця. З хижацьким виразом очей, обома руками вхопив сокиру. Сокира махнула в повітрі... Відскочив переляканий Пилипей. Задки оступався і не зводив погляду, неначе намірявся надивитись на все своє дурно прожите життя, що зараз втілилося в страшному синові... Засміявся Фоня, зареготав, задерши голову геть до неба. «Куркуль... Стрілять...»

Гнат умить завернув Фоні за спину руки, видер з них сокиру. Фоня повис на руках у Гната, як спорожнений лантух. Тільки запінений рот бурмотів надірваним нелюдським хрипом ті двоє беззмістовних слів.

Це вже не була гра, а справжнє божевілля.

Процесія йшла новою широкою вулицею. Спереду під руки, як п'яного, ведуть Фоню. Він все ще реготав, не помічаючи нікого поруч себе. Гурт дітвори відділяє го-

лову процесії від натовпу жінок, серед яких ішли Гнат і Тетяна. Борис виткнувся з-за рогу й став. Спочатку здалося, що п'яні догулюють весілля. До Бориса підійшли Гнат і Тетяна, спинилася і вся процесія. За хвилюванням не вітаються.

— Оце, як бачите. Замалим рідному батькові голову не одрубав,— повідомила Тетяна.

У Бориса й без того вистачало справ для підтримування відповідного настрою. Наказав вести божевільного до сільради, сам осторонь пішов з Тетяною та Гнатом. Натовп дітвори та жінки оточила Бориса, чекали від нього якихось особливих дій — людина у формі, при зброї. З розчаруванням повернули знов до виконавців з Фонею, а Тетяна й Гнат скупо розповіли про подію. Борис кілька разів придивлявся до Тетяни, цим змушував її ніяковіти й червоніти, а сам переконувався, що ні чорта він не розуміється на психологічних переживаннях людини. Знала вона, що виряджає за кордон, може, і чужу людину, чи це тільки фатальний збіг обставин? Від Тетяни віяло щирою, відвертою теплотою жінки, переконливим завзяттям і стражданням. Вона не спала всю ніч, чорні смуги під очима відтіняли клопітність її одинокого життя.

— А знаєте, товаришу Ільченко, син вашої дружини знайшовся.

— Де ж він?

Природне зацікавлення Гната, навіть радість, зворушили присутніх. Тетяна ладна негайно ж іти на степ сповіщати Софію. Тільки Борисів тон та застережливі репліки спинили Тетяну від можливих охів-ахів з цього приводу. А Борис все спостерігав Тетяну, впевняв себе, що вона відчуває загрозу своїй волі, нервується, губиться. Вирішив не відпускати її від себе. За Софією на степ послали хлопця, наказали передати, що Гнат виїздить до області, тому вона повинна прибути в село негайно.

В сільраді Борис осторонь відводив Ільченка, між іншим запитував, де Ляхович. Йому негайно треба Ляховича в дуже важливій справі, та Гнат зрозумів, що Ляховича треба ловити, а не кликати. Вирішили йти обом за Ляховичем до правління колгоспу. Тетяні дріматися починало, відчула, що товариші криються від неї, шепчуться на самоті. Це вразило, полетів і сон, як не було.

— Я теж піду з вами,— категорично запропонувала Тетяна, побачивши, що Гнат з Борисом лагодяться ку-

дись іти. Справа не проста, це Тетяна відчула по шепоті, по поглядах, особливо по Гнатові. Самолюбство болісно вразилося підозрою, що їй не довіряють, криються від неї.

Борис зніяковів і тут же спохопився, погодився. Тетяну взяв під руку, пішли ніжною парою, як і за все життя Тетяна не ходила. Гнат затримався біля телефону. З району повідомляли, що Юренков виїхав з інспектором та міліціонерами і через півгодини буде в Чепелівці.

— Що ви криєте від мене, товаришу Борисе? — просто запитала Тетяна.

І хотілося так само просто, як дують вітри, так само просто, як стелеться туман, як мати дитину піснею присипляє, розповісти Тетяні все. Розповісти про відкладену гостру справу про неї, про заходи до перевірки, а потім почути від неї таке ж щире зізнання: «Винувата я, Борисе, заберіть мене, слабка я жінка...» «Та Тетяна не слабка жінка, товаришу Борисе!» — подумав сам собі.

— Є речі, про які повинен знати тільки один чоловік

— Одначе Гнат другий. Може, щось із Сакієм? Сама часто думаю про це. Непосидюща в нього натура. Таких матері уві сні народжують, і сатана їм душу на свою міняє. Уже й зарікалася і проклинала, а не можу.

Борис щільніше до себе пригорнув Тетянину руку. Відчув, що йому важко витримувати. Потім спинилися. Тетяна насторожилась, ледве звела на Бориса підсинені, зморені очі й чекала. Борис не змигнув від тих очей, запитав:

— А ви, здається, теж виграли подорож, де вона?

— Виграла, але... виграш зник, квитка нема. Я не вірю, щоб Сакій дозволив... Натура в нього розхристана, волелюбна й спокушена... Та він неодмінно повернеться й усе з'ясуємо — і з виграшем, і з подорожжю, сама візьмуся знов. У мене ще є підозра, що дочка Оленка могла віддати Сакієві квиток. Коли так, то я була б дуже рада... Все ж таки вона його дочка...

Борис довго не міг щось відповісти Тетяні. Ніколи не сподівався саме такої щирої відповіді на побічне запитання. Неначе й злочину нема в тім, що вона сама могла віддати свій квиток з виграшем власному чоловікові...

— А знаєте, Тетяно, що ваш Сакій перед виїздом зустрічався з темними людьми, може, і з шпиками?

— Ні, не знаю. Хіба зустрічався? Не вірю, цього не може бути, а коли б було, то він сам про це заявив би. Це провокація.— Тетяна нервується, неначе от-от кинеться до Бориса, буде його молити або карати за такі припущення щодо Сакія. А Сакій же чужий їй, скільки раз його проклинала...

— Отже, це так, єсть факти. Чи винуватий він у тому, це ще буде видно... Одначе я вам таки відкрив і цю таємницю.

— То нічого не значить, я комуністка і за таємниці вмію відповідати нарівні з вами. Виграшу я Сакієві не давала, а хоч би й віддала? Сакій був робітником радянського заводу, завод виряджав його, як свого. Навіть «Правда» написала кілька рядків інформації про бригаду, в якій поїхав і Сакій... Цікаво, хто ж про це розповів: Сакій чи самі шпигуни, що його одвідували? З якої рації така одвертість? Не віриться мені, щоб усе це було вам зовсім ясне...

Їх наздогнав Ільченко, розмова урвалася. Тетяна не питала, куди й чого так поспішають. Коли доходили до правління колгоспу, трохи догадалася; а коли не застали Ляховича в правлінні, зовсім зрозуміла.

— Наш мудрий сьогодні не приходив,— повідомив сторож.

— Спізнилися,— вирішив Борис. Стало зрозуміло, що треба поспішати. Пішли до дому Ляховича. Хата стояла осторонь від вулиці, сам будував десь на початку непу. У хату впустив двох старих дів-сестер, йому зовсім чужих. Одна з них піввіку прожила в Мотронівському жіночому монастирі, там і дівоцтво засушила, а в Чепеліївку повернулася тільки в двадцять другому році. Друга жила в селі, у попа. Сироти вони, старша до попа в наймички пішла, меншій порадила попадя в монастир іти. Старша наймитувала, потім попадю заступала, коли та їздила від жиру лікуватися та так десь і застряла, не повернулася. А коли піп, нарешті, зрікся сану і виїхав з села — пішла з сестрою в сусіди до Ляховича. Зварити вміли, допомагали чим могли і жили, як у бога за пазухою.

— Де Сава Мануйлович? — лагідно запитав Гнат у монашки. Монашка з-під руки подивилася на трійцю, всіх прекрасно впізнавала, хоч і переходжувала шістдесят друге літо.

— Удосвіта на степ пішов... Господі, воззвах к тебе, усли-и-иші м'я...

Злегка обшукували хату. У монащиній скрині знайшли баян. Справнісінький баян лежав обгорнутий у кілька недоношених монастирських одягів. За найкращого ставлення до старих дів мимоволі виникало запитання.

— Звідки у вас оцей інструмент? Чи не на весіллях збираєтеся грати на старість, мати Олександро?

— В немощі, люди добрі, пригодилося б шматок хліба милостинею добувати. В колгоспі неспособні. Мати ігуменія припоручила інструмент... Є-е-гда воззва-а-ті мі к тебе, усли-и-ші м'я, господі...

— Стара, а бреше по-божому,— не витримав Борис.— Цих божих сестер треба затримати, щоб не заважали. Змусить би її заграти «в немощі» на баяні...

З степу мала прибути Софія, хлопця послано до неї на жеребці верхи. Гнат вважав, що можна б зачекати Софію, розпитатися в неї, чи Ляхович на степу. Борис настоював негайно податися на степ: «Ляховича вже треба ловити, дорогі товариші». Підійшла старша з сестер, що наймичкою була в попа.

— Сава, людочки, буває в Лупіїв, тобто по-справжньому женять його... а так до Явдохи-удови часом заходить останні дні. Коли так негайно потрібен, людочки, може, він там, городами недавно пішов з дому в той бік.

Ляхович із степу повернувся негайно ж. Забіг додому стривожений, обернувся і пішов городами до Явдохи в хату. З степу йшов лісом, потім парком, через колгоспне подвір'я крайком пройшов, як вовк, гублячи сліди. Явдохи дома не було, на степу з нею бачився, а ключ від хати відомо де ховала. На подію з Пилипеем бігла дітвора, одне мале бачило, що очкастий учитель городами до Явдохи в двір пішов.

Сподівався він застати в хаті всіх, до кого посилав Фоню з степу, але застав тільки двох: Павла Дем'яновича Гузія та Микиту Коровайного. Гузій никав по хаті з кутка в куток, на груди голову повісив, руки за спину заклав. Коровайний кілька разів пив воду, так і сидів біля діжки, щоб не ходити з кухлем. Пробував говорити з Гузієм, нічого не виходило, Гузій згубив настрій. Коли б вони знали, що в селі Борис... Спокійно чекали Фоню.

Ляхович увійшов у хату крадькома, двері не засував.

— Оце і всі? — запитав ще на порозі.

— В отношенії даного активу — всі. Позаяк учителя нема, Фоня затримався десь. Та й я... дивлюсь на це індиферентно, Саво Мануйловичу, не бачу конців.

— Яких тобі кінців?

— Сугубо говоря, я й не об собі тільки, а об вас непокоюся. Не видать конців, от що. З учорашнього вечора женщини з Тетяною хіба ж такі пренія відкрили, а Журавлиха так і самокритикується, що їй Ляхович путь одкрив, це канкретно доказує. А, канєшно, коли є якась надьожа, і ви константіруєте, що в данім случаї нас пунктуально підтримають німці, то варум, почему й не почекать. Я не Конфудзей, але предпочитаю, що ми гинемо, як безбілетні пасажири...

Обидва слухали Коровайного, закам'янівши на місці. Ляхович зняв пенсне, поклав у кишеню без футляра, обійшов Коровайного кругом, щоб не стояти проти вікна. Гузій зліг на одну ногу, згорбився і слухав. І здавалося, що ні той, ні інший не вслухалися в сумніви Коровайного. Вони слухали страшні слова, а думали про втечу в наступну ніч. Петля затискала, дихати ставало важко.

— Не каркай, Микито...— встиг сказати Ляхович.

На порозі з'явився Борис. Неначе тінь духів, накликаних словами Коровайного, стояв і всміхався — веселий чоловік. Ніби він чув слова Коровайного і співчуває збоку. Клята Явдоха несолоним смальцем завіси змазала за порадою Ляховича. Завіси не скриплять, ідеально працюють завіси, і до хати заходить навіть непрошений Борис, як переконався зараз Ляхович. За Борисом у сіни Тетяна входить.

Ляхович не міркував, всі строки для міркування минули. В одну мить блиснув браунінг, ляснув постріл. Коровайний схопився з лави, скочив тікати до полу, заважав вистрелити Ляховичу вдруге. В ту ж мить брязнуло вікно, де стояв Ляхович біля стола. У спину Ляховича Гнат турнув полудрабком, і Ляхович, ніби переломився, впав на долівку. В дворі заревла машина. Юренков з дверей налетів на Ляховича зверху, видер з рук револьвер і не дав опам'ятатися, завернув за спину руки. Борис ухилився від кулі, скочив до Гузія.

Та з Гузієм уже зчепилася Тетяна. Хотіла не випустити його з хати. Гузій з розгону збив її власним тілом на долівку. Падаючи, Тетяна мало не повалила й Бориса, але Гузія встигла вхопити за одяг, підбила ногу. Розгін

був великий. Гузій аж до дверей у комору дістав руками. Двері розчинилися, ударило цвіллю. Знадвору вбіг міліціонер, та Гузій уже зачинився в коморі, тільки револьвер його валявся в сінях. Борис стояв біля полу, наказував Коровайному злазити з печі.

— Гузій у коморі,— гукнула Тетяна.

— Вот іменно... А я присягаюся, що злізу, не безпокойтеся,— молив Коровайний...

— А ти злазь, жених!.. З цим я сама впораюся,— у Тетяни в руці дрижав револьвер Гузія, він досить переконливо все ж таки був націлений на Микиту.

— Їй-бо, злізу. Он Гузій у коморі, братці. Ря-туйте-е!..— несподівано закричав на все горло. Тетяна натиснула пальцем, ляснув постріл, і куля вклеїлася в напічну стіну над головою Коровайного. Микита грудкою злетів на піл, сів, озираючись на кулю, підняв руки догори:

— Я ваш, ваш, не буду більше... Казав, Саво Мануйловичу, годі...

Ляхович лежав, зв'язаний ременем, ноги рушником прип'яті до лави. Юренков з Борисом побігли на допомогу міліціонерові, що натискав на двері в комору. Крізь щілини дверей показався дим, запахло горілим. З розгону вдарили трьома плечима в двері, і дерев'яний засув тріснув, відлетіли двері. В кутку на бантину п'явся Гузій з зашморгом на шиї, прив'язуючи другий кінець старого налигача до бантини.

— Злазь! — скомандував Борис.

Гузій опукою впав на підлогу, схопив порожню діжку і кинув у гурт. Юренков скочив з відстані понад три метри, переплигнув ту діжку і повалив Гузія в кутку. В другім кінці комори розгорялося начиння та півмітки невибіленого валу. Огонь не встиг поширитися, тільки зажирав натоптаний у купу вал з начинням. Юренков укручував налигачем Гузія, озирався на вогонь:

— Ах, сволоч, понімаеш, устиг запалити.

З хати обізвався Коровайний:

— Павло Дем'янович? Той устигне, кваліфіцірований пожежник, настояща контра, клянусь, їй-богу ж, він з Пилипеєм конюшні палили... Ой пустіть мене, я морду йому набузую... Погиб я, погиб навсігда, Микито Дорохвійовичу.— І заревів, мов тварина.

18

Перестали степові шляхи кужелити порохом, порідшали діброви й ліси, без лускоту відокремлювався, падав лист — осінь роздягала ліси, вдягаючи зморену за літо землю. Порожніло поле, чорне й ялове. Тільки запізнілі орачі доходили останні борозни зяблі та дикі гуси гелготіли на перепочивку.

Встрявала осінь, клонила дерева вітрами, закликала зиму, як молода з вишитим рушником на весілля. У колгоспі справляли свято. З восьми районів області з'їхалися гості,— школи мало. Кращі райони, найбільші претенденти на обласний перехідний прапор. У школі розібрали дві розбірні стіни, щоб збільшити зал. У коридорах люди парилися від духоти. Головою зльоту сидів Гнат Ільченко, поруч Лістровий, а з другого боку жінка — секретар райпарткому з району, що до цього тримав перехідний прапор і зараз відстоює його. Тетяна доповідала про свій колгосп:

— ...не буду я на цьому затримуватися. Боротьба була тяжка, ворог хитрий і спритний, та й ми, будемо правду говорити, не завжди виявляли достатню пильність, щоб паралізувати дії ворога, завчасно викрити його. Сіялося з проривами, сівозміни зривалися. Хіба в нас ще такі врожаї будуть? Ми лагодимося вже в наступному році зібрати зернових не менше двадцяти п'яти-тридцяти центнерів на круг з гектара. А в цьому році ще тільки маємо дев'ятнадцять і шість десятих центнера на круг з гектара озимої пшениці, жита — вісімнадцять і одна десята центнера. Овес — дев'ятнадцять, ячмінь — двадцять один і три десятих центнера. Щоб забезпечити великі врожаї в наступному році, ми поклали виорати весь ярий клин під зяб, виорали до ступня. Коли вірити свідченням нового райагронома (він, здається, не дасть збрехати), наша озимина так зійшла і зараз у такому стані, що тридцять центнерів з гектара — цифра цілком реальна для наступного року. Ми будемо битися за цю цифру! До половини вересня ми й сівалки помастили, щоб не ржавіли до другого року, закінчили озиму сівбу. Чи цікаво зборам знати, як ми впоралися з гноями, з штучним добривом для грунтів? Хочу коротко сказати про строки закінчення збиральної в цьому році. Державні зобов'язання ми виконали першими в області... Постривайте, не треба оплесків, це наш обов'язок, і ми

його виконали. На сьогодні ми закінчили по колгоспу всі кампанії, засипали фонд, обсіялися, оборалися. Єдине недоробили і просто-таки не впоралися — не роздали всього хліба, що належить колгоспникам на трудодні. Але тут треба послатись на «об'єктивні» умови. Справа в тому, що колгоспники... самі не квапляться забирати хліб. А що я, голова колгоспу, маю зробити, коли і сама такого ж настрою? Для чого я буду забирати хліб, коли в колгоспі він у коморі, добре зберігається, а дома в мене нема куди його дівати. Треба буде, то візьме кожен, скільки йому треба... Власне... це вони, колгоспники, так міркують, ну, і нам говорять. От, прикладом, Микола Яловенко з дружиною мали п'ятсот сорок шість трудоднів. Микола — ударник першої бригади. Припало їм майже сто вісімдесят пудів самого зерна, сімдесят пудів картоплі, там капуста, кормові буряки тощо. Куди він його дівatиме, коли комірчини ж ніколи чоловік не мав? А от Софія Гнатова...

Оплесками та вітаннями не давали Тетяні говорити. З двох районів привезена музика догадалася зіграти туш. Тільки цим припинили бурхливий захват присутніх.

— Товариші! Я лише хотіла навести кілька цифр, щоб виправдатися, чому ми не спромоглися роздати хліб. А не хочете слухати цифри, ми їх виставили он на тій дошці коло стіни, читайте, там про всіх сказано — і за хліб, і за гроші. Цифри посвідчені авторитетною комісією з представників усіх присутніх тут районів. Я хочу закінчити своє слово. Кому ми зобов'язані такими успіхами колгоспу? Я слухала тут звіти інших районів, колгоспів, і всюди відчувала непослабну увагу та підтримку органів диктатури пролетаріату, Радянської влади! Партія бореться за створення більшовицького господарства і заможного життя трудящих. А мерзота, яку ми інколи прогавлюємо, вона ціною людських жертв, крові трудящих намагається повернути на старе, віддати нас найлютішій погані світу, фашистам. Комуністична партія не шкодує нічого для щастя й добробуту трудящих, це ми, кожен з присутніх тут, знаємо на власнім досвіді. Коли б не допомога району та центру — ми б не мали таких наслідків. Товариш Юренков двадцять чотири години на добу був на варті, допоміг нам зберегти першість по області, він допомагав перекроювати життя села! Одне збирання колосків дало нам ще по центнеру та шість десятих чистого зерна на гектар... На такій

політичній і матеріальній базі ми маємо тепер змогу будувати наше культурне життя, щоб заможність колгоспника вимірювалася повноцінною міркою побуту й культури. За допомогою партії ми перемогли основне — невір'я в колгоспну систему. Це ми в колгоспі перемогли остаточно і безповоротно! Одноосібник Юхим Дирда зібрав усією родиною п'ятдесят чотири пуди зерна всіх культур, а картоплю гробак поїв. Дядько ж Сидір, з мого кутка, з дочкою та хлопцем має одних зернових двісті одинадцять пудів, має картоплю, має гроші, не кажучи вже про свідомість і горду честь зватися чесним громадянином Соціалістичної Вітчизни, почувати себе в лавах борців за соціалізм! Дирда подав заяву про вступ до колгоспу...

— Хіба тільки Дирда? — запитав голос із повної зали.

— Так, товариші, не тільки Дирда. Одноосібники з усієї Чепеліївки просяться тепер у колгосп. Що це означає? Почалося...

І знов не дали Тетяні говорити. Вона всміхнулася, солідаризуючись із зборами, махнула рукою й пішла від трибуни. Орден Червоного Прапора горів у неї на шовковій, волошкового кольору, блузі. Блуза облягала стан, неначе стримувала, упокоряла розігріті людські пристрасті. Неширока, з гудзями, спідниця, новий фільдеперс на точених стрункіх ногах і жовті фасонні черевики... Тетяна повернулася від трибуни,— школа загриміла, вітаючи її.

— Хай живе Комуністична партія, ур-а! — гукнув жіночий голос у залі. Дружно підхопили той голос сотні, і полинуло по залі, вирвалося в розчинені вікна гучне:

— Ур-ра-а!

Секретар райпарткому з далекого району запропонував присудити обласний перехідний прапор цьому колгоспові. Вигуки, оплески, гул. Гнат ледве втихомирив, щоб проголосувати пропозицію. Тетяна, стоячи, плескала в долоні і, як дитина, розцвітала радістю. Її місце в президії пустувало поруч Лістрового. Підійшла і не сіла... Згадала Бориса, що влітку вів її під руку, коли йшли арештовувати Ляховича. Борис одружений недавно, дружину має зовсім молоденьку. Заздрощі чи щось подібне залоскотало Тетянине серце. Стоїть вона, наївно-радісна, переживає і плеще в почервонілі долоні, а на думку збігли літа, Сакій знов...

В прохід між партами скорою ходою продирався до президії Борис. Він відкликав Лістрового в куток.

Зборами керував Гнат Ільченко, керувати навчився за десятки років. Широку матроську руку зніме догори — і припинить найбурхливіший галас у залі. А в куток пішла й Тетяна. Її оточили Борис, Лістровий, Юренков, щоб не помітили збори, як занервувалася Тетяна, як смикаються закушені губи. Борис інформував:

— Щоденник його про початок подорожі в Австрії я сам читав в обласних товаришів. Довгопол, як патріот своєї країни, прекрасно себе повів. Вороги, очевидно, покладали на нього якісь надії, мало не вкрутили разом з фашистською поліцією. Довгопол був уже перед пасткою, та й з неї вирвався, в пастку білогвардійщини Довгопол не потрапив... До речі, там і про вас, Тетяно, кілька слів у щоденнику...

— Про мене? — Тетяна трималася на верхнім, критичнім гребені напруження.

— Про вас. Танюшею називає... А чого, справді, ви не відповіли йому на лист?

Тетяна не чула останнього запитання. Відвернулася, потім без слів, без стогону зів'яла. По щоках таки прокотилися сльози, але то не був плач. Один раз улітку вона зомліла, коли Карпо сповістив про Оленку, що квіти батькові носила. Зараз зібрала всі сили, навмисно пригадувала урочистість зльоту, а голова шуміла від такого надійно-радісного і страшного слова: «Танюша!..»

19

І вдруге Тетяні довелось пережити ще більший іспит. Коли б не на людях, чи й пережила б,— близько півтора десятка років чекала такого дня...

В столиці проходила нарада голів передових колгоспів країни. Шостий день триває нарада. Кращі бійці соціалістичних ланів рапортують урядові про свої успіхи, про шляхи дальших перемог. Шлях успіхів був тяжкий, але славний. Країна тримала іспит на право жити заможним, щасливим життям і творила те життя, виростивши сотні, тисячі, мільйони людей, що вірять справі Леніна,— цим і перемагали!

Так проходила нарада. Сорок одного голову найкращих колгоспів уряд нагородив вищою ознакою честі, слави і геройства — орденами Леніна. Нараду відвідали

та брали участь в її роботах керівники Республіки Рад.

І ось у такій значній події, серед тисячі знатних людей, Тетяна. Трохи розгубилась, але достойно сприймала урочистість і високий рівень наради. Серед присутніх вона не одна має на грудях поруч з орденом Леніна ще й бойову відзнаку — орден Червоного Прапора. На засіданні вона, стримуючи тремтіння голосу, оголосила:

— Надаю слово голові нашого народного уряду.

Історія згадає не одну таку нараду, згадає промови, згадає і вирішальні для всього людства ухвали тих нарад. Історія опише багато дечого, навіть те, які стояли морози, скільки лежало снігу в той час. Покоління знатимуть, в яких залах проходила нарада і хто на ній був присутній. От тільки трепетних особистих переживань Тетяни, єдиної клітини великої душі багатомільйонного народу, історія не зафіксує. Якому історикові прийде в голову ідея зазирнути в душу однієї людини, по ній цінувати велич подій?..

До президії пройшов одягнений у форму поштовика чоловік і запитав, хто тут Тетяна Довгопол. До нього вийшла Тетяна, що саме головувала на нараді.

— Вам два термінові листи,— ввічливо звернувся поштовик.

Мало хіба які листи доводилося Тетяні діставати за свій вік? Спокійно розписалася в розносній книжці, подякувала і повернулась на своє місце. Говорив черговий промовець-колгоспник, в президії радилися про поточні справи, про закінчення наради.

Тетяна зацікавилася листами. Поштові штампи на обох — «Чепеліївка», конверти написані рукою секретаря сільради. Розірвала тонший, коротенький лист від Гната Ільченка. Гнат повідомляв про спільне засідання сільрад Чепеліївки та Занудівки, як арбітрів у змаганні колгоспів. На засіданні першість у тому змаганні закріплена за колгоспом імені Паризької комуни.

«...А крім того, Тетяно, на засіданні двох президій сільрад було багато народу з обох сіл. Вітали тебе з почесною нагородою та запропонували виселити з Чепеліївки твого свекра, старого Довгопола, а з Занудівки — старого Коровайного та ще декілька душ. Ухвалили також вислати з нашого села кілька душ підкуркульників, що разом з Довгополом допомагали всяким Пилипеям та Коровайним. А крім того, Тетяно, баня вже працює, другого ж дня, як ти поїхала, пустили. Народ посунув,

повно щодня. Лісництво дозволило зібрати сушняк у балашовському лісі (так і зву його по-старому), так вийшло все село! Сушняку зібрали, що вистачить на три роки топити баню, і сільраду, і школу, бо від початку революції ліс гаразд не чистився. Тепер возимо, санна дорога добра. Хома організував гурток баяністів, і Петрик наш обучає там аж чотирнадцять душ. Учора пройшла перша лекція, на якій були присутні весь наш духовий оркестр та двісті чоловік молоді. Петрик грав і разів кілька твій любимий вальс Шопена... А крім того, Тетяно, посилаю тобі окремим конвертом лист, що прийшов на твоє ім'я з Буенос-Айреса (такого й не знаю, хоч бував не тільки по всьому Балтійському морю, а й на Кавказі). Поштальйон попередив, що це дуже важливий лист, то я посилаю його окремо рекомендованим.

Оце і все. Щасливої тобі роботи на нараді. Діти вчаться. Гнат...»

Буенос-Айрес! Голова тріщить від напруження. Такого міста не знає й Тетяна в нашому Союзі. Та догадка, страшна, як небуття, і радісна, як народження, прокрадалася, щоб утішити... або вжалити в самісіньке серце. Буенос-Айрес, а з трибуни говорять, зал оплесками проводжає останнього промовця на нараді. Всі веселі, спокійні, величні товариші. Буенос-Айрес... Товариші, скажіть, що це за планета в сузір'ї жіночих турбот і радості? Розірвала другий конверт.

Було соромно за свої руки, чого вони так тремтять, як у старої? Ну, Буенос-Айрес, трясця б його брала, але ж ці руки знають і Перекоп! Вийшла з президії, пішла до буфету. Там можна сісти за столиком, попросити чогось напитися і непомітно ні для кого витягти з конверта лист. Витягла ще один конверт, увесь заліплений закордонними печатками, марками.

Сумнівів не стало більше. Перед нею на чистій скатертині лежав лист від Сакія з-за кордону. Дивилася, вчитувалася в адресу. Знов те «Буенос-Айрес» прочитала й латинськими літерами.

— Товаришу, скажіть, будь ласка, що таке Буенос-Айрес?

— Буенос-Айрес? Це... товаришко, столиця Аргентіни, щось таке мені здається. У всякому разі, це місто десь у Південній Америці, великий торговельний портовий центр. А що у вас, політмінімум?

— Ні, це вже максимум, товаришу... Дякую.— Встала

й пішла в загальне фойє. Здавалося, що всі люди дивляться на неї, розуміють, що вона в скрутному становищі, але що саме тривожить її душу, вони не знають. Читати чи не читати листа? Хто допоможе вирішити цю проблему. Тут же не Чепеліївка, а столиця. Вийде на вулицю, незнайомі люди, спробуй підійти з таким запитанням, на сміх піднімуть.

Стала біля вікна. Одним рухом зірвала кромочку з конверта. У руці вже не конверт із чужими химерними печатками, не Буенос-Айрес — заворожливе і закляте слово. В руках лист, згорнутий удвоє. Цілих чотири сторінки! Тож треба їх чимось списати... Для прокльонів досить кількох рядків письма, а для радості — кількох слів...

Набралася духу, на лутку сперлась, на лист подивилася. Десь мелькнуло слово, друге: «народжують»... «картини»... Тоді розгорнула лист, очима охопила чорні, дрібненькі рядки. Усе злилося у вогненні смуги, Тетяна перемагала хвилюючий страх і радість. Ніяких сліз — і була від того рада. Годі, наплакалася в свій час! Тільки руки ще трохи тремтіли...

«Аргентіна, Буенос-Айрес, такого-то числа...

Дорога Танюшо, прости!..» Досить! Все сказано, не читай далі, стривожена доле, годі!

З грудей вирвалося глибоке зітхання, неначе за кілька літ зіпертий дух знайшов собі простір. Заспокоєно озирнулася навкруги. Лист перебігла кілька раз, обома руками затиснула його, ховаючи від сторонніх очей. Потім пішла по фойє, потроху заспокоювалася, кілька разів наскочила на зустрічних, нестямно реагувала на їх слова пробачення.

— Їду! — заявила наркомові в президії.

— Куди?

— Їду додому, в Чепеліївку.

— Що там, нещастя якесь?

— Щастя, товаришу, треба їхати... Я лист від чоловіка дістала...

Нічого розібрати не можна. Коли це було, щоб простий лист від чоловіка викликав таку реакцію? Нарада, щоправда, закінчується, але ж делегати мали піти в театри, на столичні заводи, в музеї. Незрозумілий порив у жінки. Та Тетяна теж не розуміла спокою товаришів, що намагалися її розраяти, затримати в столиці ще на два-три дні. Ці люди, може, і за все своє життя так не

чекали від свого подружжя листа, не доходить до них її інтимна радість. Тетяна мусить виїхати, в неї діти!..

— Я півтора десятка літ чекала цього листа! Товаришу нарком, прочитайте його собі і скажіть... я ж мушу їхати?! — Нарком зрозумів, що коли б Тетяна дістала цей лист дома, то заїхала б не знати куди. Їй потрібен рух, щоб утихомирити себе. Узяв листа, другою рукою підхопив під руку Тетяну і зайшов з нею до буфету. Тетяна ще раз попросила-таки прочитати листа.

— Я розумію вас і так. Треба їхати, значить, треба. Нараду вже майже закінчили, зараз оголошуємо документ про нагородження вашого району, села... Є постанова уряду про нагороди колгоспникам. А увечері поїдете.

— То й добре. Але... мені хочеться, щоб ви прочитали, були б батьком, я ж... безбатьківна.

Нарком без зайвих слів розгорнув лист і прочитав про себе: «Дорога Танюшо, прости!..

Ці слова вродилися давно, тільки розум мій не знаходив форм, щоб висловити їх. Одного разу послав тобі листа, та не дістав відповіді. Очевидно, він був написаний не тією «формою». В далеких краях, відчувши самотність, знайшов я потрібні слова. Вони прості, Тетяно, дорога моя Тетяно! Я вдруге народжуюся, тому не дивуйся, що лепіт мій такий дитячий.

Минуло близько півтора десятка літ, як ми побралися. Ти була красунею, і я боявся, що гонор тебе зломить, чванитися почнеш, мною коверзуватимеш. А тут війна. Скільки найогидніших порад дістав я на-тій війні, яких тільки брехень не наслухався про таких, як ти. А коли, повернувшись на мить, упевнився, що про тебе чув тільки брехні, що я знов гірший за тебе,— мені заїдала злість: чому ти краща за мене? І замість спинитися, я поринав ще більше в ту злобу, мстився тобі... Прости, Тетяно, коли можеш. Я догадувався, що люблю одну,— то була якась дика любов,— я вдавав, що це міщанство, буржуазні залишки, дратування почуттів, і на виправдання такої теорії — пішов від тебе, чекав, що ти попросишся, вклонятимешся, а ти — дедалі міцнішими ногами ставала на грунт незалежності, ставала оновленою жінкою, ти погрожувала недосяжністю для таких нікчем, як я. Ти зростала, а я чекав і тішив хворобливе, зашкарубле «я», доки й опинився далеко в хвості від тебе, в гонах квітучої ниви радянського життя. Я теж не лінився і

хліб Вітчизни даремно не їв, але міг би зробити значно більше... Тобі непотрібне таке каяття, знаю. Я до того ж ще побачив оцей інший світ закордоння, побачив тут потвор в образі людей, побачив знекровлених людей, і мені є що, цікавіше за мої дріб'язкові переживання, розповісти. Експлуатацію людських здібностей, їхніх душ капіталізм довів до кульмінації. Ходиш як у позолоченій оболонці, за якою життя людини зведене на животіння, на рабство.

Я хвастливо сказав комусь, що поїду до... чалдонок, бо... мене, бач, «обидила Радянська влада», що не зацікавилася спочатку мною, а потім уже моєю дружиною (не смійся, я говорю гірку правду мого минулого...). Твій орден викликав у мені подвійне почуття: і гордість, бо це ж таки «моя» дружина дістала орден, і заздрість, гостру, хворобливу. Проте я й тоді міркував, що помирився б з тобою, аби тільки ти мене попросила,— смішно й трагічно. Десяток років потратив на глупу пиху, на фальшивий гонор перед тобою, тим думав замінити те, чого мені бракувало, щоб принаймні зрівнятися з тобою. Кинув учитися, клопотав собі душу думками, а за цей час скільки виросло людей, виплеканих Радянською владою!

Я розумію тепер твій стан. Сказати, що селянське «я» в мені переможене, я ще не можу, бо це таки й не так. Оточення, логіка життя, геніальний норматив того життя переконали (а не перемогли), довели помилковість того «я», переломили світогляд. Як дозрілий громадянин, я можу тепер тверезо поглянути на соціальне середовище, що мене породило. Проклинати його тільки й лишилося, бо змінити не можна, ця справа минула кілька десятків років тому. Тільки ж шкода, що на усвідомлення всього того пішло стільки літ...

Знайомився я тут з бідацько-фермерським життям. Тут, Танюшо, люди доживають. Життя їхнє поволі зведено на обмежений інтерес — випорснути. В першу чергу випорснути з безробіття — цього жахливого бича людства! Тут не перебирають, яка робота. У Римі я спостерігав відомого художника, молодого професора станкового живопису, як він працював. Він фарбував залізну покрівлю дворового пристрою в одному з дворів Ватікану. У нас це робить артіль малярів, а в Римі професор, відомий художник. У Токіо поліцай після зміни поста працює на виробництві (заводи війни), а поруч —

армії зголоднілого по роботі та їжі люду. Яку-небудь роботу б їм! Загубили свої основні кваліфікації, ховають їх від наймача, тільки б робота...

Та про все не напишеш у листі. Танюшо, чи простиш свого Сакія? На лист не надіюся, а приїду, хочу почути твій остаточний присуд. Я написав усе. Тоді піду в найдальший куток нашого Союзу, роботою заповню нестачу родинного спокою та свої кращі почуття... А тепер прошу привітати дітей. Обніми Оленку... Твій Сакій...»

Нарком тільки подивився на Тетяну, віддав їй листа. Неважко було зрозуміти все особисте життя цієї квітучої жінки та її переживання, прочитавши такого листа.

...У той же вечір по закритті офіціальної частини наради Тетяна виїхала з столиці в Чепеліївку.

20

І ось кінець історії однієї радості. Письменник сказав про неї все, що знав. Перегорнулися залежані й свіжі шари людського життя, від нього пахне гаром. У тому й радість, що прожито не байдуже. Наша Тетяна не в щілинку дивилася на життя. Свою людяну радість, своє щастя вона власними руками виборювала, ставши дійовою деталлю великого соціального механізму Жовтня і соціалістичних п'ятирічок...

Лістровий по праву «персонажа» зажадав почути закінчену повість про Тетяну. Хто ж, як не він, виносив її в своїм серці, болів і радувався за неї? Першим читачем цієї історії почуттів, занехаяних у фальшивім соромі людини, був Захар Степанович Лістровий.

— Я в відпустці, відпочиваю,— гукав до Рахілі, коли та настоювала обідати чи йти на море.

Це було в Гагрі на початку весняного курортного сезону. І «Жоеквар», і особливо «Гагріпш» тільки-тільки розпочинали ритм традиційно гагринського життя. Розпускалися магнолії, зеленіли обточені садівниками лаврові кущі, і море вибирало на засипаному камінцями березі свої втихомирені сонцем межі. Лістровий читав рукопис, ніжна Рахіль страждала за його ненормальний образ курортного життя, вишукуючи якнайделікатнішу форму вилаяти автора за таке грубе порушення спокою людини на відпочинку. Розуміємо, істина на боці Рахілі. Та й автор мусить мужньо відкидати сором за свою на-

стирливість — мета виправдує засоби! Перші читачі — найщінніші співавтори...

— Прочитав, Рахіль, закінчив. Відновлюємо всю курортну атмосферу, я твій. Да-а, прочитав. Оцінювати — це справа критиків, не будемо в людей хліба відбивати, та й хто повірить такому читачеві, як я, поки критик не прорече присуду. От тільки про таких жінок, як Тетяна, слід писати більше. Про них треба складати поезії, співати пісень. Це не просто Тетяна, а епоха... Ціла ера, від якої піде нове обчислення віків, ера ж і н к и-л ю д и н и! Ми створили умови, в яких жінка відродила свої природні властивості людини, і світ в її особі дістає загублену віками рівновагу людства. На шальках терезів історії з одного боку був чоловік — мужчина («цар природи»), а з другого — рабиня-жінка, рівноваги не було, кривобокий був світ. Комунізм є друг жінки. Тетяни в СРСР — не легендарні амазонки і не екзальтовані суфражистки. Їм за нашої дійсності судилося на багатьох ділянках відіграти часом вирішальні ролі. Соломон знайшов о д н у л ю д и н у серед тисячі і н і о д н о ї ж е н щ и н и серез усіх людей,— у нас припинився традиційний і зневажливий поділ людства на «мужська пола, женська пола...». А от про таких, як я,— зайве написано. Ми робимо те, що повинні робити, і, здається мені, робимо ще замало, треба більше і краще. Ну, а про Рахіль...

— І про мене? А я ж тут при чім?

— Чекай, чекай. Гаряча дуже. Ось при чім... Тільки ж дозвольте приробити вашому романові кінець. Я давав вам початок, нехай буде моє й закінчення.

...Подивишся на оцю гагринську весну, здається — не було зими. Так і гріло благодатне сонце, говорили вечори з пташнею, ошатно вдягалося дерево в цвіт життя, викликаючи навіть у Рахілі благородні бажання подарувати новому людству ще одного нащадка...

— Захаре! Та май же ти сором.

— Маю, не буду... То, значить, була зима. Тетяна їхала з столиці, а ми прочитали в пресі ухвали уряду. Наш район відзначено особливими нагородами. Район узнав, що, крім Тетяни, орденами нагороджено колгоспників-ударників: Левка Вихреста, Хому Бережка, Софію й Гната, Галину Овчар, старого Сидора та двох комсомольців. Багато колгоспників дістали премії, грамоти.

Чепеліївка домоглася, що їй збудують гідростанцію на Супої, технікум сільського господарства на 200 душ. МТС утворюємо в Чепеліївці, там же будуємо й машинно-тракторну майстерню та утворюємо шляховий відділ. Ми вже дістали близько півсотні тракторів, вантажні машини. Коли додати до цього звукове кіно, яке цією весною ми розпочали будувати в Чепеліївці, то ви зрозумієте, що район треба переносити туди. Тетяна — член бюро РПК! — Та я ухилився. В той час відбувалося красування Тетяниної радості. Приїхала з столиці невпізнанна. Сакіїв лист носила, як реліквію, і тільки дивилася на нього, не мігши побороти почуття прочитати листа. Дочка її, Оленка, та й ми почали хвилюватися. Кілька раз я посилав Рахіль до Тетяни, за нею треба було стежити. Вона навіть говорити стала особливим голосом, вживала особливих слів.

А зима видалася в тому році! Як килимами щастя, вистелила поля і деревину прибрала, як новорічну ялинку. В турботах для мене потягло на полювання. І що не кажіть, а й полювати в Чепеліївці непогано. Ми з Юренковим (до речі, він теж одружився з чепеліївською комсомолкою), повітря та простору ради, поїхали на чепеліївські степи, в балашовські ліси. Зимовий день, як забавка, обриднути не встигне. На чистому снігу сліди зайців, дрижать коліна у мисливців. А на рівнині під селом, як на папері, два силуети, ніби щось розшукують під ногами. Ми повертаємо в село і по толоці поїхали просто до тих силуетів.

То Тетяна з дочкою гуляють за городами. Два місяці проносила Сакіїв лист нечитаний, а вийшла на сніговий простір (дочка вчила на лижвах ходити) — не стрималася. Ніхто не заважав її радості! Сама не захотіла читати, віддала Оленці, спиняла її й перевіряла, чи не збилася дочка... Вияв радості в Тетяни лякав мене більше, аніж болісні переживання найтяжчого її горя. Ледве домоглися з Юренковим, щоб сіла в машину. І дівчина, і мати — схвильовані, на щоках сліди сліз...

21

Еще одно, последнее сказанье...

Здається, востанне ми з Рахіллю... дискутували про гіркоту тургеневського одполюбства чи про фальшиві чуття від крадених гріхів людських. Як завжди, ініціа-

тива в Рахілі, я захищаюся. Вона суддя з професії, спробуй такій довести. Потім набридло — я збирався їхати з дому на годину-дві, щоб припинити набридлі нам обом розмови. І ось у таку хвилину нас знов застає Сакій. З вокзалу він заходить до нас, уже як до своїх рідних. Буває таке, що гість своїм несподіваним візитом отруїть тобі настрій. Та ми з Рахіллю були кожен раз вдячні Сакієві за його раптову появу в нашій хаті. Цього ж разу особливо.

— Нахабству людському норм немає, і я користуюся випадком,— почав Довгопол, зайшовши до кімнати. Ми з Рахіллю (іменно Рахіль, а потім і я) щиро запевнили його, що раді поверненню з-за кордону. І тоді я побачив цю людину на весь зріст. Попередні враження від цього не змінилися, а тільки значно доповнились. Заворушилося в мені давне-предавнє почуття на фронті війни. Потойбічний світ і нові психологічні бурі відібрали в Сакія обмертвілу маску іронії, що була до цього. Схудле обличчя, розкішні борозни по чолу, вистояний, спокійний голос.

— Розповідайте, як їздилося, ви так багато бачили.

— Велике межує з мізерним, товаришу Лістровий. Зараз оце, як сиджу, ні слова не можу згадати про все, що бачив там за півроку, а бачив немало. Допоможіть мені зустрінутися з дружиною та з... дітьми, а там розберемося. Останній місяць я не витримав, знову лишив товаришів, на цей раз — щоб утекти додому.

— Коротко кажучи, вас треба відвезти в Чепеліївку.

— Так. Коли ж я... знаєте, як дитина став. Посилав листи — вона не відповідає. Я її розумію, але... один боюся їхати до неї...

Справді, Сакій переживав цю зустріч тяжче, аніж Тетяна пережила з ним розлуку. Я помітив, що тільки силою волі тримається він не тільки в рамках гостя, а навіть і на ногах.

Без чаїв, обідів і зайвих слів поїхали ми в Чепеліївку. Поночіло, коли вирушали. Рахіль сіла з Сакієм, а я з шофером. Шофер натякнув Сакієві, що в Чепеліївці трапилася для нього неприємність. Спочатку це ще більше схвилювало Сакія, а коли шофер сказав, що старого Довгопола вислали за межі області, він тільки усміхнувся.

Я мовчу і мовчав би до самого двору Тетяни. Чую. Рахіль ізрекла запитання, яким ще раз привернула мене до своєї душі остаточно і безповоротно.

— Ви ревнуєте? — несподівано запитала в свого мовчазного сусіда.

— Ревную. Ви теж ревнуєте, Рахіль Мойсеївно,— твердо запевнив її Сакій.

В душі я сміявся, але то був особливий сміх. Як опечений, я повернувся в машині до співбесідників. У темряві я не бачив їх облич. Може, Рахіль голосно сказала, а може, то я відчув її затаєні думки,— вона хотіла такої відповіді, чекала її. Вільнодумство її та раціоналізм у питаннях любові — то тільки лискуча новизна на словах. Ми — люди, і ревнощі, як апендикс, виношуємо за традиціями віків відсталості та забобонів, аж доки не почнеться гнійний процес...

— Чув я, що... ім'я Тетяни вплітають у всякі брехні. І, думаєте, так і минуло, відмахнувся, та й усе? О ні!

— То скажіть цьому юнакові,— Рахіль явно бралася за мене,— що... ми тільки їхали з вами і сперечалися. А він...— Мені провалитися кортіло крізь землю, аби не бути свідком такої розмови.

— Що говорити, Рахіль Мойсеївно: може, коли б ми з вами часто їздили в таких суперечках... Та це ж справа минула тепер. Але ж обоє ми з вами ще не такі старі...

— Дозвольте, але ж я...

— Ви прекрасна жінка і людина з кров'ю. Не запевняйте нас, що на вас репається кора застарілого дерева і присохли бруньки весняного цвіту. Повіє теплий вітерець, пригріє промінь весняного сонця — ви ще пустите свої соки землі, розквітнете.

— О, я вас розумію. Ви, звісно, шкодуєте, що це не трапилося в той вечір?

— Уявіть собі, ні. Навіть радий — одною провиною чи, як кажуть, гріхом менше на моїй совісті перед Тетяною.

— Що ви звете гріхом: гріх та гріх? Випадкові зустрічі? Та самі ж ви тільки що намалювали поетичну картину такої зустрічі. Який же це гріх? А коли така зустріч підсолоджена так званою любов'ю, то то вже не гріх?

— Любов — не гріх, а благородне почуття. До того ж... ви спрощуєте.

— Пробачте,— перебила Рахіль, запалившись дискусією,— любов — то, кажуть, застаріле міщанське визначення проявів зоологічних пристрастей...

— Хто це каже? Аж дивуюся, що ви досі повторюєте

таку брудну теорію, заперечуючи глибокі і благородні почуття людини. Тут протиріччя, Рахіль Мойсеївно, справа ж не в терміні. Любов — то... гріх чи міщанство, як хочете звіть, шана одна.

— А я й не зву її гріхом.

— Міщанством звете ви, а гріхом ці почуття прозивала клерикальна мораль. Ми часом тільки хвастаємо новизною поглядів на шлюб, на любов, а суттю цей наш «раціоналізм» на диво подібний до релігійних забобонів. Я не слабую фізично, хочу гармонійно-радісного співжиття, що зветься любов,— так диктує мені природа. Релігія ж це називає гріхом, терпить його, як хворобу, яку настирливо лікує порадою — «укрощайте плоть свою». А чим різниться визначення того гріха міщанством, пошлятиною? І природні почуття від таких фальшиво-пуританських проповідей обертаються на «зоологічні пристрасті», тікають у запілля.

— Ого! Та голова ж є на плечах?

— Не гнівайтеся, Рахіль Мойсеївно, але й це вже застаріло. Не відбирайте в мене людського, не робіть з мене холодний механізм з головою на плечах, механізм, довільно змащений найортодоксальнішим мастилом нещирих фраз. Етика і естетика нашої країни в цьому питанні далеко обігнала нас. Я приблизно так само примітивно мислив, як ви, принаймні хотів мислити. Подобалося якийсь час. А зараз — життя переконало. А ви... ви щаслива людина, ви ревнуєте і гордитеся, що вас ревнують...

— Ви такі упевнені, ніби й справді самі ви лишилися на світі, що не маєте кого ревнувати...

— Я ревную, маю кого. А вона ні разу не згадала мені деяку безоглядність молодості, не ревнувала... Та годі про це,— несподівано зажадав Сакій спорожненим голосом. Заскрипіло сидіння під ним. Рахіль не розпочинала більше своєї розмови аж до Мазурищиних воріт. Навіть сніг мало допомагав, коли потухали фари автомобіля, така була темна ніч. Загорнулося небо, сіявся дрібнесенький, перемерзлий сніжок. Мені кортіло самому сидіти в машині і слухати тільки музику зимової, сніжноморозної ночі.

Приїхали до воріт і сидимо. Ніхто перший не наважується вийти з машини. Шофер промимрив незадоволення чимсь, вийшов з машини, ресору посмикав. Потім неввічливо відчинив дверцята, де сидів Сакій.

Непристойно здалося, ніби ми гонили Сакія від себе, з нашої машини. Та хай би сидів він і до завтра — вдягнуті тепло та й настрої гріють. Сакій вийшов з машини, відчинив мої дверцята. У Мазурихи над шовковицею щось пролетіло, чи то кури сполохалися на гілках шовковиці? Сакій здригнувся, поспішно почав забирати свої речі з машини. Виходжу й я, щоб допомогти.

— Ага, дякую,— прошепотів Сакій.— Я й хотів вас просити... допомогти мені в цій зустрічі. На щось інше, навіть на злочин, я, мабуть, відважився б сам, а тут — дитина дитиною.

Рахіль теж вийшла з машини. Беру чемодан, рушаємо до воріт. Їх розпачливий скрип змушує Сакія скреготати зубами. В хаті світиться, вікна позапинано смугастими завісками. Ми мовчки йдемо, немов крадемося. Рахіль відстала ще в воротях, кашлянула, і ми обидва озирнулися, стали.

— Ні,— вирішує Сакій,— нехай завтра, щоб не ніч, не оцей настрій самовбивці. Куди я дінуся проти ночі, коли мене... не приймуть, відмовлять?

Підійшла Рахіль, беру її під руку, рушаємо далі. Уже за воротьми почули кашель на городі. За темрявою та снігом не видно, але чути, що поспішає хтось до Мазуришиної хати. Гуркіт у двері, торгання засува і гомін Сакій пережив, як канонаду на війні. Ми нерухомо стояли й чекали. Гомін від дверей став наближатися до нас. Мазуриха вириджає, може, десятихатника до воріт.

— Розписався я за нього, для штуки, в поштаря і думаю: дай і занесу,— ясно почули ми Вихрестів голос. Він заніс листа, що за нього розписався на пошті.

Мазуриха не довела до воріт, подякувала і повернулася до хати. Сакій це скорше відчув, аніж побачив.

— Мамо! — гукнув Сакій, як мала дитина, що відбилася від матері на ярмарку.

— Ой лихо, хто це?

Стала і не рушає ні в двір, ні з двору. Вихрест вернувся до Мазурихи. Ми з Рахіллю тільки рушили до них, як Сакій обігнав нас, трохи не збив мене з ніг.

— Це я, мамо, Сакій... Чи мені не можна додому?

Стара тільки долонями об поли вдарилася. Вихрест вернувся і прихопив Сакієві речі. А він обігнав Мазуриху, побіг до хати і знов до тещі повернувся. Вітаючись, щось зовсім незрозуміле бурмотів. У кожного з нас океан почуттів. Та Рахіль якось дивно трималася, викликаючи в мені обурення з цієї показної байдужості. Камін-

ний спокій чи надмірна зверхність до людських почуттів? Мазуриха розчиняє двері. Плачучи, лементить тільки одне слово:

— Ідіть, ідіть...

Я ввів Сакія через поріг. Своє кепі він десь згубив, коли вітався з тещею, і в хату ввійшов без шапки, готовий витримати все. Тетяна рвучко повернулася від дітей біля стола, раптом зблідла і прожогом скочила повз нас у хатину. Жодного слова. Як вихор, пронеслася й хряпнула хатинними дверима. Карпо згорнув підручник «Як керувати автомашиною», встав з-за стола і ледве чутно висловився: «Тю, побігла. На все... не настачиш нервів».

Фраза прозвучала автоматично, без чуття і свідомого її розуміння. Просто як завчена й набридла. Насправді в цей час і він не був таким «героєм». Та Карпо не похопився і не виправляв своєї жорстокої помилки. А Рахіль неприховано неначе підтримала його «раціоналізм» тихеньким, загадковим смішком.

Сакій почув той смішок і зрозумів: Рахіль Мойсеївна життєвою практикою ілюструвала свої докази... Розгублено спинився посеред хати, подивився на Рахіль. Скільки в тому погляді страждань, а може, і прокляття! Він стояв, як нетесана брила, і вічність корилася його пристрастям. Кого серед нас він бачив, коли дивився на нас очима, спрямованими в якусь невиміряну глибінь пережитого?.. Оленка на диво уціліла від цього «стихійного лиха», виявила самовладання й такт. Одним рухом скинула зі стола зайві речі, скатертину смикнула за ріжок, не дивлячись на неї, рушила до нас.

— Батько! — устигла вимовити півшепотом і не злякалася, коли Сакій ухопив її. Страшно було дивитися на цю зустріч батька з дочкою. Рахіль знітилась і відвернулася... Вони обоє плакали і сміялись, плачучи,— то таки була зустріч рідних...

Сакій на долівку поставив дівчину, якось неприродно кашлянув і без слів пішов до дверей. У сінях щось згадав, різко затримав ходу. В кишені нервово покопирсався, витяг зім'ятий квиток Тсоавіахіму і, майже підбігши до Оленки, віддав їй той квиток.

— Дякую, Олю! На, згодиться вам...

Упевнено і рішуче пішов з хати. Почувалося, що це рішення остаточне. Людина пішла з почуттям і свідомістю, що свою провину вона достойно виправила. Ні образи, ні хвастощів.

Як прощає любов, як зустрічаються в інтимній радості — не побачили ми й не почули. Мазуриха захлиналась від плачу, ховаючись з ним від нас. Сперлася на одвірок, неначе стерегла двері, чи не мала сил відірватися від одвірка, встояти на ногах без надійної підпори. За Сакієм зачинилися сінешні двері, і тоді в хатині пролунало глибоке, як з надр землі, зітхання... Я був зачарований людськими почуттями, дивився на перелякану Оленку, що ніби обпеклася квитком Тсоавіахіму, рвучко поклала його на стіл — її викрито. Потім зірвалася з місця, повз бабу Мазуриху пробігла в сіни.

— Тату-у! — гукнула розпачливо десь уже надворі. Рахіль!.. Вона сиділа на лаві, губи всміхалися й тремтіли. Таку я її пам'ятав в гуртожитку колишнього повітового виконкому. Я був під слідством, а вона за мене відповідала суспільству і... своїй юності.

Хатинні двері немов бурею розчинилися навстіж, на порозі з'явилася Тетяна. Що то за очі були в Тетяни! Вони шукали по хаті винуватого:

— Де він?

— Пішов,— вирвалося в мене. Я й сам ніби прокинувся від марення.

Тетяна не перепитувала. Підійшла до жердки, смикнула велику вишневу хустку за китиці. Накинула її на плечі, біля Карпа на мить спинилася, на квиток зрозуміло кинула очима і мовчки пішла з хати. Так само, як і за Сакієм, грюкнули сінешні двері, і в хаті стало порожньо. Тільки Карпо якось знітився, потім відвернувся, нервово махнув рукою і втер долонею очі. Природні почуття пересилили і хлопця!

Не здалося мені, а я певен, що вчув знадвору тихий, немов шепіт закоханих, нічний гомін дочки з батьком. Трохи згодом — упокорений багатолітнім стражданням і в той же час радісний голос Тетяни:

— Ну, годі вже, ідіть до хати... Простудиш дитину, Сакію...

Ще через хвилину вже біля сінешніх дверей спинилися. Торгнули двері. Оленка, немов з купелі, свіжа, як яблуко, рожева і радісна, ввійшла до хати.

— Бабуню! А вечеря батькові є?

— Є, Оленко, є! А то б же як? Отакої...

Десь знадвору почулося в зовсім не схожій на Тетяну інтонації, утихомирене радістю: «Сакію!»

Коли повернулася Оленка, Карпо рвучко поглянув на неї і відразу ж захоробрився. Обійшов Сакіїв чемодан з численними наклейками готелів і транспортних компаній. На мить прислухався до гомону знадвору, підійшов до стола і розпечатав листа, що його приніс Вихрест. Щоб не кидати самих, не підкреслювати настрою і відчуття зайвості сторонніх людей у хаті, гуртом читаємо той Сакіїв лист із-за кордону. З листа ми зрозуміли, чому Сакій так спокійно сприйняв повідомлення шофера про висилку з села Сакієвого батька. В листі він писав Тетяні, що розуміє куркульські спрямування батькових прагнень та що він:

«...нерозгаданий і злий ворог Радянської влади. Мені важче з ним, сентиментальничаю я. Це ж людина, що дала мені життя. Бодай би з удячності за це, не маю сміливості братися за батька. Тобі, Тетяно, він не батько. Мушу запевнити, що Оврам Довгопол... скільки він поклав сил, щоб нас з тобою розлучити! В цьому закладено не тільки побутовий, а й політичний сенс, він це інтуїтивно відчував і діяв. Я його шкодував, бо мати була жива, він їй був потрібен. А тепер...»

...Передо мною майже двадцять років, як завіса, спадали, замлоїлося в грудях, затрепетали рештки молодості. Мріються Уральські степи, спізнілі осінні квіточки в Тетяниних руках, зухвало-радісне обличчя куховарки Тетяни... Я затаїв дух, щоб не застогнати від болів. Як складно і страшно минають роки, та перемагає радість людського життя!

«Може ж, я заміж хочу вийти!..» — забриніли у вухах давно сказані щирі Тетянині слова.

1934

ПРИМІТКИ

ЮХИМ КУДРЯ

Повість опублікована в харківському журналі «Червоний шлях» (1926, № 3), схвалена П. Тичиною (див.: Іван Ле. Цим живу. Статті, спогади. К., 1981, с. 45), окремим виданням — у збірці «Юхим Кудря. Оповідання» (Х., ДВУ, 1927).

У наступних виданнях (1930, 1934) Іван Ле прагнув позбутися рис схематизму, ширше показати сили нового. У повісті з'являється ряд нових сюжетних ліній, чіткіше схарактеризовано Юхима Кудрю, розширено коло персонажів, поглиблено мотивованість їх вчинків.

Видання 1956 р. зазнало таких значних змін, що сприймається взагалі як новий твір.

Повість входила до всіх прижиттєвих збірок творів Івана Ле. Друкується за виданням: Іван Ле. Твори у семи томах, т. І. К., «Дніпро», 1969.

ІСТОРІЯ РАДОСТІ

Перший варіант опубліковано в журналі «Радянська література» (1935, №№ 6, 7, 10, 12).

Про свій задум Іван Ле писав: «Єсть у мене проект художнього образу нової жінки соціалістичного суспільства, проект образу людини, над душею якої трудилася наша Комуністична партія. Проект не вигаданий. Мені доводилося конденсувати багатогранну суть нашої колгоспниці, що за проводом партії творить чудеса на соціалістичних ланах Рад» («Літературна газета», 1935, 6 липня). Проте в першому варіанті твору були наявні художні прорахунки.

Після переробки Іван Ле публікує роман 1938 р. окремим виданням у вид-ві «Молодий більшовик».

Твір неодноразово перевидавався. Друкується за виданням: Іван Ле. Твори у семи томах, т. 3. К., «Дніпро», 1969.

ЗМІСТ

ЮХИМ КУДРЯ
Повість
3
ІСТОРІЯ РАДОСТІ
Роман
231
ПРИМІТКИ
535

ИВАН ЛЕОНТЬЕВИЧ ЛЕ

СОЧИНЕНИЯ В СЕМИ ТОМАХ

Том второй

Составитель Ирина Терентьевна Ле(Мойся)

Титульний редактор **П. Д. Моргаєнко**

Киев, издательство художественной литературы «Днипро», 1982

Редактор **С. І. Шевцова**
Художник **П. Т. Вишняк**
Художній редактор **О. Д. Назаренко**
Технічний редактор **І. О. Селезньова**
Коректор **Т. В. Грузинська**

ІБ № 1500

Здано до складання 28.09 81.
Підписано до друку 12.07.82.
БФ 46345.
Формат 84×108¹/₃₂.
Папір друкарський № 1. Гарнітура літературна.
Друк високий. Ум. друк. арк. 28,140.
Ум. фарб. відб. 28,140. Обл.-вид. арк. 30,738.
Тираж 100 000. Зам. 1—2429. Ціна 2 крб. 20 к.

Видавництво художньої літератури «Дніпро».
252601, Київ-МСП, вул. Володимирська, 42.

Головне підприємство
республіканського виробничого об'єднання
«Поліграфкнига».
252057, Київ, вул. Довженка, 3.

Ле Іван

Л33 Твори : В 7-и т. Т. 2. / Упоряд. І. Ле (Мойся); приміт. В. Беляєва.— К. : Дніпро, 1982.— 536 с.

До тому ввійшли повість і роман про революційне перетворення українського села в пожовтневий період.

Л $\frac{70303—077}{M205(04)—82}$ передплатне. 4702590200.